

પ્રથમ વર્ષ એમ.એ. - સંસ્કૃત

સેમેસ્ટર- 02

પેપર - 08

MASKT - 08

સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિપ્રેક્ષમાં પર્યાવરણની કલ્પના

સ્વાધ્યાયનું અજવાળું

ભારતના સંવિધાનના સર્જક ભારતરત્ન ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની પાવન સ્મૃતિમાં ગરવી ગુજરાતમાં ગુજરાત સરકારશ્રીએ ઇ.સ. 1994માં યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશન અને ડિસ્ટન્સ એજ્યુકેશન કાઉન્સિલની માન્યતા મેળવી અમદાવાદમાં ગુજરાતના એક માત્ર મુક્ત વિશ્વવિદ્યાલય ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરની 125મી જન્મજયંતીના અવસરે જ ગુજરાત સરકાર દ્વારા યુનિવર્સિટી માટે અદ્યતન સગવડ સાથે, શાંત જગ્યા મેળવી, જ્યોતિર્મય પરિસરનું નિર્માણ કરી આપ્યું. BAOUના સત્તામંડળે પણ યુનિવર્સિટીના ઉજ્જવળ ભવિષ્ય માટે ખૂબ સહયોગ આપ્યો છે.

શિક્ષણ એટલે માનવમાં થતું મૂડીરોકાણ. શિક્ષણ લોકસમાજની ગુણવત્તા સુધારવામાં અધિક ફાળો આપી શકે છે. અહીં મને સ્વામી વિવેકાનંદનું શિક્ષણ વિષયક દર્શન યાદ આવે છે : ‘જેનાથી ચારિત્ર્યઘડતર થાય, માનસિક ક્ષમતાનું નિર્માણ થાય, જેનાથી બૌદ્ધિક વિકાસ સાધી શકાય અને જેના થકી વ્યક્તિ પગભર બની શકે તેને શિક્ષણ કહેવાય.’

ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી શિક્ષણમાં આવા ઉમદા વિચારને વરેલી છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાયુક્ત, વ્યવસાયલક્ષી, જીવનલક્ષી શિક્ષણની સગવડ ઘરે બેઠા મળી રહે એવા પ્રયત્નો મક્કમતા પૂર્વક કરે છે. સમાજના વિશાળ વર્ગને ઉચ્ચશિક્ષણ પ્રાપ્ત થાય, છેવાડાના માણસોને ઉત્તમ કેળવણી એમનાં રોજિંદાં કામો કરતાં પ્રાપ્ત થતી રહે. વ્યાવસાયિક લોકોને આગળ ભણતરની ઉત્તમ તક સાંપડે અને જીવનમાં પોતાની ક્ષમતાઓ, કૌશલ્યોને પ્રગટ કરી સારી કારકિર્દી ઘડે, સ્વાવલંબી બની ઉત્તમ જીવન જીવતાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનિર્માણમાં પોતાનું પ્રદાન આપે એ માટે પ્રયાસરત છે.

‘સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:’ સૂત્રને ઓપન યુનિવર્સિટીએ કેન્દ્રમાં રાખીને અહીં પ્રવેશ મેળવતાં છાત્રોને સ્વઅધ્યયન માટે સરળતાથી સમજાય એવો ગુણવત્તાલક્ષી શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમ ઉપલબ્ધ કરાવી આપે છે. દરેક વિષયની પાયાની સમજણ મળે તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને રસ પડે અને રુચિ કેળવાય તેવાં પાઠ્યપુસ્તકો નિષ્ણાત અધ્યાપકો દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવે છે. દૂરવર્તી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા ખેવના રાખતા કોઈ પણ ઉમરના છાત્રોને માટે અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરવા માટે શિક્ષણવિદો સાથે પરામર્શન કરવામાં આવે છે. એ પછી જ માળખૂ રચી, અભ્યાસસામગ્રી તૈયાર કરી પુસ્તક સ્વરૂપે છાત્રોનાં કરકમળોમાં આપે છે. જેનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થી સંતોષપ્રદ અનુભવ કરી શકે છે.

યુનિવર્સિટીના તજજ્ઞ અધ્યાપકો ખૂબ કાળજીથી આ અભ્યાસક્રમોનું લેખન કરે છે. વિષયનિષ્ણાત પ્રોફેસરો દ્વારા એમનું પરામર્શન થાય પછી જ પરિણામલક્ષી અભ્યાસસામગ્રી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને પહોંચે છે. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી જ્ઞાનનું કેન્દ્રબિંદુ બની રહી છે. વિદ્યાર્થીઓને ‘સ્વાધ્યાય ટેલિવિઝન’, ‘સ્વાધ્યાય રેડિયો’ જેવા દૂરવર્તી ઉપાદાનો થકી પણ એમના ઘર સુધી શિક્ષણ પહોંચાડવાનો પુરુષાર્થ થઈ રહ્યો છે. ઉમદા હેતુ, શ્રેષ્ઠ ધ્યેયને આંબવા પરિશ્રમરત યુનિવર્સિટીના જ્ઞાનની પરબમાં અધ્યાપકો તેમજ કર્મઠ કર્મચારીગણને અભિનંદન આપવા સાથે અમારી યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સફળ થવા ખૂબ મહેનત કરી, જીવન સફળ કરવાની સાથે જીવન સાર્થક કરે એવી પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું.
અસ્તુ!

પ્રો. (ડૉ.) અમી ઉપાધ્યાય
કુલપતિ

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, જ્યોતિર્મય પરિસર, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, છારોડી, અમદાવાદ

MASKT-08

સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિપ્રેક્ષમાં પર્યાવરણની કલ્પના

નિદર્શન:	
પ્રો. યોગેન્દ્ર પારેખ	નિયામક, સ્કૂલ ઓફ હ્યુમિનિટીઝ એન્ડ સોશ્યલ સાયન્સીઝ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
વિષયસમિતિ:	
પ્રો. લલિત પટેલ	આચાર્ય, ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર
પ્રો. નિરંજન પટેલ	કુલપતિ, સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટી, વલ્લભ વિદ્યાનગર, આણંદ
ડૉ. વિનોદ માજુરાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ
સંપાદન	
ડૉ. વિનોદ માજુરાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
સહ-સંપાદન	
ડૉ. રાખી જૈન	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
લેખન	
ડૉ. નિરવ કંસારા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એમ.એન. પારીખ ફાઇન આર્ટ્સ કોલેજ, પાલનપુર
ડૉ. વિનોદ માજુરાણા	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.
ડૉ. પ્રીતિ પૂજારા	અસોસિએટ પ્રોફેસર, મ્યુનિસિપલ મહિલા આર્ટ્સ, કોમર્સ એન્ડ હોમસાયન્સ કોલેજ, ગોંડલ
ડૉ. સ્વાતિ શાહ	આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, એલ.આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી.આર.મેહતા કોમર્સ કોલેજ, ભાવનગર
વિષય પરામર્શન	
ડૉ. મનસુખ મોલિયા	પ્રોફેસર, સંસ્કૃત વિભાગ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ
ડૉ. યોગિની એચ. વ્યાસ	નિવૃત્ત અસોસિએટ પ્રોફેસર, ઉમા આર્ટ્સ એન્ડ નાથીબા કોમર્સ કોલેજ, ગાંધીનગર

પ્રકાશક: કુલસચિવ, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ.

પ્રથમ આવૃત્તિ-2025

ISBN : 978-93-5598-958-1

સર્વાધિકાર સુરક્ષિત

આ પાઠ્યપુસ્તક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે વિદ્યાર્થીલક્ષી સ્વઅધ્યયન હેતુથી; દૂરવર્તી શિક્ષણના ઉદ્દેશને કેન્દ્રમાં રાખી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. જેના સર્વાધિકાર સુરક્ષિત છે. આ અભ્યાસસામગ્રીનો કોઈપણ સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરતાં પહેલાં ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટીની લેખિત પરવાનગી લેવાની રહેશે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી
(ગુજરાત સરકાર દ્વારા સ્થાપિત)

પ્રથમ વર્ષ એમ.એ.-સંસ્કૃત

સેમેસ્ટર-02

પેપર : 08

MASKT : 08

સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિપ્રેક્ષમાં પર્યાવરણની કલ્પના

વિભાગ : 1 વૈદિક સૂક્ત

એકમ : 1	1
ઋગ્વેદ:- પર્જન્ય સૂક્ત (ઋગ્વેદ - 5/83/1-10)	
એકમ : 2	13
મંડૂક સૂક્ત (ઋગ્વેદ-7/103/1-10)	
એકમ : 3	25
અથર્વવેદ:- પૃથ્વી સૂક્ત (12/1/1-63)	

વિભાગ : 2 રામાયણ

એકમ : 4	46
સુંદરકાંડ સર્ગ 1 થી 20 (નિયાતાંશ)	
એકમ : 5	67
સુંદરકાંડ સર્ગ 21 થી 40 (નિયાતાંશ)	

વિભાગ : 3 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ

એકમ : 6	82
અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અંક 1-3	
એકમ : 7	99
અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અંક : 4	
એકમ : 8	112
અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અંક 5-7	

વિભાગ : ૪ પદ્ય અને ગદ્ય સાહિત્ય

એકમ : 9 રઘુવંશ: પ્રથમ સર્ગ	127
એકમ : 10 રઘુવંશ: ચતુર્દશ સર્ગ	143
એકમ : 11 નેષધીય ચરિત : પ્રથમ સર્ગ	158
એકમ : 12 શિશુપાલવધ: પ્રથમ સર્ગ	193
એકમ : 13 હર્ષચરિત: પંચમોચ્છવાસ	208
એકમ : 14 કાદમ્બરી: મહાશ્વેતાવૃત્તાંત	228

विभाग : 1 वैदिक सूक्त

રૂપરેખા

1.0 ઉદ્દેશ્ય

1.1 પ્રસ્તાવના

1.2 પર્જન્યસૂક્તમ્ (૫/૮૩/૧-૧૦)

1.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

1.0 ઉદ્દેશ્ય

સંસ્કૃત અનુરાગી વિદ્યાર્થીમિત્રો,

- આ એકમની મદદથી આપ વૈદિક સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવી શકશો.
- વૈદિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ અને વૈદિક સાહિત્યની પરંપરા વિષયક જ્ઞાન મેળવી શકશો.
- વૈદિક સૂક્તોનું વિષય વૈવિધ્યને સમજી શકશો.
- વૈદિક સૂક્તોના સામાન્ય અર્થથી લઈને વિશિષ્ટ અર્થને સમજી શકશો.
- વૈદિક સૂક્તમાં પર્યાવરણ વિષયક વિચારને સમજી શકશો.

1.1 પ્રસ્તાવના

1.1.1 પર્યાવરણની વિભાવના

પરિ+આવરણ = પર્યાવરણ

પરિ = પરિ ઉપસર્ગ છે. શબ્દના અર્થમાં વધારો કરતા વ્યાકરણના આયામને ઉપસર્ગ કહે છે. પરિ અર્થાત આસપાસ, ચારે તરફ, સમીપ, નિકટ, સન્મુખ ઇત્યાદિ

આવરણ= ઢંકાયેલું, છુપાયેલું અચ્છાદિત, લપેટાયેલું, ઘેરાયેલું વગેરેથી યુક્ત એક વિશિષ્ટ સપાટી, સ્તર કે પડ.

પર્યાવરણ એક વ્યાપક શબ્દ છે તે વિવિધ શક્તિઓ, પરિસ્થિતિઓ તેમજ વસ્તુઓના યોગથી જીવસૃષ્ટિનું ચક્ર ક્રમશઃ ગતિવિધિ ધારણ કરે છે. આપણી ચારે તરફ જે વિશાળ પરિવેશ વ્યાપ્ત થાય છે. તેને જ આપણે પર્યાવરણ કહીએ છીએ. જે પરસ્પરાવલંબન સંબંધથી વિશિષ્ટ સંરચનાયુક્ત અનુસંધાનાત્મક શૃંખલાત્મક કડી સંકળાયેલી હોય છે જે પૃથ્વી, સૌર મંડળ અને સંપૂર્ણ બ્રહ્માંડ સુધી વિસ્તરાયેલી છે. તેથી જ વેદકાલીન મનિષીઓએ દુસ્થાનીય, અંતરિક્ષ સ્થાનીય તથા પૃથ્વી સ્થાનીય દેવતાઓના સ્વરૂપ ઋચાઓમાં ક્રમબદ્ધ કર્યા છે. તેઓના પરસ્પરના અનુકૂળ અલંબન સૌમ્ય સ્વરૂપ અને પ્રતિકૂળ અવલંબન રૌદ્ર સ્વરૂપ પ્રકૃતિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જીવ સૃષ્ટિની આસપાસ વીંટળાયેલો પથરાયેલો નૈસર્ગિક ઘટકો એટલે કયા ઘટકો

તો કહી શકાય કે કુદરત નિર્મિત ભૂમિ સપાટી ભૂમિ આકારો હવા પાણી સૂર્યપ્રકાશ વનસ્પતિ પ્રાણીસૃષ્ટિ વગેરે અનેક ઘટકો જે માનવ સમૂહની આસપાસ જે તે પ્રદેશો પ્રમાણે પથરાયેલા જોવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે માનવની આસપાસ પ્રવર્તમાન ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને આપણે પર્યાવરણ તરીકે ઓળખીએ છીએ. માનવ જે પ્રદેશમાં નિવાસ કરે છે તે પ્રદેશની ભૂમિ અને ભૂમિગત આકારો તેમજ જળાશયો, જીવસૃષ્ટિ તથા આકાશમાં ઊંચે સુધી વિસ્તરેલા ઘટક તત્વ તરીકે ઓળખીએ છીએ. થોડા વિસ્તારથી કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે રાજ્ય કે રાજ્યનો સમગ્ર ભૂમિ પ્રદેશ તેના પર પથરાયેલા પર્વતો, ઉચ્ચ ભૂમિના વિસ્તારો, મેદાનો, સરોવર, નદી, કે ખુલ્લા સાગર, જંગલો તેમજ સજીવ સૃષ્ટિ સાથે પારસ્પારિક અનુબંધનાત્મક પરિસ્થિતિને ઓળખાવી શકાય. પર્યાવરણમાં મુદાવરણ, જલાવરણ.વાતાવરણ આ ત્રણ પાયાના આવરણો છે. જે પારસ્પારિક સંબંધ-સંસર્ગથી નીપજતું એક વિશિષ્ટ સંકુલ.

1.1.2 વૈદિક સાહિત્યમાં પર્યાવરણીય વિચાર

વૈદિકકાળથી પર્યાવરણ એ કોઈ સ્થળ કે પ્રદેશને સ્પર્શતી બાબત રહી નથી. પર્યાવરણ સમગ્ર માનવ જાતને સ્પર્શતી વૈશ્વિક બાબત છે. પર્યાવરણ પર માત્ર માનવ નહીં, પરંતુ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિના અસ્તિત્વ અને વિકાસનું આધાર રહેલો છે. પ્રવર્તમાન યુગમાં તંદુરસ્ત પર્યાવરણ માનવ જીવનની સૌથી અગત્યની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. સાથે-સાથે પર્યાવરણના અંગ સ્વરૂપ રહેલી વનસ્પતિ અને પ્રાણી સૃષ્ટિનાં સંદર્ભે પર્યાવરણ સુરક્ષાના જરૂરી ઝડપી પગલાના અભાવે નાશ પામી રહી છે. વૈશ્વિક સ્તરે પર્યાવરણની જાગૃતિ અતિ મહત્વનું આયામ બની રહી છે. તે બતાવે છે કે, તંદુરસ્ત પર્યાવરણ માનવ સહિત સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ માટે હિતાવહ છે.

ૐ દ્યૌઃ શાન્તિરન્તરિક્ષઃ શાન્તિઃ પૃથ્વી

શાન્તિરાપઃ શાન્તિઃ રોષધયઃ શાન્તિઃ ।

વનસ્પતયઃ શાન્તિર્વિશ્વે દેવાઃ

શાન્તિબ્રહ્મા શાન્તિઃ સર્વઃ શાન્તિઃ

શાન્તિરેવ શાન્તિઃ સા મા શાન્તિરેધિ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ તઃ ૐ (શુક્લ યજુર્વેદ-36/17)

ઉપરોક્ત શાંતિમંત્રમાં પ્રાકૃતિક તત્વોની સમતુલા શાંતિયુક્ત પર્યાવરણનો નિર્દેશ કરે છે. જે સાતત્યયુક્ત જીવન બક્ષે છે. વિશ્વની સઘળી વિદ્યાનો કોશગ્રંથ વેદ છે. વૈદિક મંત્રોમાં જળ-વરુણ, સૂર્ય-સવિતા-ઉષા, ઔષધિ-અશ્વિનો, પર્જન્ય-મેઘ, તેજ-અગ્નિ, કાળ-યમ વગેરે પર્યાવરણીય તત્વોની જ સમત્વની ભાવના દર્શાવાઈ છે.

સમગ્ર વિશ્વનાં પ્રાચીનતમ સાહિત્યમાં ઋગ્વેદ પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર પડે છે. (1) વૈદિક સંસ્કૃત સાહિત્ય. (2) પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્ય. વૈદિક સાહિત્યમાં ચાર વેદ, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યગ્રંથો અને ઉપનિષદ

તેમજ આ સમગ્ર સાહિત્યને યથાર્થ રીતે સમજવા માટે વેદાંગ સાહિત્યનો પણ સમાવેશ થાય છે. વૈદિક સાહિત્યનો પ્રમુખ ઉદ્દેશ્ય આધ્યાત્મિક વિદ્યા છે, પરંતુ વિશ્વનો પ્રત્યેક આવિષ્કાર કે વિચાર વેદમાં બીજ સ્વરૂપે સંગ્રહિત થયેલો જોવા મળે છે. જેમાં વર્તમાન સમયની પર્યાવરણ વિષયક સભાનતાને વૈદિક સૂક્તોમાં તલસ્પર્શી ગહનતાથી ચર્ચવામાં આવી છે.

ઋગ્વેદનું વિભાજન બે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે.(1) અષ્ટક ક્રમ અને (2) મંડળ ક્રમ. મંડળક્રમ અનુસાર તેમાં કુલ 10 મંડળ આવેલા છે. પ્રત્યેક મંડળના મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિ છે. પર્જન્ય સૂક્તના અનુસંધાને આ સૂક્ત પાંચમા મંડળમાં આવે છે. જેના મંત્રદ્રષ્ટા અત્રિ ભૌમ-ઋષિ છે. પર્જન્ય સૂક્ત ક્રમાંક 83 છે. પર્જન્ય સૂક્તમાં કુલ 10 મંત્રો આવેલા છે. જેમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની સાથે-સાથે લૌકિક જ્ઞાનના પણ દર્શન થાય છે. જેને આપણે નીચેના મંત્રોના અધ્યયનથી શીખીશું.

1.2 પર્જન્યસૂક્તમ્ (૫/૮૩/૧-૧૦)

ઋષિ । દેવતા । છન્દ ।

ઋષિ: – અત્રિ ભૌમ

દેવતા – પર્જન્ય:

મંત્ર ક્રમાંક અનુસાર છન્દ :-

૧,૩,૫,૬,૭,૮,૧૦ – ત્રિષ્ટુપ્ ।

૨,૪ – જગતી ।

૯ – અનુષ્ટુપ્ ।

પર્જન્ય સૂક્ત (ઋગ્વેદ - 5/83/1-10)

અચ્છાં વદ તવસં ગીર્ભિરાભિઃ સ્તુહિ પર્જન્યં નમસા વિવાસા

કનિક્રદદ્વૃષભો જીરદાનૂ રેતોં દધાત્યોષધીષુ ગર્ભમ્ ॥૧॥

પદપાઠ :- અચ્છં । વદ । તવસંમ્ । ગીઃઽભિઃ । આભિઃ । સ્તુહિ । પર્જન્યમ્ । નમસા ।

વિવાસ । કનિક્રદત્ । વૃષભઃ । જીરઽદાનુઃ । રેતઃ । દધાતિ । ઓષધીષુ । ગર્ભમ્ ॥૧॥

શબ્દાર્થ :- (તવસં) બળવાન (ગર્ભિ) સ્તુતિઓ (નમસા) અન્નથી (પર્જન્યઃ) પર્જન્યસ્તુપેદ્યન્ત વિપરીતસ્ય તર્પયિત્વા જન્યઃ પરો જેતા વા જનયિતા વા રસાનામ્ (નિરુક્ત ૧૦-૧૦) (વિવાસ) સેવા કરો (વૃષભઃ) જળવર્ષક (જીરદાનુ) ઝડપથી દાન કરનાર (કનિક્રદત્) ગર્જના કરતાં (ગર્ભ) ગર્ભાંત-છુપાયેલા (રેતઃ) જળ-પાણીનો સ્રોત ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ :- હે ! પર્જન્યની સ્તુતિ કરનાર સ્તોતાવર્ગ, તમે પર્જન્ય દેવતાની તરફ અભિમુખ થઈને સ્તુતિ કરો, તથા હવિલક્ષણ અન્ન દ્વારા તેઓની પૂર્ણમય સેવા કરો.

આ પર્જન્ય દેવ જળવર્ધક ધારા બનીને, ઝડપથી દાન સ્વરૂપે તથા ગર્જનાયુક્ત શબ્દોથી પૃથ્વી પરની ઔષધિઓમાં જળને (ઉર્જાને) પ્રસ્થાપિત કરે છે. (1)

વિવૃક્ષાન્ હંન્યુત હંન્તિ રક્ષસો વિશ્વં બિભાય ભુવનં મહાવંધાત્।

उतानांगा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २ ॥

પદપાઠ :- વિ । વૃક્ષાન્ । હન્તિ । ઉત । હન્તિ । રક્ષસઃ । વિશ્વમ્ । બિભાય । ભુવનમ્ । મહાવંધાત્ । ઉત । અનાંગાઃ । ઈષતે । વૃષ્ણ્યઽવતઃ । યત્ । પર્જન્યઃ । સ્તનયન્ । હન્તિ । દુઃઽકૃતઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ :- (બિભાય)ડરે છે (મહાવંધાત્)મોટા આયુધ વડે (અનાંગાઃ)નિરપરાધ (ઈષતે) ભાગે છે. (વૃષ્ણયાવત્)

વર્ષાના કર્મયુક્ત દુષ્કૃતઃ) દુષ્ટ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ :- હે પર્જન્ય દેવતા ! પોતાના જળ પ્રપાતથી વૃક્ષોને ધારાશાહી કરે છે. તેઓ રક્ષસોને નષ્ટ કરે છે. તેઓના મોટા આયુધ-શસ્ત્રથી સમગ્ર વિશ્વ ડરે છે. જ્યારે પર્જન્ય દેવતા ગર્જના કરતાં કરતાં દુષ્ટજનોને મારે છે. ત્યારે વરસાદરૂપી કર્મ કરનાર રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરનાર પર્જન્ય દેવતાથી ડરીને નિરપરાધી માનવજાતિ પણ પલાયન કરી જાય છે. (2)

रथीव कशयाश्वाँ अभिक्षिपन्नाविदूतान्कृणुते वर्ष्याँ३ अहं।

दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्याँ१ नभः ॥ ३ ॥

પદપાઠ :- રથીઽઈવ । કશયા । અશ્વાન્ । અભિઽક્ષિપન્ । આવિઃ । દૂતાન્ । કૃણુતે । વર્ષ્યાન્ । અહં । દૂરાત્ । સિંહસ્ય । સ્તનથાઃ । ઉત્ । ઈરતે । યત્ । પર્જન્યઃ । કૃણુતે । વર્ષ્યમ્ । નભઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ :- (અભિક્ષિપત્) પ્રેરિત કરે છે. (દૂતાન્) સંદેશાવાહક (વર્ષ્યાન્) વર્ષક (અહઃ) પૂરણાર્થક (સ્તનયા) ગર્જનાયુક્ત (ઉદીરતે) ઉઠે છે (વર્ષ્યા) વરસે છે. ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ :- જેમ રથના સ્વામી પોતાના હાથમાં રહેલા ચાબૂક વડે ઘોડા પર પ્રહાર કરે છે. પોતાની ઈચ્છા મુજબ સંદેશો ઘોડાઓને પહોંચાડે છે. તેમ પર્જન્ય દેવ પોતાની કશાથી મેઘને આદેશ કરે છે. પોતાના દૂત સમાન મારુતોને વરસાદ વરસાવા માટે પ્રેરિત કરે છે. જેમ સિંહ પોતાની ગર્જના વડે દૂરથી ત્રાડ કરે છે. તેમ મેઘ ગર્જનાથી પર્જન્ય દેવતાનો અવાજ દૂર સુધી સંભળાય છે આ પ્રકારે પર્જન્ય દેવતા સૃષ્ટિને વૃષ્ટિમય (વરસાદ યુક્ત) બનાવે છે. (3)

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत् उदोषधीर्जिह्वते पिन्वन्ते स्वः।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

પદપાઠ :- પ્ર । વાતાઃ । વાન્તિ । પતયન્તિ । વિડ્યુતઃ । ઝ્ । ઓષધીઃ । જિહતે । પિન્વતે । સ્વઃ । ઇરા । વિશ્વસ્મૈ । ભુવનાય । જાયતે । યત્ । પર્જન્યઃ । પૃથિવીમ્ । રેત્સા અવતિ ॥૪॥

શબ્દાર્થ :- (વાન્તિ) વહે છે. (પતયન્તિ) સંચાર કરે છે. (જિહતે) વધે છે. (સ્વઃ) અંતરિક્ષ (પિન્વત) શરણ કરે છે. (ઇરા) ભૂમિ (જાયતે) સમર્થ થાય છે. (યત્) યદા (રેત્સા) જળથી (અવતિ) રક્ષા કરે છે.

ભાવાર્થ :- જ્યારે-જ્યારે પર્જન્ય દેવતા પૃથ્વીને જળથી પરિપૂર્ણ કરી રક્ષિત કરે છે. ત્યારે-ત્યારે વરસાદને અનુકૂળ પવન ફૂંકાય છે. વીજળી ચારે તરફ ચમકી ઉઠે છે. પૃથ્વીલોક પર વનસ્પતિ-ઔષધિઓની વૃદ્ધિ થાય છે. અંતરિક્ષ શરણ કરવા લાગે છે. તેમજ પૃથ્વી સમસ્ત જગતના હિત સંપાદનમાં સમર્થ થઈ જાય છે. (4)

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥५॥

પદપાઠ :- યસ્ય । વ્રતે । પૃથિવી । નન્નમીતિ । યસ્ય । વ્રતે । શફવત્ । જર્ભુરીતિ । યસ્ય । વ્રતે । ઓષધીઃ । વિશ્વરૂપાઃ । સઃ । નઃ । પર્જન્ય । મહિ । શર્મ । યચ્છ ॥૫॥

શબ્દાર્થ :- (વ્રતે) કર્મથી (નન્નમીતિ) નમી જાય છે (શકવત) પાદયુક્ત (મહિ) મહાન (શર્મ) સુખ

ભાવાર્થ :- હે પર્જન્ય દેવતા ! આપના કર્મથી પૃથ્વી નમ્રતા યુક્ત નમી ગઈ છે. આપના કર્મથી ગાય વગેરે પ્રાણીઓ રુષ્ટ-પુષ્ટ થયા છે. તેમજ આપના કર્મથી વનસ્પતિઓ-ઔષધીઓએ વિવિધ રમણીય સ્વરૂપ ધારણ કર્યા છે. એવા મહાન પર્જન્ય દેવતા અમોને સુખ સ્વરૂપ પ્રદાન કરો. (5)

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः।

अर्वाङ्ङेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥६॥

પદપાઠ :- દિવઃ । નઃ । વૃષ્ટિમ્ । મરુતઃ । રરીધ્વમ્ । પ્ર । પિન્વત । વૃષ્ણઃ । અશ્વસ્ય । ધારાઃ । અર્વાઙ્ । એતેન । સ્તનયિત્વના । આ । ઇહિ । અપઃ । નિસિચ્ચન્ । અસુરઃ । પિતા । નાઃ ॥૬॥

શબ્દાર્થ :- (દિવઃ) અંતરિક્ષથી (રરીધ્વમ) બંને (અશ્વસ્ય) વ્યાપક મેઘથી (પ્રપિન્વત) વરસાવો (સ્તનયિત્વના) ગર્જનાયુક (અર્વાઙ્) અમારી (અસ્તુર) જળદાતા થઈને (પિતા) પાલક

ભાવાર્થ :- હે પર્જન્ય દેવતા ! અંતરિક્ષમાંથી વર્ષાની વૃષ્ટિ કરો તથા વ્યાપક મેઘ સ્વરૂપે જળધારાઓ પૃથ્વીલોક પર વરસાવો. મેઘના માધ્યમથી અમારી નિકટ આવો. જળની તૃપ્તિ કરાવી અમારા પાલનહાર બનો. (6)

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धां उदन्वता परि दीया रथेन।

दृतिं सु कर्ष विषितं न्यञ्जं समा भवन्तूद्धतो निपादाः ॥७॥

पदपाठ :- अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्वता । परि । दीया । रथेन ।
दृतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्जम् । समाः । भवन्तु । उऽवतः । निऽपादाः ॥७॥

शब्दार्थ :- (क्रन्द) शब्दयुक्त (स्तनय) गर्भनायुक्त (आधा) स्थापित करना
(उदन्वता) उदकयुक्त (परिदीप) [।रेभाजु भ्रमण करो (विषिते) बंधायेला (सुकर्षे)
पाली करो (न्यञ्जम्) अधोमुप करीने (उद्धतः) उन्नत प्रदेश (निपादा) निम्न प्रदेश
(समाः) समान स्वरूप.

भावार्थ :- हे पर्जन्य देवता ! तमे पृथ्वी तरफ अभिमुप थईने गर्भना युक्त वादण
वरसावो. गर्भ-स्थानीय जणना सिंयन वडे औषधिओने स्थापित करो. तमे उदक
युक्त रथना माध्यमथी यारे दिशां प्रयाण करो. यर्मपात्र समान वादणाना उदरमां
संग्रहित जणने वरसाद वडे वरसावो. आ प्रकारे उन्नत प्रदेशो तेमज शुष्क प्रदेशोमां
अेक समान वरसीने जणधाराथी परिपूर्णा बनावो. (7)

महान्तं कोशमुदंचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात्।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वघ्न्याभ्यः ॥८॥

पदपाठ :- महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च । स्यन्दन्ताम् । कुल्याः ।
विऽसिताः । पुरस्तात् । घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपाणम् । भवतु ।
अघ्न्याभ्यः ॥८॥

शब्दार्थ :- (कोशः) मेघ (उदच) उपर तरफ (स्यन्दन्तां) वडे (कुल्या) नदीओ
(विषिता) निरभाधीत (पुरस्तात्) पूर्व दिशातरफ (घृतेन) जणथी (व्युन्धि) भीजवी
नाभो (सुप्रपाणं) उत्तम सेवन (अघ्न्याभ्यः) गायोने

भावार्थ :- हे पर्जन्य देवता ! तमे पोताना कोष स्वरूप वादणने उपरनी तरफ गति
करवा प्रेरित करो तेमज तेमांथी नीकणती जणधाराओने नीये तरफ वरसवा माटे
प्रेरणा आपो. नदीओने पूर्व दिशा तरफ वडेवा माटे प्रेरित करो. जणथी परिपूर्णा
पृथ्वी संतृष्टि पामे. गाय आदि समग्र जव सृष्टिने तृप्तियुक्त जणनी प्राप्त थाय.
(8)

यत्पर्जन्य कनिक्रदत्स्तनयन् हंसिं दुष्कृतः।

प्रतीदं विश्वं मोदते यत्किं च पृथिव्यामधि ॥९॥

पदपाठ :- यत् । पर्जन्य । कनिक्रदत् । स्तनयन् । हंसिं । दुऽकृतः । प्रति । इदम् ।
विश्वम् । मोदते । यत् । किम् । च । पृथिव्याम् । अधि ॥९॥

શબ્દાર્થ :- (કનિત્રદત્) અવાજ કરતા (સ્તનયત્) ગર્જના કરતા (દૃષ્કૃતઃ) મેઘ વડે (પ્રતિમોદતે) પ્રસન્ન થાય છે

ભાવાર્થ :- હે પર્જન્ય દેવતા ! જ્યારે તમે મેઘ ગર્જના કરો છો. ત્યારે પાપી અસુરલોક નાશ પામે છે. તેમજ પૃથ્વીલોકના સચરાચર સૃષ્ટિના તમામ પદાર્થો પ્રસન્ન થઈ જાય છે. (9)

અવર્ષીર્વર્ષમુદુ ષૂ ગૃભાયાકર્ધન્વાન્યત્યેતવા ડં

અજીજન ઓષધીર્ભોજનાય કમુત પ્રજાભ્યોઽવિદો મનીષામ્ ॥૧૦॥

પદપાઠ :- અવર્ષીઃ । વર્ષમ્ । ડ્ । ઊં । સુ । ગૃભાય । અકઃ । ધન્વાનિ । અતિઽપ્તવૈ । ઊં । અજીજનઃ । ઓષધીઃ । ભોજનાય । કમ્ । ડ્ । પ્રજાભ્યઃ । અવિદઃ । મનીષામ્ ॥૧૦॥

શબ્દાર્થ :- (સુગુભાય) દૂર કરો (ધન્વાનિ) રણભૂમિ (અતિપ્તવૈ) યોગ્ય રીતે (અજીજનઃ) ઉત્પન્ન કર્યા (ભોજનામ) ઉપભોગ માટે (કમ્) પંક્તિપૂરક "શિશિરં જીવનાય કમ્ " ઇતિવત્ પાદપૂરણ ।

ભાવાર્થ :- હે પર્જન્ય દેવતા ! તમે ખૂબ વરસી ગયા છો. હવે આ વર્ષાને શાંત કરો. તમે વેરાન પ્રદેશોને પણ લીલાછમ બનાવ્યા છે. તમે જ ઔષધિઓને ધન સ્વરૂપે અને ઉપભોગ સ્વરૂપે ઉત્પન્ન કરી છે. તમે પોતાના દિવ્ય કર્મના કારણે સ્તુતિ વંદના કરવા યોગ્ય છો. (10)

1.2.1 વૈદિક સૂક્તમાં પર્યાવરણની સંકલ્પના

વેદોઢિખિલો ધર્મમૂલમા (મનુસ્મૃતિ 2-6) સર્વ વિદ્યાઓનું મૂળ વેદ છે. સમગ્ર વેદ, વેદ જાણનારાઓએ રચેલાં ધર્મશાસ્ત્રો, તેમનું સદ્-વર્તન, સત્પુરુષોના આચાર તેમજ તેમના મનની પ્રસન્નતા એ ધર્મનાં મૂળ પ્રમાણો છે. આજની ભૌતિકવાદી અને યંત્રવાદી સંસ્કૃતિને જો કોઈ માર્ગદર્શન આપી શકે તેમ હોય તથા સંસ્કૃતિનાં આંતરિક મૂલ્યોને જાળવી શકે તેમ હોય તો તે માત્ર સહ-અસ્તિત્વની ભાવના છે, સહ-અસ્તિત્વની ભાવના પર્યાવરણનાં કેન્દ્રસ્થાને છે. પર્યાવરણીય સંસ્કાર જ માનવ સંસ્કૃતિનો પ્રાણ અને પાયો છે. કોઈપણ વિદ્યા, શાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન કે માનવીય જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની શાખાઓનું તત્ત્વ અને સત્ત્વ વેદમાં વિદિત છે.

વેદમેવાભ્યસેન્નિત્યં યથાકાલમતન્દ્રિતઃ ।

સં હ્યસ્યાહુઃ પરં ધર્મમુપધર્મોઽન્ય ઉચ્યતે ॥ (મનુસ્મૃતિ 4-147)

વેદ મનુષ્યની જીવન શૈલીના નેત્ર છે. જેમ નેત્ર રસ્તો દેખાડવાનું કાર્ય કરે છે. તેમ વેદ જીવન પથદર્શક છે. વેદની વાણી અતિગહન છે.

વેદમાં ધાર્મિક સૂક્તો, તત્ત્વજ્ઞાનના સૂક્તો, ધર્મનિરપેક્ષ સૂક્તો, વ્યવહારિક સૂક્તો, સામાજિક સૂક્તો, સંવાદ સૂક્તો, પ્રાકૃતિક સૂક્તો, ઐતિહાસિક સૂક્તો, દાર્શનિક

સૂક્તો, નાસદીય સૂક્તો, આપ્રી સૂક્તોમાં પોતાના મુખ્ય વણ્યવિષયની સાથે-સાથે પ્રકૃતિના મૂર્તરૂપો પણ આલેખિત છે. વૈદિક ઋષિ પ્રકૃતિનાં વિવિધ પદાર્થોને જુએ છે અને તેનાં રહેલાં દિવ્ય તત્ત્વોમાંથી મળેલી પ્રેરણામાંથી સૂક્તો આકાર પામ્યા લાગે છે. દિવસે પ્રકાશતો સૂર્ય, પોતાનું રમણીય વક્ષ: સ્થળ ખોલતી ઉષા, પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરીને તેમને વિસામો આપતી રાત્રી, વીજળીના ભયંકર ચમકારા તથા ગડગડાટ સાથે મુશળધાર વર્ષતા વાદળો, ગૃહસ્થના ઘરમાં પ્રગટતો અગ્નિ, અફાટ જળમાં રક્ષતું દિવ્ય તત્ત્વ, ભયંકર વાવાઝોડાં, ફળફૂલથી લચેલી પૃથ્વી આ બધું પ્રાર્થનાઓના રસ વ્યંજકતા વૈદિક ઋષિની વાણીમાં જીવંત બન્યા છે. પ્રકૃતિનાં સંતાનો એવા આ ઋષિઓએ પ્રકૃતિના ભવ્ય, રમ્ય અને રૂદ્ર તત્ત્વોમાં પરમ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરીને તેને એવી જ નિર્દોષ વાણીમાં રજૂ કરતાં આ સૂક્તો પ્રવાહિત બનીને દર્શન પામ્યા છે.

યત્ પુરુષેણ હવિવાં દેવા યજ્ઞમતન્વત ।

વસન્તો અંસ્યાસાદાજ્યં ગ્રીષ્મ ઇધ્મઃ શરદ્ધવિઃ ॥ (પુરુષ સૂક્ત-6)

આ પુરુષ અશ્વ સ્વરૂપ છે. જે યજ્ઞનું હવિ દેવોને પહોંચાડે છે. આ યજ્ઞમાં વસંત ઋતુ ધીની જેમ, ગ્રીષ્મઋતુ સમિધાઓની જેમ અન્ન ઉત્પન્ન કરનારી શરદ ઋતુ હવિની જેમ પ્રયુક્ત થઈ. આવા માનસિક યજ્ઞમાં અશ્વ, ગાય, ઘેટાં-બકરાં જેવા અન્ય પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયા.

પ્ર પર્વતાનામુશ્તી ઉપસ્થાદશ્ચૈવ વિષતે હાસમાને ।

ગાવેંવ શુભ્રે માતરારિહાણે વિર્ણાટ્છુતુદ્રી પર્યસા જવેતે ॥ (વિશ્વામિત્ર-નદી સંવાદસૂક્ત-1)

વિશ્વામિત્ર કહે છે. છૂટી થયેલી હોડમાં દોડતી બે ઘોડીઓની જેમ, તેમજ પોતાના વાછરડાને ચાટતી બે ઘોળી ગાયોની જેમ વિપાટ અને શુતુદ્રી બે નદીઓ પર્વતના ખોળેથી છૂટીને વેગપૂર્વક દોડતી, સમુદ્રને મળવા ઝંખતી જળરાશિ સમેત ધસમસતી રહી છે.

યસ્યાશ્વાંસઃ પ્રદિશિ યસ્ય ગાવો યસ્ય ગ્રામા યસ્ય વિશ્વે રયાંસઃ ।

યઃ સૂર્ય ય ઉષસ જજાન યો અપાં નેતા સ જનાસ ઇન્દ્રઃ ॥ (ઈન્દ્રસૂક્ત-7)

જેની આજ્ઞામાં ઘોડા, ગાયો છે, ગામો, બધા રસો છે. જેણે સૂર્યને અને ઉષાને જન્મ આપ્યો. જે જળનો પ્રેરક છે, હે સજ્જનો ! તે ઈન્દ્ર છે.

સ નઃ પિતર્વ સૂનવેડગ્નેં સૂપાયનો ભંવ ।

સર્ચસ્વા નઃ । સ્વસ્તયે ॥ (અગ્નિ સૂક્ત-9)

અમારા માટે સહજ પ્રાપ્ય શોભન પ્રાપ્તિયુક્ત બનો તેમજ અમારા કલ્યાણ માટે આપની સંરચના બનો, વિનાશ રહિત આપ સાથે રહો, જેમ પિતા પુત્ર માટે સુપ્રાપ્ય હોય, પુત્ર સાથે પિતા હોય તેમ અમારી સાથે કલ્યાણકારી તત્ત્વ તરીકે રહો.

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत् उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति (पर्जन्य सूक्त-4)

જ્યારે-જ્યારે પર્જન્ય દેવતા પૃથ્વીને જળથી પરિપૂર્ણ કરી રક્ષિત કરે છે. ત્યારે-ત્યારે વરસાદને અનુકૂળ પવન ફૂંકાય છે. વીજળી ચારે તરફ ચમકી ઉઠે છે. પૃથ્વીલોક પર વનસ્પતિ-ઔષધિઓની વૃદ્ધિ થાય છે. અંતરિક્ષ શરણ કરવા લાગે છે. તેમજ પૃથ્વી સમસ્ત જગતના હિત સંપાદનમાં સમર્થ થઈ જાય છે.

यदीमेनाँ उशतो अभ्यवर्षीत्तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।

अखलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ (મંડૂક સૂક્ત-3)

વર્ષાઋતુ નજીક આવી પહોંચતાં જળની ઈચ્છા ધરાવતા એવા જીવ-જંતુઓ સહીત દેડકાંઓ જ્યાં વરસાદ વરસે છે, ત્યાં આવી જાય છે. જેમ અસ્પષ્ટ ધ્વનિ કરતાં-કાલુઘેલું બોલતા બાળક સમાન પુત્ર પોતાના પિતાની સમીપ જાય તેમ દેડકાંઓ પરસ્પર મધુર સ્વરમાં ગાન કરતાં-કરતાં એક-બીજાનાં નિકટ આવી જાય છે.

અથર્વવેદના પૃથ્વી સૂક્તમાં પૃથ્વી પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, આદર અને ભક્તિનો સમાવેશ થયો છે. ઋષિએ પૃથ્વીને માતા કહીને તેના પ્રત્યે પુત્રવતુ ભક્તિ દર્શાવી છે. આ મંત્રો પૃથ્વીનું સ્તોત્ર છે. ઋષિ કહે છે કે :-

यत् ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।

मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयगर्धिमम् ॥ (પૃથ્વી સૂક્ત-11)

“હે ભૂમિ ! જે કાંઈ તારામાં વાવું તે પણ ઝડપથી ઉગી નીકળે. હે પાવન કરનારી માતા ! તારા મર્મને હું જાણતો નથી હું તારા હૃદયને પીડા ન પહોંચાડું.”

આ સૂક્તમાં ઋષિએ પૃથ્વીને વીર્યવતી ઔષધિઓને ધારણ કરનારી, વસુને ધારણ કરનારી, વિશ્વનું ભરણ-પોષણ કરનારી, વિશ્વની પ્રતિષ્ઠારૂપ, ધર્મથી ધારણ કરાયેલી, કલ્યાણકારી, સર્વથી રક્ષિત, ધ્રુવા, ક્ષમા, શુદ્ધા, પર્જન્યની પત્નીરૂપે મનુષ્યો ધારણ કરનારી, વર્ષાની આચ્છન્ત, શાંતિયુક્ત, સુરભિયુક્ત, પયથીપૂર્ણ, સુવર્ણના વક્ષઃસ્થળવાળી વગેરે વિશેષણોથી નવાજી છે. કવિ પૃથ્વીની સુવાસને ઔષધિઓ, મનુષ્યો, સ્ત્રીઓ, કમળનાં પુષ્પો વગેરેને ધારણ કરે છે પૃથ્વી પોતાના ફલક પર અન્ન, ઔષધિ, પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, માનવો વગેરે જીવસૃષ્ટિને ઉત્પન્ન, પાલન-પોષિત કરે છે. પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિની આશ્રયદાતા છે. પૃથ્વી ધર્મથી ધારણ કરવામાં આવી છે. તે પરમ કલ્યાણી છે. એવું જણાવે છે. આ સૂક્ત માનવજીવનની સર્વ ઉદાત્ત ભાવનાઓને વ્યક્ત કરે છે.

આમ, વૈદિક સૂક્તોમાં દેવતા પરક સ્તુતિની સાથે-સાથે પર્યાવરણીય દૃષ્ટિકોણ પણ સૂચિતાર્થક છે. પર્યાવરણ સંદર્ભિત વિચરો વૈદિક સૂક્તોમાં અનેક સ્થાનો પર દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

1.2.2 પર્જન્ય સૂક્તમાં પર્યાવરણની સંકલ્પના

હે યજમાનો ! એ બળ સંપન્ન પર્જન્ય દેવની સન્મુખ, એમની સ્તુતિ કરો. હવ્યાદિ અને ઉત્તમ વાણીઓ દ્વારા એમનું સ્તવન કરો. એ દેવ જળ-વર્ષક, દાનશીલ અને ગર્જનકારી છે, જે ઔષધિરૂપ વનસ્પતિઓમાં ગર્ભ સ્થાપિત કરે છે. આ પર્જન્યદેવ અનુપયુક્ત વૃક્ષોનો વિનાશ કરે છે. રાક્ષસોનું હનન કરે છે. પોતાના ભયંકર પ્રહારોથી, સંપૂર્ણ લોકોને ભયભીત બનાવી દે છે. ગર્જના કરતાં, એ પાપીઓને વિનષ્ટ કરે છે અને જળવૃષ્ટિ કરીને નિરપરાધીઓનું રક્ષણ કરે છે. જેમ રથી, પોતાના ઘોડાઓને ચાબુકથી ઉત્તેજિત કરે છે. તેવીજ રીતે પર્જન્ય, ગર્જનકારી, શબ્દોથી મેઘને પ્રેરિત કરે છે. જ્યારે મેઘ, જળ-રાશિથી પૂર્ણ હોય છે, ત્યારે સિંહની જેમ ગર્જના કરે છે, જે દૂર સુધી સંભળાય છે. જ્યારે પર્જન્યદેવ જળરાશિથી યુક્ત થઈને પૃથ્વી તરફ અવતીર્ણ થાય છે, ત્યારે વાયુ વિશેષ પ્રવાહયુક્ત હોય છે, વિદ્યુત ચમકે છે અને ઔષધિરૂપ વનસ્પતિઓ વૃદ્ધિ પામે છે, આકાશ સવિત થાય છે, તથા આ પૃથ્વી સંપૂર્ણ જગતના હિત માટે, પુષ્ટ થાય છે.

હે પર્જન્યદેવ ! આપનાં કર્મોને કારણે, પૃથ્વી ઉત્પાદનશીલ બને છે તથા બધાં પ્રાણી પોષણ મેળવે છે આપનાં કર્મોથી, ઔષધિરૂપ વનસ્પતિઓ અનેક વિવિધ રૂપ ધારણ કરે છે. આપ અમોને મહાન સુખ પ્રદાન કરે. હે મરુદ્વણો ! આપ અમારા માટે વૃષ્ટિ કરો. વર્ષણશીલ મેઘની જળ-ધારાઓ, અમને પોષણ પ્રદાન કરનારી બનો. પર્જન્યદેવ ! આપ ગર્જનશીલ મેઘોની સાથે, જળનું સિંચન કરતાં અમારા તરફ પધારો. આપ પ્રાણવર્ષક રૂપમાં, અમારા પિતા સ્વરૂપ પોષણકર્તા છો. હે પર્જન્યદેવ ! ગડગડાટની ગર્જનાથી યુક્ત થઈને, ઔષધિરૂપ વનસ્પતિઓમાં ગર્ભ સ્થાપિત કરો. ઉદક ધારક રથ દ્વારા જળ-પૂર્ણ મેઘોને ભૂમિ તરફ ખાલી કરો, જેથી ઉચ્ચ અને નિમ્ન પ્રદેશ સમતળ થઈ શકે. જ્યારે મેઘ ગરજે છે ત્યારે વિઘતના પ્રભાવથી નાઈટોજનના ફળદ્રુપ યૌગિક-કંપાઉડ બને છે. જેથી વનસ્પતિઓને ઉર્જા મળે છે.

હે પર્જન્યદેવ ! પોતાના જળરૂપી મહાન કોશને વિમુક્ત કરો અને તેને નીચે વહેવડાવો, જેનાથી આ જળથી પૂર્ણ ભરેલી નદીઓ, અબાધિત થઈને, પૂર્વ તરફ પ્રવાહિત થાય. આપ જળ-રાશિઓ ઘાવા-પૃથ્વીને પરિપૂર્ણ કરો, જેથી અમારી ગાયોને ઉત્તમ પીવાનું પાણી મળે. હે પર્જન્યદેવ ! ગડગડાહટયુક્ત ગર્જના કરતાં, જ્યારે આપ પાપીઓને વિદીર્ણ કરો છો. ત્યારે સંપૂર્ણ પૃથ્વી અને એમાં રહેલાં પ્રાણીઓ અત્યંત આનંદિત થઈ જાય છે. હે પર્જન્યદેવ ! આપે ઘણી વૃષ્ટિ કરી છે. હવે વૃષ્ટિ રોકી લો. આપે મરુભૂમિ-રણપ્રદેશને પણ જળથી પૂર્ણ કરી દીધી છે. આપે, સુખકર ઉપભોગ માટે ઔષધિરૂપ વનસ્પતિઓ ઉત્પન્ન કરી છે. આપે પ્રજાઓ દ્વારા, ઉત્તમ સ્તુતિઓ પણ પ્રાપ્ત કરી છે.

આમ, પર્જન્ય સૂક્તમાં વર્ષાનાં આગમનની આતુરતા, વર્ષાની સુંદરતા, વર્ષાનાં પ્રભાવની વાતાવરણની ભવ્યતા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. જે પર્યાવરણની સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ પર અસર દર્શાવે છે.

1.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

નીચેના શબ્દો વિશે વિવરણાત્મક નોંધ લખો.

1. દૂતાન્
2. ઇરા
3. રેતસા
4. સ્તનય

યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો.

1. પર્જન્ય સૂક્ત કયાસાથે સંબંધ ધરાવે છે. (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ)
2. પર્જન્યનો અર્થ.....થાય. (વર્ષા, વસંત, શરદ, હેમંત)
3. પર્જન્ય સૂક્તનો સૂક્ત ક્રમાંક.....છે.(83,84,85,86)
4. પર્જન્ય સૂક્તમાં કુલ.....મંત્રો છે.(8,9,10,11)

નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો.

1. પર્જન્ય સૂક્તમાં નિરુપિત પર્યાવરણ વર્ણન સવિસ્તાર સમજાવો.

2. પર્જન્ય સૂક્તમાં નિરુપિત પર્યાવરણમાં વર્ષાનું મહત્વ સમજાવો.

3. પર્જન્ય સૂક્તનું રસદર્શન તમારા શબ્દોમાં કરો.

4. પરજન્ય સૂક્તમાં નિરુપિત વર્ષાની જીવસૃષ્ટિ પર અસર વર્ણવો.

લેખક : ડૉ. નિરવ કંસારા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એમ. એ. પરીખ કોલેજ, પાલનપુર

એકમ : 2 : મંડૂક સૂક્ત (ઋગ્વેદ-7/103/1-10)

રૂપરેખા

2.0 ઉદ્દેશ્ય

2.1 પ્રસ્તાવના

2.2 મંડૂક સૂક્ત (7/103/1-10)

2.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

2.0 ઉદ્દેશ્ય

સંસ્કૃત અનુરાગી વિદ્યાર્થીમિત્રો,

- આ એકમની મદદથી આપ વૈદિક સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવી શકશો.
- વૈદિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ અને વૈદિક સાહિત્યની પરંપરા વિષયક જ્ઞાન મેળવી શકશો.
- વૈદિક સૂક્તોનું વિષય વૈવિધ્યને સમજી શકશો.
- વૈદિક સૂક્તોના સામાન્ય અર્થથી લઈને વિશિષ્ટ અર્થને સમજી શકશો.
- વૈદિક સૂક્તમાં પર્યાવરણ વિષયક વિચારને સમજી શકશો.

2.1 પ્રસ્તાવના

મંડૂક સૂક્ત ઋગ્વેદનાં સાતમા મંડળમાં આવે છે. જેના મંત્રદ્રષ્ટા વશિષ્ઠ ઋષિ છે. મંડૂક સૂક્ત ક્રમાંક 103 છે. મંડૂક સૂક્તમાં કુલ 10 મંત્રો આવેલા છે. જેમાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની સાથે-સાથે લૌકિક જ્ઞાનના પણ દર્શન થાય છે. જેને આપણે નીચેના મંત્રોના અધ્યયનથી શીખીશું.

2.2 મંડૂક સૂક્ત (7/103/1-10)

ઋષિ / દેવતા / છન્દ

ઋષિ: — વસિષ્ઠ:

દેવતા — મણ્ડૂકા:

મંત્ર ક્રમાંક અનુસાર છન્દ:—

૧ આર્ષી અનુષ્ટુપ્ ।

૨, ૬, ૭, ૮, ૧૦ આર્ષી ત્રિષ્ટુપ્ ।

३, ४ निचृत् त्रिष्टुप्

५, ९ विराट् त्रिष्टुप् ॥

मंडूक सूक्त (ऋग्वेद-7/103/1-10)

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः ।

वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूकां अवादिषुः ॥१॥

पद पाठ :- संवत्सरं । शशयानाः । ब्राह्मणाः । व्रतऽचारिणः । वाचम् । पर्जन्यऽजिन्विताम् । प्र । मण्डूकाः । अवादिषुः ॥१॥

पद पाठ :- (ब्राह्मणाः) “ब्रह्मण इमे ब्राह्मणाः” वेदरूपी ज्ञानने शशयानार (व्रतचारिणः) प्रत-तप करनार (संवत्सरं, शशयानाः) अेक वर्ष सुधी अलीम रडेनार (पर्जन्यजिन्विताम्) वरसादथी तृम थनार (वाचम्)

वाशी (प्रावादिषुः) ओलवा लाग्या (मण्डूकाः) ‘वेदानां मण्डयितारः’ वेद मंत्रोने रटश करनार “मण्डयन्तीति मण्डूकाः” कुदका मारनार

‘मण्डूकाः’ मज्जूकाः मज्जनात् । मदतेर्वा मोदतिकर्मणः । मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणः । मण्डतेरिति वैयाकरणाः । मण्ड एषामोक इति वा । मण्डो सदेर्वा । मुदेर्वा । (निरु० ९। ६)

भावार्थ :- अेक वर्ष सुधी अलीम अेवा गुम स्थाने रडीने सूतेला, प्रत-नियम पाणता, ब्राह्मणो समान देडकाओ वरसादनां आगमनने नीरपी उीया स्वरे वाशी ओलवा लाग्या. (1)

दिव्या आपो अभि यदेनमायन्दूर्ति न शुष्कं सरसी शयानम् ।

गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वग्नुरत्रा समैति ॥२॥

पद पाठ :- दिव्याः । आपः । अभि । यत् । एनम् । आयन् । दूर्तिम् । न । शुष्कम् । सरसी इति । शयानम् । गवाम् । अह । न । मायुः । वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वग्नुः । अत्र । सम् । एति ॥२॥

शब्दार्थ :- (अत्र) आ वषऽऋतुमां (मण्डूकानाम्) वषऽऋतुमां अमश करतां अुव (वग्नुः) शब्द (समैति)

वषऽऋतुने सुशोभित करे अे, (न) जेवी रीते (वत्सिनीनाम्) प्रभाउप वृत्तिनी साथे (गवाम्) मणेवी अन्द्रियो समान (मायुः) यथार्थ ज्ञान थाय अे, (न) जेवी रीते (दूर्तिम्, शुष्कम्) सुकायेलुं जणाशय अरीथी जण युक्त थाय ते प्रकारे (दिव्याः, आपः, यत्, एनम्) ध्युलोकमां उत्पन्न थतुं जण (अभि)] ।रे तरअथी देडकांनो समूड (सरसी,

શ્યાનમ્) સુકાયેલા જળાશયમાં સૂઈ ગયેલા (આયન્) પૂર્વ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે.

॥૨॥

ભાવાર્થ :- મોટા સરોવરમાં સુકાઈ ગયેલી પખાલ (ચર્મપાત્ર) સમાન સરોવરની તળિયે સુષુપ્ત અવસ્થામાં રહેલા દેડકાઓ ઉપર જ્યારે દિવ્યલોકની જળધારાઓ પડે છે.ત્યારે વાછરડા ધરાવતી ગાયોના (ભાંભરવાનાં) અવાજની જેમ દેડકાઓનો અવાજ અહીં એક સાથે થવા લાગે છે. (2)

યદીમેનાં ડશતો અભ્યવર્ષીતૃષ્ટ્યાવતઃ પ્રાવૃષ્ટ્યાગંતાયામ્ ।

અખલ્લીકૃત્યાં પિતરં ન પુત્રો અન્યો અન્યમુપ વદન્તમેતિ ॥૩॥

પદ પાઠ :- યત્ । ઈમ્ । એનાન્ । ડશતઃ । અભિ । અવર્ષીત્ । તૃષ્ટ્યાવતઃ । પ્રાવૃષ્ટિ । આગંતાયામ્ । અખલ્લીકૃત્યં । પિતરમ્ । ન । પુત્રઃ । અન્યઃ । અન્યમ્ । ઉપ । વદન્તમ્ । એતિ ॥૩॥

શબ્દાર્થ :- (યત્, ઈમ) જ્યારે (પ્રાવૃષ્ટિ, આગતાયામ્) વર્ષા ઋતુનાં આગમન સમયે (તૃષ્ટ્યાવતઃ, ડશતઃ, એનાન્) જળની તૃષણાથી યુક્ત જીવ-જંતુઓ (અભિ, અવર્ષીત્) વરસાદ વરસે છે ત્યારે (અખલ્લીકૃત્ય)

મધુર સ્વરમાં ગાન કરતાં (પિતરમ્, ન, પુત્રઃ) જેવી રીતે પુત્ર પોતાના પિતાની પાસે જાય છે, તે પ્રકારે (અન્યઃ, અન્યમ્, ઉપવદન્તમ્, એતિ) મધુર અવાજ કરતાં દેડકાઓ એક બીજાની નિકટ આવે છે. ॥ ૩ ॥

ભાવાર્થ :- વર્ષાઋતુ નજીક આવી પહોંચતાં જળની ઈચ્છા ધરાવતા એવા જીવ-જંતુઓ સહીત દેડકાઓ જ્યાં વરસાદ વરસે છે, ત્યાં આવી જાય છે. જેમ અસ્પષ્ટ ધ્વનિ કરતાં - કાલુઘેલું બોલતા બાળક સમાન પુત્ર પોતાના પિતાની સમીપ જાય તેમ દેડકાઓ પરસ્પર મધુર સ્વરમાં ગાન કરતાં-કરતાં એક-બીજાનાં નિકટ આવી જાય છે. (3)

અન્યો અન્યમનુ ગૃભ્ણાત્યેનોરપાં પ્રસર્ગે યદમન્દિષાતામ્ ।

મળ્ડૂકો યદભિવૃષ્ટઃ કનિષ્કન્પૃષ્ટિઃ સમ્પૃક્કે હરિતેન વાચમ્ ॥૪॥

પદ પાઠ :- અન્યઃ । અન્યમ્ । અનુ । ગૃભ્ણાતિ । એનોઃ । અપામ્ । પ્રસર્ગે । યત્ । અમન્દિષાતામ્ । મળ્ડૂકઃ । યત્ । અભિવૃષ્ટઃ । કનિષ્કન્ । પૃષ્ટિઃ । સમ્પૃક્કે । હરિતેન । વાચમ્ ॥૪॥

શબ્દાર્થ :- (અપાં પ્રસ) =જ્યારે પર્યાપ્ત માત્રામાં જળ જળાશયમાં વ્યાપ્ત થાય છે, (યત્ અમન્દિષાતામ્ = (ત્યારે બે દેડકાઓ પ્રસન્ન થઈ જાય છે, (અન્યઃ અન્યમ્ અનુગૃભ્ણાતિ (તેઓ પરસ્પર એક બીજાને પકડે છે, (કનિષ્કન્ મંડૂકઃ પૃષ્ટિઃ હરિતેન વાચં સમ્પૃક્કે) =પીળાવર્ણનો દેડકો લીલાવર્ણનાં દેડકાનાં અવાજ સાથે સહ સ્વર

અવાજ ભેળવે છે, (યત્ જેવી રીતે (અપાં પ્રસર્ગે) =વેદમંત્રોનું અધ્યન-અધ્યાપન કરતાં ગુરુ-શિષ્ય બંને (અમન્દિષાતામ્) પરસ્પર પર પ્રસન્ન થઈ, (એનો:) અન્યત્ર બીજાઓને (અનુગૃહ્ણાતિ) વેદ જ્ઞાન અર્પે છે, (અભિવૃદ્ધઃ) આનંદિત થઈને (કનિષ્કન્) વિદ્યા પ્રદાન કરે છે, (પૃશ્નિઃ) પીળાવર્ણનો (હરિતેન) લીલાવર્ણનાં (વાચમ્ સંપૃક્તે) =સંપર્કમાં આવી વાણી ઉચ્ચારે છે. ॥૪॥

ભાવાર્થ :- જ્યારે વરસાદ વરસે છે, ત્યારે તે દેડકાઓ આનંદિત થઈને એકબીજાને અભિનંદન પાઠવે છે. જ્યારે વરસાદ વરસે ત્યારે દેડકાં કૂદવા માંડે છે. તે વખતે પીળાવર્ણનો દેડકો લીલા વર્ણનાં દેડકા સાથે વાતચીતરૂપી મધુર અવાજ ભેળવે છે (4)

યદેષામન્યો અન્યસ્ય વાર્ચ શાક્ત્સ્યેવ વદતિ શિક્ષમાણઃ ।

સર્વં તદેષાં સમૃદ્ધેવ પર્વં યત્સુવાચો વદંથનાધ્યપ્સુ ॥૫॥

પદ પાઠ :- યત્ । ણામ્ । અન્યઃ । અન્યસ્યં । વાર્ચમ્ । શાક્ત્સ્યંઽઙ્ઙવ । વદતિ । શિક્ષમાણઃ । સર્વમ્ । તત્ । ણામ્ । સમૃદ્ધાઽઙ્ઙવ । પર્વં યત્ । સુઽવાચઃ' । વદંથન । અધિ । અપ્સુ ॥૫॥

શબ્દાર્થ :- (યત્ (જ્યારે (ણામ્ (આ વિદ્યામાંથી (અન્યઃ (એક વિદ્વાન શિષ્ય (શિક્ષમાણઃ (શિક્ષણ ભેળવીને (અન્યસ્યં શાક્ત્સ્ય (જ્ઞાની ગુરુએ શિષ્યવેલી (વાચમ્ વદતિ (વાણીને કહે છે, (યત્ (ત્યારે (સુવાચઃ' (ઉત્તમ વાણી બોલનારા તમે (વદંથન (ઉપદેશ કરો છો. ॥૫॥

ભાવાર્થ :- જે પ્રકારે ગુરુના ઉપદેશ વચનનાં માધ્યમથી શિષ્ય અધ્યયન કરેલો વિદ્યાભ્યાસ ઉચ્ચારે છે, એવાં પ્રકારે દેડકાઓ જળમધ્યે સુંદર રીતે વાચા ઉચ્ચારે છે. જે પ્રકારે ગુરુ શિષ્યની પરંપરા ક્રમશઃ અભિવૃદ્ધિ પામે છે, એવાં પ્રકારે સરોવર દેડકાઓનાં મધુર અવાજથી ગૂંજી ઉઠે છે, (5)

ગોમાયુરેકો અજમાયુરેકઃ પૃશ્નિરેકો હરિત એકં ણામ્ ।

સમાનં નામ બિભ્રતો વિરૂપાઃ પુરુત્રા વાર્ચ પિપિશુર્વદન્તઃ ॥૬॥

પદ પાઠ :- ગોઽમાયુઃ । એકઃ' । અજઽમાયુઃ । એકઃ' । પૃશ્નિઃ' । એકઃ' । હરિતઃ' । એકઃ' । ણામ્ । સમાનમ્ । નામં । બિભ્રતઃ' । વિરૂપાઃ' । પુરુઽત્ર । વાર્ચમ્ । પિપિશુઃ' । વદન્તઃ' ॥૬॥

શબ્દાર્થ :- (ણામ્ (આ જળ જંતુઓમાં (એકઃ', ગોમાયુઃ । (એક ગાયની સમાન સ્વર કરે છે, (એકઃ', અજમાયુઃ (જ્યારે બીજો બકરાં સમાન સ્વર કરે છે, (પૃશ્નિઃ', એક (કોઈ એક કાબરચીતરા વર્ણવાળો (એકઃ' , હરિતઃ' (કોઈ એક લીલા વર્ણવાળો (પુરુત્રા (અનેક -વિધ વર્ણવાળા (વિરૂપાઃ' (અનેક-વિધ રૂપવાળા હોવા છતાં (સમાનં, નામ, બિભ્રતઃ' (દેડકાં એવું એક નામ ધારણ કરતાં (વાચમ્, વદન્તઃ') અને એકજ વાણી ઉચ્ચારીને (પિપિશુઃ') પ્રગટ થાય છે. ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ :- તેઓ સમૂહમાં એક ગાયની સમાન સ્વર કરે છે તો બીજો બકરાં સમાન અવાજ કરતો લાગે છે, એક કાબરચીતરો છે. તો એક લીલો છે. સમાન નામ 'મંડૂક'- 'દેડકો' એવું જાતિવાચક નામ ધારણ કરતા હોવા છતાં અનેક પ્રકારનાં રૂપવાળા છે, તેમજ વિવિધ પ્રકારની વાણી ઉચ્ચારતા પ્રકૃતિને શોભાવે છે. (6)

બ્રાહ્મણાસો અતિરાત્રે ન સોમે સરો ન પૂર્ણમભિતો વદન્તઃ ।

સંવત્સરસ્ય તદહ :પરિં છ યન્મંડૂકાઃ પ્રાવૃષીર્ણં બભૂવં ॥૭॥

પદ પાઠ :- બ્રાહ્મણાસઃ । અતિરાત્રે । ન । સોમે । સરઃ । ન । પૂર્ણમ્ । અભિતઃ । વદન્તઃ । સંવત્સરસ્ય । તત્ । અહરિતિં । પરિં । સ્થ । યત્ । મંડૂકાઃ । પ્રાવૃષીર્ણમ્ । બભૂવં ॥૭॥

શબ્દાર્થ :- (યત્ (જે પ્રકારે (સંવત્સરસ્ય) વર્ષની વચ્ચે (પ્રાવૃષીર્ણં અહઃ બભૂવં) વર્ષાકાળનો દિવસ હોય છે, (તત્ અહઃ) તે દિવસે (મંડૂકાઃ) દેડકાઓ (પૂર્ણ સરઃ અભિતો વદન્તઃ પરિ તિષ્ઠન્તિ) સંપૂર્ણ ભરેલા સરોવરમાં બિરાજે છે (અતિ-રાત્રે) અતિ રાત્રીને અતિક્રમણ વ્રતધારી (સોમે) સોમ (બ્રાહ્મણાસઃ) વેદજ્ઞ (પૂર્ણ સરઃ અભિતઃ વદન્તઃ) પૂર્ણ બ્રહ્મ ઉપદેશ કરે છે, (સંવત્સરસ્ય) વર્ષના તે દિવસે (પરિસ્થ) એક સાથે બેસે છે, ॥૭॥

ભાવાર્થ :- જે પ્રકારે વર્ષાકાળ દરમિયાન તીવ્ર ધારાથી વરસાદ પ્રકૃષ્ઠ થાય છે, તે પ્રકારે અતિરાત્ર સોમયાગમાં સોમભર્યા મંત્રોનું સતત ગાન કરતાં બ્રાહ્મણો બ્રહ્મમાં મગ્નમય બને છે, તે પ્રકારે દેડકાઓ મધુર ધ્વનિનો નાદ કરતાં-કરતાં વર્ષામય દિવ્ય વાતાવરણ સર્જે છે. (7)

બ્રાહ્મણાસઃ સોમિનો વાચમક્રત બ્રહ્મં કૃણવન્તઃ પરિવત્સરીર્ણમ્ ।

અધ્વર્યવો ઘર્મિણઃ સિષ્વિદાના આવિર્ભવન્તિ ગુહ્યા ન કે ચિત્ ॥૮॥

પદ પાઠ :- બ્રાહ્મણાસઃ । સોમિનઃ । વાચમ્ । અક્રત । બ્રહ્મં । કૃણવન્તઃ । પરિવત્સરીર્ણમ્ । અધ્વર્યવઃ । ઘર્મિણઃ । સિષ્વિદાનાઃ । આવિઃ । ભવન્તિ । ગુહ્યાઃ । ન । કે । ચિત્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ :- (સોમિનઃ બ્રાહ્મણાસઃ) સોમયાગ કરનાર બ્રહ્મચારીને શિક્ષણ આપનાર (પરિ વત્સરીર્ણમ્) વર્ષ સુધી (કૃણવન્તઃ) વેદ ઉપદેશ કરતાં-કરતાં (વાચમ્ અક્રત) પ્રવચન કરે, (અધ્વર્યવઃ) યાગ કરનાર (ઘર્મિણઃ) સૂર્યવ્રત તેજસ્વી (સિષ્વિદાનાઃ) પરિશ્રમ યુક્ત (કેચિત્) કેટલાક વિદ્વાન (ગુહ્યાઃ ન) ગહન રહસ્ય (આવિર્ભવન્તિ) પ્રગટ કરે છે. ॥૮॥

ભાવાર્થ :- પ્રતિ વર્ષ પ્રાર્થના, સ્તોત્ર યજ્ઞ કે મંત્રનો પાઠ કરનાર સોમયાજ્ઞી બ્રાહ્મણો નિત્ય વેદમંત્ર પરિશ્રમપૂર્વક ઉચ્ચારે છે, તે જ પ્રકારે સમગ્ર વર્ષ સુધી ગરમીથી ઉત્પન્ન થતાં પરસેવાથી સંતપ્ત, સ્વધર્મમાં કાર્યરત ગુપ્ત બ્રાહ્મણો સમાન દેડકાઓ અજ્ઞાત રહી તપ કરે છે. (8)

देवर्हितं जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्रमिनन्त्येते ।

संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता घर्मा अश्रुवते विसर्गम् ॥१॥

पद पाठ :- देवऽर्हितम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । मिनन्ति । एते । संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगतायाम् । तप्ताः । घर्माः । अश्रुवता विसर्गम् ॥१॥

शब्दार्थ :- (संवत्सरे) वर्षमां (तप्ताः घर्माः) तप्त धर्म (प्रावृषि आगतायां) वर्षाकाण आगमन (विसर्गम् अश्रुवते) विविध प्रकारे जलथी व्याप्त (द्वादशस्य) बार (देव-र्हितं) = जल प्रदान भेद (जुगुपुः) रक्षा अने, (नरः) नायक वायुगण (ऋतुं न प्रमिनन्ति) वर्षाकाणने नष्ट नथी थवा देतां (संवत्सरे) अेक वर्षमां (प्रावृषि आगतायाम्) वर्षना आगमनथी (तप्ताः) तप्त (घर्माः) तेजस्वी (विसर्गम् अश्रुवते) वेदज्ञ ॥१॥

भावार्थ :- निरंतर बारे मछिना वेदपाठी ब्राह्मणो अनुष्ठाननां नीति -नियमने अनुसरे छे. विपरीत परिस्थितिमां पण वेद-परंपराने जलवी राभे छे. आ प्रकारे प्रतिवर्ष वर्षाऋतु आवतां असद्य सूर्य तापथी तपेला ते देऽकाओ पोताना कृत - निश्चय पर अऽग रहे छे. (9)

गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।

गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥१०॥

पद पाठ :- गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् । हरितः । नः । वसूनि । गवांम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥१०॥

शब्दार्थ :- पदार्थ - (गो-मायुः) वाशीथी उपविष्ट (नः वसूनि अदात्) अर्थ्य प्रदान करे, (अज-मायुः नः वसूनि अदात्) उपदेश युक्त (हरितः) ज्ञान संग्रही विद्वान (नः वसूनि अदात्) अर्थ्य प्रदान करे(मंडूकाः) मोक्ष मग्न (सहस्रसावे) सऽ सुभना निमित्त मात्र (गवां शतानि) सेकडो वाशीनी (ददतः) उपदेश करे छे, (आयुः प्र तिरन्ते) आयुष्यनी वृद्धि करे. ॥१०॥

भावार्थ :- वेदज्ञ ब्राह्मणो दिव्य वेद ऋचाओनां पठन द्वारा सुभ-समृद्धिरूपी धन अने दीर्घ आयुष्य प्राप्त करे छे. तेवी रीते गोमायु, अजमायु, काबरथीतरा अने हरियाणा उपरंगवाणा अनेक-विध देऽकाओ वर्षाऋतुनी निरंतर आराधना करीने समग्र जव सृष्टिने उजरो औषधिओ तेमज सुभद आयुष्य बक्षे छे. (10)

2.2.1 मंडूक सूक्तमां निरुपित पर्यावरणानी संकल्पना

वैदिक सूक्त अनेक अर्थ धरावे छे. जेमां आध्यात्मिक, सामाजिक, नैतिक, ભૌગોલિક, अनेक-विध गहन विषयोनुं चिंतन-मनन निरुपित छे.

प्रस्तुत सूक्तमां पर्यावरणना संदर्भमां भावार्थ समज्ज्जे तो अेवो अर्थ प्राप्त थाय छे के वर्षाऋतुमां सतत अवाज करनारा देऽकाओ अेक वर्षपर्यंत सुधी तेओअे मौनप्रत

ધારણ કર્યું હોય એવું લાગે છે, કારણકે તેઓ અન્ય ઋતુઓમાં દ્રશ્યમાન થતા નથી. અલીપ રહી સુષુપ્ત અવસ્થામાં પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે. જાણે કે તેઓને મૌનવ્રતની ફળ સ્તુતિ સ્વરૂપે વર્ષાઋતુના આગમનની સાથે નાના બાળકની જેમ કાલુ-કાલુ બોલવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો હોય, એમ લાગે છે. પાણીજન્ય સ્થળની નિકટ સુષુપ્ત અવસ્થામાં રહેલા દેડકાઓ જ્યારે વરસાદનું નિર્ભળ પાણી તળાવમાં જેમ-જેમ પ્રવેશતા જુએ છે, તેમ-તેમ દેડકાઓ એકબીજાની નિકટ એકત્રિત થઈ જાય છે, જાણે કે વાહરડાઓનાં ભાભરવાનો અવાજ સાંભળીને ગાય તેની નજીક આવતી હોય, તેઓ આભાસ થાય છે.

જેમ માનવ શરીરમાં ઈન્દ્રિયોનો સંબંધ ચિત્તવૃત્તિઓ સાથે રહેલો છે, તેમ દેડકાઓનો સંબંધ વરસાદ સાથે રહેલો છે. જેમ પુત્ર પોતાના પિતાને જોઈને તેની નજીક દોડીને જાય છે. તેમ વરસતા વરસાદમાં દેડકાઓ તેમાં ભીંજવા માટે દોડતા-દોડતા એકત્રિત થઈ જાય છે. સાથે મળીને દેડકાઓ મધુર સ્વરમાં ગાન કરતા હોય, તેવું પરિભાષિત થાય છે. જ્યારે-જ્યારે વરસાદ વરસે છે, ત્યારે-ત્યારે દેડકાઓ એક સાથે મળીને એકબીજાને અભિનંદન પાઠવતા હોય તેવું દ્રશ્ય સર્જાય છે. વરસાદના આગમનની સાથે તેઓ નાચવા અને કૂદવા લાગે છે. જાણે કે વિભિન્ન વર્ણના દેડકાઓ પરસ્પરના એકબીજાના અવાજમાં સૂરમાં સૂર પુરાવતા ન હોય ! તેવું લાગે છે. જેમ ગુરુકુળ પરંપરામાં ગુરુ વિદ્યાભ્યાસ શિષ્યને વારંવાર ઉચ્ચારીને કંઠસ્થ કરાવે છે, તેમ વરસતા વરસાદમાં દેડકાઓ કમબદ્ધ વાણી ઉચ્ચારે છે. જાણે કે તેઓ વિવિધ પ્રાણીઓના સ્વરમાં અવાજ કરતા હોય એવું લાગે છે. કોઈ ગાયની જેમ, તો કોઈ બકરાની જેમ, અવાજ કરતો હોય એમ લાગે છે. વિવિધતાયુક્ત ધ્વનિમાં સામાન્યયુક્ત તેઓની જાતિવાચક સંજ્ઞા મંડૂક-દેડકાઓ છે. વિવિધતામાં એકતારૂપી પ્રકૃતિના ગુણને તેઓ શોભાવે છે.

જે પ્રકારે વેદપાઠી બ્રાહ્મણ યજ્ઞ દરમિયાન વેદ મંત્રોના ગાનમાં પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, તેમ વૃષ્ટિમય વાતાવરણમાં દેડકાઓ મધુર ધ્વનિનો નાદ કરતાં-કરતાં મધુરમય દિવ્ય વાતાવરણ સર્જે છે. જેમ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ પરિશ્રમપૂર્વક પ્રાર્થના, સ્તોત્ર, યજ્ઞ કે વેદમંત્રનો પાઠ કરે છે. તેમ ગ્રીષ્મકાલીન સૂર્યની પ્રચંડ ગરમીથી ઉત્પન્ન થતાં પરસેવાથી સંતપ્ત અજ્ઞાત અવસ્થામાં રહેતા દેડકાઓ વર્ષા માટે તપ કરતાં હોય, એમ લાગે છે.

રૂપકાત્મક શૈલીમાં વરસાદ પ્રત્યેની દેડકાઓની ચિત્તવૃત્તિ સમગ્ર જીવસૃષ્ટીનો પર્યાવરણ વચ્ચેનો આંતરસંબંધ દર્શાવે છે. વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણો વેદ ઋચાઓના પઠન દ્વારા સુખ સમૃદ્ધિરૂપી ધન અને દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. તેવી રીતે દેડકાઓ વર્ષાઋતુની નિરંતર આરાધના કરીને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિને વનસ્પતિરૂપી ઔષધીઓ તેમજ જળરૂપી સુખદ આયુષ્ય બક્ષવા માટે અભ્યર્થના કરતાં હોય એવું પ્રતીત થાય છે.

2.2.2 મંડૂક સૂક્તમાં દેડકાઓ વિષયક નિરુપિત ઉપમાઓનાં સંદર્ભમાં નોંધ લખો.

મંડૂક સૂક્તમાં પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપે દેડકાઓ વિષયક ઉપમાઓ પ્રયોજવામાં આવી છે. જેને નીચે મુજબ મૂલવી શકાય. કાવ્યાત્મક શૈલીમાં વેદપાઠી બ્રહ્મચારી અને વર્ષાકાલીન દેડકાઓ વચ્ચે રહેલી સામ્યતા દર્શાવાઈ છે.

વેદપાઠી બ્રહ્મચારી

1. સંસારથી દૂર અરણ્યમાં રહીને વ્રત નિયમનું પાલન કરનારા વેદજ્ઞ બ્રહ્મચારી રહે છે.
2. અધ્યન સમયે વેદપાઠી વેદમંત્રોને ઊંચા સ્વરે ઉચારે છે.
3. વિદ્યાભ્યાસ દરમિયાન વેદપાઠી સખત પરિશ્રમ કરે છે.
4. આધ્યાત્મવિદ્યાના સંસર્ગથી વેદપાઠી પવિત્ર બને છે.
5. ગાય વાછરડાને જોઈને ભાભરવાનો અવાજ કરે છે.
6. કાલુઘેલું બોલતું બાળક મનોહર લાગે છે.
7. પુત્ર પિતાને જોઈને નજીક દોડી જાય છે.
8. એક પરિવારના બાળકો પોતાના પિતાને જોઈને નાયવા લાગે છે.
9. બાળકો પરસ્પર એકબીજાને અભિનંદન પાઠવે છે.
10. બાળકો એકબીજાના સ્વરમાં સ્વર મિલાવે છે.
11. આશ્રમમાં ગુરુ શિષ્યને વિદ્યાભ્યાસ કંઠસ્થ કરાવે છે, ત્યારે વાતાવરણ રમણીય બને છે.
12. ગુરુના આશ્રમમાં અલગ અલગ વણાશ્રમના શિષ્યો અભ્યાસ કરે છે.
13. તેમ છતાં આ સમૂહની જાતિવાચક સંજ્ઞા “છાત્ર” છે.
14. શિષ્ય પોતાના જ્ઞાનથી ગુરુ ને શોભાવે છે.
15. યજ્ઞ-યજનમાં વેદિક મંત્રોનું ગાન દરમિયાન વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મલીન બને છે.
16. અધ્યનકાલીન પ્રાર્થના, સ્તોત્ર, યજ્ઞ કે મંત્રનો પાઠ કરનાર શિષ્ય વેદજ્ઞાન માટે તપ કરે છે.
17. વેદ અધ્યયન દરમિયાન શિષ્ય બ્રહ્મચર્યના કઠિનતમ નીતિ નિયમને અનુસરે છે.
18. અનુષ્ઠાનરૂપી વેદમંત્રોના સસ્વર ગાનના માધ્યમથી શિષ્યને સંકલ્પિત સુખ-સમૃદ્ધિ, ધન અને દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

વર્ષાકાલીન દેડકાઓ

1. સમગ્ર જીવસૃષ્ટીથી દૂર સુકાયેલા જળાશયમાં અલિપ્ત સુષુમાવસ્થામાં દેડકાઓ રહે છે.
2. વર્ષા સમયે દેડકાઓ ઊંચા સ્વરે ધ્વનિ ઉચારે છે.
3. વર્ષા પૂર્વે દેડકાઓ સુષુમાવસ્થામાં અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા સખત પરિશ્રમ કરે છે.
4. વરસાદના જળના સંસર્ગથી દેડકાઓ પવિત્ર બને છે.
5. વરસાદને જોઈને દેડકાઓ અવાજ કરે છે.

6. અસ્પષ્ટ ધ્વનિ કરતા દેડકાઓ રમણીય લાગે છે.
7. વરસતા વરસાદને જોઈને દેડકાઓ તેની નજીક જાય છે.
8. એક જળાશયના દેડકાઓ વરસાદને જોઈને કૂદવા લાગે છે.
9. દેડકાઓ પરસ્પર એકબીજાને અભિનંદન પાઠવે છે
10. દેડકાઓ એકબીજાના સંવાદરૂપે મધુર અવાજ ફેલાવે છે.
11. જળાશયમાં દેડકાઓ એક સાથે મધુર અવાજ કરે છે, ત્યારે વાતાવરણ મનોરમ્ય બને છે.
12. જળાશયમાં અલગ અલગ રૂપરંગના દેડકાઓ નિવાસ કરે છે.
13. તેમ છતાં આ સમૂહની જાતિવાચક સંજ્ઞા “મંડૂક” છે.
14. દેડકાઓ પોતાની વાણીથી પ્રકૃતિને શોભાવે છે.
15. વર્ષાની તીવ્રધારામાં દેડકાઓ પોતાના મધુર સ્વરમાં પ્રકૃતિલીન બને છે.
16. ગ્રીષ્મકાલીન પરસેવાથી સંતૃપ્ત, સ્વધર્મમાં કાર્યરત, અજ્ઞાત રહી દેડકાઓ વર્ષા માટે તપ કરે છે.
17. વર્ષપર્યંત સૂર્યના અસહ્ય તાપથી તપેલા દેડકાઓ કૃત નિશ્ચય બની વર્ષાના આગમન સુધી પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખે છે.
18. વર્ષાક્રિતુનાં સ્તવન-આરાધનારૂપી મધુર ગાનના માધ્યમથી દેડકાઓ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિને વિવિધ વનસ્પતિરૂપી ઔષધીઓ અને જળરૂપી સુખદ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે.

2.2.3 પૃથ્વી સૂક્તમાં નિરૂપિત પર્યાવરણની સંકલ્પના.

આ સૂક્તમાં પૃથ્વીને સમગ્ર જીવસૃષ્ટિની માતા ગણવામાં આવી છે. જેમ માતા પોતાના સંતાનોનું પાલન પોષણ કરે છે તે જ પ્રકારે પૃથ્વી પણ પ્રાણધારી સર્વ ભૂતોનું જતન કરે છે. અહીં પર્યાવરણનું વિશેષ મહત્વ પ્રતિપાદિત કરી, માનવ જાતિના તેના પ્રત્યેનાં કર્તવ્ય પાલન, જરૂરી ગુણો, પ્રવૃત્તિઓ તેમજ મર્યાદાઓ પણ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. આ જ ક્રમમાં અનુભવાતી મુશ્કેલીઓ તથા તેમના નિવારણ માટેના સૂચનોનો પણ સુસ્પષ્ટ ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

વિશ્વના પ્રત્યેક માનવમાં પર્યાવરણ પ્રત્યે સત્યનિષ્ઠા, યથાર્થ બોધ, સ્વાર્થવૃત્તિનો ત્યાગ કરી સહઅસ્તિત્વનો ઉદાત્ત ભાવ ઉત્પન્ન થશે, તો જ પૃથ્વી વિસ્તાર પામી સર્વ જીવોનું નિવાસ્થાન બની રહશે. ગુણ, કર્મ અને સ્વભાવની ભિન્નતા હોવા છતાં વિવિધ વનસ્પતિરૂપી ઔષધિઓ શરીરની વ્યાધિઓ સામે રક્ષક બને છે તેમજ શાકાહારી પ્રાણીઓમાં ઊર્જાનો સંચાર કરે છે. સાગર, નદીઓ, ઝરણાઓ, નેહરો, સરોવર, તળાવ, કૂવા વગેરે જેવા જળ સંસાધનના સાધનો અહીં પર્યાપ્ત માત્રામાં છે. પરંતુ તેનો વિવેકથી ઉપયોગ કરવો આવશ્યક છે. તેમજ ખેડૂત માટે જમીન, શિલ્પકારો માટે પાષણ, વિશેષજ્ઞ તથા ઉધમી માટે ખનીજનો વિપુલ ભંડાર પૃથ્વી પર છે. તેમ છતાં તેનો સંયમપૂર્વક ઉપયોગ કરવો અતિ આવશ્યક છે. વિવિધ ધાન-ધાન્યથી સમૃદ્ધ પૃથ્વીલોક માનવ સંસ્કૃતિને ખોરાક પૂરો પાડે છે. તેમજ દુધાળા પશુઓ દૂધની ધારા વડે પોષે છે. સોનુ, ચાંદી, હીરા, ખનીજતેલ વગેરે જેવા કીમતી

સંપદાઓથી પૃથ્વી સમૃદ્ધ છે. તેનું ખનન પર્યાવરણની સમતુલાને ધ્યાનમાં રાખીને થવું જોઈએ. આળસ, અજ્ઞાન આદિ દૂર્ગુણો વિના તેનો વિવેકથી ઉપયોગ કરીએ. પરસ્પર અવલંબિત વિવિધ જૈવ પ્રજાતિઓ કુશળતા અને તેજસ્વિતા પ્રાપ્ત કરનારી બનો. સંસારીઓ અને સંન્યાસીઓ અલગ અલગ હોવા છતાં માનવ જગતના અભિન્ન અંગ છે. તે જ પ્રકારે માનવ સૃષ્ટિ અને વન્યજીવ સૃષ્ટિ પૃથ્વીલોકના અવિભાજ્ય અંગ છે. એ વાતને સાવધાનીથી સમજીને માનવ સહ અસ્તિત્વની ભાવના કેળવે. આ પૃથ્વી પરના હિમાચ્છાદિત પર્વતો પરનો બરફ પ્રદૂષણરૂપી દાનવથી પીડાઈને ઓગળે નહીં, તેવા સ્તુતીય ભાવ સાથે યોગ્ય દિશામાં પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. પર્જન્યરૂપી વર્ષા ખેડૂતોને અનુકૂળ બની નિયમિત વરસતી રહે. નદી, સરોવર, કૂવા જેવા પેય સ્થાનો જળથી નિરંતર છલકતા રહે.

જેમ સુંદર યજ્ઞના આયોજનમાં સૌપ્રથમ વેદિકાઓની સ્થાપના થાય છે. ત્યારબાદ યજ્ઞ દરમિયાન તેમાં યજ્ઞમાન આહુતિ આપે છે. સ્વયં પૃથ્વી પોતે સમગ્ર જીવસૃષ્ટિના કલ્યાણરૂપી યજ્ઞની વેદિકા સ્વરૂપે સ્થપાયેલી છે. માત્રને માત્ર માનવ જાતીએ પર્યાવરણની સભાનતારૂપી આહુતિ અર્પિત કરવાની જરૂર છે. પૃથ્વી પરનું અન્ન અને જળ જીવ માત્ર ને પ્રાણ અને સ્વાસ્થ્યરૂપી આયુષ્ય અર્પે છે.

ગંધવતી પૃથ્વી! લક્ષણ દર્શન શાસ્ત્રમાં ઋષિમુનિઓએ પ્રયોજ્યુ છે, તે સુગંધરૂપી દિવ્યતત્ત્વ સમત્વનો ભાવ ઉત્પન્ન કરે. અમારા જીવન નિર્વાહ દરમિયાન ડાબેથી, જમણેથી, હરતાં-ફરતાં, ઉઠતાં-બેસતાં એકબીજાથી દુઃખી ન થઈએ. વૃક્ષો ફળ અને ફૂલની સમૃદ્ધિ કુદરતી ઉપચારોથી ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્ત કરતા રહે. નહીં કે જંતુનાશક દવાઓથી પ્રાપ્ત થાય. હે ધરતી માતા! જ્યારે અમે ઔષધીઓ, કંદમૂળ આદી બીજ વાવીએ ત્યારે વનસ્પતિ જન્ય પદાર્થો ઝડપથી ઉગે, વધે, સંશોધન કરતા અમારા દ્વારા આપના સંવેદનશીલ મર્મસ્થાન પર નુકસાન ન થાઓ. આ પૃથ્વી પરનું ઋતુચક્ર ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર અને વસંત ક્રમશઃ ગતિશીલ બને. માવઠા વગેરે જેવા ઋતુકાલીન પરિસ્થિતિઓથી વાતાવરણ દુષિત થાય નહીં. સૂર્ય કેન્દ્રિત પૃથ્વીના પરિક્રમણ અને પરિભ્રમણ નિર્ધારિત ક્રમમાં ગતિ કરે. પૃથ્વી પર સૂર્ય તેજસ્વીતા અને ચંદ્ર શીતળતા વરસાવે.

સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક, ભૌગોલિક અનેક પ્રકારની વિવિધતામાં પણ એકતાનો ભાવ જનમાનસમાં પ્રસ્થાપિત થાવ. આ પૃથ્વી પર સાપ, વીંછી વગેરે જેવા ડંખ, સંતાપ અને બળતરા ઉત્પન્ન કરનારા પ્રાણીઓ અને માંસભક્ષી હિંસકવૃત્તિવાળા પ્રાણીઓ નિવાસ કરે છે. તેઓ પોતાના સ્થાન પર સુરક્ષિત રહે અને અમે અમારા નિવાસ સ્થાન પર સુરક્ષિત રહીએ. અહીં અભ્યારણનો ભાવ પ્રદર્શિત થયો છે. અમે પ્રમાદી, દીનતા, હીનતા રહિત માંસભક્ષી-રાક્ષસીવૃત્તિ રહિત સર્વના કલ્યાણમાં કાર્યરત રહીએ. પૃથ્વી પરના એકમ સ્વરૂપે સ્થપાયેલા ગામ, નગર, પ્રદેશ, દેશ, ખંડ પરસ્પરના યુદ્ધ-સંગ્રામ વિનાના બની રહે. યુદ્ધકાલીન પરિસ્થિતિ સામાજિક અને રાજકીય પરિપ્રેક્ષ્યની સાથે-સાથે પર્યાવરણીય સમતુલાને ખોરવી નાખે છે. જાપાનના હિરોશિમા અને નાગાશાકી તેના જીવંત ઉદાહરણ છે. બેક્ટેરિયા જેવા સૂક્ષ્મ જીવ

ક્ષય, મલેરિયા, એઈડ્સ, કેન્સર જેવા અસાધ્ય રોગો ફેલાવે નહીં. પૃથ્વી પરનું ખાનપાન ઔષધીરૂપી એથર્યને બક્ષો.

2.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

નીચેના શબ્દો વિશે વિવરણાત્મક નોંધ લખો.

૧. સંવત્સરં

૨. મળ્ડૂકા:

૩. વદથન

૪. અધ્વર્યવ:

યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. મંડૂક સૂક્ત કયા _____ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ)
૨. મંડૂકનો અર્થ _____ થાય. (માણસ, બિલાડી, વાનર, દેડકો)
૩. મંડૂક સૂક્તનો સૂક્ત ક્રમાંક _____ છે. (102,103,104,105)
૪. મંડૂક સૂક્તમાં કુલ _____ મંત્રો છે. (8,9,10,11)

નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો.

૧. મંડૂક સૂક્તમાં નિરુપિત પર્યાવરણ વર્ણન સવિસ્તાર સમજાવો.

૨. મંડૂક સૂક્તમાં નિરુપિત પર્યાવરણમાં વર્ધાનું મહત્વ સમજાવો.

૩. મંડૂક સૂક્તનું રસદર્શન તમારા શબ્દોમાં કરો.

4. મંડૂક સૂક્તમાં દેડકાઓ વિષયક ઉપમાઓને સવિસ્તાર સમજાવો.

લેખક : ડૉ. નિરવ કંસારા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એમ. એ. પરીખ કોલેજ, પાલનપુર

એકમ : 3 : અથર્વવેદ:- પૃથ્વી સૂક્ત (12/1/1-63)

રૂપરેખા

3.0 ઉદ્દેશ્ય

3.1 પ્રસ્તાવના

3.2 પૃથ્વી સૂક્ત (63-1/1/12)

3.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

3.0 ઉદ્દેશ્ય

સંસ્કૃત અનુરાગી વિદ્યાર્થીમિત્રો,

- આ એકમની મદદથી આપ વૈદિક સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત પરિચય મેળવી શકશો.
- વૈદિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ અને વૈદિક સાહિત્યની પરંપરા વિષયક જ્ઞાન મેળવી શકશો.
- વૈદિક સૂક્તોનું વિષય વૈવિધ્યને સમજી શકશો.
- વૈદિક સૂક્તોના સામાન્ય અર્થથી લઈને વિશિષ્ટ અર્થને સમજી શકશો.
- વૈદિક સૂક્તમાં પર્યાવરણ વિષયક વિચારને સમજી શકશો.

3.1 પ્રસ્તાવના

અથર્વવેદ જનસાધારણ અને બહુજન સમાજની ભાવનાનું પ્રતિનિધિત્વ કરતો વેદ છે.તત્કાલીન સમાજનું વ્યાપક અને અતિ સૂક્ષ્મ જીવનદર્શન દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વ્યવહારિક જીવનનાં અનેક રસપ્રદ વિષયોનો વિશ્વકોશ એટલે અથર્વવેદ.

તેમાં આત્મા-પરમાત્માના જ્ઞાનની સાથે-સાથે જીવનોપયોગી જ્ઞાનનો ભંડાર ભરેલો છે.માનવ ધર્મનાં મૂળ પ્રમુખ સ્થાને હોવાથી તેને જ્ઞાનકાંડ,અમૃતવેદ કે આત્મવેદ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

અથર્વવેદનું વિષયવસ્તુ “કાંડ” નામક વિભાગમાં વિભક્ત છે. તેમાં કુલ 20 કાંડ આવેલા છે.અંદાજત કુલ 731 સૂક્ત આવેલા છે અને 6,000 થી પણ વધુ મંત્રો આવેલા છે.

તેમાં વિષયવૈવિધ્યની દ્રષ્ટિએ ભૈષજ્યાનિ સૂક્ત, આયુષ્યાદી સૂક્ત, સ્ત્રીકર્માણિ સૂક્ત, રાજકર્માણિ સૂક્ત,સામંનસ્યાનિ સૂક્ત, પૌષ્ટિકાનિ સૂક્ત, દૈવ સ્તુતિ સૂક્ત, દાર્શનિક સૂક્ત, ગૃહ્ય સૂક્ત, અભિચારિક સૂક્ત, પ્રાયશ્ચિત સૂક્ત, રાષ્ટ્રવર્ધન સૂક્ત અને પૃથ્વી સૂક્ત જેવા વિવિધ સૂક્ત માનવ કેન્દ્રલક્ષી વિચાર- વિમર્શથી નિર્ભંધિત છે.

પૃથ્વી સૂક્ત અથર્વવેદનાં બારમાં કાંડમાં આવે છે. તેનો સૂક્ત ક્રમાંક પ્રથમ છે. તેમાં કુલ 63 મંત્ર આવેલા છે. જેમાં પૃથ્વી પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, આદર, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ભક્તિનો અનુપમ સમન્વય દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિએ પૃથ્વીને માતા કહીને તેના પ્રત્યેનો પુત્રવત ભક્તિનો અહોભાવ માનવ સંસ્કૃતિ સાથે દર્શાવ્યો છે. જેને આપણે નીચેના મંત્રોના અધ્યયનથી શીખીશું.

3.2 પૃથ્વી સૂક્ત (63-1/1/12)

ઋષિ / દેવતા / છન્દ /

ઋષિ: — અંગિરા

દેવતા — પૃથ્વી

છન્દ:— અનુષ્ટુપ, ત્રિષ્ટુપ, પંક્તિ જગતિ, ઇત્યાદીનિ

પૃથ્વી સૂક્ત ((63-1/1/12

સત્યં બૃહદૃતમુગ્રં દીક્ષા તપો બ્રહ્મં યજ્ઞઃ પૃથિવીં ધારયન્તિ।

સા નોં ભૂતસ્ય ભવ્યસ્ય પત્ન્યુરું લોકં પૃથિવી નઃ કૃણોતુ ॥૧॥

પદ પાઠ :- સત્યમ્ । બૃહત્ । ઋતમ્ । ઊગ્રમ્ । દીક્ષા । તપઃ । બ્રહ્મં । યજ્ઞઃ । પૃથિવીમ્ । ધારયન્તિ । સા । નઃ । ભૂતસ્યં । પત્નીં । ઊરુમ્ । લોકમ્ । પૃથિવી । નઃ । કૃણોતુ ॥૧.૧॥

ભાવાર્થ : જે બૃહત-વિશાળ સત્ય, ઋત-કુદરતી નિયમ, ઉગ્ર પ્રતાપ, દીક્ષા-વ્રત તપ, બ્રહ્મ-મંત્રશક્તિ અને યજ્ઞ-સેવા પરોપકારનાં કાર્ય વગેરે છે, તે વિશાળ ધર્મનાં લક્ષણો આ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે. તેનાં પાલન, પોષણ અને રક્ષણ કરે છે. તે આ પૃથ્વી કોઈ એક પુરુષની પત્ની નથી; વિશ્વનાં સઘળાં ભૂત અને ભાવી પ્રજાજનોની પાલક પોષકમાતા છે. તે પૃથ્વીમાતા અમારે માટે વિશાળ લોક-સ્થાનની રચના કરો. એક આદર્શ લોકચરિતની સ્થાપના કરો. ((1

અસંબાધં બંધ્યતો માનવાનાં યસ્યાં ઉદ્ધતઃ પ્રવતઃ સમં બહુ।

નાનાંવીર્યાં ઓષધીર્યાં બિર્ભર્તિ પૃથિવી નઃ પ્રથતાં રાધ્યતાં નઃ ॥૨॥

પદ પાઠ :- અસમ્બાધમ્ । મધ્યતઃ । માનવાનામ્ । યસ્યાં । ઉદ્ધતઃ । પ્રવતઃ । સમમ્ । બહુ । નાનાંવીર્યાં । ઓષધીઃ । યા । બિર્ભર્તિ । પૃથિવી । નઃ । પ્રથતામ્ । રાધ્યતામ્ । નઃ ॥૧.૨॥

ભાવાર્થ : અમારી જે પૃથ્વી માતૃભૂમિના માનવોની અંદર ઊંચાં નીચાં વલણો હોવા છતાં, ઘણા પ્રકારની સમાનતા અને અવિરોધી મૈત્રી ભાવના સ્થાપિત થયેલી છે; તેમજ જે આ પૃથિવી-માતૃભૂમિ વિશેષ પ્રકારનાં શક્તિ પ્રદાન કરનાર ઔષધિ વનસ્પતિઓનાં ભરણપોષણ કરે છે, તે આ પૃથ્વી અમ પ્રજાજનોનાં વિકાસ માટે ફેલાતી રહો.

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।

यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत्सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु ॥३॥

पद पाठ :- यस्याम् । समुद्रः । उत । सिन्धुः । आपः । यस्याम् । अन्नम् । कृष्टयः । सम्भवभूवुः । यस्याम् । इदम् । जिन्वति । प्राणत् । एजत् । सा । नः । भूमिः । पूर्वपेये । दधातु ॥१.३॥

भावार्थ : आ पृथ्वीमां विशाल महासागरो, नदीओ अने जलना स्रोत प्रवाहो विशेष संख्यामां जेवा मणे छे. जे आ पृथ्वीमां ખેડૂત વર્ગ વિપુલ અન્ન પેદા કરે છે. જે આ પૃથ્વીમાં પ્રાણવાન અને ગતિશીલ માનવો જીવન મેળવી રહ્યા છે, તે આ ભૂમિ અમારે માટે સઘળાં પ્રકારનાં ખાનપાન તૈયાર કરતાં રહો. ((3

यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।

या बिर्भति बहुधा प्राणदेजत्सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु ॥४॥

पद पाठ :- यस्याः । चतस्रः । प्रदिशः । पृथिव्याः । यस्याम् । अन्नम् । कृष्टयः । सम्भवभूवुः । या । बिर्भति । बहुधा । प्राणत् । एजत् । सा । नः । भूमिः । गोषु । अपि । अन्ने । दधातु ॥१.४॥

भावार्थ : જે આ પૃથ્વીનાં ચારે બાજુના ખંડો અને દિશાઓ વિશાળ છે. જે આ પૃથ્વીમાં ખેડૂતો વિપુલ અન્ન પેદા કરે છે. જે આ પૃથ્વી પ્રાણવાન અને ગતિશીલ માનવ પ્રજાઓના ભરણપોષણ કરતા હોય છે, આ ભૂમિ અમારે માટે ગાયોનાં દૂધ અને ખેતરોમાં પાકતાં અન્ન ધારણ કરે. (4)

यस्यां पूर्वे पूर्वजना विचक्रिरे यस्यां देवा असुरानभ्यवर्तयन्।

गवामश्वानां वयसश्च विष्ठा भगं वर्चः पृथिवी नो दधातु ॥५॥

पद पाठ :- यस्याम् । पूर्वे । पूर्वजनाः । विचक्रिरे । यस्याम् । देवाः । असुरान् । अभिऽअवर्तयन् । गवाम् । अश्वानाम् । वयसः । च । विऽस्था । भगम् । वर्चः । पृथिवी । नः । दधातु ॥१.५॥

भावार्थ : આ ભૂમિમાં પહેલાંના સમયના પ્રાચીનજનોએ અનેક પરાક્રમનાં કાર્યો કર્યા હતાં. જે આ ભૂમિમાં દિવ્યગુણ સેવનારા પુરુષોએ આસુરીવૃત્તિને સેવનારા જનોને જીતી લીધા હતા. તે આ ભૂમિ ગાયો, અશ્વો અને પશુપક્ષીઓને સુખ સગવડથી રહેવા માટેનાં સ્થાન ધરાવે છે. તે આ પૃથિવી અમારાં ભગ-ભાગ્ય અને વયસને ધારણ કરો. ((5

विश्वंभरा वंसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी।

वैश्वानरं बिभ्रती भूमिरग्निमिन्द्रऋषभा द्रविणे नो दधातु ॥६॥

पद पाठ :- विश्वम्भरा । वसुधानी । प्रतिऽस्था । हिरण्यऽवक्षाः । जगतः । निऽवेशनी ।
वैश्वानरम् । बिभ्रती । भूमिः । अग्निम् । इन्द्रऽऋषभा । द्रविणे । नः । दधातु ॥१.६॥

भावार्थ : ते आ भूमि છે, જ્યાં વિશ્વભરનાં પ્રાણીઓનાં ભરણપોષણ થાય છે, જ્યાં
સોના, ચાંદીની ખાણ છે, જ્યાં પદાર્થોની પ્રતિષ્ઠા-સ્થાપના થયેલી છે; જેનાં અંતરતલ
છાતીમાં હિરણ્ય-સોનાની ખાણ છે, જે ચેતનવંતા જંગમ પદાર્થોને નિવેશ કરે છે અને
જે ભૂમિ સૌ પ્રાણીઓના અંતરતલમાં વસેલા વૈશ્વાનર અગ્નિને ધારણ કરે છે, તે આ
ભૂમિ અગ્નિ-અગ્રેસર નેતા, ઈંદ્ર-શૂરવીરજન અને ઋષભ-શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનીજનોને આપવા
માટેનાં દ્રવ્ય સામગ્રીઓ અમારી પાસે રાખી દો. (6)

यां रक्षन्त्यस्वप्ना विश्वदानीं देवा भूमिं पृथिवीमप्रमादम्।

सा नो मधु प्रियं दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥७॥

पद पाठ :- याम् । रक्षन्ति । अस्वप्नाः । विश्वऽदानीम् । देवाः । भूमिम् । पृथिवीम् ।
अप्रऽमादम् । सा । नः । मधु । प्रियम् । दुहाम् । अथो इति । उक्षतु । वर्चसा ॥१.७॥

ભાવાર્થ : સર્વ પ્રકારનાં સાધનો આપનારી આ ભૂમિનાં રક્ષણ માટે સદા જાગૃત
રહેનારા દેવો પ્રમાદ છોડીને રહ્યા છે; તે આ ભૂમિ અમારે માટે મધુર અને પ્રિય
પદાર્થોનાં દોહન કરે છે; તે આ ભૂમિ અમને વર્યસ્વ આપી, અમારી કામનાઓ પૂર્ણ
કરે. (7)

यार्णवेऽधिं सल्लिमग्र आसीद्वां मायाभिरन्वचरन्मनीषिणः।

यस्या हृदयं परमे व्योमन्सत्येनावृतममृतं पृथिव्याः।

सा नो भूमिस्त्वधिं बलं राष्ट्रे दधातूत्तमे ॥८॥

पद पाठ :- या । अर्णवे । अधिं । सल्लिमम् । अग्ने । आसीत् । याम् । मायाभिः ।
अनुऽअचरन् । मनीषिणः । यस्याः । हृदयम् । परमे । विऽओमन् । सत्येन । आऽवृतम् ।
अमृतम् । पृथिव्याः । सा । नः । भूमिः । त्विधिम् । बलम् । राष्ट्रे । दधातु । उत्ऽतमे
॥१.८॥

ભાવાર્થ : જે આ ભૂમિ સૌ પહેલાં તો સમુદ્રનાં જળમાં ડૂબેલી હતી; મનીષિઓએ
પોતાની માયા શક્તિઓથી જે ભૂમિની સેવા કરતા હતા અને જે આ પૃથ્વીનાં
અંતરતમ હૃદય અમૃતની જેમ સત્યના આધારે પરમ વ્યોમ-વ્યાપક સ્થાનમાં વ્યાપ્ત
રહેલાં છે; તે આ ભૂમિ અમારાં ઉત્તમ રાષ્ટ્રમાં તેજ અને બલને ધારણ કરો. ((8

यस्यामाप! परिचरा: समानीरंहोरात्रे अप्रमादं क्षरन्ति।

सा नो भूमिर्भूरिधारा पयो दुहामथो उक्षतु वर्चसा ॥९॥

पद पाठ :- यस्याम् । आपः । परिऽचराः । समानीः । अहोरात्रे इति । अप्रऽमादम् । क्षरन्ति
। सा । नः । भूमिः । भूरिऽधारा । पयः । दुहाम् । अथो इति । उक्षतु । वर्चसा ॥१.९॥

ભાવાર્થ : જે આ ભૂમિમાં જલના પ્રવાહોની જેમ બધી બાજુએ હરતાં ફરતાં રહેનાર પરિચર-સેવકજનો સરખી વ્યાપક દ્રષ્ટિ રાખતા રહી, રાતદિવસ પ્રમાદને છોડી સેવાનાં કાર્ય કરી રહ્યા છે; તે આ ભૂમિ ઘણી ધારાઓથી વહેનારાં દૂધનાં દોહન કરતી રહે તેમજ તે ભૂમિ વર્યસના પ્રતાપે કામનાઓ પોષતી રહે (9)

यामश्चिनावमिमातां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे।

इन्द्रो यां चक्र आत्मनेऽनमित्रां शचीपतिः।

सा नो भूमिर्वि सृजतां माता पुत्राय मे पयः ॥ ૧૦ ॥

પદ પાઠ :- યામ્ । અશ્વિનૌ । અર્મિમાતામ્ । વિષ્ણુઃ । યસ્યામ્ । વિચક્રમે । ઇન્દ્રઃ । યામ્ । ચક્રે । આત્મને । । અનમિત્રામ્ । શચીપતિઃ । સા । નઃ । ભૂમિઃ । વિ । સૃજતામ્ । માતા । પુત્રાય । મે । પયઃ ॥ ૧૦ ॥

ભાવાર્થ : બે અશ્વિનીકુમાર દેવોએ જે ભૂમિનાં માપ લીધેલાં છે, જે ભૂમિમાં વિષ્ણુએ પરાક્રમનાં પગલાં ભર્યાં છે, શચીપતિ ઈંદ્રે પોતાનાં રક્ષણથી ભૂમિને શત્રુરહિત બનાવી છે; હવે જેમ માતા પુત્રને દૂધ આપે, એ રીતે આ ભૂમિ અમને ખાનપાનનાં સાધન આપતી રહો (10)

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु।

बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम्।

अजीतोऽहंतो अक्षतोऽध्यंष्ट्रं पृथिवीमहम् ॥ ૧૧ ॥

પદ પાઠ :- ગિરયઃ । તે । પર્વતાઃ । હિમવન્તઃ । અરણ્યમ્ । તે । પૃથિવિ । સ્યોનમ્ । અસ્તુ । બભ્રુમ્ । કૃષ્ણામ્ । રોહિણીમ્ । વિશ્વરૂપામ્ । ધ્રુવામ્ । ભૂમિમ્ । પૃથિવીમ્ । ઇન્દ્રગુપ્તામ્ । અજીતઃ । અહંતઃ । અક્ષતઃ । અધિઃ । અસ્થામ્ । પૃથિવીમ્ । અહમ્ ॥ ૧૧ ॥

ભાવાર્થ : હે પૃથિવીમાતા, તમારાં વિશાળ અંગો પર રહેલાં પહાડો, હિમથી ઢંકાએલા પર્વતો, અરણ્ય-વન ઉપવન વગેરેનાં સ્થાનનો સુખકર રહો. જે આ ભૂમિ કૃષ્ણા-સસ્યથી ઢાંકેલી, રોહિણી-વૃક્ષ લતાઓથી ફળરૂપ, વિશ્વરૂપ અને સ્થિર હોવા ઉપરાંત ઈંદ્રથી રક્ષાયેલી છે, તે ભૂમિ પર હું નિવાસ કરું; જેનાથી હું કોઈપણ શત્રુથી જીતાયેલ નથી, કોઈ જાતનાં શસ્ત્રોના ઘાથી હણાયો નથી. (11)

यत्ते मध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वः संबभूवुः।

तासु नो धेह्याभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः

पर्जन्यः पिता स उं नः पिपर्तुं ॥ ૧૨ ॥

પદ પાઠ :- યત્ । તે । મધ્યમ્ । પૃથિવિ । યત્ । ચ । નભ્યમ્ । યાઃ । તે । ઊર્જઃ । તન્વઃ । સમ્બભૂવુઃ । તાસુ । નઃ । ધેહિ । અભિ । નઃ । પવસ્વ । માતા । ભૂમિઃ । પુત્રઃ । અહમ્ । પૃથિવ્યાઃ । પર્જન્યઃ । પિતા । સઃ । ઊં ઇતિ । નઃ । પિપર્તુ ॥ ૧૨ ॥

ભાવાર્થ : હે પૃથ્વીમાતા તમારા પ્રદેશોમાં જે મધ્યભાગે રહેલા છે, જે તમારાં નાભિ-મધ્યમ કેન્દ્રમાં રહેલાં છે; તમારાં જે વિશાળ શરીરો ઊર્જા-અન્ન ધારણ કરી રહેલાં છે, તેવા ફળદ્રુપ પ્રદેશો પર અમારાં નિવાસસ્થાનોની રચના કરો અને અમારે માટે તે સ્થાનો સોમના રસ વહાવો. આ ભૂમિ અમારી માતા છે, અમે તેના પુત્ર છીએ અને પૃથ્વી-મેઘરાજ અમારા પિતા છે, તે અમારાં રક્ષણ કરો. (12)

यस्यां वेदिं परिगृह्णन्ति भूम्यां यस्यां यज्ञं तन्वते विश्वकर्माणः।

यस्यां मीयन्ते स्वरवः पृथिव्यामूर्ध्वाः शुक्रा आहुत्याः पुरस्तात्।

सा नो भूमिर्वर्धयद्वर्धमाना ॥१३॥

પદ પાઠ :- યસ્યામ્ । વેદિમ્ । પરિગૃહ્ણન્તિ । ભૂમ્યામ્ । યસ્યામ્ । યજ્ઞમ્ । તન્વતે । વિશ્વકર્માણઃ । યસ્યામ્ । મીયન્તે । સ્વરવઃ । પૃથિવ્યામ્ । ઋર્ધ્વાઃ । શુક્રાઃ । આહુત્યાઃ । પુરસ્તાત્ । સા । નઃ । ભૂમિઃ । વર્ધયત્ । વર્ધમાના ॥૧.૧૩॥

ભાવાર્થ : યજ્ઞ કરનારા યજમાનો જે ભૂમિ પર વેદિઓ રચવાનાં સ્થાનોને ગ્રહણ કરે છે, જે ભૂમિ પર વિશ્વકર્મા યજમાન બનીને યજ્ઞનાં વિસ્તાર કરે છે, જે આ ભૂમિ પર ઊર્ધ્વ ગતિ કરનાર અને શુક્ર-શુદ્ધ કરેલ સોમરસ સાથે આહુતિઓ તૈયાર થાય છે. તેમજ સ્વરુ-યૂપોના સ્તંભો મપાય છે; તે આ ભૂમિ અમારાં સેવાનાં કાર્યોથી વૃદ્ધિ પામતી રહી, અમારી વૃદ્ધિ કરો. (13)

यो नो द्वेषत्वृथिवि यः पृतन्याद्योभिदासान्मनसा यो वधेन।

तं नो भूमे रन्धय पूर्वकृत्वरि ॥१४॥

પદ પાઠ :- યઃ । નઃ । દ્વેષત્ । પૃથિવિ । યઃ । પૃતન્યાત્ । યઃ । અભિડાસાત્ । મનસા । યઃ । વધેન । તમ્ । નઃ । ભૂમે । રન્ધય । પૂર્વકૃત્વરિ ॥૧.૧૪॥

ભાવાર્થ : જે કોઈ શત્રુ અમારો દ્વેષ કરતો હોય, જે કોઈ સેનાની સાથે અમારી પર ચઢાઈ કરતો હોય; જે મનથી અમને દાસ બનાવતા હોય અને જે વધતાં સાધનોથી અમારો નાશ કરવા ઈચ્છતા હોય, તે બધા શત્રુઓનો તમે નાશ કરો. ((14

त्वज्जातास्त्वयिं चरन्ति मर्त्यास्त्वं बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः।

तवेमे पृथिवि पञ्च मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं मर्त्येभ्य उद्यन्तसूर्यो रश्मिभिरातनोति ॥१५॥

પદ પાઠ :- ત્વત્ । જાતાઃ । ત્વયિં । ચરન્તિ । મર્ત્યાઃ । ત્વમ્ । બિભર્ષિઃ । દ્વિપદઃ । ત્વમ્ । ચતુઃપદઃ । તવ્ । ઇમે । પૃથિવિ । પ્ચ । માનવાઃ । યેભ્યઃ । જ્યોતિઃ । અમૃતમ્ । મર્ત્યેભ્યઃ । ઉડ્યન્ । સૂર્યઃ । રશ્મિઃ । આડતનોતિ ॥૧.૧૫॥

ભાવાર્થ : હે પૃથ્વી માતા જે મર્ત્ય માનવો તમારાં સ્થાનો પર જન્મીને તમારા વિશાળ પ્રદેશો પર હરતાં ફરતાં હોય; તમે જે દ્વિપદ-માનવો અને ચતુષ્પદ-પશુઓને ધારણ કરો છો, જે મર્ત્ય માનવોનાં હિત કરવા અમૃતરૂપ જીવન જ્યોતિને ઉગતા સૂર્ય

પોતાનાં કિરણોથી વિસ્તૃત કરે છે; તે પ્રકારનાં પ્રાણ દેવો, અસુરો, ગંધર્વ કિન્નર, મનુષ્યો અને નાગસર્પો અથવા તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, નિષાદ અથવા તો જ્ઞાની, શૂરવીર, વ્યાપારી, કારીગર અને સેવકો તમારા પુત્રો બની અમે તમારી સેવા કરતા રહીએ. (15)

તા નઃ પ્રજાઃ સં દુહતાં સમગ્રા વાચો મધુ પૃથિવિ ધેહિ મહામ્ ॥૧૬॥

પદ પાઠ :- તાઃ । નઃ । પ્રજાઃ । સમ્ । દુહતામ્ । સમ્સઅગ્રાઃ । વાચઃ । મધુ । પૃથિવિ । ધેહિ । મહામ્ ॥૧.૧૬॥

ભાવાર્થ : હે પૃથ્વી માતા ! અમે બધા પ્રજાજનો તમારી ભૂમિમાં જન્મ્યા છીએ; અમને મધુર વાણીનાં દોહન કરી, મધુરવાણી બોલવાની શક્તિ આપો. (16)

વિશ્વસ્વં માતરમોષધીનાં ધ્રુવાં ભૂમિં પૃથિવીં ધર્મણા ધૃતામ્।

શિવાં સ્યોનામનુ ચરેમ વિશ્વહાં ॥૧૭॥

પદ પાઠ :- વિશ્વઽસ્વમ્ । માતરમ્ । ઓષધીનામ્ । ધ્રુવામ્ । ભૂમિમ્ । પૃથિવીમ્ । ધર્મણા । ધૃતામ્ । શિવામ્ । સ્યોનામ્ । અનુ । ચરેમ । વિશ્વહાં ॥૧.૧૭॥

ભાવાર્થ : અમે ભૂમિનાં સંતાનો અમારી પૃથ્વીમાતાની સેવા બધી રીતે કરતા રહીએ, જે અમારી ભૂમિ સમગ્ર ઔષધી વનસ્પતિઓને જન્મ આપનાર છે, જે ભૂમિ સ્થિર છે, ધર્મના આધારે ધારણ કરાયેલી છે અને શિવ-કલ્યાણ કરનારી તેમજ સર્વ રીતે સુખ આપનારી છે. (17)

મહત્સઘસ્થં મહતી બભૂવિથ મહાન્વેગં એજથુર્વેપથુષ્ટે।

મહાંસ્ત્વેન્દ્રો રક્ષત્યપ્રમાદમ્।

પદ પાઠ :- સા નોં ભૂમે પ્ર રોચય હિરણ્યસ્યેવ સંદૃશિ મા નોં દ્વિક્ષત કશ્ચન ॥૧૮॥

મહત્ । સઘઽસ્થમ્ । મહતી । બભૂવિથ । મહાન્ । વેગઃ । એજથુઃ । વેપથુઃ । તે । મહાન્ । ત્વા । ઇન્દ્રઃ । રક્ષતિ । અપ્રઽમાદમ્ । સા । નઃ । ભૂમે । પ્ર । રોચય । હિરણ્યસ્યઽઙ્ગવ । સમ્સદૃશિં । મા । નઃ । દ્વિક્ષત । કઃ । ચન ॥૧.૧૮॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિ માતા ! તમે અમારાં નિવાસનું મોટું સ્થાન છો, તેમજ અમારા નિવાસ માટે મહાન-વિશાળ થતાં રહો છો, તમારાં હલનચલન, અંગોપાંગની ધ્રુજારીઓ અને ઈન્દ્રિયોના વેગ અમારાં કલ્યાણ માટે રહો. એજ રીતે તમારાં રક્ષણ ઈંદ્ર પ્રમાદ રહિત કરતાં રહે. હે ભૂમિ તમે હિરણ્ય-સોનાની જેમ ચમકતાં રહી દેખાતાં રહો. કોઈપણ માનવ અમારો દ્વેષ કરે નહિ. (18)

અગ્નિર્ભૂમ્યામોષધીષ્વગ્નિમાપો વિભ્રત્યગ્નિરશ્મંસુ।

અગ્નિરન્તઃ પુરુષેષુ ગોષ્વશ્વેષ્વગ્નયઃ ॥૧૯॥

પદ પાઠ :- અગ્નિઃ । ભૂમ્યામ્ । ઓષધીષુ । અગ્નિમ્ । આપઃ । વિભ્રતિ । અગ્નિઃ । અશ્મઽસુ । અગ્નિઃ । અન્તઃ । પુરુષેષુ । ગોષુ । અશ્વેષુ । અગ્નયઃ ॥૧.૧૧॥

ભાવાર્થ : બહાર અને અંદર ઉષ્મા અને તાજગી આપનાર અગ્નિ ભૂમિની અંદર રહે છે, તે ઔષધિ વનસ્પતિઓમાં વાસ કરે છે. આ બધાં આપોદેવી-જલપ્રવાહો પણ અગ્નિને ધારણ કરે છે. જે અગ્નિ આ ચમકતા પથ્થરોમાં રહેલ છે, તે જ અગ્નિ પુરુષો, ગાયો અને અશ્વોમાં નિવાસ કરે છે. (19)

અગ્નિર્દિવ આ તપત્યગ્નેર્દેવસ્યોર્વન્તરિક્ષમ્।

અગ્નિં મર્તાસ ઙ્ઘ્ઘતે હવ્યવાર્હ ઘૃતપ્રિયમ્ ॥ ૨૦ ॥

પદ પાઠ :- અગ્નિઃ । દિવઃ । આ । તપતિ । અગ્નેઃ । દેવસ્યં । ઝરુ । અન્તરિક્ષમ્ । અગ્નિમ્ । મર્તાસઃ । ઙ્ઘ્ઘતે । હવ્યઽવાહમ્ । હવ્ય ઽવાહમ્ । ઘૃતઽપ્રિયમ્ ॥૧.૨૦॥

ભાવાર્થ : આ અગ્નિ દુલોકમાં સૂર્યરૂપે તપે છે. એ દિવ્ય અગ્નિના પ્રકાશમાં વિશાળ અંતરિક્ષ રહેલું છે. મનુષ્ય પ્રજાજનો એજ અગ્નિનો આધાર લઈ પોતાના અન્નપાક તૈયાર કરે છે, જે અગ્નિ હવ્ય-આહુતિઓનાં વહન દેવો માટે કરે છે તેમજ ધીની આહુતિઓ સ્વીકારે છે. (20)

અગ્નિવાંસાઃ પૃથિવ્યસિતજૂસ્તિવષીમન્તં સંશિતં મા કૃણોતુ ॥ ૨૧ ॥

પદ પાઠ :- અગ્નિઽવાંસાઃ । પૃથિવી । અસિતઽજૂઃ । ત્વિષિંઽમન્તમ્ ।

ભાવાર્થ : હે પૃથ્વી ! જેમાં અગ્નિનો વાસ છે અને જે અગ્નિની સત્તા અસિત-કાળા ધૂમાડાથી જાણી શકાય છે, તે ભૂમિ તને પ્રકાશિત કરે. (21)

ભૂમ્યાં દેવેભ્યો દદતિ યજ્ઞં હવ્યમરકૃતમ્।

ભૂમ્યાં મનુષ્યાં જીવન્તિ સ્વધયાન્નેન મર્ત્યાઃ।

સા નો ભૂમિઃ પ્રાણમાયુર્દધાતુ જરદાષ્ટિં મા પૃથિવી કૃણોતુ ॥ ૨૨ ॥

પદ પાઠ :- ભૂમ્યામ્ । દેવેભ્યઃ । દદતિ । યજ્ઞમ્ । હવ્યમ્ । અરઽકૃતમ્ । ભૂમ્યામ્ । મનુષ્યાઃ । જીવન્તિ । સ્વધયાં । ભાવાર્થ : યજ્ઞમાન પુરુષો જે ભૂમિમાં વાસ કરીને દેવોને યજ્ઞ દ્વારા આહુતિઓ આપે છે. જે ભૂમિમાં સ્વધા-અન્ન પર જીવનારા મર્ત્ય માનવો નિવાસ કરે છે, તે ભૂમિ અમારા પ્રાણ, આયુની વૃદ્ધિ કરો. તે પૃથ્વી માતા વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં સુધી અમારી વૃદ્ધિ કરો. (22)

યસ્તે ગન્ધઃ પૃથિવિ સંબભૂવ યં વિભ્રત્યોષ્ઠયો યમાપઃ।

યં ગન્ધર્વા અપ્સરસંશ્ચ ભેજિરે તેનં મા સુરર્ભિં કૃણુ મા નો દ્વિક્ષત કશ્ચન ॥ ૨૩ ॥

પદ પાઠ :- યઃ । તે । ગન્ધઃ । પૃથિવિ । સમ્બભૂવ । યમ્ । વિભ્રંતિ । ઓષધયઃ । યમ્ । આપઃ । યમ્ । ગન્ધર્વાઃ । અપ્સરસઃ । ચ । ભેજિરે । તેન । મા । સુરભિમ્ । કૃણુ । મા । નઃ । દ્વિક્ષત । કઃ । ચન ॥૧.૨૩॥

ભાવાર્થ : હે પૃથ્વી માતા ! ભૂમિને જાણવાનાં મુખ્ય લક્ષણ ગંધ જે ભૂમિમાં પેદા થાય છે અને જે સુરભિ ગંધને ઔષધિ વનસ્પતિઓ, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ સુખેથી સેવી રહ્યાં છે. તે ગંધથી અમને સુગંધિત કરો. કોઈપણ અમારો દ્વેષ કરે નહિ. (23)

યસ્તે ગન્ધઃ પુષ્કરમાવિવેશ યં સંજભુઃ સૂર્યાયાં વિવાહે

અમર્ત્યાઃ પૃથિવિ ગન્ધમગ્રે તેન મા સુરર્ભિ કૃણુ મા નો દ્વિક્ષતકશ્ચન ॥૨૪॥

પદ પાઠ :- યઃ । તે । ગન્ધઃ । પુષ્કરમ્ । આઽવિવેશ । યમ્ । સમ્સજભુઃ । સૂર્યાયાઃ । વિઽવાહે । અમર્ત્યાઃ । પૃથિવિ । ગન્ધમ્ । અગ્રે । તેન । મા । સુરભિમ્ । કૃણુ । મા । નઃ । દ્વિક્ષત । કઃ । ચન ॥૧.૨૪॥

ભાવાર્થ : હે પૃથ્વી માતા ! તમારો જે ગંધ પુષ્કર-કમલમાં પ્રવેશ કરે છે, જે ગંધને આ પહેલાં થયેલાં સૂર્યા નામની કન્યાના વિવાહ પ્રસંગે અજર અમર વાયુ વગેરે દેવોએ ધારણ કર્યો હતો, તે ગંધથી અમને સુગંધયુક્ત બનાવો. કોઈપણ અમારો દ્વેષ કરે નહિ. (24)

યસ્તે ગન્ધઃ પુરુષેષુ સ્ત્રીષુ પુંસુ ભગો રુચિઃ!

યો અશ્વેષુ વીરેષુ યો મૃગેષુ હસ્તિષુ।

કન્યાયાં વર્ચો યદ્ભૂમે તેનાસ્માં અપિ સં સૃજ મા નો દ્વિક્ષત કશ્ચન ॥૨૫॥

પદ પાઠ :- યઃ । તે । ગન્ધઃ । પુરુષેષુ । સ્ત્રીષુ । પુન્સુ । ભગઃ । રુચિઃ । યઃ । અશ્વેષુ । વીરેષુ । યઃ । મૃગેષુ । ઊત । હસ્તિષુ । કન્યાયામ્ । વર્ચઃ । યત્ । ભૂમે । તેન । અસ્માન્ । અપિ । સમ્ । સૃજ । મા । નઃ । દ્વિક્ષત । કઃ । ચન ॥૨.૨૫॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિ માતા તમારો જે ગંધ વીરપુરુષોમાં, નરનારીઓમાં ભગ-ભાગ્યરૂપે અને રુચિ-પ્રકાશરૂપે રહેલો છે તેમજ જે ગંધ અશ્વોમાં, મૃગ-પશુઓમાં અને હાથીઓમાં રહેલો છે. તેમજ જે ગંધ કુંવારી કન્યાઓમાં વર્યસના રૂપે રહેલ છે; તે ગંધના તેજથી અમને ભરી દો. કોઈપણ અમારો દ્વેષ કરે નહીં. (25)

શિલા ભૂમિરશ્માં પાંસુઃ સા ભૂમિઃ સંધૃતા ધૃતા।

તસ્યૈ હિરણ્યવક્ષસે પૃથિવ્યા અંકરં નમઃ! ॥૨૬॥

પદ પાઠ :- શિલા । ભૂમિઃ । અશ્માં । પાંસુઃ । સા । ભૂમિઃ । સમ્સધૃતા । ધૃતા । તસ્યૈ । હિરણ્યઽવક્ષસે । પૃથિવ્યૈ । અકરમ્ । નમઃ ॥૧.૨૬॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિમાતા તમારી અંદર જે શિલાઓ, પત્થરો, રેતી વગેરે રહેલાં છે અને જે પૃથ્વીને છાતીની અંદર સોનું રહેલું છે, તેવી પૃથ્વીને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. (26)

यस्यां वृक्षा वानस्पत्या ध्रुवास्तिष्ठन्ति विश्वहां।

पृथिवीं विश्वधायसं धृतामच्छावदामसि ॥ २७ ॥

पद पाठ :- यस्यां । वृक्षाः । वानस्पत्याः । ध्रुवाः । तिष्ठन्ति । विश्वहां । पृथिवीम् । विश्वधायसम् । धृताम् । अच्छावदामसि ॥ १. २७ ॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિમાતા ! જે આ પૃથ્વીનાં વનસ્પતિ-ઔષધિઓ, વૃક્ષો, વેલીઓ વગેરે સદાકાલ સ્થિર બનીને ટકી રહ્યાં છે. જે આ પૃથ્વી વિશ્વભરના ગુણોને ધારણ કરે છે, જે પોતે સારી રીતે સુરક્ષિત છે, તે પૃથ્વીને વિશે અમે સૌ પ્રશંસાની વાણી બોલીએ. (27)

उदीराणा उतासीनास्तिष्ठन्तः प्रक्रामन्तः।

पद्भ्यां दक्षिणसव्याभ्यां मा व्यथिष्महि भूम्याम् ॥ २८ ॥

પદ પાઠ :- ઉડ્ડિરાણાઃ । ઉત । આસીનાઃ । તિષ્ઠન્તઃ । પ્રક્રામન્તઃ । પદ્ભ્યામ્ । દક્ષિણસવ્યાભ્યામ્ । મા । વ્યથિષ્મહિ । ભૂમ્યામ્ ॥ ૧. ૨૮ ॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિમાતા તમારા જે પ્રદેશોમાં પ્રાણીઓ ઉડતાં ફરતાં હોય, જે પ્રાણીઓ બેઠેલા હોય, ઉભા થયેલાં હોય, ડાબી જમણી બાજુએ બે પગથી હરતાં ફરતાં હોય, તે ભૂમિ પર રહેલાં બધી પ્રકારનાં પ્રાણીઓને અમે વ્યથિત કરીએ નહિ. (28)

विमृग्वरीं पृथिवीमा वंदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृधानाम्।

ऊ र्ज पुष्टं बिभ्रतीमन्नभागं घृतं त्वाभि नि षीदेम भूमे ॥ २९ ॥

પદ પાઠ :- વિમૃગ્વરીમ્ । પૃથિવીમ્ । આ । વદામિ । ક્ષમામ્ । ભૂમિમ્ । બ્રહ્મણા । વવૃધાનામ્ । ઊર્જમ્ । પુષ્ટમ્ । વિભ્રતીમ્ । અન્નઽભાગમ્ । ઘૃતમ્ । ત્વા । અભિ । નિ । સીદેમ । ભૂમે ॥ ૧. ૨૯ ॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિમાતા અમે તમારાં સ્થાનો પર બેસીએ છીએ અને તમારે માટે સારી વાણી બોલીએ છીએ, જે ક્ષમા- ભૂમિ બ્રહ્મ-મંત્રથી વૃદ્ધિ આપનાર છે અને જે ભૂમિ પર રહેલા ધાન-ધાન્ય પુષ્ટ-પોષણ અને ધૃતસારથી ભરેલાં છે. (29)

शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुरप्रिये तं नि दध्मः।

पवित्रेण पृथिवि मोत्पुनामि ॥ ३० ॥

પદ પાઠ :- શુદ્ધાઃ । નઃ । આપઃ । તન્વે । ક્ષરન્તુ । યઃ । નઃ । સેદુઃ । અપ્રિયે । તમ્ । નિ । દધ્મઃ । પવિત્રેણ । પૃથિવિ । મા । ઉત્ । પુનામિ ॥ ૧. ૩૦ ॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિમાતા ! અમારા દેહોની શુદ્ધિને માટે શુદ્ધ જલ નિરંતર વહેતા રહો. જે પદાર્થો અમને પ્રિય છે, તે અમને પ્રાપ્ત થાઓ અને જે અમને પવિત્ર કરનાર પદાર્થો છે. તે અમને પવિત્ર કરે. (30)

यास्ते प्राची! प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे अधराद्याश्च पश्चात्।

स्योनास्ता मह्यं चरते भवन्तु मा नि पसं भुवने शिश्रियाणः ॥३१॥

पद पाठ :- याः । ते । प्राचीः । प्रदिशः । याः । उदीचीः । याः । ते । भूमे । अधरात् ।
याः । च । पश्चात् । स्योनाः । ताः । मह्यम् । चरते । भवन्तु । मा । नि । पसम् । भुवने ।
शिश्रियाणः ॥१.३१॥

भावार्थः : हे भूमिमाता ! જે તમારાં સ્થાન પૂર્વદિશા તરફ છે, જે સ્થાનો ઉત્તરદિશા તરફ હોય, તેમજ જે પ્રદેશો ચાર ખૂણાઓમાં રહેલા હોય, તેમજ જે પ્રદેશો નીચે, ઉપર, આગળ, પાછળ રહેલા હોય, તે બધા પ્રદેશો પર મર્ત્ય માનવો હરતાં ફરતાં હોય છે અને જે પ્રદેશોને આશ્રય લઈ અમે રહેતા હોઈએ છીએ; તે બધા પ્રદેશો અમારા માટે સુખકર બની રહો. તે પ્રદેશોમાં અમારાં પતન થાય નહિ. (31)

મા નઃ પશ્ચાન્મા પુરસ્તાન્નુદિષ્ઠા મોત્તરાદધરાદુતા

સ્વસ્તિ ભૂમે નો ભવ મા વિદન્પરિપન્થિનો વરીયો યાવયા વધમ્ ॥૩૨॥

પદ પાઠ :- મા । નઃ । પશ્ચાત્ । મા । પુરસ્તાત્ । નુદિષ્ઠાઃ । મા । ઉત્તરાત્ । અધરાત્ । ઉત ।
સ્વસ્તિ । ભૂમે । નઃ । ભવ । મા । વિદન્ । પરિપન્થિનઃ । વરીયઃ । યવય । વધમ્
॥૧.૩૨॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિમાતા તમારાં સ્થાનોના જે પીઠભાગ રહેલા છે. તેમજ જે સ્થાનોનો ભાગ પૂર્વદિશા તરફ, ઉત્તરદિશા તરફ અને નીચેના તરફ રહેલા છે, તેમાંના કોઈ પણ ભાગ અમારો નાશ કરે નહિ. ચારે તરફ અમારું કલ્યાણ થતું રહે. કોઈ શત્રુજન અમારો વધ કરે નહિ. (32)

યાવન્તેઽભિ વિપશ્યામિ ભૂમે સૂર્યેણ મેદિનાં।

તાવન્મે ચક્ષર્મા મેષ્ટોત્તરામુત્તરાં સમામ્ ॥૩૩॥

પદ પાઠ :- યાવત્ । તે । અભિ । વિપશ્યામિ । ભૂમે । સૂર્યેણ । મેદિનાં । તાવત્ । મે । ચક્ષુઃ
। મા । મેષ્ટ । ઉત્તરામ્ । ઉત્તરામ્ । સમામ્ ॥૧.૩૩॥

ભાવાર્થ : હે મેદિની ! હજુપુષ્ટ ભૂમિમાતા ! સૂર્યના પ્રકાશથી તમારા જેટલા પ્રદેશોને અમે જોઈએ છીએ, તે પ્રદેશો સુધી અમારાં નેત્ર વગેરે ઈન્દ્રિયો વધતી જતી ઉંમરને અનુસરીને પોતપોતાનાં કામ કરતી રહે. (33)

યચ્છ્યાનઃ પર્યાવર્તે દક્ષિણં સચ્ચ્યમભિ ભૂમે પાર્શ્વમ્।

ઉત્તાનાસ્ત્વા પ્રતીચીં યત્પૃષ્ઠીભિરધિશેમંહે।

મા હિંસીસ્તત્ર નો ભૂમે સર્વસ્ય પ્રતિશીવરિ ॥૩૪॥

पद पाठ :- यत् । शयानः । परिऽआवर्ते । दक्षिणम् । सव्यम् । अभि । भूमे । पार्श्वम् ।
उत्तानाः । त्वा । प्रतीचीम् । यत् । पृष्ठीभिः । अधिऽशेमहे । मा । हिंसीः । तत्र । नः । भूमे ।
सर्वस्य । प्रतिऽशीवरि ॥१.३४॥

ભાવાર્થ : સૌ પ્રાણીઓને આશ્રય આપનારી હે ભૂમિમાતા ! અમે જ્યારે સૂતા હોઈએ
અને અમારાં પડખાં જમણી અથવા ડાબી બાજુએ ફેરવતા હોઈએ, એજ રીતે અમે
જ્યારે તમારી પશ્ચિમ દિશા તરફ પગ રાખીને પીઠ નીચે રાખીને સૂતા હોઈએ, ત્યારે
તમે અમારો નાશ કરો નહિ. (34)

यत्ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहत्तु।

मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पिपम् ॥३५॥

पद पाठ :- यत् । ते । भूमे । विऽखनामि । क्षिप्रम् । तत् । अपि । रोहत्तु । मा । ते । मर्म ।
विऽमृग्वरि । मा । ते । हृदयम् । अर्पिपम् ॥१.३५॥

ભાવાર્થ : હે શોધ કરવાને યોગ્ય ભૂમિમાતા ! તમારા જે કોઈ પ્રદેશમાં અમે ખોદકામ
કરીએ અને અન્ન રોપીએ; તે અન્ન તરત જ ઉગી જાય. તમારાં મર્મ સ્થાન અને
સમર્પિત હૃદયમાં આઘાત પહોંચે નહિ. (35)

ग्रीष्मस्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमन्तः शिशिरो वसन्तः।

ऋतवस्ते विहिता हायनीरहोरात्रे पृथिवि नो दुहाताम् ॥३६॥

पद पाठ :- ग्रीष्मः । ते । भूमे । वर्षाणि । शरत् । हेमन्तः । शिशिरः । वसन्तः । ऋतवः ।
ते । विऽहिताः । हायनीः । अहोरात्रे इति ।

ભાવાર્થ : હે ભૂમિ માતા ! તમારી અંદર વર્ષભરની ઋતુઓ, જેવી કે વસંત, ગ્રીષ્મ,
વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર રહેલાં છે; તેમજ તમે અહોરાત્ર-દિવસ અને રાત
બનાવ્યાં છે; તે અમારે માટે સુખનાં દોહન કરો. (36)

यापं सर्पं विजमाना विमृग्वरी यस्यामासन्नग्नयो ये अप्स्वन्तः।

परा दस्यून्ददती देवपीयूनिन्द्रं वृणाना पृथिवी न वृत्रम्।

शक्राय दध्ने वृषभाय वृष्णे ॥३७॥

पद पाठ :- या । अप । सर्पम् । विजमाना । विऽमृग्वरी । यस्याम् । आसन् । अग्नयः । ये
। अऽसु अन्तः । परा । दस्यून् । ददती । देवऽपीयून् । इन्द्रम् । वृणाना । पृथिवी । न ।
वृत्रम् । शक्राय । दध्ने । वृषभाय । वृष्णे ॥१.३७॥

ભાવાર્થ : જે આ પૃથ્વી વિશેષ શોધખોળનું સાધન છે. જે પૃથ્વી હાલતીયાલતી ફર્યા
કરે છે. જે આ પૃથ્વીમાં જલ જ ભરેલાં મેઘોમાં વીજળીઓરૂપી અગ્નિઓ રહેલા છે,
જે આ પૃથ્વી દેવની સાથે વૈર રાખનાર દસ્યુ-લૂંટારાઓને પરાજિત કરે છે. ઈન્દ્રનું

વરણ કરનારી આ પૃથ્વી જાણે કે વૃત્રનો નાશ કરવાનો હોય એ રીતે પરાક્રમી ઈન્દ્રને ધારણ કરે છે. (37)

यस्या सदोहविधाने यूषो यस्या निमीयते।

ब्रह्माणो यस्यामर्चन्त्यग्भिः साम्ना यजुर्विदः।

युज्यन्ते यस्यामृत्विजः सोममिन्द्राय पातवे ॥३८॥

પદ પાઠ :- યસ્યામ્ । સદાહવિધાને ઈતિ સદઃઽહવિધાને । યૂષઃ । યસ્યામ્ । નિઽમીયતે । બ્રહ્માણઃ । યસ્યામ્ । અર્ચન્તિ । ઋક્ઽભિઃ । સામ્ના । યજુઃઽવિદઃ । યુજ્યન્તે । યસ્યામ્ । ઋત્વિજઃ । સોમમ્ । ઇન્દ્રાય । પાતવે ॥૧.૩૮॥

ભાવાર્થ : જે આ પૃથ્વી ઉપર યજ્ઞ કરવા માટે સદોમંડપ, હવિધાન-ધાન ભરવાનાં બે ગાડાં અને યૂપની રચના કરવામાં આવે છે. જે આ પૃથ્વી ઉપર બ્રહ્મ-મંત્ર ભણનારા ઋત્વિજો ઋચાઓ અને સામગીતિઓ ભણી અર્ચન-પૂજન કરે છે, તેમજ યજુર્વેદ જાણનારા ઋત્વિજો ઈન્દ્રને સોમરસનાં પાન કરાવવા માટે યજ્ઞ સ્થાનેમાં ગ્રહયમસ પાત્રોનાં યાજ્ઞ કરે છે. (38)

यस्यां पूर्वे भूतकृत ऋषयो गा उदानृचुः।

सप्त सत्रेण वेधसो यज्ञेन तपसा सह ॥३९॥

પદ પાઠ :- યસ્યામ્ । પૂર્વે । ભૂતઽકૃતઃ । ઋષયઃ । ગાઃ । ઊત્ । આનૃચુઃ । સપ્ત । સત્ત્રેણ । વેધસઃ । યજ્ઞેન । તપસા । સહ ॥૧.૩૯॥

ભાવાર્થ : જે આ ભૂમિમાં પહેલાં અદભૂત કર્મ કરનારા ઋત્વિજો અને અતિદ્રિય કર્મ કરનાર જ્ઞાનીઓ સાત પ્રકારના સત્ર નામના યજ્ઞોથી તેમજ તપથી પવિત્ર કરવાને કારણે ઉત્તમ પ્રકારની વાણીઓથી સ્તુતિઓના પ્રયોગ કરે છે. (39)

सा नो भूमिरा दिशतु यद्धर्न कामयामहे।

भगो अनुप्रयुङ्गामिन्द्र एतु पुरोगवः ॥४०॥

પદ પાઠ :- સા । નઃ । ભૂમિઃ । આ । દિશતુ । યત્ । ધર્નમ્ । કામયામહે । ભગઃ । અનુઽપ્રયુઙ્ગામ્ । ઇન્દ્રઃ । એતુ । પુરઃઽગવઃ ॥૧.૪૦॥

ભાવાર્થ : અમારી તે આ ભૂમિમાતા છે; તેની પાસે અમે જે જે ધન સાધનની કામના કરીએ છીએ; તે અમને મળે; તે અમને આપો. ભગ-ભાગ્યના દેવ અમારા પ્રયોગમાં સહાયક થાઓ. ઈન્દ્ર અમારા પુરોગામી બની આગળ વધો. (40)

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलबाः।

युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दुन्दुभिः।

सा नो भूमिः प्र णुदतां सपत्नानसपत्नं मां पृथिवी कृणोतु ॥.४१॥

પદ પાઠ :- યસ્યામ્ । ગાર્યન્તિ । નૃત્યન્તિ । ભૂમ્યામ્ । મર્ત્યાઃ । વિડૅલ્લાઃ । યુધ્યન્તે । યસ્યામ્ । આડક્રન્દઃ । યસ્યામ્ । વર્દતિ । દુન્દુભિઃ । સા । નઃ । ભૂમિઃ । પ્ર । નુદતામ્ । સડપત્તાન્ । અસપત્તમ્ । મા । પૃથિવી । કૃણોતુ ॥૧.૪૧॥

ભાવાર્થ : અમારી આ ભૂમિમાતા છે, જેમાં મર્ત્ય માનવો ગાય છે અને નપુંસક નાચ કરે છે અને વીરજનો યુધ્ધ કરે છે, જે ભૂમિની અંદર દુદ્દુભિ-નગારાં આકંદ નાદ કરે છે. તે અમારી આ ભૂમિ શત્રુજનોને શત્રુતારહિત-સ્નેહભાવથી યુક્ત કરો. (41)

યસ્યામન્નૃ વ્રીહિયવૌ યસ્યા ઇમાઃ પન્ન કૃષ્ટયઃ!

ભૂમ્યૈ પર્જન્યપત્ત્યૈ નમોઽસ્તુ વર્ષમેદસે ॥૪૨॥

પદ પાઠ :- યસ્યામ્ । અન્નમ્ । વ્રીહિડયવૌ । યસ્યાઃ । ઇમાઃ । પન્ન । કૃષ્ટયઃ । ભૂમ્યૈ । પર્જન્યડપત્ત્યૈ । નમઃ । અસ્તુ । વર્ષડમેદસે ॥૧.૪૨॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિ ! તમારી અંદર ધાન્ય પાકે છે. જે ભૂમિમાં પાંચ પ્રકારે ખેતી કરનારાં કૃષિકો રહે છે, અમારી તે માતા ભૂમિ છે, જે પર્જન્ય-મેઘની પત્ની છે, તેને અમારા નમસ્કાર હો, જ્યાં વરસાદને કારણે અન્ન પાકે છે. (42)

યસ્યાઃ પુરો દેવકૃતાઃ ક્ષેત્રે યસ્યા વિકુર્વતે।

પ્રજાપતિઃ પૃથિવીં વિશ્વગંભામાશાંમાશાં રણ્યાં નઃ કૃણોતુ ॥૪૩॥

પદ પાઠ :- યસ્યાઃ । પુરઃ । દેવકૃતાઃ । ક્ષેત્રે । યસ્યાઃ । વિડકુર્વતે । પ્રજાડપતિઃ । પૃથિવીમ્ । વિશ્વડગંભામ્ । આશાંડઆશામ્ । રણ્યામ્ । નઃ । કૃણોતુ ॥૧.૪૩॥

ભાવાર્થ : તે આ ભૂમિમાતા છે, જેના નગરોની રચનાઓ દેવોએ કરી છે, જેની અંદર વસતા કલાકાર કારીગરે ક્ષેત્રમાં વિશેષ પ્રકારનાં કાર્યો કરે છે. જે આ ભૂમિ બધા પદાર્થોને પેદા કરે છે, આ ભૂમિને પ્રજાપતિ રમણીય બનાવે. (43)

નિર્ધિં બિભ્રતી બહુધા ગુહા વસુ મણિં હિરંણ્યં પૃથિવી દદાતુ મે।

વસૂનિ નો વસુદા રાસમાના દેવી દધાતુ સુમનસ્યમાના ॥૪૪॥

પદ પાઠ :- નિર્ધિમ્ । બિભ્રતી । બહુડધા । ગુહાં । વસુ । મણિમ્ । હિરંણ્યમ્ । પૃથિવી । દદાતુ । મે । વસૂનિ । નઃ । વસુડદાઃ । રાસમાના । દેવી । દધાતુ । સુડમનસ્યમાના ॥૧.૪૪॥

વસૂનિ નો વસુદા રાસમાના દેવી દધાતુ સુમનસ્યમાના ॥૪૪॥

પદ પાઠ :- નિર્ધિમ્ । બિભ્રતી । બહુડધા । ગુહાં । વસુ । મણિમ્ । હિરંણ્યમ્ । પૃથિવી । દદાતુ । મે । વસૂનિ । નઃ । વસુડદાઃ । રાસમાના । દેવી । દધાતુ । સુડમનસ્યમાના ॥૧.૪૪॥

ભાવાર્થ : અમારી આ ભૂમિમાતા છે, જે પોતાની ખાણોની અંદર દ્રવ્ય, મણિ, હિરણ્ય વગેરે ધારણ કરે છે અને તે ભૂમિ અમને તે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાઓ. દ્રવ્યને આપનારી અને દાન આપનારી તે દેવી ભૂમિ શુભ ચિત્ત ધારણ કરનારી બની રહો. (44)

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम्।

सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनपस्फुरन्ती ॥४५॥

पद पाठ :-जनम् । बिभ्रती । बहुधा । विवाचसम् । नानाधर्माणम् । पृथिवी । यथाऽओकसम् । सहस्रम् । धाराः । द्रविणस्य । मे । दुहाम् । ध्रुवाऽइव । धेनुः । अनपस्फुरन्ती ॥१.४५॥

भावार्थ : आ ते पृथ्वी છે. તે જેમ એક ચોક્કસ સ્થાનમાં અનેક જનો રહે, એ રીતે એમાં અનેક પ્રકારના પ્રજાજનો રહે છે, જે જુદીજુદી વાણીઓ બોલે છે અને વિવિધ પ્રકારના ધર્મો પાળે છે. જેમ સ્થિરતાથી ઉભી રહેલી અને પોતાનાં દૂધને આંચકી નહિ લેતી કામધેનુ ગાય પૂરતાં દૂધ આપે; એમ જ આ કામધેનુ પૃથ્વી દ્રવ્ય-ધન સાધનોની હજાર ધારાઓ અમને દોહી આપે. (45)

यस्ते सर्पो वृश्चिकस्तृष्टदंश्मा हेमन्तजब्धो भूमलो गुहा शयै।

क्रिमिर्जिन्वत्पृथिवि यद्यदेजति प्रावृषि तन्नः सर्पन्मोपं सृपद्यच्छिवं तेन नो મૂડ ॥४૬॥

પદ પાઠ :- યઃ । તે । સર્પઃ । વૃશ્ચિકઃ । તૃષ્ટદંશ્મા । હેમન્તઽજબ્ધઃ । ભૂમલઃ । ગુહા । શયૈ । ક્રિમિઃ । જિન્વત્ । પૃથિવિ । યત્સયત્ । એજતિ । પ્રાવૃષિ । તત્ । નઃ । સર્પત્ । મા । ઉપં । સૃપત્ । યત્ । શિવમ્ । તેનં । નઃ । મૂડ ॥૧.૪૬॥

ભાવાર્થ : હે માતા પૃથ્વી તમારી અંદર સર્પ, વિંછી વગેરે રહે છે, જે ડંખ આપનારાં છે, જે અમને કરડે નહિ. આ પ્રકારનાં કિમી-જંતુઓ સુષુપ્તાવસ્થા રહે છે, આ જંતુઓ વરસાદ પડતાં હલનચલન શરુ કરે છે, જેઓ જમીન પર સરતાં રહે છે; તેવા પ્રકારનાં બધાં કિમી- જંતુઓ અમારી પાસે આવે નહિ. તેઓથી અમારું કલ્યાણરૂપી રક્ષણ પ્રાપ્ત થાઓ. (46)

ये ते पन्थानो बहवो जनार्यना रथस्य वर्त्मानसश्च यातवे।

यैः संचरन्त्युभये भद्रपापास्तं पन्थानं जयेमानमित्रमत्स्करं यच्छिवं तेन नो મૂડ ॥४૭॥

પદ પાઠ :- યે । તે । પન્થાનઃ । બહવઃ । જનઽઅર્યનાઃ । રથસ્ય । વર્ત્મ । અનંસઃ । ચ । યાતવે । યૈઃ । સમ્સચરન્તિ । ઉભયૈ । ભદ્રઽપાપાઃ । તમ્ । પન્થાનમ્ । જયેમ । અનમિત્રમ્ । અતસ્કરમ્ । યત્ । શિવમ્ । તેનં । નઃ । મૂડ ॥૧.૪૭॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિમાતા, તમારા પ્રદેશો પર યાત્રા કરવા માટેના અનેક વિશાળ માર્ગો છે; જેમાંના કેટલાક માર્ગો પગપાળા મનુષ્યોને ચાલવા માટેના છે, કેટલાક માર્ગો પર રથ ચાલે, કેટલાક માર્ગો પર માલ ભરેલાં ગાડાં ચાલે; તેમજ કેટલાક માર્ગો પર હિતકારીજનો અને સ્વાર્થી પાપીજને બંને સાથે ચાલે, તેવા માર્ગો પર અમે વિજય મેળવીએ. આવા વિવિધ માર્ગ પર અમારું કલ્યાણ થાઓ. (47)

मल्वं बिभ्रती गुरुभृद्द्रपापस्य निधर्न तितिक्षुः।

वराहेण पृथिवी सविदाना सूकराय वि जिहीते मृगाय ॥४८॥

पद पाठ :- मल्वम् । बिभ्रती । गुरुऽभृत् । भद्रऽपापस्य । निऽधनम् । तितिक्षुः । वराहेण । पृथिवी । सऽविदाना । सूकराय । वि । जिहीते । मृगाय ॥१.४८॥

ભાવાર્થ : આ તે ભૂમિમાતા છે, જે અનેક પ્રકારના ભાર જ ઉઠાવી રહી છે, અને જે માલસામાનનાં હેરફેર થવામાં અનુકૂળ રહે છે. જે ભૂમિ ભદ્ર-કલ્યાણકારી અને સ્વાર્થી પાપીજનોનાં થતાં મૃત્યુઓને એક સરખી રીતે સહન કરી લે છે. જે ભૂમિને શ્વેત વરાહ ભગવાને જાણી શોધી આપે છે અને જે ભૂમિ પર વરાહ અને મૃગ બંને સંચાર કરી શકે, તેવી સંરચના કરવામાં આવી છે. (48)

ये तं आरण्याः पशवो मृगा वने हिताः सिंहा व्याघ्राः पुरुषादश्चरन्ति।

उलं वृकं पृथिवि दुच्छुनामित ऋक्षीकां रक्षो अपं बाधयास्मत् ॥४९॥

પદ પાઠ :- યે । તે । આરण्याઃ । પશવઃ । મૃગાઃ । વને । હિતાઃ । સિંહાઃ । વ્યાઘ્રા । પુરુષઽઅદઃ । ચરન્તિ । ઉલમ્ । વૃકમ્ । પૃથિવિ । દુચ્છુનામ્ । ઇતઃ । ઋક્ષીકામ્ । રક્ષઃ । અપં । બાધય । અસ્મત્ ॥૧.૪૯॥

ભાવાર્થ : હે પૃથ્વી માતા ! તમારાં વન જંગલોમાં પશુઓ, મૃગલાં, સિંહ, વાઘ, હિંસક પશુઓ વગેરે નિર્ભય રીતે સંચાર કરી રહ્યાં છે. તે હિંસક પશુઓને અમારાથી દૂર રાખો. (49)

ये गन्धर्वा अप्सरसो ये चाराया! किमीदिनः।

पिशाचान्त्सर्वा रक्षांसि तानस्मद्भूमे यावय ॥५०॥

પદ પાઠ :- યે । ગન્ધર્વાઃ । અપ્સરસઃ । યે । ચ । અરાયાઃ । કિમીદિનઃ । પિશાચાન્ । સર્વા । રક્ષાંસિ । તાન્ । અસ્મત્ । ભૂમે । યવય ॥૧.૫૦॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિ માતા ! જે અંગત ભોગવિલાસમાં પડેલા ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ જેવાં નરનારીઓ હોય, જે નિર્ધન અને બીજાનાં ધન-સાધન પાનારાં હોય અને જે પિશાચ અને રાક્ષસો જેવા કૂર સ્વભાવનાં હોય, તેવા તમામને અમારાથી દૂર રાખો. (50)

यां द्विपाद! पक्षिण! संपतन्ति हंसाः सुपर्णाः शकुना वर्यांसि।

यस्यां वातो मातरिश्चेयते रजांसि कृण्वंश्छावर्यश्च वृक्षान्।

वातस्य प्रवामुपवामनु वात्यर्चिः ॥५१॥

पद पाठ :- याम् । द्विऽपादः । पक्षिणः । सम्ऽपतन्ति । हंसाः । सुऽपर्णाः । हंसाः । सुऽपर्णाः । शकुनाः । वर्यासि । यस्याम् । वातः । मातरिश्वा । ईयते । रजासि । कृण्वन् । च्यवयन् । च । वृक्षान् । वातस्य । प्रऽवाम् । उपऽवान् । अनु । वाति । अर्चिः ॥१.५१॥

ભાવાર્થ : આ તે ભૂમિમાતા છે, જેનાં બે પગા પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ, હંસો, સુપર્ણ-ગરુડો, શકુન પક્ષીઓ ઉડતાં રહે છે. જે આ ભૂમિમાં વાવાઝોડા દ્વારા વૃક્ષોને ઉખાડી ફેંકતાં પવન ફુંકાય છે; અમને અનુકુળ એવો પવન ચારે તરફ ફેલાઈને રહે. (51)

यस्यां कृष्णामरुणं च संहिते अहोरात्रे विहिते भूम्यामधि।

वर्षेण भूमिः पृथिवी वृतावृता सा नो दधातु भद्रया प्रिये धामनिधामनि ॥५२॥

पद पाठ :- यस्याम् । कृष्णम् । अणम् । च । संहिते इति सम्ऽहिते । अहोरात्रे इति । विहिते इति विऽहिते । भूम्याम् । अधि । वर्षेण । भूमिः । पृथिवी । वृता । आऽवृता । सा । नः । दधातु । भद्रया । प्रिये । धामनिऽधामनि ॥१.५२॥

ભાવાર્થ : જે આ ભૂમિમાં ગાઢ અંધકારથી ભરેલી રાત્રિઓ અને પ્રકાશમય દિવસ એ બંને સાથે ભેગાં થઈને રાત અને દિવસનાં નિર્માણ કરે છે. તે આ પૃથ્વી - વિસ્તાર પામેલી ભૂમિ છે, જેના પ્રદેશો વર્ષોથી ઢંકાયેલા રહે છે. તે આ ભૂમિ માતા અમારે માટે સ્થાને-સ્થાને પ્રિય હિતકારી નિવાસ પ્રાપ્ત કરવો. (52)

द्यौश्च म इदं पृथिवी चान्तरिक्षं च मे व्यचः।

अग्निः सूर्य आपो मेधां विश्वे देवाश्च सं ददुः ॥५३॥

पद पाठ :- द्यौः । च । मे । इदम् । पृथिवी । च । अन्तरिक्षम् । च । मे । व्यचः । अग्निः । सूर्यः । आपः । मेधाम् । विश्वे । देवाः । च । सम् । ददुः ॥१.५३॥

ભાવાર્થ : આ પૃથ્વી પર રહેલા વિવિધ પ્રદેશો જેવા કે ધુલોક, પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ અમારામાં વ્યાપક શક્તિનો વધારો કરે તેમજ અગ્નિ, સૂર્ય વગેરે દેવી-દેવતાઓ અમને મેઘાશક્તિ પ્રાપ્ત કરાઓ. (53)

अहमस्मि सहमान उत्तरो नाम भूम्याम्।

अभीषाडस्मि विश्वाषाडाशामाशां विषासहिः ॥५४॥

पद पाठ :- अहम् । अस्मि । सहमानः । उत्तरः । नाम । भूम्याम् । अभीषाट् । अस्मि । विश्वाषाट् । आशांऽआशाम् । विऽससहिः ॥१.५४॥

ભાવાર્થ : તમારી અંદર વસેલા વિશિષ્ટ ગુણના રૂપે હું વિદ્યમાન છું, જે દરેક દિશામાં વ્યાપક સહનશક્તિના રૂપે પરાક્રમ કરનાર અને વિશ્વાષાટ્-શત્રુનો નાશ કરનાર વિજય શક્તિનું પ્રતીક સમાન છે. (54)

अदो यद्देवि प्रथमाना पुरस्ताद्देवैरुक्त व्यसर्पो महित्वम्।

आ त्वा सुभूतमविशत्तदानीमकल्पयथाः प्रदिशश्चतस्रः ॥५५॥

पद पाठ :- अदः । यत् । देवि । प्रथमाना । पुरस्तात् । देवैः । उक्त । विऽअसर्पः । महिऽत्वम् । आ । त्वा । सुऽभूतम् । अविशत् । अविशत् । तदानीम् । अकल्पयथाः । प्रऽदिशः । चतस्रः ॥१.५५॥

ભાવાર્થ : હે દિવ્ય ભૂમિમાતા તમે જ્યારે સૌ પ્રથમ દેવોના નિવાસોથી પથરાઈ પ્રખ્યાત થયાં, ત્યારે તમે વિશેષ મહિમાને કારણે ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરી લીધી અને તે સમયે તમે ચારેય દિશાઓમાં સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી લીધાં; તે તમારી પ્રતિષ્ઠા આજે પણ તમારી અંદર પ્રવેશેલી છે. (55)

ये ग्रामा यदरण्यं याः सभा अधि भूम्याम्।

ये संग्रामाः समितयस्तेषु चारुं वदेम ते ॥५६॥

પદ પાઠ :- યે । ગ્રામાઃ । યત્ । અરણ્યમ્ । । યાઃ । સભાઃ । અધિ । ભૂમ્યામ્ । યે । સમ્ગ્રામાઃ । સમ્ગ્રીતયઃ । તેષુ । ચારું । વદેમ । તે ॥૧.૫૬॥

ભાવાર્થ : હું ભૂમિ માતા તમારી અંદર જે ગ્રામપ્રદેશો, અરણ્યપ્રદેશો, સભા સ્થાનો, યુદ્ધભૂમિઓ વગેરે છે, તે બધાં સ્થાનોમાં અમે તમારે માટે મધુરવાણી બોલીએ. (56)

अश्व इव रजो दुधुवे वि ताञ्जनान्य आक्षिप्यन्पृथिवीं यादजायत।

मन्द्राग्रेत्वरी भुवनस्य गोपा वनस्पतीनां गृभिरोषधीनाम् ॥५७॥

પદ પાઠ :- અશ્વઃઽઇવ । રજઃ । દુધુવે । વિ । તાન્ । જનાન્ । યે । આઽઅક્ષિપ્યન્ । પૃથિવીમ્ । યાત્ । આજાયત । મન્દ્રા । અગ્રઽગ્રેત્વરી । ભુવનસ્ય । ગોપાઃ । વનસ્પતીનામ્ । ગૃભિઃ । ઓષધીનામ્ ॥૧.૫૭॥

ભાવાર્થ : જે આ પૃથ્વી પર કોઈને વસાવવામાં આવ્યા હોય, તેમજ જે જે યુદ્ધ કરવા માટે ઉતરી પડ્યા હોય; તેને કારણે ભૂમિ પર ઘોડાઓને દોડવાને કારણે જે ધૂળ ઉડી હોય, તેને કારણે સૈનિકોએ વિજય મેળવી લીધો હોય, તેથી આ ભૂમિ આનંદિત થઈ અગ્રેસર બની છે. (57)

यद्वदामि मधुमत्तद्वदामि यदीक्षे तद्वनन्ति मा।

त्विषीमानस्मि जूतिमानवान्यान्हन्मि दोधतः ॥५८॥

પદ પાઠ :- યત્ । વદામિ । મધુઽમત્ । તત્ । વદામિ । યત્ । ઈક્ષે । તત્ । વનન્તિ । મા । ત્વિષિઽમાન્ । અસ્મિ । જૂતિઽમાન્ । અવ્ । અન્યાન્ । હન્મિ । દોધતઃ ॥૧.૫૮॥

ભાવાર્થ : અમે આ ભૂમિમાં વાસ કરીને જે વાણી બોલીએ, તે વાણી મધુરી બની રહો. અમે જે કાંઈ જોતા રહીએ, તે અમારુ રક્ષણ કરે. અમે બધા તેજસ્વી અને જ્ઞાની બનીએ. (58)

शान्तिवा सुरभिः स्योना कीलालोऽध्नी पर्यस्वती।

भूमिरधिं ब्रवीतु मे पृथिवी पर्यसा सह ॥५९॥

पद पाठ :- शान्तिऽवा । सुरभिः । स्योना । कीलालऽऊ ध्नी । पर्यस्वती । भूमिः । अधि । ब्रवीतु । मे । पृथिवीऽडु । पर्यसा । सह ॥१.५९॥

ભાવાર્થ : આ તે ભૂમિ છે, જે શાંતિ કરનારી સુગંધ ભરનારી, સુખ આપનારી, અન્નનો વધારો કરનારી અને દૂધની વૃદ્ધિ કરનારી છે; દૂધ વગેરે ખોરાકથી સાથે અમારાં પોષણ કરતી રહો. (59)

यामन्वेच्छद्भविषा विश्वकर्मान्तरर्णवे रजसि प्रविष्टाम्।

भुंजिष्यं पात्रं निहितं गुहा यदाविभोगे अभवन्मातृमद्भ्यः ॥६०॥

पद पाठ :- याम् । अनुऽऐच्छत् । हविषा । विश्वऽकर्मा । अन्तः । अर्णवे । रजसि । प्रऽविष्टाम् । भुमिष्म् । पात्रम् । निऽहितम् । गुहां । यत् । आविः । भोगे । अभवत् । मातृमत्ऽभ्यः ॥१.६०॥

ભાવાર્થ : આ ભૂમિ પર રહેલ જે કોઈ વિશ્વકર્મા વિશાળ રજકણથી ભરેલ અંતરિક્ષના અર્ણવ-અવકાશમાં રહીને આ ભૂમિની સેવા હર્વિષ્ય-અન્નથી કરતાં હોય છે; તે માટે ગુપ્તસ્થાનમાં રાખેલ ભોજનનાં પાત્ર ભૂમિ માતાની સેવા કરનાર માટેનાં ઉપભાગનાં સાધન પૂરાં પાડે છે. (60)

त्वमस्यावपनी जनानामर्दितिः कामदुघां पप्रथाना।

यत्तं ऊ नं तत्त आ पूरयाति प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य ॥६१॥

पद पाठ :- त्वम् । असि । आऽवपनी । जनानाम् । अर्दितिः । कामऽदुघां । पप्रथाना । यत् । ते । ऊ नम् । तत् । ते । आ । पूरयाति । प्रजाऽपतिः । प्रथमऽजाः । ऋतस्य ॥१.६१॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિ માતા તમે અમ પ્રજાજનોનાં સુખ આપનારી અદિતિ માતા છો. તમે કામધેનું છો, તમે વિસ્તૃત સ્થાન ધરાવો છો, તમે ખેતીને લાયક ભૂમિ વસાવા છો. તમારી અંદર જે કાંઈ ધન સાધન ઓછાં હોય, તેને તો પ્રજાપતિ પૂરાં પાડે છે, જે પ્રજાપતિ ઋત-સેવા પરોપકાર કરનાર પ્રજાજનોની સેવામાં સૌ પ્રથમ રહે છે. (61)

उपस्थास्ते अनमीवा अयक्ष्मा अस्मर्भ्यं सन्तु पृथिवि प्रसूताः।

दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना वयं तुर्भ्यं बलिहृतः स्याम ॥६२॥

पद पाठ :- उपऽस्थाः । ते । अनमीवाः । अयक्ष्माः । अस्मर्भ्यम् । सन्तु । पृथिवि । प्रऽसूताः । दीर्घम् । नः । आयुः । प्रतिऽबुध्यमानाः । वयम् । तुर्भ्यम् । बलिऽहृतः । स्याम ॥१.६२॥

ભાવાર્થ : હે પૃથ્વી માતા જે પ્રજાજનો તમારી અંદર જન્મેલા છે; તેઓ નીરોગી રહો, ક્ષય રહિત રહો અને રક્ષણ કરવા માટે અમારી પાસે નિવાસ કરો. તેમનાં રક્ષણ

મળવાથી અમારાં આયુષ્ય દીર્ઘ થાઓ. અમે અમારાં કર્તવ્ય કર્મોમાં જાગૃત રહીએ, તમને ઉત્તમ પ્રકારનાં ભેટ આપનારા બની રહીએ. (62)

भूमै मातर्नि धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम्।

संविदाना दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम् ॥६३॥

પદ પાઠ :- ભૂમે । માતઃ । નિ । ધેહિ । મા । ભદ્રયા । સુપ્રતિસ્થિતમ્ । સમ્સંવિદાના । દિવા । કવે । શ્રિયામ્ । મા । ધેહિ । ભૂત્યામ્ ॥૧.૬૩॥

ભાવાર્થ : હે ભૂમિ માતા ! તમે કલ્યાણકારી વાણીથી અમને પ્રતિષ્ઠિત કરી અમને સુરક્ષિત સ્થાનમાં રાખો. હે કાન્તદર્શી કવિ તમે અમને બધી રીતે જાણકાર બનાવો. જેથી ભૂમિમાં રહેલ શ્રી-સંપત્તિને પ્રાપ્ત કરીએ. (63)

3.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

3.3.1 નીચેના મંત્ર અનુવાદ સહિત સમજાવો.

(૧) ये ग्रामा यदरण्यं याः सभा अधि भूम्याम्।

ये संग्रामाः समितयस्तेषु चारुं वदेम ते ॥

(૨) यस्तै सर्पो वृश्चिकस्तृष्टदशमा हेमन्तजब्धो भृमलो गुहा शयै।

क्रिमिर्जिन्वत्पृथिवि यद्यदेजति प्रावृषि तन्नः सर्पन्मोषं सृपद्यच्छिवं तेन नो मृड ॥

(૩) शुद्धा न आपस्तन्वे क्षरन्तु यो नः सेदुरप्रिये तं नि दध्मः।

पवित्रेण पृथिवि मोत्पुनामि ॥

(૪) यत्ते मर्ध्यं पृथिवि यच्च नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्वः संबभूवुः।

तासु नो धेह्याभि नः पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृથિવ્યાઃ

पर्जन्यः पिता स उ नः पिपર્तु ॥

3.3.2 યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી નીચેની ખાલી જગ્યા પૂરો.

1. પૃથ્વી સૂક્ત કયા _____ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ)
2. પૃથ્વીનો અર્થ _____ થાય. (માતા, ભૂમિ, દેવી, સંપત્તિ)
3. પૃથ્વી સૂક્તનો સૂક્ત ક્રમાંક _____ છે. (1,2,3,4)
4. પૃથ્વી સૂક્તમાં કુલ..... મંત્રો છે. (61,62,63,64)

3.3.3 નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો.

1. પૃથ્વી સૂક્તમાં નિરુપિત પર્યાવરણનું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં કરો.

2. પૃથ્વી સૂક્તમાં નિરુપિત પર્યાવરણમાં ભૂમિનું મહત્વ સમજાવો.

3. પૃથ્વી સૂક્તનું રસદર્શન તમારા શબ્દોમાં કરો.

4. પૃથ્વી સૂક્તમાં નિરુપિત પૃથ્વીનાં વિશેષણો વર્ણવો.

લેખક : ડૉ. નિરવ કંસારા, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એમ. એ. પરીખ કોલેજ, પાલનપુર

विभाग : 2 रामायण

એકમ : 4 : સુંદરકાંડ સર્ગ 1 થી 20 (નિયાતાંશ)

રૂપરેખા

- 4.0 ઉદ્દેશ્ય
- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 સુંદરકાંડ સર્ગ 21 થી 40 (નિયાતાંશ)
- 4.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.
- 4.4 સ્વાધ્યાય

4.0 ઉદ્દેશ્ય

પ્રિય, સંસ્કૃત અનુરાગી વિદ્યાર્થી મિત્રો.-

- આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા આપણી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો પરિચય મેળવી શકશો.
- રામાયણ ગ્રંથનો સામાન્ય પરિચય મેળવી શકશો.
- સુંદરકાંડને પર્યાવરણનાં પરિપ્રેક્ષ્યમાં સામાન્ય અધ્યયન કરી શકશો.
- સુંદરકાંડમાં નિરૂપિત પ્રકૃતીજન્ય ઉપમાઓનો ખ્યાલ મેળવી શકશો.
- સુંદરકાંડનાં પરિપ્રેક્ષ્યમાં પર્યાવરણની કલ્પના વિશે ખ્યાલ મેળવી શકશો.

4.1 પ્રસ્તાવના

પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથોમાં ' રામાયણ ' મૂર્ધન્ય સ્થાન ધરાવે છે. જેમાં 24,000 શ્લોકોમાં ત્રિકાલબાધિત સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, ધાર્મિક તથા નૈતિક આયામલક્ષી તત્વચિંતન સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ વિવરણ સહિત રજૂ થયા છે.

રામાયણનું વિષયવસ્તુ કુલ સાત કાંડમાં વર્ણિત છે.

1. બાલકાંડ
2. અયોધ્યાકાંડ
3. અરણ્યકાંડ
4. કિષ્કિન્ધાકાંડ
5. સુન્દરકાંડ
6. યુદ્ધકાંડ
7. ઉત્તરકાંડ

પ્રતિક કાંડના શીર્ષક પાછળ રહેલો સિદ્ધાંત તપાસીએ તો જણાશે કે, તેઓ કાં તો કોઈ સ્થળવિશેષ સાથે સંકળાયેલા છે અથવા તો અવસ્થાવિશેષ કે પ્રસંગવિશેષને અનુલક્ષિતને નામાવધાનીત છે. અયોધ્યાકાંડ, અરણ્યકાંડ અને કિષ્કિન્ધાકાંડ સ્થળવિશેષને સૂચિત કરે છે તો બાલકાંડ રામની બાલ્યાવસ્થાને નિરૂપે છે. અને યુદ્ધકાંડ પ્રસંગવિશેષ અને યુદ્ધકાંડનું બીજું પ્રચલિત નામ લંકાકાંડ સ્થળવિશેષને સૂચિત કરે છે. ઉત્તરકાંડ રામાયણના ઉત્તરભાગને સૂચવે છે તો સુન્દરકાંડને કઈ રીતે સમજીશું ?

4.2 સુંદરકાંડ સર્ગ 21 થી 40 (નિયાતાંશ)

‘સુન્દર’ શબ્દ તો આ કાંડમાં ફક્ત એક જ વાર આવે છે.

इतीव तदृहमभिगम्य शोभनं सविस्मयो नगमिव चारुशोभनम् ।

पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥६-१५॥

સુન્દરકાંડની સમીક્ષિત આવૃત્તિના સમ્પાદક જી.સી. ઝાલા આ નામને 'Unusual' ગણે છે. મોટા ભાગના વિદ્વાનો સુન્દરકાંડમાં સાહિત્યિક સુંદરતા છે; માટે તેનું નામ સુન્દરકાંડ પડ્યું છે એમ જણાવે છે. રામાયણ પર પ્રભાવશાળી વ્યાખ્યાનો આપનાર, રામાયણના અભ્યાસી શ્રી નિવાસશાસ્ત્રી કહે છે "For beautiful as the Sundarakānda is, as its very name implies તો રામાયણના આધુનિક, ઊંડો વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરનાર બ્રોકિન્ગ્ટન લંકાના સૌન્દર્યનું વર્ણન થયું હોવાથી સુન્દરકાંડ કહેવાય છે એમ માને છે. વિન્ટરનિટ્ઝ પણ many poetic descriptions more fabulous stories ને કારણે સુન્દરકાંડ શીર્ષક પડ્યું હોવાનું માનતા જણાય છે. વધુમાં વિન્ટરનિટ્ઝ શીર્ષકને તાર્કિક ઉત્પત્તિ અર્પવા કહે છે કે; રામાયણનો ઉત્તરાર્ધ આખી એક રંગદર્શી (દ્વિદેહ) અદ્ભુત રસાત્મક મહાકાવ્ય છે. તો પાંચમો કાંડ તો વિશેષ અદ્ભુત રસથી હર્યો- ભર્યો રંગદર્શી છે. અને ભારતીય રુચિને તો જે અદ્ભુત રસાત્મક અને રંગદર્શી હોય તે હંમેશાં સુન્દરત્તમ લાગે છે.

પી. લાલ સુન્દરકાંડ શીર્ષકનો અંગ્રેજી અનુવાદ “The Auspicious Boko” (મંગલકારી કાંડ) કરે છે. અલબત્ત સુન્દરકાંડ પારમ્પરિક રીતે, શ્રદ્ધાનું ભાજન બનેલો છે; તે હકીકતનો નિર્દેશ કરે છે. એટલે મોટા ભાગના વિદ્વાનોનાં મતાનુસાર સુન્દરકાંડની સાહિત્યિક ગુણવત્તાને કારણે આ કાંડને સુન્દરકાંડ શીર્ષક મળ્યું છે એમ માને છે.

सुन्दरे सुन्दरो रामः सुन्दरे सुन्दरी कथा ।

सुन्दरे सुन्दरी सीता सुन्दरे किन्न सुन्दरम् ॥ १ ॥

सुन्दरे सुन्दरी सीता सुन्दरे सुन्दरः कपिः ।

सुन्दरे सुन्दरी वार्ता अतः सुन्दर उच्यते ॥ २ ॥

सुन्दरे सुन्दरे सीतामक्षतां मारुतेर्मुखात् ।

श्रुत्वा हृष्टस्तथैवास्तु स रामः सततं हृदि ॥ ३ ॥

सुन्दरे सुन्दरी लङ्का सुन्दरे सुन्दरी कथा ।

सुन्दरे सुन्दरी सीता सुन्दरे किन्न सुन्दरम् ॥ ४ ॥

આવા શ્લોકો સુન્દરકાંડ સુંદર હોવાથી સુન્દરકાંડ નામ પડ્યું છે એમ પ્રતિપાદિત કરે છે. આ શ્લોકોમાં જુદાં જુદાં કારણો બતાવવામાં આવ્યાં છે. (૧) આ કાંડમાં સુંદર રામનું ચિત્રણ થયું છે, (૨) સુંદર વાર્તા છે, (૩) સુંદર સીતા ચિત્રિત થયા છે, (૪) સુંદર વાનરનું આલેખન થયું છે. (૫) સાજીસમી સીતા વિશે હનુમાન પાસેથી સાંભળી રામ આનંદિત થયા અને એટલે આ કાંડ સુંદર છે. (૨) સુંદર લંકાનું નિરૂપણ થયું છે. તદુપરાંત આ કાંડમાં

नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै ।

नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्रार्क मरुद्गणेभ्यः ॥ (११-५९)

અહીં રામ તારકમંત્ર મળે છે એટલે, આનું નામ 'સુન્દરકાંડ' પડ્યું છે એમ દાક્ષિણાત્યો માને છે. 'સુંદર' શબ્દ વાનરનો પર્યાય છે અને એટલે આ કાંડ હનુમાનનો કાંડ છે, હનુમાન આ કાંડના નાયક છે માટે આ સુન્દરકાંડ પડ્યું હશે.

બીજી એક સમજૂતી પ્રમાણે શ્રીરામ, સીતા, સર્વ વાનરો, આ કાંડમાં મનોવ્યથાથી મુક્ત થયા માટે આ કાંડનું નામ સુન્દરકાંડ, વળી સુંદર મંગલાર્થક પણ છે. આ મંગલનાં દેવતા મહાલક્ષ્મી સીતાનાં શીલસ્વભાવનું અહીં વિશેષ વર્ણન મળે છે આ કાંડના ૩૩માં સર્ગમાં શ્રીરામના શારીરિક શુભાંગોનું સામુદ્રિક લક્ષણોથી યુક્ત સુંદર વર્ણન મળતું હોવાથી, પણ આ કાંડનું નામ સુન્દરકાંડ પડ્યું હશે.

सुंदरकांड -नियतांश

सर्ग - 1

अथ वैदूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः ।

धीरः सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ २ ॥

...છી મહાબળવાન અને ધીર હનુમાન, વૈદુર્યમણિની કાન્તિવાળા જળસમાન ઘાસના વનોમાં સુખેથી ફરવા લાગ્યા. (2)

तेन पादपमुत्तेज पुष्पौधेण सुगन्धिना ।

सर्वतः संवृतः शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १२ ॥

વૃક્ષોએ વેરેલા તે સુગન્ધી પુષ્પોના ઢગલાથી બધી બાજુએ છવાએલો તે પર્વત પુષ્પમય બન્યો હોય તેવો લાગતો હતો. (12)

तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानः स पर्वतः ।

सलिलं संप्रसुस्त्राव मदं मत्त इव द्विपः ॥ १३ ॥

ते मडापराकमीथी બધી બાજુએ દબાએલા પર્વતે મદોન્મત્ત હાથી જેમ મદને, તેમ જળને વહેવડાવ્યું. (૧૩)

सुपुष्यिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः ।

हनुमान्यर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४५ ॥

ફૂલોથી લચી પડેલી ડાળીઓવાળાં ઘણાં વૃક્ષોથી યુક્ત પર્વતના આકારવાળા તે કપિ અદ્ભુત દેખાવવાળા બન્યા. (45)

स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिः साङ्कुरकोरकैः ।

शुशुभे मेघसंकाशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ४७ ॥

અંકુર અને કળીઓવાળાં, જાતજાતનાં પુષ્પોથી છવાએલા તે મેઘ સમાન કપિ આગિયાથી ઢંકાએલા પર્વત જેવા શોભવા લાગ્યાં. (47)

द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ४९ ॥

હનુમાનના વેગવાયુથી વૃક્ષોનાં વિવિધ રંગબેરંગી પુષ્પો ઝડપથી સાગરમાં પડ્યા. (48)

पुष्पौघेणानुबद्धेन नानावर्णेन वानरः ।

बभौ मेघ इवोद्यन्वै विद्युद्रणविभूषितः ॥ ५० ॥

તે ઊડતા વાનર સુગન્ધી અને જુદા જુદા રંગવાળા પુષ્પોથી વીજળીના સમૂહથી શોભતા વાદળ જેવા શોભવા લાગ્યા. (50)

मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ ।

संध्यया समभिस्पृष्टं यथा सूर्यस्य मण्डलम् ॥ ५६ ॥

, ધ્યાથી સ્પર્શાએલું જેવું સૂર્યમંડળ હોય તેમ તેમની નાસિકાથી મુખ લાલ બન્યું. (56)

इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमम्भसि ।

हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ७९ ॥

એમ શુભ વિચાર કરી, સમુદ્રજળમાં ઢંકાયેલા, સોનેરી અને પર્વતશ્રેષ્ઠ મૈનાકને કહ્યું. (79)

तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वर्धितुम् ।

तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ नगसत्तम ॥ ८२ ॥

હે પર્વત, ત્રાંસુ, ઊંચે, નીચે વધવાની તારી શક્તિ છે. માટે હું તને પ્રેરું છું. હે પર્વત-શ્રેષ્ઠ ઊઠ. (82)

हिरण्यनाभो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः

उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतायुतः ॥ ८९ ॥

सागरनुं वयन सांभणी मोटां वृक्ष, वेलीओथी वीटणायेलो ते सोनेरी मैनाक
जणमांथी ञ्जपथी भडार आव्यो. (89)

तिष्ठ त्वं हरिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम् ।

तदिदं गन्धवत्स्वादु कन्दमूलफलं बहु ।

तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोऽनुगमिष्यसि ॥ १०२ ॥

तो हे वानरश्रेष्ठ, थोली, मारा पर आराम करीने, जव. आ सुगंधी, स्वादिष्ट,
कन्दमूलकण घशां छे ते याप्पीने, थाक उतारीने हे वानरश्रेष्ठ, जजो. (102)

स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् ।

परैरशक्यप्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥ १८८ ॥

ततः स लम्बस्य गिरेः समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे ।

सकेतकोद्दालकनालिकेरे महाद्रिकूटप्रतिमो महात्मा ॥ १८९ ॥

अनेक सुंदररूप धारण करवावाणा, पछी ते, (प्रयोजननो सारी रीते विचार
करवावाणा) पोताना स्वरूपनी भराभर समीक्षा करनार, भीजाओ माटे अशक्य अेवा
समुद्र किनारे पछोथी, पोतानुं नानुं रूप धारण करी, पछी, मोटा पर्वतना शिपर
जेवा मडात्मा, लम्बपर्वतना समृद्ध, अनेक टेकरीओवाणा, डेतक, उद्दालक अने
नारियेणीथी लरपूर, अेवा शिपर पर ते उतर्या. (188-189)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

... हेलो सर्ग समाप्त

सर्गः 2

ततः पादपमुत्तेज पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ।

अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमयो यथा ॥ २ ॥

पछी, वृक्षोअे वरसावेली पुष्पवर्षाथी अभिवृष्ट ते पराक्रमी वानर, पुष्पमय शोभवा
लाग्या. (2)

शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च ।

गण्डवन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च ॥ ६ ॥

ते लाल कूमणां घासवाणां, सुगंधित वन अने मधुयुक्त वृक्षोवाणी टेकरीओ वय्येथी
पसार थया. (6)

शैलंश्च तरुसंछन्नान्वनराजीश्च पुष्पिताः ।

अभिचक्राम तेजस्वी हनुमान्प्लवगर्षभः ॥ ७ ॥

उडनाराओमां श्रेष्ठ तेजस्वी हनुमाने वृक्षोथी आस्थादित पर्वतो, अने प्रहुल्लित वनराज्जोने, पसार करी. (7)

चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्वस्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् ।

ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ ५४ ॥

उजरो किरणोवाणो, यांढनीना यंढरवा वडे जगतने प्रकाशित करतो, तारागणो वय्ये शोभतो, यन्द्र पण ज्ञो अंनुं भंत्री तरीके कार्य करतो डोय तेम उग्यो. (54)

शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्रच्छमानं व्यवभासमानम् ।

ददर्श चन्द्रं स कपिप्रवीरः पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ ५५ ॥

ते वानरश्रेष्ठ सरोवरमां तरता डंस जेवा, शंभनी डान्तिवाणा, दूध अने क्मणतंतुवाणा, उदय पाभता, अने यमकता यन्दने ज्यो. (55)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

भीजो सर्ग समाप्त

सर्गः 3

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसंनिभे ।

सत्त्वमास्थाय मेधावी हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १ ॥

निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ।

रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् । २ ॥

मोटा वाढण समान विस्तीर्ण लम्ब शिखर पर, धैर्य धारण करी, पवनपुत्र, मेधावी, मडाभणवान, कपिश्रेष्ठ हनुमाने, सुंदर उपवनो अने जणथी समृद्ध, रावणथी रक्षाअेली, लंका नगरीमां प्रवेश कर्यो. (1-2)

त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् ।

वाजिहेषितसंघुष्टं नादितं भूषणैस्तथा ॥ ३५ ॥

रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा गजहयैः शुभैः ।

वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ ३६ ॥

भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः ।

राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश गृहं कपिः ॥ ३७ ॥

સ્વર્ગ જેવું દિવ્ય, દિવ્ય નાદોથી ગાજતું, ઘોડાઓથી હણહણાટીથી ગરજતું, અહુત ઘોડાઓથી યુક્ત રથો, વાહનો અને વિમાનો, ઘોડાના આકારના હાથીઓથી યુક્ત વિમાનો, ચાર દાંતવાળા શ્વેત વાદળોના સમૂહ જેવા મત્ત હાથીઓથી મૃગપક્ષીઓથી શોભતા સુંદર દ્વાર વાળા, રાક્ષસરાજના ઘૂપા ઘરમાં વાનર પ્રવેશ્યા. (35 થી 37)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

ત્રીજો સર્ગ સમાપ્ત

सर्ग : 4

ततः स मध्यंगतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं महदुद्रमन्तम् ।

ददर्श धीमान्दिवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १ ॥

પછી તે બુદ્ધિશાળીએ આકાશની મધ્યમાં રહેલા, પ્રશસ્ત કિરણવાળા, ચાંદનીના મોટા ચંદરવાને પૃથ્વી પર ફેલાવતા, તબેલામાં ફરતા મત્ત આખલા જેવા ચન્દ્રને જોયો. (1)

लोकस्य पापानि विनाशयन्तं महोदधिं चापि समेधयन्तम् ।

भूतानि सर्वाणि विराजयन्तं ददर्श शीतांशुमथाभियान्तम् ॥ २ ॥

લોકના પાપનો નાશ કરતા અને મહાસાગરની વૃદ્ધિ કરતા, સર્વ પ્રાણીઓને પ્રકાશિત કરતા, આકાશ મધ્યમાં આવેલા, ચન્દ્રને જોયો. (2)

या भाति लक्ष्मीर्भुवि मन्दरस्था तथा प्रदोषेषु च सागरस्था ।

तथैव तोयेषु च पुष्करस्था रराज सा चारुनिशाकरस्था ॥ ३ ॥

જે શોભા પૃથ્વી પર, મન્દર પર્વત પર, સધ્યાકાળે સાગરમાં રહેલી હોય છે, તે જ પ્રમાણે જળમાં, કમળોમાં રહેલી હોય છે તે સુન્દર ચન્દ્રમાં રહેલી શોભવા લાગી. (3)

हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः ।

वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः ॥ ४ ॥

જેવી રીતે રૂપાના પાંજરામાં રહેલો હંસ, જેવી રીતે મન્દર પર્વતની ગુફામાં રહેલો સિંહ, ગર્વિષ્ટ હાથી પર બેઠેલો જેવી રીતે વીર, તેવી રીતે, આકાશમાં રહેલો ચંદ્ર શોભવા લાગ્યો. (4)

स्थितः ककुद्धानिव तीक्ष्णशृङ्गो महाचलः श्वेत इवोच्चशृङ्गः ॥

हस्तीव जाम्बूनद बद्धशृङ्गो विभाति चन्द्रः परिपूर्णशृङ्गः ॥ ५ ॥

પરિપૂર્ણ કલાયુક્ત ચન્દ્ર તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળા વૃષભ જેવો, ઊંચા શિખરવાળા શ્વેત હિમાલય જેવા, સોનાથી મઢેલા દાંતવાળા હાથીની જેમ શોભવા લાગ્યો. (5)

चन्द्रप्रकाशाश्च हि वज्रमाला वक्राक्षिपक्षमाश्च सुनेत्रमालाः ।

विभूषणानां च ददर्श मालाः शतहृदानामिव चारुमालाः ॥ १९ ॥

ચન્દ્ર જેવા ઉજળાં, વાંકી આંખ અને ભ્રમરોવાળાં, આભૂષણોથી શોભતાં મુખોને વીજળીની સુંદર હારમાળા જેવા જોયાં. (19)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ચોથો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ - 5

रक्षितं राक्षसैर्भीमैः सिंहैरिव महद्वनम् ।

समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥

સિંહોથી મોટા વનની જેમ ભયંકર રાક્ષસોથી રક્ષાએલા મોટા ભવનનું નિરીક્ષણ કરતા કપિશ્રેષ્ઠ શોભવા લાગ્યા. (3)

विराजमानं वपुषा गजाश्वरथसंकुलम् ।

लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः ॥ १४ ॥

વિશાળ શરીરથી વિરાજિત, હાથી, ઘોડા અને રથથી ભરેલું આ (નિવાસસ્થાન) લંકાનું ઘરેણું છે એમ તે મહાવાનરે માન્યું. (14)

स मन्दरतलप्रख्यं मयूरस्थानसंकुलम् ।

ध्वजयष्टिभिरાકીર્ણં દદર્શ ભવનોત્તમમ્ ॥ ૩૬ ॥

મંદર પર્વત જેવું, કીડામયૂરોથી ભરપૂર, ધજાની લાકડાઓથી ખીચોખીચ એવું ઉત્તમ ભવન જોયું. (૩૬)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

પાંચમો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ - 6

कृताश्च वैदूर्यमया विहंगा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहंगाः ।

चित्राश्च नानावसुभिर्भुजंगा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२ ॥

ત્યાં વૈદુર્યના બનાવેલા પક્ષીઓ, રૂપાનાં પ્રવાલોવાળાં પક્ષીઓ, જુદાં જુદાં રત્નોથી ભુજંગો બનાવેલા ઉચ્ચ જાતિના યોગ્ય, શુભ અંગોવાળા, ઘોડાઓ હતા. (12)

प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्वापक्षाः ।

कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षाः कृता विहंगाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३ ॥

પરવાળા અને સોનાનાં પુષ્પો યુક્ત પાંખોવાળા, લીલાપૂર્વક સંકોચેલી, વાંકી વળેલી પાંખોવાળા, તે સુંદર મુખવાળા, સુંદર પાંખોવાળા, પક્ષીઓ જાણે કામદેવના સહાયક હોય એવા હતા. (13)

નિયુજ્યમાનાશ્ચ ગજાઃ સુહસ્તાઃ સકેસરાશ્ચોત્પલપત્રહસ્તાઃ ।

બભૂવ દેવી ચ કૃતા સુહસ્તા લક્ષ્મીસ્તથા પદ્મિનિ પદ્મહસ્તા ॥ ૧૪ ॥

કેસર સાથે કમળપાત્ર સૂંઢમાં હોવાથી હાથીઓ, સુંદર સૂંઢવાળા (લક્ષ્મીને અભિષેક કરવામાં) રોકાએલા બન્યા અને તે પ્રમાણે તળાવડીમાં હાથમાં કમળ લઈ, કમળવાવડીમાં ઊભેલી, સુંદર હાથવાળી લક્ષ્મી બની. (14)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

છઢો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ : 7

પ્રબુદ્ધાનીવ પદ્માનિ તાસાં ભૂત્વા ક્ષપાક્ષયે ।

પુનઃ સંવૃતપત્રાણિ રાત્રાવિવ બભુસ્તદા ॥ ૩૪ ॥

રાત્રિ પૂરી થતાં ખીલેલાં કમળો જેવા બનીને, ફરીથી રાત્રે, બિડાએલી પાંખડીઓવાળી ત્યારે તે બની. (34)

इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः

અમ્બુજાનીવ ફુલ્લાનિ પ્રાર્થયન્તિ પુનઃ પુનઃ ॥ ૩૫ ॥

ચોક્કસ મત્ત ભમરાઓ ખીલેલાં કમળો જેવાં આ મુખકમળોને વારંવાર ઈચ્છે છે. (35)

मुत्तहारवृताश्चान्याः काश्चित्प्रस्त्रस्तवाससः

વ્યાવિદ્ધરશનાદામાઃ કિશોર્ય ઇવ વાહિતાઃ ॥ ૪૩ ॥

ખીજી કેટલીકના હાર તૂટી ગએલા, કેટલીકનાં વસ્ત્ર સરી પડેલાં અને કેટલીકના કંદોરા તૂટી ગએલા હોવાથી, થાકેલી ઘોડીઓ જેવી લાગતી હતી. (43)

हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ।

આપગા ઇવ તા રેજુર્જઘનૈઃ પુલ્નૈરિવ ॥ ૪૭ ॥

હંસ, કારણડવથી વ્યામ, ચક્રવાકથી શોભતી, રેતાળ કિનારાઓવાળી, નદીઓ જેવી તે જઘનોથી શોભવા લાગી. (47)

किङ्किणीजालसंकाशास्ता हेमविपुलाम्बुजाः ।

ભાવગ્રાહા યશસ્તીરાઃ સુમા નદ્ય ઇવાબભુઃ ॥ ૪૮ ॥

કિંકિણીજાલસંકાશાસ્તા હેમવિપુલામ્બુજાઃ ।
ઘેરોઓના સમૂહ જેવી બંધ કરેલી આંખોરૂપી કળીઓવાળી, સોનાનાં આભૂષણો જ વિપુલ કમળો, વિલાસી ચેષ્ટાઓરૂપી મગરો, શ્વેત કિનારાઓવાળી, તે સૂતેલીઓ નદીઓ જેવી બની. (48)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥७॥

सातमो सर्ग समाप्त

सर्ग - 8

ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसाधिपः ।

शुशुभेऽचलसंकाशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २० ॥

ते બે પરિપૂર્ણ હાથોથી, પર્વત જેવો તે રાક્ષસરાજ, બે શિખરોથી મન્દર પર્વતની જેમ શોભતો હતો. (20)

काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते ।

महानदीप्रकीर्णैव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३४ ॥

કોઈક મોટી નદીમાં પત્રપુષ્પ સાથેની, તરાપાને આશરે રહેલી કમળવેલ જેવી, કોઈક વીણાને ભેટીને સૂતેલી છે. (34)

कलशीमपविद्धयान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी

वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४२ ॥

જળકળશને ઊંધો વાળી, બીજી ભામિની વસન્તમાં પુષ્પોથી રંગબેરંગી, ધોવાએલી માલા જેવી લાગતી હતી. (42)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥

આઠમો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ : 9

तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागषाडवैः ।

हारनूपुर केयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ १५ ॥

पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि ।

कृतपुष्पोपहारा भूरधिकं पुष्यति श्रियम् ॥ १६ ॥

कृतपुष्पोपहारा भूरधिकं पुष्यति श्रियम् ॥ १६ ॥

તે જ પ્રમાણે ખાટા, ખારા, મસાલાઓ અને વિવિધ મધદ્રાક્ષદાડમનાં છ રસનાં પીણાં, તેમજ આમતેમ વિખરાએલાં હાર, નૂપુર કેયૂરોવાળી, પીવાનાં વિખરાએલાં પાત્રો, અને વિવિધ ફળોથી, પુષ્પોથી પૂજા કરી કરી હોય તેમ, ભૂમિ અધિક શોભાને યોષતી હતી. (15-16)

तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्छितम् ।

पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि ॥ ३२ ॥

મદનથી મૂર્છિત થએલી અને નિદ્રાવશ બનેલી હોવાથી જાણે બિડાએલી,
કમળવેલીઓનું રૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. (૩૨)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥

નવમો સર્ગ સમાપ્ત

सर्ग : 10

प्राकारान्तररथ्याश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः ।

कोह श्वभ्राश्च पुष्करिण्यश्च सर्व तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥

તેઓ કિલ્લાની દિવાલો વચ્ચેના રસ્તાઓ, વેદીઓ, વૃક્ષોની ઘટાઓ, ખાઈઓ,
તળાવડીઓ સર્વ જોઈ વળ્યા. (18)

प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाह्वताः ।

दृष्ट्वा हनूमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२ ॥

રાક્ષસરાજાએ આક્રમણ કરી, બળપૂર્વક હરી લાવેલી નાગકન્યાઓ હનુમાને જોઈ પણ
જનકદુલારી સીતા જોવામાં ન આવી. (22)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥

દસમો સર્ગ સમાપ્ત

सर्ग : 12

स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् ।

राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥

विहगैर्मृगसंघैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् ।

उदितादित्यसंकाशां ददर्श हनुमान्कपिः ॥ ६ ॥

તે રંગબેરંગી, પક્ષીઓથી ગુંજતી, રૂપેરી, સોનેરી, વૃક્ષોથી ચારે બાજુ
વીંટળાએલી, પક્ષીઓ, પશુઓનાં ટોળાં, વિચિત્ર રંગબેરંગી કાનનવાળી, ઊગેલા સૂર્ય
જેવી સીતાને બળવાન હનુમાને જોઈ. (5-6)

वृतां नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपगफलोपगैः ।

कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥

पहृष्टमनुजे काले मृगपक्षिसमाकुले ।

मत्तबर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८ ॥

જુદા જુદા પ્રકારનાં પુષ્પ અને ફળયુક્ત વૃક્ષોથી વીંટળાએલી, મત્ત કોયલો, ભમરાઓથી સેવાતી, વસન્તઋતુમાં પશુ-પક્ષીથી ભરાયેલી, મત્ત મોરોથી ખીચોખીચ, વિવિધ પક્ષીઓથી યુક્ત, એવી અશોકવાટિકાને જોઈ. (7-8)

માર્ગમાણો વરારોહાં રાજપુત્રીમનિન્દિતામ્ ।

સુખપ્રસુપ્તાન્વિહગાન્બોધયામાસ વાનરઃ ॥ ૧ ॥

નિર્મળ, સુન્દર, રાજપુત્રીને શોધતાં, સુખે સુઈ રહેલાં પક્ષીઓને વાનરે જગાડયાં. (9)

વૃક્ષેભ્યઃ પતિતૈઃ પુષ્પૈરવકીર્ણા પૃથગ્વિવદ્ધૈઃ ।

રરાજ વસુધા તત્ર પ્રમદેવ વિભૂષિતા ॥ ૧૩ ॥

જાતજાતના વૃક્ષો પરથી ખરેલાં પુષ્પોથી છવાએલી પૃથ્વી અલંકૃત સુન્દરીની જેમ શોભવા લાગી. (13)

મહાલ્તાનાં દામાનિ વ્યધમત્તરસા કપિઃ ।

યથા પ્રાવૃષિ વિન્ધ્યસ્ય મેઘજાલાનિ મારુતઃ ॥ ૨૦ ॥

મોટી વેલીઓનાં ઝૂમખાંને વાનરે, વર્ષામાં પવનવેગથી જેમ વાદળોનાં ઝૂંડને તેમ, વેગથી ઝંઝેડી નાખ્યાં. (20)

દદર્શ ચ નગાત્તસ્માન્નદીં નિપતિતાં કપિઃ ।

અઙ્ગાદિવ સમુત્પત્ય પ્રિયસ્ય પતિતાં પ્રિયામ્ ॥ ૨૧ ॥

પ્રિયના ખોળામાંથી ઊઠીને પડતી પ્રિયા જેવી, તે પર્વત પરથી નીચે પડતી નદીને વાનરે જોઈ. (29)

તસ્યાદૂરાત્સ પદ્મિન્યો નાનાદ્વિજગણાયુતાઃ ।

દદર્શ કપિશાર્દૂલ્લે હનુમાન્મારુતાત્મજઃ ॥ ૩૨ ॥

તે પર્વતની નજીક, વિવિધ પક્ષીઓવાળી, કમળતળાવડીને, પવનપુત્ર કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને જોઈ.

યે કેચિત્પાદપાસ્ત્ર પુષ્પોપગફલોપગાઃ ।

સચ્છત્રાઃ સવિતર્દીકાઃ સર્વે સૌવર્ણવેદિકાઃ ॥ ૩૫ ॥

લ્તાપ્રતાનૈર્બહુભિઃ પર્ણેશ્ચ બહુભિર્વૃતામ્ ।

કાઞ્ચનીં શિંશુપામેકાં દદર્શ સ મહાકપિઃ ।

વૃતાં હેમમયીભિસ્તુ વેદિકાભિઃ સમન્તતઃ ॥ ૩૬ ॥

પુષ્પફળયુક્ત જે કેટલાંક વૃક્ષો હતાં, જે છત્રયુક્ત હતાં, વેદીવાળાં અને સુવર્ણવેદીઓ યુક્ત, ઘણી વેલીઓનાં તંતુઓ અને પર્ણોથી વ્યાપ્ત, સોનેરી વેદીઓથી વીંટળાએલી, એક સોનેરી શિંશુપાને તે મહાવાનરે જોઈ. (35, 36)

सोऽपश्यद्भूमिभागांश्च गर्तप्रस्त्रवणानि च ।

सुवर्णवृक्षानपरान्ददर्श शिखिसंनिभान् ॥ ३७ ॥

तेમણે ભૂમિભાગો, ખીણો, ઝરણાં, ખીજા અગ્નિ જેવાં સોનેરી વૃક્ષોને જોયાં. (37)

अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः ।

चम्पकैश्चन्दनैश्चापि बकुलैश्च विभूषिता ॥ ४२ ॥

इयं च नलिनी रम्या द्विजसंघनिषेविता ।

इमां सा राममहिषी नूनमेष्यति जानकी ॥ ४३ ॥

તે દુરાત્માની આ અશોકવાટિકા ખૂબ સુંદર છે, ચન્દન, ચમ્પક, અને બકુલોથી વિભૂષિત આ પક્ષીગણથી સેવાતી કમળતળાવડી સુંદર છે. રામની રાણી જાનકી અહીં જરૂરથી પ્રાપ્ત થશે. (42-43)

यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना ।

आगमिष्यति सावश्यमिमां शिवजलं नदीम् ॥ ५० ॥

તે ચન્દ્રમુખી સીતાદેવી જો જીવતી હશે તો, ચોકકસ, આ શુભ જળવાળી નદી પર આવશે. (50)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

બારમો સર્ગ સમાપ્ત

सर्ग : 13

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् ।

अवेक्षमाणश्च महीं सर्वा तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥

શિંશપા વૃક્ષ પર રહી, સીતાની શોધ કરતાં, આમતેમ જોતા, તપાસ કરતા બધી જગ્યાએ જોઈ વળ્યા. (1)

प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत ।

निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ।

विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः ॥ ६ ॥

आमूलपुष्पनिचितैरशोकैः शोकनाशनैः ।

पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् ॥ ७ ॥

પક્ષીઓથી વારંવાર ડાળીઓને પાંદડાં વગરની બનાવી દેવાતી હતી. સેંકડો, રંગબેરંગી ખરતાં, પુષ્પ-આભૂષણોથી, શોકનો નાશ કરનારાં અશોકનાં મૂળ સાથેનાં પુષ્પોથી અને પુષ્પોના ઢગલાથી જાણે પૃથ્વીને સ્પર્શ કરતા હતા. (6,7)

પુંનાગાઃ સપ્તપર્ણાશ્ચ ચમ્પકોદ્દાલકાસ્તથા ।

વિવૃદ્ધમૂલ્લ બહવઃ શોભન્તે સ્મ સુપુષ્પિતાઃ ॥ ૯ ॥

પુંનાગ, સપ્તપર્ણો, ચમ્પક અને ઉદાલક જેવાં, વિકસિત મૂળવાળા ખીલેલાં ઘણાં શોભતાં હતાં. (૯)

શાતકુમ્ભનિભાઃ કેચિક્લેચિદગ્નિશિખોપમાઃ ।

નીલાઞ્જનનિભાઃ કેચિત્ત્રાશોકાઃ સહસ્ત્રશઃ ॥ ૧૦ ॥

કેટલાંક સુવર્ણઘટ જેવાં, કેટલાંક અગ્નિજ્યોતની કાન્તિવાળા તો, કેટલાંક કાજળ જેવા હજારો અશોકવૃક્ષો હતાં. (10)

પુષ્પરત્નશતૈશ્ચિત્રં પાદપૈર્મધુગન્ધિભિઃ ॥

નાનાનિનાદૈરુદ્યાનં રમ્યં મૃગગણૈર્દ્વિજૈઃ ॥ ૧૩ ॥

પર્વશ્ચતુના પુષ્પોથી ખચિત, મધુર સુગન્ધ ધરાવતાં વૃક્ષોથી, તેમજ પશુપક્ષીઓનાં ભાતભાતનાં કલરવથી રમ્ય હતું. (13)

તતો મલિનસંવીતાં રાક્ષસીભિઃ સમાવૃતામ્ ।

ઉપવાસકૃશાં દીનાં નિઃશ્વસન્તીં પુનઃ પુનઃ ।

દદર્શ શુક્લપક્ષાદૌ ચન્દ્રેખામિવામલામ્ ॥ ૧૮ ॥

પછી રાક્ષસીઓથી વીંટળાએલી, મેલાં વસ્ત્ર પહેરેલી, ઉપવાસથી કૃશ, લાચાર, વારંવાર નિસાસા નાખતી, શુક્લપક્ષના આરંભની નિર્મળ ચન્દ્રરેખા જોઈ. (18)

પીતેનૈકેન સંવીતાં ક્લિષ્ટેનોત્તમવાસસા ।

સપ્તઙ્ગમનલંકારાં વિપદ્ધામિવ પદ્મિનીમ્ ॥ ૨૦ ॥

એક પીળા, ચોળાયેલા, ઉત્તમ વસ્ત્રથી ઢંકાએલી પંકવાળી, અલંકાર વગરની, કમળવગરની તળાવડી જેવી તે હતી. (20)

ઙ્ગાં સર્વસ્ય જગતઃ પૂર્ણચન્દ્રપ્રભામિવ ।

ભૂમૌ સુતનુમાસીનાં નિયતામિવ તાપસીમ્ ॥ ૨૧ ॥

સર્વ જગતને પ્રિય, પૂર્ણ ચન્દ્રની ચાંદની જેવી, વ્રતધારી તાપસી જેવી, તે જમીન પર બેઠેલી હતી. (21)

નિઃશ્વાસબહુલાં ભીરું ભુજગેન્દ્રવધૂમિવ ।

શોકજાલેન મહતા વિતતેન ન રાજતીમ્ ॥ ૩૦ ॥

વારંવાર નિસાસાઓ નાખતી, ભીરુ, નાગણ જેવી, વિસ્તરેલા ઘણા શોકથી, તે મ્હાન પડી ગઈ હતી. (30)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

तेरभो सर्ग सभाभ

सर्गः 14

हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरंपरया निपीड्यमाना ।

सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥

હિમપડેલી કમળવેલની જેમ, શોભા નષ્ટ થઈ ગઈ છે, અને આફતોની પરમ્પરાથી પીડાતી, પોતાના સહચર વિનાની ચક્રવાકીની જેમ, જનકપુત્રી, દયનીય સ્થિતિ પામી છે.

अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ।

हिमव्यपायेन च मन्दरश्मि रभ्युत्थितो नैकसहस्त्ररश्मिः ॥ ३१ ॥

ફૂલોની લચી પડેલી ડાળીઓવાળાં આ અશોકવૃક્ષો તેને શોક પેદા કરનારાં છે અને હિમ દૂર થતાં, હજારો કિરણોવાળો ચન્દ્રમા ઊગ્યો છે. (31)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

ચૌદમો સર્ગ સભાભ

सर्गः 15

ततः कुमुदषण्डाभो निर्मलं निर्मलः स्वयम् ।

प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥

પછી કુમુદઝુંડની શોભા ધરાવતો, નિર્મળ ઉદય પામતો ચન્દ્ર નીલ જળમાં હંસની જેમ, સ્વચ્છ આકાશમાં આવ્યો. (1)

साचिव्यमिव कुर्वन्स प्रभया निर्मलप्रभः ।

चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥ २ ॥

નિર્મળ સાંતિવાળો તે ચન્દ્રમા, જાણે સહાયતા કરતો હોય તેમ, શીતળ કિરણોથી પવનપુત્રનું સેવન કરવા લાગ્યો. (2)

सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता ।

मृणाली पङ्क्तिर्दिग्धेव विभाति च न भाति च ॥ २५ ॥

મેલથી ખરડાયેલા અંગવાળી, પણ શરીરથી શોભાયમાન, તે કાદવથી ખરડાયેલી કમળવેલ સમાન તે શોભે છે અને છતાં શોભતી નથી. (25)

मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् ।

संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान्कपिः ॥ २६ ॥

મેલી, ચોળાયેલી, વસ્ત્રમાં વીંટળાયેલી, મૃગબાળ જેવી આંખોવાળી, ભાભિનીને હનુમાને જોઈ. (26)

તાં દૃષ્ટ્વા હનુમાન્સીતાં મૃગશાવનિભેક્ષણામ્ ।

મૃગકન્યામિવ ત્રસ્તાં વીક્ષમાણાં સમન્તતઃ ॥ ૨૮ ॥

મૃગબાળ જેવી આંખોવાળી, ચારેબાજુ ત્રસ્ત, મૃગલીની જેમ, જોતી, સીતાને હનુમાને જોઈ. (28)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

પંદરમો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ : 16

સ સર્વાભરણૈર્યુક્તે વિભ્રચ્છ્રિયમનુત્તમામ્ ।

તાં નગૈર્વિવિદૈર્જુષ્ટાં સર્વપુષ્પફલોપગૈઃ ॥ ૬ ॥

વૃતાં પુષ્કરિણીભિશ્ચ નાનાપુષ્પોપશોભિતામ્ ।

સદામદૈશ્ચ વિહગૈર્વિચિત્રાં પરમાદ્ભુતામ્ ॥ ૭ ॥

ઈહામૃગૈશ્ચ વિવિદૈર્વૃતાં દૃષ્ટિમનોહરૈઃ વીથીઃ

સંપ્રેક્ષમાણશ્ચ મણિકાઞ્ચનતોરણાઃ ॥ ૮ ॥

નાનામૃગગણાકીર્ણાં ફલૈઃ પતિતૈર્વૃતામ્ ।

અશોકવનિકામેવ પ્રાવિશત્સંતતદ્રુમામ્ ॥ ૯ ॥

સર્વ આભૂષણોથી યુક્ત, ઉત્તમ પ્રકારની શોભાને ધારણ કરતો, સર્વ પ્રકારનાં પુષ્પ, ફળને ધારણ કરતાં વિવિધ વૃક્ષોથી છવાયેલી, કમળ તળાવડીઓથી વ્યાપ્ત વિવિધ પુષ્પોથી શોભતી, મત્ત, પરમ, અદ્ભુત પક્ષીઓથી વિવિધરંગી, વિવિધ, જોવામાં સુંદર કીડામૃગોથી છવાયેલી, મણિ, સોનાના તોરણવાળી વીથીને જોતો, વિવિધ મૃગલાંઓથી છવાયેલી, નીચે પડેલાં ફૂલોથી ઢંકાયેલી, ગીચોગીચ વૃક્ષોવાળી, અશોકવાટિકામાં પ્રવેશ્યો. (6 થી 9)

निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमस्त्रियः ।

પતિં વીરં ઘનં વિદ્યુહ્લતા ઇવ ॥ ૧૫ ॥

નિદ્રા અને મદથી ઘેરાયેલી આંખોવાળી, રાવણની ઉત્તમ સ્ત્રીઓ વીર પતિને, વીજળીવેલ જેમ વાદળને તેમ અનુસરતી હતી. (15)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

સોળમો સર્ગ સમાપ્ત

सर्ग : 17

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता ।

रुपयौवनसम्पन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥

ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।

प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥

पછી તે જ સમયે નિર્મળ રાજપુત્રી, સુંદરી, રૂપયૌવન સંપન્ન, ઉત્તમ આભૂષણોથી ભૂષિત, સુંદરી વૈદેહી, રાક્ષસરાજ રાવણને જોઈ, વાવાઝોડામાં કેળની જેમ કંપવા લાગી. (1,2)

वेष्टमानामथाविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव ।

धूप्यमानां ग्रहेणोव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ८ ॥

મન્ત્રથી જકડાયેલી નાગણ જેવી, તરફડિયા મારતી, ધૂમકેતુ ગ્રહથી રોહિણી જેવી તે સંતાપ પામતી હતી. (8)

उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहंगमाम् ।

हस्तिहस्तपरामृष्टामાકુલાં પદ્મિનીમિવ । ૧૪ ॥

હાથીની સુંદથી ફેંદાયેલી અને પાંદડાં તોડી નાખેલા કમળવાળી, ત્રાસ પામેલા પક્ષીવાળી, આકુળ પદ્મિની જેવી તે હતી. (14)

पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्त्रावितामिव ।

परया मृजया हीनां कृष्णपक्षे निशामिव ॥ १५ ॥

પતિના શોકથી દુઃખી, તૂટી ગયેલા કિનારાવાળી, સૂકાયેલી નદી જેવી, કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ જેવી, અંગશુદ્ધિ વગરની તે હતી. (15)

सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् ।

तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १६ ॥

સુકુમારી, સુંદર અંગો સાથે જન્મેલી, રત્નગર્ભિત ઘરને યોગ્ય, ગરમીથી પીડાતી તાજેતરમાં ઊખાડી નંખાયેલી કમળદાંડી સમી તે હતી. (16)

गृहीतामालितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् ।

निःश्वसन्तीं सुदुःखार्ता गजराजवधूमिव ॥ १७ ॥

ટોળાથી વિખૂટી પડીને, પકડીને, થાંભલે બાંધેલી, નિઃશ્વાસ નાખતી, ઘણા દુઃખથી પીડિત, ગજરાજની હાથણી જેવી તે હતી. (17)

इति श्रीरामायणे सुन्दकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

सत्तरमो सर्ग समाप्त

सर्ग : 18

यद्यत्पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशान ने ।

तस्मिंस्तस्मिन्पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५ ॥

હે ચન્દ્રવદની, જે-જે તારું અંગ જોઉં છું હે વિશાળ નિતંબોવાળી, મારી આંખ ત્યાં-ત્યાં સ્થિર થઈ જાય છે. (15)

कुसुमिततरुजालसंततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि ।

कनकविमलहारभूषिताङ्गी विहर मया सह भीरु काननानि ॥ ३५ ॥

હે ભીરુ ! ખીલેલાં વૃક્ષોથી છવાયેલાં, ભમરાઓ યુક્ત, સમુદ્રના કિનારે ઊગેલાં વનોમાં સોનાના નિર્મળ હારથી અંગોને શણગારી, મારી સાથે વિહાર કર. (35)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

અઢારમો સર્ગ સમાપ્ત

સર્ગ : 19

शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा ।

अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा ॥ १४ ॥

મને એશ્વર્ય કે ધનથી લલચાવવી શક્ય નથી. જેમ સૂર્યથી એની પ્રભા, તેમ રાઘવથી હું છૂટી પડી શકું એમ નથી. (14)

साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ।

वने वाशितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपम् ॥ १७ ॥

હે રાવણ ! વનમાં યુવાન હાથણી સાથે ગજરાજની જેમ, દુઃખી એવી મારો રામ સાથે મેળાપ કરાવી આપ એ તારા માટે સારું છે. (17)

इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः ।

इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षणाः ॥ २१ ॥

રામ-લક્ષ્મણના નામથી અંકિત થયેલા, તીક્ષ્ણ અણીવાળા, અને આગ ઓક્તા સાપ જેવા બાણ અહીં જલ્દીથી આવી પડનાર છે. (21)

गिरिं कुबेरस्य गतोऽथवालयं सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः ।

असंशयं दाशरथेर्न मोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ॥ ३० ॥

કુબેરના નિવાસસ્થાન કૈલાસપર્વત પર કે વરુણ રાજાની સભામાં જતો રહે પણ, કાળથી હણાયેલો તું વીજળીથી પડેલા મોટા વૃક્ષની જેમ, ચોક્કસ દશરથપુત્રથી બચી નહીં શકે. (30)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

ओगृणीसमो सर्ग समाप्त

सर्ग : 20

यथा दृसश्च मातंगः शशश्च सहितौ वने ।

तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच शशवत्स्मृतः ॥ १६ ॥

જેવી રીતે મદોન્મત્ત હાથી અને સસલું સાથે હોય તે પ્રમાણે તે રામ હાથી સમાન છે અને તું નીચ સસલા જેવો ગણાય. (16)

श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः ।

अमृतोत्पादनद्वेन भूजंगेनेव मन्दरः ॥ २६ ॥

અમૃતમંથન સમયે વાસુકિનાગથી વીંટળાયેલા મંદર જેવા મોટા ઈન્દ્રનીલમણિજડિત કટિભેખલાથી યુક્ત લાગતો હતો. (26)

तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः ।

रत्नमल्लवपुष्पाभ्यामशોકાभ્યામિવાચલः ॥ २७ ॥

ઊગતા સૂર્યના વર્ણવાળાં કુંડલોથી વિભૂષિત તે રાતાં પલ્લવ અને પુષ્પોવાળા બે અશોકવૃક્ષોથી શોભતા પર્વત જેવો દેખાતો હતો. (27)

अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः

उवाच रावणः सीतां भुजंग इव निःश्वसन् ॥ २८ ॥

કોપથી લાલ બનેલી આંખોથી વેદેહીને જોતા, રાવણે, કૂંફાડા મારતા સાપની જેમ સીતાને કહ્યું. (28)

एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली ।

ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ३९ ॥

રાક્ષસીઓ આ પ્રમાણે કહીને, તે બળવાનને દૂર ખેંચી ગઈ. પછી તે સળગતા સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા પોતાના આવાસમાં પ્રવેશ્યો. (39)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

वीसमो सर्ग समाप्त

स्वाध्याय

नीयेना श्लोकानुं भाषांतर करी समजूती आपो.

1. वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः ।
रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३
2. अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः ।
हिमव्यपायेन च मन्दरश्मि रभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ॥ ३१ ॥
3. ददर्श च नगात्तस्मान्नादीं निपतितां कपिः ।
अङ्गादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥
4. तेन पादपमुक्तेन पुष्पौधेण सुगन्धिना ।
सर्वतः संवृतः शैले बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १२ ॥

4.3 तमारी प्रगति यकासो.

नीयेना श्लोकानुं भाषांतर करी समजूती आपो.

अथ वैदूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः ।

धीरः सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ २ ॥

ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् ।

अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमयो यथा ॥ २ ॥

तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्च्छितम् ।

पद्मिनीनां प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि ॥ ३२ ॥

अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तग्रेचनः

उवाच रावणः सीतां भुजंग इव निःश्वसन् ॥ २८ ॥

नीयेना प्रश्नानां जवाय सविस्तार आपो.

1. रामायणानुं संक्षिप्त कथावस्तु समजावो.

2. सुंदरकांडानुं विषयवस्तु समजावो.

3. સુંદરકાંડનું શીર્ષક સમજાવો.

4. હનુમાનના માતા-પિતાનું નામ જણાવો.

લેખક : ડૉ. વિનોદ માજીરાણા, આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

એકમ : 5 સુંદરકાંડ સર્ગ 21 થી 40 (નિયાતાંશ)

રૂપરેખા

5.0 ઉદ્દેશ્ય

5.1 પ્રસ્તાવના

5.2 સુંદરકાંડ સર્ગ 21 થી 40 (નિયાતાંશ)

5.3 સુંદરકાંડમાં નિરૂપિત પર્યાવરણની પરીકલ્પના સવિસ્તાર સમજાવો.

5.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

સ્વાધ્યાય

5.0 ઉદ્દેશ્ય

પ્રિય, સંસ્કૃત અનુરાગી વિદ્યાર્થી મિત્રો.-

- આ એકમના અભ્યાસ દ્વારા આપણી ભારતીય જ્ઞાન પરંપરાનો પરિચય મેળવી શકશો.
- રામાયણ ગ્રંથનો સામાન્ય પરિચય મેળવી શકશો.
- સુંદરકાંડને પર્યાવરણનાં પરિપ્રેક્ષ્યમાં સામાન્ય અધ્યયન કરી શકશો.
- સુંદરકાંડમાં નિરૂપિત પ્રકૃતીજન્ય ઉપમાઓનો ખ્યાલ મેળવી શકશો.
- સુંદરકાંડનાં પરિપ્રેક્ષ્યમાં પર્યાવરણની કલ્પના વિશે ખ્યાલ મેળવી શકશો.

5.1 પ્રસ્તાવના

મહર્ષિ વાલ્મિકીએ રામાયણમાં પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યનું રોચક શૈલીમાં વર્ણન કર્યું છે. તેમાં પણ સુંદરકાંડમાં પ્રકૃતિનું વર્ણન અતિ સુંદરતા સભર દર્શાવાયું છે. મહાવીર હનુમાનના લંકા ગમન દરમિયાન સમુદ્ર પરથી છલાંગ, પર્વતરાજ મેનાર્કનું વર્ણન, લંકા નગરીનું અનુપમ સૌંદર્ય, અશોકવાટિકાની દિવ્યતા અને ભવ્યતા દર્શાવતા પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનું ખૂબ જ બારીકાઈથી ચિત્રણ કર્યું છે. જે નિયાતાંશ અનુસાર સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

5.2 સુંદરકાંડ સર્ગ 21 થી 40 (નિયાતાંશ)

સર્ગ : 20

શ્રીણીસૂત્રેણ મહતા મેચકેન સુસંવૃતઃ ।

અમૃતોત્પાદનદ્વેન ભૂજંગેનેવ મન્દરઃ ॥ ૨૬

જેવી રીતે મદોન્મત્ત હાથી અને સસલું સાથે હોય તે પ્રમાણે તે રામ હાથી સમાન છે અને તું નીચ સસલા જેવો ગણાય.

શ્રીણીસૂત્રેણ મહતા મેચકેન સુસંવૃતઃ ।

અમૃતોત્પાદનદ્વેન ભૂજંગેનેવ મન્દરઃ ॥ ૨૬

અમૃતમંથન સમયે વાસુકિનાગથી વીંટળાયેલા મંદર જેવા મોટા ઈન્દ્રનીલમણિજડિત કટિભેખલાથી યુક્ત લાગતો હતો. (૨૬)

તરુણાદિત્યવર્ણાભ્યાં કુણ્ડલાભ્યાં વિભૂષિતઃ ।

રક્તપ્લવપુષ્પાભ્યામશોકાભ્યામિવાચલઃ ॥ ૨૭

ઊગતા સૂર્યના વર્ણવાળાં કુંડલોથી વિભૂષિત તે રાતાં પલ્લવ અને પુષ્પોવાળા બે અશોકવૃક્ષોથી શોભતા પર્વત જેવો દેખાતો હતો. (૨૭)

અવેક્ષમાણો વૈદેહીં કોપસંરક્ત્ત્રેચનઃ ।

ઉવાચ રાવણઃ સીતાં ભુજંગ ઇવ નિઃશ્વસન્ ॥ ૨૮

ક્રોધથી લાલ બનેલી આંખોથી વેદેહીને જોતા, રાવણે, કૂંડાડા મારતા સાપની જેમ સીતાને કહ્યું. (૨૮)

સર્ગ : 23

સા ત્વશોકસ્ય વિપુલાં શાખામાલ્મ્બ્ય પુષ્પિતામ્ ।

ચિન્તયામાસ શોકેન ભર્તારં ભગ્રમાનસા ॥ ૬

તે અશોકવૃક્ષની ખીલેલી મોટી ડાળીનો આધાર લઈને ભાંગેલી મનવાળી બની, શોકથી સ્વામીનો વિચાર કરવા લાગી. (6)

ભર્તારં તમપશ્યન્તી રાક્ષસીવશમાગતા ।

સીદામિ ખલુ શોકેન કૂલં તોયહતં યથા ॥ ૧૫

સ્વામીને નહીં જોતી, રાક્ષસીના વશમાં પડેલી પાણીથી ધસી પડતા કિનારાની જેમ, શોકથી હું નાશ પામું છું. (15)

તં પદ્મદલપત્રાક્ષં સિંહવિક્રાન્તગામિનમ્ ।

ધન્યાઃ પશ્યન્તિ મે નાથં કૃતજ્ઞં પ્રિયવાદિનમ્ ॥ ૧૬

તે કમળપત્ર જેવી આંખવાળા, સિંહની પરાક્રમી ગતિ ધરાવનાર, કૃતજ્ઞ, પ્રિય બોલનારા મારા નાથને જે જુએ છે તે ધન્ય છે. (16)

સ્વપ્ને ચાદ્ય મયા દૃષ્ટા સીતા શુક્લમ્બરાવૃતા ।

સાગરેણ પરિક્ષિપ્તં શ્વેતપર્વતમાસ્થિતા ।

રામેણ સંગતા સીતા ભાસ્કરેણ પ્રભા યથા ॥ ૧૧ ॥

આજે મેં સ્વપ્નમાં સાગરથી વીંટળાએલા, શ્વેત પર્વત પર રહેલી, શ્વેત વસ્ત્રધારિણી સીતાને સૂર્યથી તેજની જેમ રામથી જોડાએલી સીતાને મેં જોઈ. (11)

રાઘવશ્ચ મયા દૃષ્ટશ્ચતુર્દન્તં મહાગજમ્ ।

આરૂઢઃ શૈલસંકાશં ચચાર સહલક્ષ્મણઃ ॥ ૧૨ ॥

અને વળી પર્વત જેવા વિશાળ અને ચાર દંતશૂળવાળા મહાકાય ગજરાજ પર લક્ષ્મણ સાથે આરૂઢ થઈને ફરતા રામને જોયા.

ભર્તુરઙ્ગાત્સમુત્પત્ય તતઃ કમલલોચના ।

ચન્દ્રસૂર્યો મયા દૃષ્ટા પાણિભ્યાં પરિમાર્જતી ॥ ૧૫ ॥

પતિના ખોળામાંથી ઊઠીને પછી તે, કમળનયનાને પોતાના હાથથી ચન્દ્રસૂર્યનું પરિમાર્જન કરતી જોઈ. (15)

પક્ષી ચ શાખાનિલયં પ્રવિષ્ટઃ પુનઃ પુનશ્ચોત્તમસાન્ત્વવાદી ।

સુખાગતાં વાચમુદીરયાનઃ પુનઃ પુનશ્ચોદયતીવ હ્યઃ ॥ ૩૮ ॥

વળી શાખાના માળામાં પેટેલું પક્ષી પણ વારંવાર ઉત્તમ સાંત્વનનાં વચન કહે છે અને સુંદર સ્વાગત હજો એવી વાણી બોલે છે. અને આનંદિત થઈને તેને (સીતાને) પ્રેરી રહ્યું છે.

સર્ગ : 26

સા રાક્ષસેન્દ્રસ્ય વચો નિશમ્ય તદ્રાવણસ્યાપ્રિયમપ્રિયાર્તા ।

સીતા વિતત્રાસ યથા વનાન્તે સિંહાભિપત્ના ગજરાજકન્યા ॥ ૧

રાક્ષસરાજ રાવણનાં અપ્રિય વચન સાંભળીને (યાદ કરીને) અણગમતાથી પિડાતી સીતા, વનમાં સિંહથી ઘેરાએલી હાથણીની જેમ ત્રાસ પામી (1)

તરસ્વિનૌ ધારયતા મૃગસ્ય સત્ત્વેન રૂપં મનુજેન્દ્રપુત્રૌ ।

નૂનં વિશસ્તૌ મમ કારણાત્તૌ સિંહર્ષભૌ દ્વાવિવ વૈદ્યુતેન ॥ ૧ ॥

વીજળી પડવાથી, બે સિંહોની જેમ, મૃગનુ રૂપ ધારણ કરતા કોઈક રાક્ષસથી મારા કારણે તે બે બળવાન રાજપુત્રો ખરેખર નાશ પામ્યા. (9)

इतीव सीता बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ।

प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रं नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥ १८ ॥

આ પ્રમાણે સીતાએ અનેક રીતે વિલાપ કર્યો. સર્વાત્મભાવે રામનું સ્મરણ કરી, ફફડતી, સૂકાઈ ગએલા મુખવાળી, તે એક ખીલેલા ઉત્તમ વૃક્ષ પાસે પહોંચી. (૧૮)

उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्री शाखां गृहीत्वाथ नगस्य तस्य ।

तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्गयाः ॥ १९ ॥

शोकानिमित्तानि तदा बहुनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके ।

प्रादुર્નमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २० ॥

સર્વ કોમળ ગાત્રોવાળી, તે વૃક્ષની ડાળી પકડીને, પછી ઊભી રહી, ત્યારે રામનું, લક્ષ્મણનું અને પોતાના કુળનું જ્યારે ચિંતન કરતી હતી ત્યારે શોકનું શમન કરનારા, અને ધીરજ બંધાવનારા, પુરાણા સમયથી જે સિદ્ધ થએલા છે તેવા, ઉત્તમ શુકનો થવા લાગ્યા.

सर्ग : 27

तस्याः शुभं वाममरालपक्षमराजीवृतं कृष्णविशालशुक्लम् ।

प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २ ॥

તે સુકેશીની વક પાંપણોથી યુક્ત, કાળી વિશાળ અને શ્વેત, સહેજ રાતી શુભ એક ડાબી આંખ માછલીથી અથડાયેલા રાતા કમળની જેમ ફરકવા લાગી. (2)

गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः ।

प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात्स्थितमाचक्षे ॥ ४ ॥

હાથીની સૂંઢ જેવા તે બે સુશ્લિષ્ટમાંથી ડાબા સુંદર એના ફરકતા સાથળે, રામ જાણે આગળ રહેલા હોય એમ કહ્યું (4)

एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभूः संबोधिता प्रागपि साधुसिद्धैः ।

वातातपक्वन्तमिव प्रनष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥ ६ ॥

આ અને બીજાં, પહેલાં સાધુસિદ્ધોએ કહેલાં, શુકનોથી તે સુંદર ભંવરોવાળી, પવન, તાપથી કરમાઈને, નાશ પામેલા બીજની જેમ, ખીલી ઊઠી. (6)

सा वीतशोका व्यपनीततन्द्नी शान्तज्वरा हर्षविबुद्धसत्त्वा ।

अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥

તે શોકથી મુક્ત થએલી, તન્દ્રા વગરની બનેલી, સંતાપ વગરની, આનંદથી પ્રહુલ્લિત ચિત્તવાળી, આર્યા, શુકલ પક્ષમાં ઊગેલા ચન્દ્રથી રાત્રિની જેમ, મુખથી શોભવા લાગી. (8)

સર્ગ : 28

તં માં શાખાઃ પ્રશાખાશ્ચ સ્કન્ધાંશ્ચોત્તમશાખિનામ્ ।

દૃષ્ટ્વા વિપરિધાવન્તં ભવેયુર્ભયશઙ્કિતાઃ ॥ ૨૪ ॥

પછી ઉત્તમ વૃક્ષોની શાખા અને પ્રશાખાઓ પર દોડતા મને જોઈ, શંકાશીલ બનશે (24)

इति स बहुविधं महानुभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः ।

મધુરમવિતથં જગાદ વાક્યં દ્રુમવિટપાન્તરમાસ્થિતો હનુમાન્ ॥ ૪૪ ॥

આ પ્રમાણે અનેક રીતે વિચારતાં વૃક્ષશાખામાં રહેલા, મહાનુભાવ હનુમાને જગત્સ્વામીની સ્ત્રીને, જોતાં, મધુર અને સત્ય વાક્ય કહ્યું. (44)

સર્ગ : 29

તતઃ સા વ્રુક્રકેશાન્તા સુકેશી કૈશસંવૃત્તમ્ ।

उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशपावृक्षमेक्षत ॥ ૧૧ ॥

પછી તે સુંદરે અને વાંકડિયર કેશવાળી, ભીરુ સીતાએ પોતાનું કેશથી ઢંકાએલું મુખ ઊંચું કરી, શિંશપાના વૃક્ષને જોયું. (11)

સર્ગ : 31

का नु पद्मपलाशाक्षी क्लिष्टकौशेयवासिनी ।

द्रुमस्य शाखामाल्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिता ॥ ૨ ॥

કમળપત્ર સમી આંખોવાળી, વૃક્ષની ડાળીનો ટેકો લઈ, મેલાં રેશમી વસ્ત્રને ધારણ કરેલી તું નિષ્પાપ કોણ છે ? (2)

किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् ।

पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥ ૩ ॥

તારી આંખોમાંથી, કમળપત્રમાંથી ખરતાં જળ જેવાં શોકથી ઉત્પન્ન થએલાં આંસુઓ કેમ સરે છે ? (3)

સર્ગ : 32

तामशोकस्य शाखां सा विमुक्त शोककर्षिता ।

तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥

એમ વિચારી, શોકથી સૂકાઈ ગએલી, પવિત્ર અંગોવાળી, તે સીતા, અશોકવૃક્ષની ડાળીને છોડી દઈ ભૂમિ પર બેસી ગઈ. (11)

सर्ग : 33

रामः कमलपत्राक्षः सर्वभूतमनोहरः ।

रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८ ॥

રામની આંખો કમળપત્ર જેવી છે, ચહેરો પૂર્ણચન્દ્ર સમાન છે. રૂપદાક્ષિણ્ય સાથે જ તે જન્મ્યો છે. (8)

कौरजो नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः ।

ततो गच्छति गोकर्ण पर्वतं केसरी हरिः ॥ ७३ ॥

હે વેદેહી, કોરજ નામનો પર્વતોમાં ઉત્તમ પર્વત છે. ત્યાંથી કેસરી વાનર ગોકર્ણ પર્વત પર જતો હતો. (73)

चारु तच्चाननं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।

अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्तइवोडुराट् ।

हनूमन्तं कर्पिं व्यक्तमन्यते नान्यथेति सा ॥ ७८ ॥

તેનું રાતું, શ્વેત, દીર્ઘ આંખોવાળું વિશાલાક્ષીનું વદન, રાહુથી મુક્ત થએલા ચન્દ્ર જેવું શોભવા લાગ્યું. તે હનુમાનને સ્પષ્ટપણે વાનર માનવા લાગી. બીજું કશું નહીં. (78)

सर्ग : 34

चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् ।

बभूव प्रहर्षोदग्रं राहुमुक्तइवोडुराट् ॥ ४ ॥

તેનું રાતી, શ્વેત, દીર્ઘ આંખોવાળું સુંદર વદન રાહુથી મુક્ત ચન્દ્રની જેમ અતિ પ્રહૃલ્લિત બન્યું. (4)

कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णां तस्याननं पद्मसमानगन्धि ।

मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन ॥ २७ ॥

તે સોનેરી વર્ણનું, કમળ સમાન સુગન્ધી, તેનું મુખ, જળ સૂકાતાં, તાપથી કમળનીજેમ, શોકથી દીન બનેલું મારા વિના શોષાઈ તો નહીં જાય ? (27)

यथा सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम् ।

मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३७ ॥

સુંદર બિમ્બોજવાળા, સુંદર કુંડળવાળા, સુંદર આંખોવાળા, ઊગેલા ચન્દ્ર જેવા રામના પૂર્ણ મુખને તું જોઈશ. (37)

ક્ષિપ્રં દ્રક્ષ્યસિ વૈદેહિ રામં પ્રસ્રવણે ગિરૌ ।

શતક્રતુમિવાસીનં નાકપૃષ્ઠસ્ય મૂર્ધનિ ॥ ૩૮ ॥

તે વૈદેહી, પ્રસ્રવણ પર્વત પર ઐરાવતની પીઠે બેઠેલા ઈન્દ્રની જેમ રામને જોઈશ. (38)

સા રામસંકીર્તનવીતશોકા રામસ્ય શોકેન સમાનશોકા ।

શરન્મુખેનામ્બુદશેષચન્દ્રા નિશેવ વૈદેહસુતા બભૂવ ॥ ૪૫ ॥

રામનામના સંકીર્તનથી શોયુક્ત બનેલી, રામના શોકથી સરખા શોકવાના શરદઋતુના આરંભમાં, વાદળ સહિતના ચન્દ્રવાળી રાત્રિ જેવી સીતા બની. (45)

સર્ગ : 35

સીતા તદ્વચનં શ્રુત્વા પૂર્ણચન્દ્રનિભાનના ।

હનૂમન્તમુવાચેદં ધર્માર્થસહિતં વચઃ ॥ ૧ ॥

તેનું વચન સાંભળી, પૂર્ણચન્દ્ર જેવા મુખવાળી સીતાએ ધર્માર્થયુક્ત આ વચન હનુમાનને કહ્યું. (1)

પૃષ્ઠમારોહ મે દેવિ મા વિકાઙ્ગસ્વ શોભને ।

યોગમન્વિચ્છ રામેણ શશાઙ્ગનેવ રોહિણી ॥ ૨૬ ॥

હે દેવી, મારી પીઠ પર બેસી જાવ. હે શોભના, સંકોચ ન કરો. જેમ રોહિણી ચન્દ્ર સાથે તેમ રામ સાથે યોગ ઈચ્છો. (26)

કથયન્તીવ ચન્દ્રેણ સૂર્યેણેવ સુવર્ચલા ।

મત્પૃષ્ઠમધિરુહ્ય ત્વં તરાકાશમહાર્ણવમ્ ॥ ૨૭ ॥

આ પ્રમાણે બોલતાં બોલતાં જ, રોહિણી જેમ ચન્દ્ર સાથે તેમ સંગ પામીશ. મારી પીઠ પર ચઢ, અને આકાશરૂપી મોટા સાગરને તર. (27)

તં દૃષ્ટ્વાચલ્સંકાશમુવાચ જનકાત્મજા ।

પદ્મપત્રવિશાલક્ષી મારુતસ્યૌરસં સુતમ્ ॥ ૪૧ ॥

કમળપત્ર જેવી આંખોવાળી તે જનકપુત્રીએ પર્વત જેવા તે વાયુના સગા પુત્રને કહ્યું. (41)

સર્ગ : ૩૬

તાપસાશ્રમવાસિન્યાઃ પ્રાજ્યમૂલફલોદકે ।

તસ્મિન્સિદ્ધાશ્રમે દેશે મન્દાકિન્યા અદૂરતઃ ॥ ૧૩ ॥

તપસ્વી આશ્રમવાસીઓના પુષ્કળ મૂળ, ફળ, જળવાળા તે સિદ્ધોના આશ્રયભૂત દેશમાં, નજીકમાં મંદાકિની વહે છે.(13)

તસ્યોપવનઘણ્ડેષુ નાનાપુષ્પસુગન્ધિષુ ।

વિહત્ય સલિલ્લકિલ્ત્રા તવાઢ્ઢે સમુપાવિશમ્ ॥ ૧૪ ॥

તે વિવિધ પુષ્પોથી સુગંધિત ઉપવનના સમૂહમાં જળમાં વિહાર કરી, ભીની થઈ, તારા ખોળામાં હું બેઠી. (14)

સર્ગ : 37

મમ પૃષ્ઠગતૌ તૌ ચ ચન્દ્રસૂર્યાવિવોદિતૌ ।

ત્વત્સકાશં મહાસત્ત્વૌ નૃસિંહાવાગમિષ્યતઃ ॥ ૪૦ ॥

અને ઉગેલા ચન્દ્રસૂર્ય જેવા તે બે મહાબળવાન નરસિંહો પણ મારી પીઠ પર બેસીને તારી પાસે આવશે. (40)

નચ્ચદંઘ્રાયુધાન્વીરાન્સિંહશાર્દૂલવિક્રમાન્ ।

વાનરાન્વારણેન્દ્રાભાન્કિષ્પ્રં દ્રક્ષ્યસિ સંગતાન્ ॥ ૪૮ ॥

નખ, દાઢનાં આયુધોવાળા સિંહ-શર્દૂલનાં પરાક્રમોવાળા, વીર, હાથીઓ જેવા વાનરોને જલ્દીથી એકત્ર થએલા તું જોઈશ. (48)

સ તુ મર્મણિ ઘોરેણ તાડિતો મન્મથેષુણા ।

ન શર્મ લભતે રામઃ સિંહાર્દિત ઇવ દ્વિપઃ ॥ ૫૦ ॥

તે ભયંકર કામબાણથી મર્મમાં વીંધાએલા, રામને, સિંહથી પીડાએલા હાથીની જેમ, યેન નથી. (50)

સર્ગ : 38

હનૂમન્સિંહસંકાશૌ ભ્રાતરૌ રામલક્ષ્મણૌ ।

સુગ્રીવં ચ સહામાત્યં સર્વાન્બૂયા અનામયમ્ ॥ ૨૧ ॥

હે હનુમાન, સિંહ જેવા બે ભાઈ રામલક્ષ્મણ, મંત્રીઓ સાથે સુગ્રીવ એ સર્વને કુશા કહેજે(21)

સર્ગ : 39

ઇદમસ્ય નૃશંસસ્ય નન્દનોપમમુત્તમમ્ ।

વનં નેત્રમનઃકાન્તં નાનાદ્રુમલતાયુતમ્ ॥ ૯

ઇદં વિધ્વંસયિષ્યામિ શુષ્કં વનમિવાનલઃ ।

અસ્મિન્ભગ્ને તતઃ કોપં કરિષ્યતિ સ રાવણઃ ॥ ૧૦ ॥

આ દુષ્ટના ઉત્તમ નંદનવન જેવા નેત્ર-મનને ગમતા, વિવિધ વૃક્ષલતાઓથી યુક્ત વનને, અગ્નિ જેમ સૂકા વનને તેમ હું નાશ કરીશ. આનો નાશ થતાં તે રાવણ ગુસ્સે થશે. (9, 10)

તતસ્તદ્ધનુમાન્વીરો વભજ્જ પ્રમદાવનમ્ ।

મત્તદ્વિજસમાઘુષ્ટં નાનાદુમલ્તાયુતમ્ ॥ ૧૪ ॥

પછી તે વીર હનુમાને પ્રમદાવનને ભાંગી નાંખ્યું, જે મત્ત પક્ષીઓથી ભરપૂર અને વિવિધ વૃક્ષ-વેલીઓથી યુક્ત હતું. (14)

તદ્વનં મથિતૈર્વૃક્ષૈર્ભિન્નેશ્ચ સલિલ્લાશયૈઃ ।

ચૂર્ણિતૈઃ પર્વતાગ્રૈશ્ચ બભૂવાપ્રિયદર્શનમ્ ॥ ૧૫ ॥

પછી ઉખાડાએલાં વૃક્ષોથી, ક્ષુબ્ધ જળાશયોથી અને ભાંગી નાંખેલાં પર્વતશિખરોથી અણગમતા દેખાવનું બન્યું. (15)

લ્તાગૃહૈશ્ચિત્રગૃહૈશ્ચ નાશિતૈર્મહોરગૈર્વ્યાલમૃગૈશ્ચ નિર્ધૂતૈઃ ।

શિલાગૃહૈરુન્મથિતૈસ્તથા ગૃહૈઃ પ્રનષ્ટરૂપં તદભૂન્મહદ્વનમ્ ॥ ૧૬ ॥

નાશ પામેલાં લતામંડપો અને ચિત્રગૃહોથી, મોટા સાપો, જંગલી પ્રાણીઓથી પીડિત ઉખાડી નાખેલાં શિલ્પગૃહોથી તથા ઘરોથી તે મોટા વનનું રૂપ નાશ પામ્યું. (16)

સર્ગ : 40

ચારુપલ્લવપત્રાઢ્યં યં સીતા સ્વયમાસ્થિતા ।

પ્રવૃદ્ધઃ શિંશાપાવૃક્ષઃ સ ચ તેનાભિરક્ષિતઃ ॥ ૧૯ ॥

સુંદર પાંદડાઓથી સમૃદ્ધ જ્યાં સીતા જાતે બેઠેલી છે તે વિશાળ શિંશાપાવૃક્ષનું તેણે રક્ષણ કર્યું છે. (19)

હનુમાનપિ તેજસ્વી શ્રીમાન્યર્વતસંનિભઃ ।

ક્ષિતાવાવિદ્ધય લાઙ્ગલં નનાદ ચ મહાસ્વનમ્ ॥ ૨૮ ॥

પર્વત જેવા તે તેજસ્વી, શ્રીમાન હનુમાને પણ, જમીન પર પૂછડું પછાડી, મોટો અવાજ કર્યો (28)

તસ્ય સંનાદશબ્દેન તેઽભવન્ભયશઙ્કિતાઃ ।

દદ્દશુશ્ચ હનૂમન્તં સંધ્યામેઘમિવોત્તમ્ ॥ ૨૯ ॥

તેના મોટા અવાજથી તે ભયભીત બની ગયા, અને સંધ્યાકાળના ઉપર ઊઠેલા વાદળ જેવા હનુમાનને જોયા (29)

સ પત્રગમિવાદાય સ્ફૂરન્તં વિનતાસુતઃ ।

विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥ ३३ ॥

तरङ्गता नागने लઈ જેમ ગરુડ, તેમ તે મારુતિ રાક્ષસોને પકડી આકાશમાં ધૂમવા
લાગ્યા. (33)

इति श्रीरामायणे सुन्दरकाण्डे सर्गः ॥ ४० ॥

याલીસમો સર્ગ સમાપ્ત

5.3 સુંદરકાંડમાં નિરૂપિત પર્યાવરણની પરીકલ્પના સવિસ્તાર સમજાવો.

પ્રકૃતિના ખોળામાં રહીને સમગ્ર માનવ સભ્યતાની સંસ્કૃતિ ફૂલી-ફાલી છે. રામાયણની રચનાની પૂર્વભૂમિકામાં પણ મહર્ષિ વાલ્મિકી પ્રકૃતિજન્ય ક્રિડામગ્ન કૌય યુગલની આર્કંદ અવસ્થાને સ્વાભાવિક રીતે એકાએક ઝીલી છે.

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્કૌશ્મિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥

જે માનવ અને પ્રકૃતિનો સહ-અસ્તિત્વનો સંબંધ દર્શાવે છે. માનવ અને પ્રકૃતિ અલગ-અલગ એકમ નથી પરંતુ પ્રકૃતિનો અંશ માત્ર જ માનવ છે. જેનો પૂર્ણ પ્રભાવ સાહિત્યના ભાવવિશ્વ પર પણ પડે છે. સાહિત્યમાં રહેલા સૌંદર્યશાસ્ત્રની શરૂઆત પ્રકૃતિથી થાય છે તેમજ તેનું સમાપન પણ પ્રકૃતિથી થાય છે. અલબત્ત સૌંદર્યશાસ્ત્રનું જળમૂળ પ્રકૃતિની પરાકાષ્ટા છે.

“In Plato's philosophy, mimesis refers to the concept of imitation or representation in art, where artistic creations are seen as reflections of an ideal reality, often critiqued for being twice removed from the truth.” અર્થાત્ પ્લેટોની દાર્શનિક વિચારધારામાં માર્કેસિસએ કલામાં અનુકરણ અથવા પ્રતિનિધિત્વની સંકલ્પનાને દર્શાવે છે, જ્યાં કલા કૃતિઓને એક આદર્શ વાસ્તવિકતાની પ્રતિબિંબરૂપ ગણવામાં આવે છે. પ્લેટો અનુસાર, સાહિત્યકૃતિઓ કે અન્ય કોઈપણ સર્જન પ્રકૃતિ-પર્યાવરણનું એક આયામી પ્રતિનિધિત્વ જ કરે છે અને તેથી દાર્શનિક વિચારધારામાં પ્લેટોનાં આ વિચારને સિદ્ધાંતિક વિચાર પંરપરા તરીકે સ્વીકૃતિ પ્રાપ્ત થઈ છે.

મહર્ષિ વાલ્મિકી દ્વારા અનાયાસે રચાયેલ રમ્યા રામાયણ કથામાં અત્ર, તત્ર, સર્વત્ર પર્યાવરણીય સંદર્ભ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વિશેષતઃ સુંદરકાંડને દ્રષ્ટી સમક્ષ રાખીએ તો નિમ્નોક્ત પર્યાવરણીય અભિગમ પ્રાપ્ત થાય છે.

वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः ।

रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥

અર્થાત્ વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો પરથી ખરેલાં પુષ્પોથી છવાએલી પૃથ્વી અલંકૃત સુન્દરીની જેમ શોભવા લાગી. વાનરરાજ જ્યારે સમુદ્ર ઉલંગીને લંકામાં પ્રવેશે છે,

ત્યારે સુવર્ણમયી ભવનો ધ્યાનાકર્ષણનું કેન્દ્ર બનતા નથી, પરંતુ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો વૈભવ આંખોને આંજે છે. અતિ તીવ્ર વેગે આકાશગમન કરે છે. ત્યારે કવિ કહે છે, કે અંકુર અને કળીઓવાળાં, જાતજાતનાં પુષ્પોથી છવાએલા તે મેઘ સમાન કપિશ્વર આગિયાથી ઢંકાએલા પર્વત જેવા શોભવા લાગ્યાં. હનુમાનના વેગવાયુથી વૃક્ષોનાં વિવિધ રંગબેરંગી પુષ્પો ઝડપથી સાગરમાં પડ્યા. તે ઊડતા વાનર સુગન્ધી અને જુદા જુદા રંગવાળા પુષ્પોથી વીજળીના સમૂહથી શોભતા વાદળ જેવા શોભવા લાગ્યા. સંધ્યાથી સ્પર્શાએલું જેવું સૂર્યમંડળ હોય તેમ તેમની નાસિકાથી મુખ લાલ બન્યું. અહીં હનુમાનની વીરતાને પર્યાવરણીય ઉપમાઓથી શણગારવામાં આવી છે. સાથે-સાથે સમુદ્ર અને મૈનાકપર્વતમાં સજીવારોપણ અલંકાર પ્રયોજીને વાચાયુક્ત સંવાદમાં કવિ કહે છે કે, હું ઈક્વાકુ સ્વામી સાગરથી પોષાયો છું અને આ ઈક્વાકુ (રામ)નો સહાયક છે, તે કષ્ટ પામે તે યોગ્ય નથી. મારે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જેથી હનુમાન વિશ્રામ કરે. મારા પર વિશ્રામ કરી, બાકીનો રસ્તો સહેલાઈથી પાર કરશે. એમ શુભ વિચાર કરી, સમુદ્રજળમાં ઢંકાયેલા, સોનેરી અને પર્વતશ્રેષ્ઠ મૈનાકને સાગરે કહ્યું. તદનુસાર મૈનાકપર્વતે આજીજી કરી કે, હે ! વાનરશ્રેષ્ઠ, થોભી, મારા પર આરામ કરીને, જાવ. આ સુગંધી, સ્વાદિષ્ટ, કન્દમૂલફળ ઘણાં છે તે ચાખીને, થાક ઊતારીને હે વાનરશ્રેષ્ઠ, જજો. પર્વત અને સમુદ્ર બન્નેએ બહુમાનપૂર્વક હનુમાને જોયા, પૂજ્યા, અને યોગ્ય આશીર્વાદોથી પવનપુત્રનું અભિનંદન કર્યું. અહીં પર્વતીય ભૂભાગ પ્રાણીસૃષ્ટિનું જતન યુગોથી કરે છે. તેવો અહો ભાવ દર્શાવ્યો છે.

હનુમાન વાદળોમાં પ્રવેશતા અને વારંવાર બહાર આવતા, વર્ષાઋતુના ચન્દ્ર જેવા, પ્રવેશતા અને બહાર આવતા શોભવા લાગ્યા. ઊડતાં ઊડતાં જ તે વાનરશ્રેષ્ઠ વિવિધ વૃક્ષોથી શોભતા તે દ્વિપને અને મલયપર્વતનાં ઉપવનોને જોયાં. મોટાં મોજાંઓની હારમાળાવાળા, સાગરને બળથી પસાર કરી, તે મહોદધિના કિનારે થોભીને અમરાવતી જેવી લંકાને હનુમાને જોઈ. પછી, વૃક્ષોએ વરસાવેલી પુષ્પવર્ષાથી અભિવૃષ્ટ તે પરાક્રમી વાનર, પુષ્પમય શોભવા લાગ્યા. તે કપિશ્રેષ્ઠે પક્ષીઓથી ભરપૂર, પવનથી હાલતી ટોચોવાળાં, પુષ્પોથી લચી પડેલા, કળીઓવાળાં અને ફૂલોવાળાં, સરલ, કર્ણિકાર, ખર્જૂર, પ્રિયાલ, મુચુલિન્દ, કુટજ, કેતક, સુગંધથી ભરપૂર પ્રિયંગુ, નીપ, સમછદ, અસન, કોવિદાર, પ્રફુલ્લિત કરવીર, બધી ઋતુનાં ફલ-પુષ્પોથી ખચિત, વિવિધ વૃક્ષોથી રમણીય ઉદ્યાનો, વિવિધ જલાશયો અને વિવિધ કીડાપર્વતો, હંસ અને કારણવથી ભરપૂર કમળ-પોયણાંથી ભરાએલી વાવો વગેરેને જોયાં. વર્ષાઋતુના સમયમાં પ્રકૃતિ સોળેકળાએ ખિલી ઉઠે છે. તેનું બારીકાઈથી કરાયેલું આહ્વાદક વર્ણન પર્યાવરણીય વૈભવને સૂચિતાર્થ કરે છે.

હજારો કિરણોવાળો, ચાંદનીના ચંદરવા વડે જગતને પ્રકાશિત કરતો, તારાગણો વચ્ચે શોભતો, ચન્દ્ર પણ જાણે રાવણનું મંત્રી તરીકે કાર્ય કરતો હોય તેમ ઊગ્યો. તે વાનરશ્રેષ્ઠ, સરોવરમાં તરતા હંસ જેવા, શંખની કાન્તિવાળા, દૂધ અને કમળતંતુવાળા, ઉદય પામતા, અને ચમકતા ચન્દ્રને જોયો. સુંદરકાંડમાં અહીં ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારનાં માધ્યમથી ચંદ્રની દિવ્યતા અને ભવ્યતાને ચરિતાર્થ કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કર્યો છે.

મોટા વાદળ સમાન વિસ્તીર્ણ લમ્બ શિખર પર, ધૈર્ય ધારણ કરી, પવનપુત્ર, મેધાવી, મહાબળવાન, કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને, સુંદર ઉપવનો અને જળથી સમૃદ્ધ, રાવણથી રક્ષાએલી લંકા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. શરદઋતુના વાદળો સમી હવેલીઓથી શોભતી, સાગર જેવા ઘોષથી યુક્ત, સમુદ્રના પવનથી સેવાતી, સર્પોના સંચારવાળી, શુભ સર્પનગરી જેવી, વીજળીયુક્ત વાદળોથી વ્યાપ્ત, નક્ષત્રગણોથી સેવાતી, કૌન્ય, મોર, રાજહંસોના અવાજોથી સેવાતી, ઘોડાઓથી હણહણાટીની ગર્જનાથી યુક્ત, વાદળોના સમૂહ જેવા મત્ત હાથીઓથી યુક્ત, મૃગ-પક્ષીઓથી શોભતા સુંદર દ્વારવાળી, જેવી રીતે રૂપાના પાંજરામાં રહેલો હંસ, જેવી રીતે મન્દર પર્વતની ગુફામાં રહેલો સિંહ, ગર્વિષ્ઠ હાથી જેવી, આકાશમાં રહેલા પરિપૂર્ણ કલાયુક્ત ચંદ્ર જેવી, તીક્ષ્ણ શીંગડાવાળા વૃષભ જેવી, ઊંચા શિખરવાળા શ્વેત હિમાલય જેવી, સુંદર દાંતવાળા હાથીની જેમ શોભતી, અતિ સુગંધી, હિમ પસાર થતાં વસન્ત ઋતુમાં સુંદર ગુફાવાળા પર્વત જેવી, હંસ-ભ્રમરની વિપુલમાત્રા ધરાવતી, મોટા પદ્મવન જેવી, રાત્રે બિડાએલી પાંખડીઓવાળી અને રાત્રિ પૂરી થતાં ખીલેલાં કમળો જેવી, શરદઋતુનાં તારાઓથી શોભતા નિર્મળ આકાશ જેવી, તેજસ્વી મહાવાનર હનુમાન તર્કથી ઓળખીને, લંકામાં પ્રવેશ કરે છે. મહાકાવ્યના લક્ષણો અનુસાર મહાકાવ્યમાં વર્ણન વૈવિધ્ય ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. જેના આધારે અહીં પર્યાવરણીય સુરેખ આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. જે પર્યાવરણ તરફની સાહજિકતા દર્શાવે છે.

સર્વ અંગોથી પુલકિત થએલા, તે મહાવાનરે વસન્તમાં ખીલેલાં વિવિધ વૃક્ષોને જોયાં. સાલ, અશોક, રુદ્રને પ્રિય વૃક્ષો, ખીલેલાં ચમ્પકો, ઉદાલકો, નાગકેસરો, વાનરમુખ જેવાં આમ્ર ફળો ધરાવતા વૃક્ષોને જોયાં. તે જ પ્રમાણે આમ્રનાં ઝૂંડ અને સેંકડો લતાથી સમન્વિત વૃક્ષોને જોયાં. પણણથી છૂટેલા બાણની જેમ, તે વાનરે વૃક્ષવાટિકા પર છલાંગ મારી. તે રંગબેરંગી, પક્ષીઓથી ગુંજતી, રૂપેરી, સોનેરી, વૃક્ષોથી ચારે બાજુ વીંટળાએલી, પક્ષીઓ-પશુઓનાં ટોળાં, જુદા જુદા પ્રકારનાં પુષ્પ અને ફળયુક્ત વૃક્ષોથી વીંટળાએલી, મત્ત કોયલો, ભમરાઓથી સેવાતી, વસન્તઋતુમાં પશુ-પક્ષીથી ભરાયેલી, મત્ત મોરોથી ખીચોખીચ, વિવિધ પક્ષીઓથી યુક્ત, એવી અશોકવાટિકાને જોઈ. અશોકવનની વચ્ચે, પુષ્પના બનેલા પર્વત જેવા, તે પુષ્પોથી છવાએલા, પવનપુત્ર હનુમાન શોભવા લાગ્યા. તે વેગીલા કપિએ વેગથી વૃક્ષોને કમ્પાવ્યાં અને તેથી, રંગબેરંગી ફૂલો ખર્યા. મોટી વેલીઓનાં ઝૂમખાંને વાનરે, વર્ષામાં પવનવેગથી જેમ વાદળોનાં ઝૂંડને, વેગથી ઝંઝેડી નાખ્યાં. વિવિધ આકારની, સુંદર પાણીથી ભરેલી, પરવાળા રૂપી રેતાળ કિનારાવાળી, વિવિધરંગી, સોનેરી, કિનારેનાં વૃક્ષોથી શોભતાં, ખીલેલાં, કમળ, ઉત્પલનાં વનોવાળી, ચકવાકોથી શોભતા, દાત્યૂહના ગુંજનથી ભરપૂર, હંસ સારસથી ગુંજતી, દીર્ઘ, વૃક્ષોવાળી, અમૃત જેવાં પાણીવાળી, ચારે બાજુથી મંગળ નદીઓથી સુશોભિત, સેંકડો વેલીઓથી વ્યાપ્ત, સંતાનકથી વ્યાપ્ત, વિવિધ પ્રકારની ઝાડીઓથી ઘેરાએલા જળવાળી, કરવીરોથી જેમાં જગા કરાયેલી, તેવી વાપીઓ-વાવડીઓ હનુમાને જોઈ. તે દુરાત્માની આ અશોકવાટિકા ખૂબ સુંદર છે, ચન્દન, ચમ્પક, અને બકુલોથી વિભૂષિત આ પક્ષીગણથી સેવાતી કમળતળાવડી સુંદર છે. રામની રાણી જાનકી અહીં જરૂરથી પ્રાપ્ત થશે. સન્તાનકની વેલીઓથી,

વૃક્ષોથી શોભતી, દિવ્ય ગન્ધ, રસથી યુક્ત, બધી બાજુએથી અલંકૃત, નંદનવન જેવી, પશુપક્ષીઓથી વ્યાપ્ત, હવેલીઓ અને મહેલોથી ઘેરાયેલી, કોયલોના ટહૂકારોથીયુક્ત, સોનેરી કમળ, પદ્મોવાળી, વાવોથી શોભતી, સર્વજ્ઞતુનાં રમ્ય પુષ્પો, ફળોવાળાં વૃક્ષોથી, ખીલેલા અશોકની શોભાથી, સૂર્યોદયની આભાયુક્ત, જાણે સળગતી હોય તેવી તે સીતાને, પવનપુત્રે જોઈ. લજજા-દુઃખથી પીડાએલી, ક્ષીણ થયેલી, બિચારી, મંગળના ગ્રહથી પીડાતી રોહિણી જેવી તે સીતાને બળવાન હનુમાને જોઈ. અહીં અશોકવાટિકાનું ખૂબ જ સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જે પર્યાવરણના ગાઢ સંબંધને દર્શાવે છે.

” When Rousseau talks about “returning to nature,” he does not mean going back to living in forests or abandoning all progress, but rather returning to the original goodness, simplicity, and moral purity of human nature before it was corrupted by society. For him, “nature” refers more to the natural state of human beings — free, compassionate, and equal — than to the physical environment.” રૂસોનું “પ્રકૃતિ તરફ પાછા ફરવું” તે તેના વિચારોના કેન્દ્રમાં છે તેનો રાજકીય, શિક્ષણ, સાહિત્ય અને પર્યાવરણ વિષયક વિચારો પર દીર્ઘકાલીન પ્રભાવ રહ્યો છે. તેનું માનવું એ નથી કે માણસે સાચે જ જંગલમાં જઈને રહેવાનું છે, પરંતુ એ છે કે માનવી પ્રકૃતિસજ્જ આદરતા અને સરળતા તરફ પાછો વળે, જે તેનાં સમાજ અને સંસ્કૃતિનાં માધ્યમથી દૂષિત ન થાય. રૂસોના માટે “પ્રકૃતિ” એટલે માનવીની સ્વાભાવિક અવસ્થા કે જ્યાં તે સ્વતંત્રતા, દયા અને સમાનતા હોય જે માનવીને સ્વાભાવિક સહજ મૂલ્યો પર આધારીત જીવન જીવવાનું આહવાન આપે છે.

આમ, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની સૌ પ્રથમ કૃતિ રામાયણનાં સુંદરકાંડમાં મુખ્ય કથાવસ્તુ સીતાની શોધ કરવા આવેલા હનુમાનની પરાક્રમયુક્ત વીરગાથા વર્ણવાઈ છે. તેની સાથે-સાથે પર્યાવરણનાં સૌમ્યતા અને રૌદ્રતાનાં ગુણધર્મો અનુસાર પ્રસંગોચિત ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, રૂપક, સ્વભાવોક્તિ, સજીવારોપણ અલંકાર દ્વારા પ્રકૃતિનું પણ ભારોભાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જે સંસ્કૃત સાહિત્યનાં પરિપ્રેક્ષ્યમાં પર્યાવરણ સંદર્ભને ચરિત્રાર્થ કરે છે.

5.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો.

નીચેના શ્લોકનું ભાષાંતર કરી સમજૂતી આપો.

૧. સા વીતશોકા વ્યપનીતતન્દ્રી શાન્તજ્વરા હર્ષવિબુદ્ધસત્ત્વા ।

અશોભતાર્યા વદનેન શુક્લે શીતાંશુના રાત્રિરિવોદિતેન ॥ ૮

૨. પૃષ્ઠમારોહ મે દેવિ મા વિકાઙ્ગસ્વ શોભને ।

યોગમન્વિચ્છ રામેણ શશાઙ્ગનેવ રોહિણી ॥ ૨૬

૩. હનુમાનપિ તેજસ્વી શ્રીમાન્પર્વતસંનિભઃ ।

ક્ષિતાવાવિદ્વય લાઙ્ગલં નનાદ ચ મહાસ્વનમ્ ॥ ૨૮

४. स पन्नगमिवादाय स्फूरन्तं विनतासुतः ।
विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥ ३३

नीयेना श्लोकानुं भाषांतर करी समजूती आपो.

१. अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः ।
उवाच रावणः सीतां भुजंग इव निःश्वसन् ॥ ॥ २८
२. भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता ।
सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५
३. पक्षी च शाखानिलयं प्रविष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ।
सुखागतां वाचमुदीरयानः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ३८
४. तस्याः शुभं वाममरालपक्षमराजीवृतं कृष्णविशालशुक्लम् ।
प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २

नीयेना प्रश्नानां जवाब सविस्तार आपो.

1. सुंदरकांडनुं संक्षिप्त कथावस्तु समजावो.

2. सुंदरकांडमां निरुपित अनुमाननां पराक्रमो वर्णवो.

3. उ सुंदरकांडमां निरुपित प्रकृतिजन्य उपमाओ वर्णवो.

4. सुंदरकांडमां निरुपित अशोकवाटिकानुं सौंदर्य वर्णवो.

लेखक : डॉ. विनोद माजराणा, आसिस्टन्ट प्रोफेसर,
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ओपन युनिवर्सिटी

વિભાગ : ૩ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ

એકમ : 6 : અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અંક 1-3

રૂપરેખા

- 6.0 ઉદ્દેશા
- 6.1 પ્રસ્તાવના
- 6.2 કાલિદાસનું જીવન અને કવન
- 6.3 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં ત્રણ અંકોનું વિષયવસ્તુ
- 6.4 સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિ
- 6.5 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં પ્રથમ ત્રણ અંકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પર્યાવરણ
- 6.6 સંદર્ભ સાહિત્ય
- 6.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

6.1 ઉદ્દેશો

- સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણનું આલેખન પ્રાયઃ જોવા મળે છે એ વાત નું મહત્ત્વ સમજી શકશો.
- અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં પ્રથમ ત્રણ અંકોનાં વિષયવસ્તુનો ટૂંકો પરિચય પ્રાપ્ત કરી શકશો.
- કાલિદાસની અન્ય ત્રણ નાટ્યકૃતિઓનાં નામ જાણી શકશો.
- કાલિદાસની પર્યાવરણ પ્રેમની ભાવનાને સમજી શકશો.
- વિશેષરૂપે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં એક થી ત્રણ અંકોમાં કાલિદાસની પર્યાવરણ તાદાત્મ્યની ભાવના અને પાત્રસૃષ્ટિ પર તેના પ્રભાવને ને સમજી શકશો.
- આ નાટકના વાંચનથી સંસ્કૃત ભાષાના વાંચન તરફ અભિમુખ થશો.
- આધુનિક સમયમાં પણ કાલિદાસની પર્યાવરણ સજાગતાના વિચારોનું મૂલ્ય સમજી શકશો.

6.0 પ્રસ્તાવના

કાલિદાસને સંસ્કૃત સાહિત્યની સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિ માનવામાં આવે છે. મહર્ષિ અરવિંદે યથાર્થ જ કહ્યું છે કે

“વાલ્મિકી, વ્યાસ અને કાલિદાસ પ્રાચીન ભારતીય ઈતિહાસની અંતરાત્માના પ્રતિનિધિઓ છે. યુગો પછી પણ એમની કૃતિઓમાં આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિ ધબકતી રહેશે એ નિશ્ચિત છે”.

મહાકવિ કાલિદાસની કુલ ત્રણ નાટ્ય કૃતિઓ મારલવિકાગ્નિમિત્રમ્, વિક્રમોર્વશીયમ્ અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ માંથી અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્ ને શ્રેષ્ઠ કૃતિ માનવામાં આવી છે.

દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાના પ્રણયભાવને આલેખતી આ કૃતિના રચયિતા કાલિદાસની નાટ્યકલા અહીંયા સોળે કળાએ ખીલી ઉઠી છે. મહાભારતના પ્રસિદ્ધ દુષ્યન્ત-શકુન્તલા આખ્યાનાના આધારે લખાયેલ પણ કવિ કલમ વડે મૌલિકતામાં રાચતી આ કૃતિ પ્રથમ દષ્ટિએ જન્મતા પ્રણયને આત્માના અદ્વૈતની ધન્ય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી આદર્શ દામ્પત્યની અમર કથા વર્ણવે છે. કાલિદાસની આ કૃતિમાં નાટક તત્ત્વ અને કાવ્ય તત્ત્વ બન્ને ઉચ્ચકોટીનાં છે એટલું જ નહીં પરંતુ બન્નેનો સુભગ સમન્વય કૃતિને શ્રેષ્ઠતાનાં શિખરે બેસાડે છે. પ્રકૃતિ નિરૂપણ કાલિદાસના સાહિત્યનું અભિન્ન અંગ છે. કાલિદાસ અને પર્યાવરણ એકમેકના પર્યાય છે. કાલિદાસની દરેક કૃતિમાં પર્યાવરણનું તાદાત્મ્ય તેમજ પ્રકૃતિનાં વર્ણનો પદે પદે દરીદ્રશ્ય થાય છે. વિદ્વાનોની આ ઉક્તિ યથાર્થ જ છે. “કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યં તત્ર રમ્યા શકુન્તલા ।”

“સાહિત્યવિધાઓમાં નાટક શ્રેષ્ઠ છે અને તેમાં પણ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ ચડિયાતું છે.” સત્યમ્-શિવમ્- સુન્દરમ્”

ની ભાવના ને પુષ્ટ કરતુ આ નાટક કવિ કાલિદાસની અજોડ કૃતિ છે. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનો પ્રથમ દષ્ટિ નો પ્રેમ, ઋષિના શાપ ને કારણે રાજાનું શકુન્તલાને ભૂલી જવું, શકુન્તલાનું પ્રત્યાખ્યાન અને અંતે બન્નેનું મિલન વગેરે પ્રસંગો નાટ્યાત્મક રીતે અને સુંદર મનોભાવ દ્વારા નાટકમાં નિરૂપાયા છે. ગેટે જેવા જર્મન કવિ આ કૃતિ ને માથે મૂકી નાચ્યા હતા. કાલિદાસને વિશ્વમાં ટોચનું સ્થાન અપાવવામાં આ કૃતિનું મહત્ત્વનું યોગદાન છે.

કાલિદાસની દરેક કૃતિ પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિનાં ખોળે પાંગરીને પુષ્ટ થતી દેખાય છે. મેઘદૂત અને ઋતુસંહાર આ બન્ને તો કાલિદાસના પ્રકૃતિ પ્રેમના બેનમૂન નમૂના છે જ, જ્યાં કાલિદાસની પ્રકૃતિના તત્ત્વો પરત્વેની સૂક્ષ્મ અવલોકન શક્તિના દર્શન થાય છે. આ ઉપરાંત તેની દરેક કૃતિમાં પ્રકૃતિ અને માનવ એટલા બધા તો ઓતપ્રોત થયેલા છે કે એ બન્ને વચ્ચેનું પાર્થક્ય ઘણીવાર જણાતું જ નથી. કાલિદાસે સ્વયં પ્રકૃતિને નિકટથી નિહાળી હશે અને પ્રકૃતિ અને માનવ એકબીજાને કેવી રીતે ઉપકારક બને છે તે સ્વયં અનુભવ્યું હશે.

આ એકમમાં આપણે કાલિદાસનાં જીવન અને સમય અને કૃતિઓ વિષે પણ થોડી માહિતી પ્રાપ્ત કરીશું તેમના જીવન પર આધારિત બે પ્રસિદ્ધ દંતકથાઓ વિશે જાણીશું. પ્રથમ ત્રણ અંકોના વિષયવસ્તુનો અભ્યાસ પણ કરીશું. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણની ભાવનાનો થોડો પરિચય મેળવીશું અને આ સાથે પ્રસ્તુત કૃતિના પ્રથમ ત્રણ અંકોમાં કાલિદાસની પર્યાવરણ સૃષ્ટિના અવલોકન સાથે તેના માનવજીવન સાથેના તાદાત્મ્યને પણ વિસ્તારપૂર્વક ભણીશું.

6.2 કાલિદાસનાં જીવન સમય અને કૃતિઓ

વિશ્વપ્રસિદ્ધ મહાકવિ કાલિદાસના પ્રદાનથી સંસ્કૃત સાહિત્ય જગત ઊજળું બન્યું છે. કાલિદાસ એ સંસ્કૃત જગતનો ઊજ્જ્વળ ચંદ્ર છે. વિશ્વને પોતાના સાહિત્યની ઉત્તમ ભેટ આપનાર કવિના જીવન વિશે આપણને બહુ આધારભૂત માહિતી મળતી નથી એ આપણી કમનસીબી છે. પોતાનો ઉલ્લેખ કરતા તેમની જ કૃતિઓના પ્રારંભે તેઓ પોતાને “મન્દઃ કવિઃ યશઃ પ્રાર્થી” અને “અલ્પવિષયમતિઃ” જેવા વિશેષણો વાપરી પોતાની નમ્રતા અને વિવેકીપણાનો તેમણે પરિચય આપ્યો છે. આટલા મોટા ગજાના વિદ્વાન વિશે આપણને ઇતિહાસ કે અન્ય પ્રમાણો દ્વારા કોઈ માહિતી મળતી નથી. એમના જીવનની આસપાસ અનેક દંતકથાઓના જાળા ગૂંથાયેલા છે . કાલિદાસને જીવનમાં અનન્ય પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ હતી. જેના આધારે એમના જીવન વિષે અનેક ચમત્કૃતિપૂર્ણ કિંવદંતીઓ અસ્તિત્વમાં આવી. આ બધી જ દંતકથાઓ એટલી બધી કલ્પનારંગી છે કે કવિની વાસ્તવિકતા અંગે કોઈને પણ સ્વાભાવિક રીતે જ સંદેહ થાય. આ બધી જ દંતકથાઓ માત્રને માત્ર કવિનું ગૌરવ વધારે છે. આ દંતકથાઓના આધારે કવિના જીવન વિશે કેટલીક માહિતીનું અનુમાન માત્ર લગાવી શકાય. કાલિદાસના જીવન વિશે બે દંતકથાઓ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે.

દંતકથા 1

કાલિદાસ એમના પૂર્વજીવનમાં મૂર્ખ અને અભણ વ્યક્તિ હતા. કેટલાક એવું પણ કહેતા કે કાલિદાસ એટલા મૂર્ખ હતા કે તેઓ જે ડાળી પર બેસતા તે ડાળીને જ કાપવાનો પ્રયત્ન કરતા. તેઓ દેખાવમાં ખૂબ જ સુંદર અને મોહક હતા . એકવાર રાજાના પ્રધાને આ મૂર્ખ કાલિદાસને સજાવી ધજાવી રાજાની અત્યંત માનીતી સૌંદર્યવાન રાજકુંવરી સાથે પરણાવી દીધા. રાજકુમારીએ મૂર્ખ પતિને - અસ્તિ કશ્ચિત્ વાગ્વિશેષઃ ? અર્થાત વાણીમાં કોઈ વિશેષતા છે ? એમ કહીને મેણું માર્યું. પત્નીથી અપમાનિત થયેલા કાલિદાસે મહાશક્તિ કાલિ દેવીની ઉપાસના કરી અને કાલિદેવીએ પ્રસન્ન થઈ તેમની જિહ્વાએ સરસ્વતીનું સ્થાપન કરી દીધું અને તેમને વિદ્વતાનું વરદાન આપ્યું. પોતાની પત્નીના તિરસ્કારયુક્ત પ્રશ્નનો તેમણે ત્રણ ઉત્તમ કાવ્યો 1. અસ્તિ થી શરૂ થતા કુમારસંભવ, કશ્ચિત્ થી શરૂ થતા મેઘદૂત અને વાક્ થી શરૂ થતા રઘુવંશની રચના દ્વારા સચોટ જવાબ આપ્યા અને કવિ કાલિદાસ મહાકવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા.

દંતકથા 2

મહાકવિ કાલિદાસ વિશે બીજી એક પ્રચલિત દંતકથા એમના મૃત્યુ વિશે છે. કાલિદાસ એ લંકાના અધિપતિ સિંહલ નરેશના પરમ મિત્ર હતા. એકવાર બન્ને મિત્રો વચ્ચે કોઈક અણબનાવ ને લીધે કાલિદાસ મિત્ર સિંહલ નરેશને છોડીને ચાલ્યા જાય છે. મિત્રનો વિયોગ સિંહલ નરેશથી સહન થતો નથી અને તેઓ તેમને શોધવા માટે ઘણાં પ્રયત્નો કરે છે. પરંતુ કાલિદાસ ન મળવાથી તેઓ નિરાશ થઈ જાય છે. અંતે પોતાના મિત્ર કાલિદાસને શોધી કાઢવા માટે નગરમાં એક પાદપંક્તિ જાહેર કરે છે અને બીજી

પંક્તિ લખનાર ને એટલે કે એ પાદપૂર્તિ કરનારને એક લાખ સોનામહોરનું ઈનામ જાહેર કરે છે. તે પંક્તિ આ પ્રમાણે હતી.

“કમલે કમલોત્પત્તિઃ શ્રૂયતે ન તુ દૃશ્યતે” । “કમળમાં કમલની ઉત્પત્તિ જોઈ છે પણ સાંભળી નથી.” આ સમય દરમ્યાન મહાકવિ કાલિદાસ એક ગણિકાને ત્યાં રોકાયા હતા. કાલિદાસે આ પંક્તિ સાંભળી કે તરત જ બીજી પંક્તિ રચી નાખી.

“બાલે ! તવ મુખામ્ભોજે કથમિન્દીવરદ્વયમ્” । – “તો પછી હે બાલિકા તારા મુખ કમળ પર આ બે નીલ નયન (કમળ) ક્યાંથી આવ્યા ?” ધનલોભી ગણિકાએ કાલિદાસને મારી નાખ્યા અને આ પંક્તિ પોતાના નામે જાહેર કરી સોનામહોરો લઈ જવા પ્રયાસ કર્યો પરંતુ રાજાને ખબર હતી કે આવો કાવ્યમય અને અદ્વિતીય જવાબ કાલિદાસ સિવાય કોઈ આપી શકે નહીં. કાલિદાસના મૃત્યુથી ખિન્ન થયેલા રાજાએ સાચી વાત જાણતા ગણિકાને પણ દેહાંતદંડની સજા ફરમાવી. શ્રીલંકામાં અત્યારે પણ કેટલાક લોકો કાલિદાસની સ્મૃતિને લગતું આ સ્થળ દર્શાવે છે.

કાલિદાસનું વ્યક્તિત્વ

કાલિદાસે સ્વયં પોતાના જીવન વિશે ખાસ કંઈ લખ્યું નથી માટે એમના માટે નિશ્ચિતપણે કશું કહી ન શકાય પરંતુ કાલિદાસની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરતાં આપણને એટલું અવશ્ય જાણવા મળે છે કે તેઓ જન્મે બ્રાહ્મણ હતા અને શિવભક્ત હતાં. તેમની કૃતિના પરિશીલનના આધારે શિવ તરફનો એમનો અનન્ય ભક્તિભાવ સ્પષ્ટ દેખાય છે. તેઓ યુક્ત શૈવપંથી નહીં હોય કારણકે વિષ્ણુ અને અન્ય દેવતા પ્રત્યેનો તેમનો ભક્તિભાવ પણ સ્થળે-સ્થળે જણાઈ આવે છે. એની કૃતિઓમાં પ્રાપ્ત થતા અનેક પૌરાણિક ઉલ્લેખો અને શાસ્ત્રીય વિગતોના સંદર્ભો એટલું ચોક્કસ બતાવે છે કે મહાકવિ કાલિદાસ બહોળા વાંચન ધરાવતા કવિ હશે. તેમના કાવ્યોમાં ભારતભરનાનાં વિવિધ સ્થળો અને ભૌગોલિક સ્થળોનાં ઉલ્લેખ મળી આવે છે જે આપણને સૂચવે છે કે તેમણે સમગ્ર દેશનો ખૂણેખૂણાનો પ્રવાસ ખેડ્યો હશે. તેમની કૃતિઓમાં જે રીતે વૈભવ અને વિલાસનું વર્ણન આવે છે તે જોતા કહી શકાય કે તેમનું જીવન સુખ સાહ્યબીમાં કોઈ રાજદરબારમાં વીત્યું હશે.

મહાકવિ કાલિદાસનો સમય :

મહાકવિ કાલિદાસના જીવન અંગે આપણે પ્રમાણભૂત રીતે કંઈ જાણતા નથી માટે તેમનો સમય નક્કી કરવાનું કાર્ય મુશ્કેલ જણાય છે. જુદા-જુદા વિદ્વાનોએ વિવિધ અનુમાનોને આધારે કાલિદાસને ઈ.સ.પૂર્વે પ્રથમ શતાબ્દીથી માંડીને અગિયારમી શતાબ્દી સુધી મુકવાના પ્રયાસો કર્યા છે.

કાલિદાસે સૌ પ્રથમ માલવિકાગ્નિમિત્રમ્ નાટક રચ્યું છે. આ નાટકનો નાયક અગ્નિમિત્ર એક ઐતિહાસિક રાજા છે. તે શુંગવંશનો રાજા હતો. ઈતિહાસકારોએ તેમનો સમય ઈ.સ.પૂર્વે ૧૫૦ નક્કી કરેલ છે. તેથી કાલિદાસ આ સમય પછી થયા હશે તેમ માની શકાય. એ જ રીતે ઈ.સ.ની સાતમી સદીના પ્રારંભમાં થઈ ગયેલા કવિ બાણે પોતાના હર્ષચરિત નામના ગ્રંથમાં પૂર્વકવિઓની સાથે સાથે કાલિદાસને

પણ ભાવભરી અંજલિ આપી છે. આથી કાલિદાસના સમયને ઈ.સ.ની ૯૯૦ શતાબ્દી પછી ગણી શકાય. કાલિદાસ ઈ.સ.ની પાંચમી શતાબ્દી પહેલા થઈ ગયા એવું એક પ્રમાણ પણ મળે છે. વત્સભટ્ટી ના મંદોસર ગામમાંથી પ્રાપ્ત થતા એક શિલાલેખમાં એના કવિએ કાલિદાસનાં બે શ્લોકોનું સ્પષ્ટ અનુકરણ કર્યું છે. આ શિલાલેખનો સમય ઈ.સ. 473 નો મનાય છે. તેથી કાલિદાસનો સમય ઈ.સ. ૪૭૩ પહેલાનો છે એમ કહી શકાય.

કાલિદાસની સાહિત્યકૃતિઓનાં કેટલાક સંદર્ભોને આધારે કાલિદાસ વિક્રમાદિત્ય રાજાના એક દરબારી કવિ હતાં અને રાજા વિક્રમના દરબારના નવ રત્નો પૈકીનો એક હતાં એવું પણ માનવામાં આવે છે. જ્યોતિર્વિદ્યાભરણનો નીચેનો શ્લોક નોંધનીય છે.

ધન્વન્તરિઃ ક્ષેપણકોઽમરસિંહશંકુવેતાલભદ્રઘટકર્પરકાલિદાસઃ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नवविक्रमस्य ॥

આ શ્લોકને આધારે કાલિદાસ વિક્રમ રાજાના દરબારમાં રહ્યા હશે તેવું સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રાયઃ બધા વિદ્વાનો આ બાબતમાં સંમત થાય છે. આમ છતાં કાલિદાસનો આશ્રય દાતા તે આ વિક્રમાદિત્ય કે બીજા તેમાં પણ મતભેદો પ્રવર્તે છે.

વિક્રમ સંવતના સ્થાપક રાજા વિક્રમને કાલિદાસના આશ્રયદાતા માનીએ તો ઈ.સ પૂર્વેની પહેલી સદીને કાલિદાસનો સમય માની શકાય. બીજા કેટલાક વિદ્વાનો ગુપ્ત સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત (વિક્રમાદિત્ય) દ્વિતીયને કાલિદાસનો આશ્રયદાતા માને છે તદનુસાર કાલિદાસ ને ઈ.સ 400ના અરસામાં અર્થાત ઈ.સની પાંચમી સદીમાં થઈ ગયેલ માને છે.

આમ, વિદ્વાનોએ વિવિધ અનુમાનને આધારે કાલિદાસને ઈ.સ. પૂર્વે પ્રથમ શતાબ્દીથી માંડીને અગિયારમી શતાબ્દી સુધી મુકવાના પ્રયાસો કર્યા છે. જો કે દરેક વિદ્વાનોએ કાલિદાસના સમયને લગતી વિવિધ દલીલોને સમર્થન આપતા પુરાવાઓ પણ રજૂ કર્યા છે.

કાલિદાસની કૃતિઓ

मालविकाग्निमित्रम्

આ નાટક મહાકવિ કાલિદાસની પ્રારંભની કૃતિ ગણાય છે. પાંચ અંકના આ નાટકનું કથાવસ્તુ જટિલ છે. આ દરબારી પ્રહસન ઈર્ષદ્વીક્ષ્ણ તરીકે જાણીતું છે. આ નાટકમાં અનેક પ્રસંગોની ભરમાર છે. આ નાટકમાં રાજા અગ્નિમિત્ર અને તેના અંતઃપુરમાં અજ્ઞાત અવસ્થામાં રહેતી રાજકુમારી માલવિકાના પ્રણયની વાત નિરૂપી છે. રાજાનો પ્રણય સચિવ વિદૂષક વિવિધ યુક્તિઓ દ્વારા પ્રણયીઓને એકાંતમાં મેળવવાના જે પ્રયત્નો કરે છે તેનાથી નાટક રસભર બન્યું છે. ઉપનાયિકાઓ તરફથી ઉપસ્થિત કરેલા અનેક વિઘ્નોમાંથી પસાર થયા પછી છેવટે પટરાણી ધારિણીની

સંમતિથી બન્ને પ્રેમીઓનું મિલન થાય છે. આ નાટક હોવા છતાય એમાં ઘણાં લક્ષણો નાટિકાનાં પણ છે.

વિક્રમોર્વશીયમ્

મહાકવિ કાલિદાસની બીજી નાટ્યકૃતિ વિક્રમોર્વશીયમ્ છે. એમાં અપ્સરા ઉર્વશી અને મર્ત્યલોકના રાજા પુરુરવાના દિવ્ય પ્રણયની વાત પાંચ અંકોમાં કંડારવામાં આવી છે. આ પણ એક પ્રણયત્રિકોણનું નિરૂપણ કરતી નાટ્યકૃતિ છે. પુરુરવા અને ઉર્વશીના પ્રણયમાં રાજાની રાણી ઘણી અડચણો ઉભી કરે છે. એકવાર ઉર્વશી પણ ઈર્ષ્યા અનુભવતા શાપનો ભોગ બને છે અને વનની લતા બની જાય છે. પ્રિયા વિરહમાં રાજા પુરુરવા નો ઉન્મત્ત પ્રણય જે ચોથા અંકમાં નિરૂપાયો છે તે નાટકનું વિશિષ્ટ અંગ છે. અહીંયા કવિનો અનુપમ પ્રકૃતિ પ્રેમ પણ દેખાય છે. નાટકનું કથાવસ્તુ પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ વચ્ચે વણાયેલું છે.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્

કવિ કુલગુરુ કાલિદાસની સવર્ણેષ કૃતિ એટલે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાની પ્રણયકથા અહીંયા વર્ણવવામાં આવી છે. શિકારે ગયેલા દુષ્યન્ત કણ્વની પુત્રી શકુન્તલાને જુએ છે અને તેના તરફ આકર્ષાય છે. બન્ને ગાંધર્વ વિવાહથી જોડાય છે. શકુન્તલા ગર્ભવતી થાય છે. એકવાર તે દુષ્યન્તનાં વિચારોમાં ખોવાયેલી હોય છે અને અતિથિ તરીકે આવેલા દુર્વાસિાનો સત્કાર કરતી નથી. દુર્વાસિા મુનિ તેને શાપ આપે છે. અને દુષ્યન્ત તેને ભૂલી જાય છે. દુષ્યન્તનાં દરબારમાં શકુન્તલા અપમાનિત થાય છે કારણકે દુષ્યન્ત તેને ઓળખતો નથી. આથી તેની માતા મેનકા તેને સ્વર્ગમાં પાછી લઈ જાય છે. માછીમાર પાસેથી વીંટી પાછી મળતા દુષ્યન્તને શકુન્તલાનું સ્મરણ થાય છે. અને તે વિરહમાં અત્યંત પશ્ચાતાપ કરે છે. અંતે મારીચ ઋષિના આશ્રમમાં બન્નેનું સુખદ મિલન થાય છે. કાલિદાસની આ શ્રેષ્ઠ કૃતિને કાલિદાસસ્ય સર્વસ્ય કહેવાય છે.

ઋતુસંહારમ્

ભારતની સઘળી ઋતુઓનું વર્ણન કરતી કાલિદાસની આ કૃતિ પ્રકૃતિ અને માનવીય ભાવોનું સુંદર આલેખન કરે છે. કહેવાય છે કે આ કૃતિ યુવાન હૃદયના કવિએ લખી છે માટે પ્રકૃતિની યુવાન હૃદય પરની અસરનું વર્ણન આમાં છે. સૂર્યની પ્રચંડતા અને ચન્દ્રની સ્પૃહણીયતા બન્નેનું સુંદર વર્ણન અહીંયા છે. ગ્રીષ્મથી આરંભીને છ એ ઋતુનું સુંદર વર્ણન આ કૃતિમાં જોવા મળે છે અને ઋતુ સાથે માનવીય ભાવોમાં આવતા પરિવર્તન તેમજ વન્ય સૃષ્ટિ અને પ્રકૃતિ આ કૃતિમાં ખૂબ જ સરસ રીતે કંડારવામાં આવ્યા છે. શરૂઆતમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ આ કૃતિ કાલિદાસની ન હોવાની દલીલો કરી હતી. પણ કાલિદાસની પ્રતિભાનું બીજા અહીં સ્પષ્ટ રૂપે પાંગરતું દેખાય છે. પાછળથી પ્રમાણોને આધારે આ વાત ને નકારી કાઢવામાં આવી હતી.

કુમારસંભવમ્

શિવ અને પાર્વતીની પ્રણયકથા અહીં વર્ણવવામાં આવી છે. તારકાસુરના ત્રાસથી સંતમ દેવોએ પ્રજાપતિ બ્રહ્માને રક્ષણ માટે વિનંતી કરી . બ્રહ્માએ હિમાલયની પુત્રી પાર્વતી શિવ તરફ આકર્ષાય તેવું કરવાનું કહ્યું. કારણ કે શિવ અને પાર્વતીથી ઉત્પન્ન થનાર પુત્ર જ તારકાસુરનો નાશ કરવા સમર્થ છે એમ જણાવ્યું. દેવોએ કામદેવની મદદથી તેમનું મિલન યોજવાના પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ કામદેવ શિવજીના કોપમાં બળીને ભસ્મ થઈ ગયો. ત્યારબાદ શિવજીને પામવા પાર્વતીએ આકરૂ તપ કર્યું. શિવજીએ બ્રહ્મચારી વેશમાં આવેને પાર્વતીની પરીક્ષા લીધી. અંતે પોતે પાર્વતીના તપથી ખરીદાયેલા દાસ તરીકે પોતાને માને છે. શિવજીએ સપ્તર્ષિઓ દ્વારા હિમાલયને પાર્વતીના વિવાહનો પ્રસ્તાવ રજૂ કરાવ્યો છે. શિવ અને પાર્વતીના વિવાહ સંપન્ન થાય છે. કાલિદાસનું આઠ સર્ગનું કુમારસંભવ મળી આવે છે પણ પાછળથી સત્તર સર્ગનું કાવ્ય મળ્યું છે જે ક્ષેપક જણાય છે. મહાકાવ્યોનાં બધાં જ લક્ષણોથી યુક્ત અને પાંચ મહાકાવ્યમાં સ્થાન ધરાવતું કુમારસંભવ કાલિદાસની અદ્વિતીય કૃતિ છે.

મેઘદૂતમ્ :

મહાકવિ કાલિદાસની ખંડકાવ્ય રૂપે જાણીતી સંસ્કૃત સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ એટલે મેઘદૂત. આધુનિક સમયમાં જે ઊર્મિ કાવ્ય તરીકે પણ ઓળખાય છે. પોતાની ફરજ પરત્વે શિથિલ થયેલા અલકા નગરીના નિવાસી યક્ષને તેના સ્વામી કુબેરનો શાપ લાગ્યો. પરિણામ સ્વરૂપ તેને પોતાની પ્રિયાથી એક વર્ષ માટે વિખૂટાં રહેવું પડ્યું. તે રામગિરિના આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યો. અષાઠ મહિનાના પ્રારંભમાં પ્રિયાવિરહ અસહ્ય થઈ ગયો. અષાઠ મહિનાના વાદળો ઘેરાતા તેને મેઘ સાથે પોતાની પ્રિયાને સંદેશો મોકલવાનું નકી કર્યું. તે કામી હોવાથી જડ કે ચેતનનો ભેદ પામી શક્યો નહીં. પૂર્વમેઘમાં રામગિરિથી અલકા સુધીનો મેઘમાર્ગ વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરમેઘમાં અલકાવર્ણન, યક્ષગૃહ વર્ણન, યક્ષ પત્નીની વિરહદશા અને યક્ષ સંદેશ નું વર્ણન છે. માત્ર 120 શ્લોકોમાં લખાયેલ કાલિદાસની આ કૃતિ કાવ્યસર્જનનો ઉત્તમ નમૂનો છે. પ્રાચીન ભારતના વિસ્તૃત પ્રદેશોનું વર્ણન સુંદર રીતે થયું છે. મંદાકાન્તા છંદ પરની કવિની પકડ ભાવ અને ભાષા સાથે સુસંગત બેસે છે. મેઘદૂતનો આધાર લઈને ઘણાં દૂતકાવ્યો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લખાયાં પરંતુ મેઘદૂતને તોલે આવે તેવું કોઈ દૂતકાવ્ય લખાયું નથી.

રઘુવંશમ્

કાલિદાસનું આ ઉત્તમ મહાકાવ્ય ગણાય છે. અહીંયા રામાયણને આધારે સૂર્યવંશના દિલીપ રાજાથી શરૂ કરી અગ્નિર્ષ રાજા સુધીના રાજવીઓનાં ચરિત્રનું વર્ણન છે. જેમ નાટકમાં શાકુન્તલ તેમ કાવ્યોમાં રઘુવંશ કાલિદાસનું શ્રેષ્ઠ કાવ્ય ગણાય છે. રાજાઓના ભવ્ય આદર્શને અને ભારતીય સંસ્કૃતિને કાલિદાસે સુંદર રીતે રજૂ કર્યા છે. આ મહાકાવ્યમાં નાયકો અનેક હોવા છતાં કથાનકની એકસૂત્રતાને હાનિ પહોંચી નથી. આ કાવ્ય તેની ભાષા, વર્ણનકલા, અને પ્રવાહિતાને લીધે લોકપ્રિય બન્યું છે.

6.3 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલાનાં ત્રણ અંકોનું વિષયવસ્તુ

અંક:૧

પ્રથમ અંકના આરંભમાં શિવના અષ્ટ સ્વરૂપનું વર્ણન કરતી નાન્દી આવે છે. નાન્દી એટલે પ્રારંભમાં આવતી દેવ દ્વિજ કે રાજાની સ્તુતિ. શરૂઆતમાં જ રથમાં બેઠેલો દુષ્યન્ત સારથી સાથે હરણાંનો શિકાર કરવા માટે પાછળ દોડી રહ્યો છે. રાજા દુષ્યન્ત બાણ મારવાની તૈયારીમાં જ છે ત્યાં બાણના માર્ગમાં તપસ્વીઓ આવીને ઊભા રહે છે અને વૈષ્ણવ રાજાને વારે છે અને કહે છે કે આ આશ્રમના મૃગને ન મરાય. આપનું શસ્ત્ર તો પીડિતોનાં રક્ષણ માટે હોય નિર્દોષ પર પ્રહાર માટે નહીં. તપસ્વીઓ રાજાને કણ્વ મુનિના આશ્રમ માં અતિથિ સત્કાર માટે લઈ જાય છે. કણ્વ મુનિની અનુપસ્થિતિ છે તેઓ પ્રતિકૂળ દૈવનું શમન કરવા સોમતીર્થ ગયા છે. શકુન્તલા તેની સખીઓ સાથે પ્રવેશે છે પ્રિયંવદા અને અનસૂયા સાથે વાર્તાલાપ કરતી શકુન્તલા અપ્રતિમ સૌન્દર્યથી દુષ્યન્ત તેના તરફ આકર્ષાય છે. તે વિચારે છે કે આ સુંદરી અવશ્ય ક્ષત્રિય દ્વારા પરણવા યોગ્ય છે કારણ કે મારું આર્ય મન તેને પરણવાની ઈચ્છા સેવે છે. આ પ્રથમ અંકમાં જ ભ્રમરબાધા પ્રસંગ આવે છે. મહાકવિ કાલિદાસની મૌલિકતાનો ઉત્તમ નમૂનો આ પ્રસંગ છે. પાણીના સિંચનથી ગભરાયેલો એક ભ્રમરો નવમાલિકાને ત્યજીને શકુન્તલાના મુખની આસપાસ મંડરાય છે. દુષ્યન્ત આ પ્રસંગને વર્ણવતા કહે છે કે આ ભ્રમરો ભાગ્યશાળી છે. સારરૂપ અધરોજનું પાન અને કરે છે. ખાનગી વાતો કરતો હોય તેમ તેના કાન નજીક ગણગણે છે. શકુન્તલાની સખીઓ દુષ્યન્તને બોલાવવાનું કહે છે કે ભ્રમરો શકુન્તલાને સતાવે છે એટલે રાજા દુષ્યન્તને બોલાવવો જોઈએ કારણકે તપોવનનું રક્ષણ તો રાજાએ જ કરવાનું હોય. સંતાઈને ઉભેલો રાજા દુષ્યન્ત પ્રકટ થાય છે અને શકુન્તલા અને દુષ્યન્ત નું પ્રથમ મિલન થાય છે. શકુન્તલા પણ દુષ્યન્ત પ્રત્યે અદમ્ય આકર્ષણ અનુભવે છે અને વિચારે છે કે કોણ જાણે કેમ હું પણ તપોવન વિરોધી વિકારને વશ થાઉં છું. નાયક અને નાયિકાની મુલાકાતને અંતે સૂક્ષ્મ પ્રણયનાં બીજ બનેના હૃદયમાં રોપાયાં છે એ સુંદર રીતે આલેખાયું છે. આમ, સમગ્ર રીતે જોતા પ્રથમ અંક પ્રથમ મિલન ને સાર્થક બનાવે તેવો છે અને પહેલી દૃષ્ટિના પ્રેમને રજૂ કરતો નાટ્યક્ષમ બન્યો છે.

અંક : 2

બીજા અંકમાં રાજાનો અનુરાગ અને ઉત્કંઠા પ્રબળ બને છે. શૃંગારરસનો પરિપોષ આ અંકમાં જોવા મળે છે. રાજાનું મન મૃગયા પરથી ઊઠી ગયું છે અને રમણી શકુન્તલાએ તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે. દુષ્યન્ત વિદૂષકની પાસે મન ખોલીને વાતો કરે છે અને શકુન્તલાના સૌન્દર્યના વખાણ કરે છે. વિદૂષક પણ શકુન્તલાને દુષ્યન્ત પ્રત્યે અનુરાગ છે એ જાણીને પ્રણયમાર્ગમાં આગળ વધવાની સલાહ આપે છે. પણ આવડો મોટો રાજા વિના કારણ શકુન્તલાને મળવા શી રીતે જાય? પણ એવામાં ઋષિઓનું તેડું આવે છે. કણ્વ મુનિની ગેરહાજરીમાં રાક્ષસો આશ્રમના તપસ્વીઓને રંજાડી રહ્યા છે ઈન્દ્રના પણ સહાયક એવા રાજા દુષ્યન્ત પાસે ઋષિકુમારો સહાય માટે મદદ માંગે છે

. દુષ્યન્ત પોતાનો રથ તૈયાર કરે છે. ઋષિકુમારો સાથે સહર્ષ આશ્રમમાં જવાનું સ્વીકારે છે એ બહાને ફરીવાર શકુન્તલાનું દર્શન થશે એમ વિચારી પુલકિત થાય છે. અને બીજી બાજુ રાજધાનીમાંથી કરભક દુષ્યન્ત ની માતાનો સંદેશ લઈને આવે છે કે આજથી ચોથા દિવસે તેઓ પુત્ર પિંડપાલન નો ઉપવાસ કરવાના છે અને માટે દુષ્યન્તનું એટલે કે પુત્રનુ હાજર રહેવું જરૂરી છે. રાજા દુષ્યન્ત દ્વિધામાં પડી જાય છે. એકબાજુ તપસ્વીનું કાર્ય તો બીજી બાજુ માતાની આજ્ઞા. પરંતુ પ્રજાપ્રેમી રાજા તપસ્વીઓના કામને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. રાજા વિદૂષકને કહે છે કે અત્યારે મારે અહીં રહેવું વધારે જરૂરી છે વળી, માતાએ તને પણ પુત્ર જ માન્યો છે માટે આ કામ માટે તુ જશે તો પણ પુત્રપિંડ પાલનનું માતાએ આચરેલું વ્રત સાર્થક ગણાશે. પુત્રપિંડ વ્રત માટે વિદૂષકને નિયુક્ત કરી રાજા સ્વયં તપોવનમાં હાજર રહે છે. પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ આ અંક ખૂબ અગત્યનો છે. રાજાનું ઉદાત ચરિત્ર અને મહાનુભાવતાને પ્રકટ કરતા શ્લોકોને કવિએ આ અંકમાં સારું એવું સ્થાન આપ્યું છે.

આ જ અંકમાં આવતા પરિહાસજલ્પિત નામના પ્રસંગનું પણ ખૂબ મહત્ત્વ છે. વિદૂષક સ્વભાવે વાચાળ અને બોલકો છે રાજાને ડર છે કે એ શકુન્તલા સાથેના પોતાના પ્રણયની અને તેની સાથે ગાંધર્વ વિવાહથી જોડાવાની વાત અંત:પુરમાં જઈને બધાને બકી દેશે. માટે રાજા વિદૂષક ને સમજાવે છે કે હું તો માત્ર ઋષિઓ પ્રત્યેના ગૌરવ ને કારણે જ રોકાયો છું બાકી મુનિ કન્યાની મને કોઈ અભિલાષા નથી. ક્યાં અમે ? ને ક્યા મૃગબાળ સાથે ઉછરેલી મદનભાવને ન જાણનારી એ બાળા? મિત્ર મશ્કરીમાં બકેલી વાત સાચી માનીશ નહીં. આ પ્રસંગ ને કવિ પરિહાસજલ્પિત કહે છે. એટલે કે મજાકમાં કહેલી વાત. આ પ્રસંગનું નાટ્યાત્મક મહત્ત્વ ખૂબ છે. કારણકે ભવિષ્યમાં દુર્વાસા મુનિના શાપને કારણે શકુન્તલાને રાજા ભૂલી જવાના છે. જો વિદૂષક આ વાતને સાચી માને તો રાજધાનીમાં રાજા પાછા આવે ત્યારે રાજાને વિદૂષક શકુન્તલાની યાદ તાજી કરાવે. આમ થતા શાપની અસર વાસ્તવિક ન લાગે. આમ અહીં આ પ્રસંગમાં દુષ્યન્ત નું તાત્કાલિક દેખાતું અસત્ય ભાવિ નાટ્યાત્મક આયોજન માટે વાસ્તવિકતાને પોષી રહ્યું છે.

આમ, બીજા અંકના વિદૂષકની વિટંબણા, સેનાપતિની મૃગયા પ્રશંસા, ઋષિકુમારોનું આગમન, કરભકપ્રસંગ, અને પરિહાસવિજલ્પિત આ બધુ જ નાટકના કથાનકને આગળ ધપાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે.

અંક : 3

ત્રીજા અંકમાં સંભોગ શુંગારની કામશ્રી વિલસે છે. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાની કામતમ અવસ્થા બતાવી કવિ વાસ્તવમા શુંગારનો પરિપોષ કરે છે. ત્રીજા અંકનો પડદો પડતા જ હાથમાં દર્ભ ગ્રહણ કરતો શિષ્ય પ્રવેશે છે અને રાજા દુષ્યન્તના મહાન પ્રભાવની વાત કરે છે. જેવો રાજા તપોવનમાં પ્રવેશ્યો કે સઘળાં અનુષ્ઠાનો વિઘ્નો વિનાનાં થઈ ગયાં છે. આ બાજુ શકુન્તલા ની તબિયત નાજુક છે. તે અસ્વસ્થ છે તેને લૂ લાગી છે એવું જાણવામાં આવતા સખી પ્રિયંવદા વાળાનો લેપ અને દાંડાવાળા કમળપત્રો લઈ જાય છે. બીજી તરફ અંકનું મુખ્ય દર્શ્ય કામાતુર રાજા દુષ્યન્તના પ્રવેશથી આરંભાય

છે. રાજા કામદેવ અને ચન્દ્રને ઠપકો આપી શ્લોક ઉચ્ચારે છે. લતામંડપમાં સખીઓનો શકુન્તલા સાથેનો સંવાદ એ સાંભળે છે રાજાને ખાતરી થાય છે કે શકુન્તલા પણ રાજાના પ્રેમમાં એટલી જ વિહ્વળ છે જેટલા સ્વયં દુષ્યન્ત છે. શકુન્તલા અને સખીઓનો વાર્તાલાપ ચાલે છે અને રાજા લતા પાછળથી બધું જ સાંભળે છે. વાર્તાલાપ પરથી શકુન્તલાની વિરહાવસ્થાનું જ્ઞાન થાય છે. રાજા વગર શકુન્તલા બેચેન છે અને સખીઓને કહે છે કે હું રાજાની કૃપાપાત્ર બનું એવું કરો અન્યથા શું પરિણામ આવશે એની ખબર નથી. સખીઓ શકુન્તલાને રાજા તરફ પ્રેમપત્ર લખવાનું સૂચન કરે છે અને કમળના પાન પર પોતાના નખથી એક પત્ર લખે છે. રાજા પણ વળતો જવાબ આપે છે. આ પ્રેમપત્રના માધ્યમથી બન્નેનું મિલન થાય છે. સખીઓ શકુન્તલાની સોંપણી દુષ્યન્તને કરે છે અને બન્ને ગાંધર્વ વિવાહથી જોડાય છે.

6.4 સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિ

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણનું સામંજસ્ય સ્પષ્ટપણે દેખાય છે અથવા તો એમ કહેવામાં પણ અતિશયોક્તિ નથી કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વેદથી લઈને આધુનિક સાહિત્ય સુધી પર્યાવરણ કયાકને ક્યાંક કવિ અને લેખકો માટે અસરકારક પરિબળ રહ્યું છે. વાસ્તવમાં પણ જ્યારે માનવજીવન અને પ્રકૃતિ જીવન એકમેક સાથે તાદાત્મ્ય કેળવે છે ત્યારે જ તેનું મહત્ત્વ વધી જાય છે. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તો સાહિત્યકારો અને કવિઓએ ઈશ્વરીય પ્રકાશનાં કેન્દ્રનું અનુસંધાન કરી અને આ પ્રકાશમાં જ પ્રકૃતિ અને માનવ બન્નેને પોતાના જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવતા દેખાડ્યાં છે.

ઉપનિષદનો ઋષિ સ્પષ્ટ ઘોષણા કરે છે-

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः

તમેવ ભાન્તમનુભાતિ સર્વં તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥) કઠોપનિષદ-15)

“ઈશ્વરના પરમધામને ન તો સૂર્ય પ્રકાશિત કરે છે ન ચંદ્ર કે ન તારાઓ, નથી ત્યાં વીજળી ચમકતી કે ન તો અગ્નિ. તેની છાયાથી જ બધું ઉજળું છે અને સમગ્ર જગત તેના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે.”

સત્યનો સાક્ષાત્કાર પામેલા મંત્ર દષ્ટા ઋષિ પુનઃ બોલી ઊઠે છે-

“હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુખમ્ | તત્ત્વં પુષ્પાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે | પૂષ્પનેકર્ષે યમ સૂર્યે પ્રાજાપતયવ્યૂહ રશ્મીન્ | હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિતં મુખમ્ | તત્ત્વં પુષ્પાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટયે | પૂષ્પનેકર્ષે યમ સૂર્યે પ્રાજાપતયવ્યૂહ રશ્મીન્ | સમૂહતેજો યત્તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્તે પશ્યામિ યોઽસાવસૌ પુરુષઃ સોઽહમસ્મિ ॥” (ઈશોપનિષદ-15.)

“સૂર્યના સોનેરી પ્રકાશથી સત્યનું મુખ ઢંકાયેલું છે. હે પૂષ્પ ! આ સોનેરી આવરણ ને આપ હટાવી સત્યનું નિર્બાધ દર્શન કરાવો. સૂર્યદેવ ! આપ આપના ચમકતા કિરણોને સમેટી લો જેથી આપનું પ્રકાશમાન અને પવિત્ર સ્વરૂપ અમે જોઈ શકીએ . સૂર્ય બિંબની આત્મા અને મારી આત્મા બન્ને એક જ છે.”

પર્યાવરણ અને માનવનું આથી વિશેષ તાદાત્મ્ય ક્યું હોઈ શકે ?

ઋગ્વેદનો આ મંત્ર આપણને પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણને ઉપકારકતાની વાત કરે છે ઋષિ કહે છે કે -

“હે વિદ્વાનો આપણા માટે આ પવનો મધુર બનો શીતળ બનો, આ સમુદ્ર અને નદીઓ શીતળ જળ વરસાવાનારી બનો, અને ઔષધિ મધુર ફળ આપનારી બનો.”

મધુ વાતા ઋતાયતે મધુ ક્ષરન્તિ સિન્ધવઃ।

માધ્વીર્નઃ સન્ત્વોષધીઃ ॥) ઋગ્વેદ-10:90:06)

અથર્વવેદમાં તો સ્પષ્ટ વિધાન છે કે “પૃથ્વી મારી માતા છે અને હું તેનો પુત્ર છું. “માતા ભૂમિઃ પુત્રોઽહં પૃથિવ્યાઃ।

અથર્વવેદના સાતમાં કાંડમાં માતૃભૂમિનાં સ્વરૂપ અને યશોગાથાનું નિરૂપણ છે. અદિતિને મા ભોમનો દરજ્જો અપાયો છે અને ત્યાં અદિતિને સંબોધીને માતૃભૂમિના યશોગાથાના મંત્રો છે. માતૃભૂમિ સત્કર્મમાં આસક્ત વ્યક્તિઓનું માતાની જેમ કલ્યાણ કરવાવાળી છે. તથા ધર્મ વગેરેના કામમાં જોડાયેલ લોકોની રક્ષા કરવાવાળી છે. માતૃભૂમિ યોગ્ય સંતતિ દ્વારા અમારી પુષ્ટિ કરે છે અને ધનધાન્ય દ્વારા અમારી તુષ્ટિ કરનારી છે. આ માતૃભૂમિ મન, શરીર અને ઈન્દ્રિયો ત્રણેયનું સુખ પ્રદાન કરતી હોવાથી ત્રિવિધ સુખદાત્રી છે. તેમની રક્ષા માટે અમો પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

મહીમૂ ષુ માતરં સુવ્રતાનામૃતસ્ય પત્નીમવસે હવામહે ।

તુવિક્ષત્રામજરન્તીમુરૂચીં સુશર્માણમદિતિં સુપ્રણીતિમ્ ॥) અથર્વવેદ)

આવાં અનેક ભાવપૂર્ણ વિધાનો ઋષિના જોવા મળે છે. આમ આ સૂક્તમાં ઠેર-ઠેર માતૃભૂમિ પ્રત્યેના અસંખ્ય ઋણની ઋષિ વાત કરે છે અને માતૃભૂમિના આપણે બધા દેવાદાર છીએ અને પૃથ્વીનું જતન અને સંરક્ષણ આપણી જવાબદારી છે એવું કહીને એમની યશોગાથા ગાતા જણાય છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનું આ ઉદાહરણ પણ આપણને પર્યાવરણના કલ્પન વડે જીવનનો મર્મ સમજાવી જાય છે.

યથાકાશસ્થિતો નિત્યં વાયુઃ સર્વત્રગો મહાન્ ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મત્સ્થાનીત્યુપધારય ॥) ભગવદ્ગીતા 9.7)

“જેવી રીતે સર્વત્ર વિચરણ કરનારો વાયુ આકાશમાં સ્થિત છે તેવી જ રીતે બધા જ મનુષ્યો તું મારામાં સ્થિત જાણ.”

મુંડકોપનિષદ નો નિમ્નલિખિત મન્ત્ર પણ અહીં નોંધનીય છે.

દ્વા સુપર્ણાં સયુજા સગ્વાયા સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્ત્યનશ્ચન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥) મુંડકોપનિષદ- 3.1.1.)

“એકબીજાની સાથે રહેવાવાળા, એકબીજાના મિત્રો બે પક્ષીઓ એક જ વૃક્ષ પર નિરાંતે બેઠાં છે જેમાનું એક પક્ષી સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાય છે જ્યારે બીજું માત્ર શાંતિથી જોયા કરે છે.”

મુંડકોપનિષદમાં વર્ણિત આ શ્લોક પણ બે પક્ષીઓની વાત વડે જીવાત્મા અને પરમાત્માનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં પણ પર્યાવરણનાં તત્ત્વો વર્ણનના માધ્યમ બન્યાં છે.

વેદ, ઉપનિષદો, પુરાણ રામાયણ મહાભારત, પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્ય કે આધુનિક સંસ્કૃત સાહિત્ય એમ દરેક જગ્યાએ સંસ્કૃત અને પર્યાવરણ એકમેકના પૂરક રહ્યા છે એટલું જ નહીં માનવને પણ પ્રકૃતિથી અત્યંત નિકટ બતાવી માનવ મહત્ત્વને પણ આપણા સાહિત્યકારોએ ઉર્ધ્વગામી બનાવ્યું છે. કાલિદાસના જ સાહિત્યની વાત કરીએ તો માનવ અને પ્રકૃતિ બંનેને તેણે એટલા નિકટથી બતાવ્યા છે કે ક્યારેક એ બન્ને વચ્ચે કોઈ ભેદ જ નથી એવું જણાય છે. પ્રકૃતિ અને માનવનો એટલો ઘનિષ્ટ સંબંધ રહ્યો છે કે વનસ્પતિ પશુ પંખી કે પછી પર્યાવરણના તત્ત્વોમાં પણ મહાકવિ કાલિદાસે માનવીકરણ કર્યું છે. માનવ સંવેદનોને અનુભવતા કે માનવ સાથે વાત કરતા પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો માનવ સાથે તાદાત્મ્ય કેળવતા જણાય છે. કવિની કૃતિમાં પર્યાવરણ પ્રસંગને ચારુ બનાવે છે અને પાત્રોના વ્યક્તિત્વમાં ઉત્કર્ષ લાવે છે તો ક્યારેક સાવ સામાન્ય લાગતા પ્રસંગને પણ અદ્ભુત બનાવી દે છે.

6.5 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના પ્રથમ ત્રણ અંકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પર્યાવરણ

મહાકવિ કાલિદાસની દરેક કૃતિમાં પર્યાવરણ અભિન્ન અંગ બની રહ્યું છે. તેની પાત્રસૃષ્ટિને અસર કરતું પ્રબળ પરિબળ એટલે પર્યાવરણ. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલની જ માત્ર વાત કરીએ તો પર્યાવરણને ખોળે પાંગરતા પ્રેમનું અદ્ભુત નાટક છે. પર્યાવરણની વિવિધ છબીઓના નિતાંત મનોરમ અને પ્રભાવશાળી દૃશ્યો અહીંયા ભાવકને મુગ્ધ કરી દે છે. વાસ્તવમાં આપણા કવિ પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિ સાથે એવા તો ભળી ગયા છે પર્યાવરણ તરફ મનુષ્યનો પ્રેમ ચિત્રિત કરતા કરતા ક્યારેક મનુષ્ય તરફ પર્યાવરણનો પ્રેમ, સખાભાવ કે પછી પર્યાવરણ અને મનુષ્ય એકમેકના પૂરક છે એવું ચિત્રણ કરી રહ્યા હોય તેવું લાગે છે.

પ્રથમ અંકની શરૂઆતમાં જ સૂત્રધાર અને નટીનાં સંવાદોમાં પ્રક્ષકોને નાટ્ય પ્રયોગ તરફ અભિમુખ કરવા ગ્રીષ્મને લગતા સુંદર પદો ગવાય છે. પાટલપુષ્પ, વનવાયુ, ભમરા દ્વારા ચુમાયેલા શિરીષ પુષ્પોના પ્રમદાઓએ પહેરેલા કુંડળ વગેરેનાં વર્ણનો પર્યાવરણનાં ઘોતક છે. માલિની નદી અને સોમતીર્થ જેવા પવિત્ર સ્થળો નો ઉલ્લેખ પ્રથમ અંકમાં જોવા મળે છે. કાલિદાસે પોતાના પાત્રોને પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો સાથે જોડીને તેના વ્યક્તિત્વમાં નિખાર આણ્યો છે તો ક્યારેક પ્રકૃતિના તત્ત્વોમાં માનવીકરણ પણ કર્યું છે કણ્વની ગેરહાજરીમાં પિતાજીએ વૃક્ષોને પાણી પાવાનું કામ નાજુક નમણી શકુન્તલાને સોંપ્યું છે ત્યારે સખીઓ કહે છે કે ઋષિએ નવમાલિકાના પુષ્પ જેવી સુકુમાર શકુન્તલાને આ કામ સોંપીને યોગ્ય નથી કર્યું અને શકુન્તલાના કોમળ શરીરને વર્ણવવામાં પર્યાવરણ નાં તત્ત્વોને કેવા સુંદર રીતે જોડી દીધા છે !

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमृषिर्व्यवसति ॥ (1.18)

“आ स्वाभाविक રીતેજ કોમળ અને સુંદર શરીરને તપ યોગ્ય બનાવવું એ તો નીલકમળના પાનની ધારથી શમીલતાને કાપવા જેવું છે.”

કણ્વ મુનિના આશ્રમનું વર્ણન તેમજ બાણના ભયથી ભયભીત થયેલા હરણનું સુંદર વર્ણન રોચક છે. 1-7.. લગામ છૂટતાં અશ્વો કેવા દોડે તે વર્ણનમાં પણ પર્યાવરણની નિકટતા દેખાય છે. વનજયોત્સનાને ભૂલતા પહેલા શકુન્તલા પોતાના આત્માને ભૂલે એ વાત પણ સુંદર રીતે આલેખાઈ છે. “તદાત્માનપિ વિસ્મરિષ્યામિ ।” પર્યાવરણ અને માનવનું એટલું બધું તો તાદાત્મ્ય સધાયું છે કે સાક્ષાત શકુન્તલાને જ લતા માનવામાં આવી છે શ્લોક 1.18 અથવા લતા સનાથ ઇવાયં કેસર વૃક્ષકઃ । વગેરે વિધાનો આ વાતનું સમર્થન કરે છે. પવનથી ઊડેલી ધૂળ આશ્રમનાં વૃક્ષો પર સૂકવેલા વલ્કલ પર પડતી કેવી લાગે તેનું વર્ણન , ઉનાળામાં પાણીમાં પડી રહેતા મહિષો , મૃગોના જૂથનું વાગોળવું , ડુક્કારોનું ઘાસ ઉખેડવું વગેરે વર્ણનો પણ સાહજિક અને પર્યાવરણ સાથે વણાયેલા લાગે છે.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલાના બીજા અંકના સંદર્ભમાં પર્યાવરણનું અવલોકન કરીએ તો ઠેર ઠેર પ્રકૃતિ અને માનવ એકમેકના સખા કે સહચર હોય તેવું જણાય છે. પ્રણયમાં, વિરહમાં, મિલનમાં કે મિલનની આતુરતામાં દરેક જગ્યાએ કવિ પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિની ઓથમાં નાટ્ય વર્ણનો કરવામાં કે નાયક નાયિકાના મનોગત ભાવોને વાચા આપવામાં સક્ષમ બન્યા છે. બીજા અંકની શરૂઆતમાં જ શિકાર કરીને થાકી ગયેલા વિદૂષક ની ઉક્તિમાં પણ પર્યાવરણનું દર્શન છે. વિદૂષક વનમાં ભટકીને થાકી ગયો છે હરણ, સુવર, વાઘ આ બધા પ્રાણીઓનો ઉલ્લેખ છે. નદીમાં પાંદડા પડવાથી તૂટી થઈ ગયેલું પાણી તેને ભાવતું નથી. વિદૂષક રાજાને શિકાર ન કરવા માટે કહે છે કારણકે તે ખૂબ જ થાકી ગયો છે અને રાજા શિકારપ્રેમી છે. બિચારા અને કંટાળેલા વિદૂષકની રાજાની શિકાર ન કરવાની વિનંતીમાં પણ આપણને પર્યાવરણના ખોળે રમતા પ્રાણીઓની સાહજિક ચેષ્ટાના સરસ દર્શન થાય છે. વિદૂષક કહે છે કે -

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं श्रुद्धैर्मुहुस्ताडितं

छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।

विश्रब्धं क्रियतां वरातततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले

विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ (૨.૬)

“તળાવની પાણીમાં પાડાઓ આજે ભલે વારંવાર શિંગડાઓમારી ડૂબકી લગાવે, છાયામાં ટોળામાં બેઠેલા હરણાઓ ભલે વાગોળે, ડુક્કરની હાર ભલે ખાબોચિયામાના મુસ્તા ઘાસ ઉખેડે અને ભલેને શિથિલ ગાંઠવાળું ધનુષ આજે આરામ કરે.”

વિદૂષકની આ નાનકડી અરજીમાં પર્યાવરણની વન્ય સૃષ્ટિનો ઉલ્લેખ અદ્ભુત છે. વળી, વૃક્ષની છાયામાં બેસીને વિદૂષક અને રાજા ગોષી કરે છે અને રાજા જ્યારે

શકુન્તલાના સૌન્દર્યના વખાણ કરે છે તે વર્ણનમાં શકુન્તલાના સૌન્દર્યને પણ કાલિદાસ પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણના કલ્પનોની મદદથી વધારે શૃંગારમય અને રસિક બનાવે છે છે

અનાઘ્રાતં પુષ્પં કિસલયમલૂનં કરુહૈ-

રનાવિદ્ધં રત્નં મધુ નવમનાસ્વાદિતરસમ્ ।

અઘ્વણં પુણ્યાનાં ફલમિવ ચ તદ્વૃપમનઘં

ન જાને ભોક્તરં કમિહ સમુપસ્થાસ્યતિ વિધિઃ ॥ (૨.૧૦)

“શકુન્તલાનું નિર્દોષ રૂપ જાણે વણસૂઘેલુ પુષ્પ, નખોથી વણચૂંટાયેલ તાજી કુંપળ, વણવીંધું રત્ન, અનાસ્વાદિત તાજું મધ, અને અખંડ પુણ્યોના ફળ જેવું છે. તેના ઉપભોગ માટે બ્રહ્મા કોને નક્કી કરશે તેની ખબર નથી.”

બીજા અંકમાં જ્યારે તપસ્વીઓ રાજાને રાક્ષસોના રંજાડથી આશ્રમના રક્ષણ માટે રોકાઈ જવાનું કહે છે ત્યારે દુષ્યન્ત આ પ્રસ્તાવને સ્વીકારે છે પરંતુ બીજી બાજુ માતાનો સંદેશો આવે છે કે પુત્રપિંડ પાલનના વ્રત માટે દુષ્યન્તે રાજધાનીમાં પાછું ફરવું પડશે. દુષ્યન્ત દ્વિધામાં મુકાઈ જાય છે અને શું કરવું અને શું ન કરવું કયા કાર્યને પ્રાધાન્ય આપવું એ વિમાસણમાં મુકાઈ જાય છે. એ વખતે દુષ્યન્તની મનઃ સ્થિતિનું વર્ણન કરવામાં પણ આપણા કવિએ પર્યાવરણના કલ્પનો મૂક્યા છે અને એ વર્ણનને વધારે અસરકારક બનાવ્યું છે. જેમ પર્વતની સામે અથડાતા નદીનો પ્રવાહ બે દિશામાં ફંટાઈ જાય તેમ બન્ને કાર્યોના સ્થાન જુદા હોવાથી માત્ર મન પણ બે દિશામાં વહેંચાઈ જાય છે.

કૃત્યયોર્ભિન્નદેશત્વાહૃવૈધી ભવતિ મે મનઃ।

પુરઃ પ્રતિહતં શૈલે સ્ત્રોતઃ સ્ત્રોતવહો યથા ॥ (૨.૧૭)

ભારતીય પરંપરામાં પૂજા અને યજ્ઞમાં આગવું સ્થાન ધરાવતું દર્ભ એ પર્યાવરણની જ દેન છે. રાજાના મહાન પ્રભાવની વાતો જ્યારે ત્રીજા અંકમાં કવિ આલેખે છે અને કહે છે કે રાજાના તપોવનના આગમનથી જ સઘળા અનુષ્ઠાનો વિઘ્નરહિત બન્યા છે. ત્યારે ત્રીજા અંકની શરૂઆતમાં જ પડદો ખૂલતા યજ્ઞમાનનો શિષ્ય હાથમાં દર્ભ લઈને આ વાત કરતો જણાય છે. આ ઉપરાંત શકુન્તલાની સખી પ્રિયંવદા શકુન્તલાની સખી પ્રિયંવદા શકુન્તલાની બિમારી દૂર કરવા માટે દાંડાવાળા કમળપત્રો અને વાળાનો લેપ લઈને જતી બતાવાઈ છે. શકુન્તલાને લૂ લાગી છે. તે વિરહાવાસ્થાને કારણે ફીકી પડી ગઈ છે તેના શરીરને ઠંડક આપવા માટે પ્રકૃતિના ઔષધીય તત્ત્વો લાવવામાં આવ્યા છે. આ સાથે માતા ગૌતમીએ યજ્ઞનું શાંતિજળ પણ મોકલાવ્યું છે. આમ કાલિદાસની કૃતિમાં એકેય પ્રસંગ એવો નથી કે જ્યાં પર્યાવરણ કે પ્રકૃતિનું તાદાત્મ્ય ન હોય.

શેવાળ થી છવાયેલું કમળ પણ મનને આનંદિત કરે છે અને ઈંગુદીનું તેલ અને ઊશિર અનુલેપન પણ કેવા અદ્ભુત ઔષધ બની રહે છે તે ઉલ્લેખો પણ અંકમાં આવતા વર્ણનોને ચારુ બનાવે છે.

ત્રીજા અંકમાં જ પ્રથમ દૃશ્ય રાજાનું શકુન્તલાદર્શન એ મુખ્ય દૃશ્ય છે. તેમાં પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શકુન્તલાના વિરહથી તમ રાજા કામદેવને અને ચંદ્રને ઠપકો આપતા જણાય છે. રાજા કહે છે કે કામદેવના પુષ્પના

બાણ અને ચન્દ્રના શીતળ કિરણો બન્ને મારા જેવાની બાબતમાં જુદા જ જણાય છે. કારણકે ચન્દ્ર હિમભર્યા બાણોથી અગ્નિ વરસાવે છે અને કામદેવ તેના પુષ્પના બાણોને વજ્ર જેવા કઠોર બનાવે છે. રાજાની નાની એવી એકોક્તિમાં અને પ્રિયા મિલનની વિઢળતામાં માલિની છંદમાં લખાયેલ આશ્લોકમાં પર્યાવરણ કેવો સુંદર ભાગ ભજવે છે.

તવ કુસુમશરત્વં શીતરશ્મિત્વમિન્દો-

દંવયમિદમયથાર્થં દૃશ્યતે મદ્વિધેષુ ।

વિસૃજતિ હિમગર્ભૈરગ્નિમિન્દુમયૂઝ્વૈ-

સ્ત્વમસિ કુસુમબાણાન્ વજ્રસારી કરોષિ ॥ (૩.૩)

૩ા ઉપરાંત શકુન્તલાએ રાજાને લખેલ પ્રેમપત્રમાં પણ દિવસ ચન્દ્ર, રાત્રિ, પોયણી વગેરે પર્યાવરણના કલ્પનો પ્રેમપત્રને રોચક અને નવીન બનાવે છે. સમગ્ર અંકમાં શકુન્તલાના સખીઓ સાથે ઉદ્યાન અને લતામંડપના સંવાદો, કણ્વ મુનિના આશ્રમનો પરિવેશ, આશ્રમમાં સાહજિક રીતે વિચરતાં પ્રાણીઓ અને પંખીઓ, ચક્રવાક અને ચક્રવાકીના નાટ્યાત્મક સંદર્ભો વગેરે આપણને કાલિદાસની પર્યાવરણ સાથેની પ્રીત અને તાદાત્મ્યના દર્શન કરાવે છે એટલું જ નહીં પણ લેખકનો સ્વયંનો પ્રકૃતિનું બારીકાઈથી અવલોકન કરવાનો દૃષ્ટિકોણ પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

૬.૬ સંદર્ભ સાહિત્ય

1. Abhignan Shakuntala of Kalidas by A.B. GajendraGadkar, The popular Boko store, Su@a,1962.
2. મહાકવિ કાલિદાસ, રમાશંકર તિવારી, ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન વારાણસી ૧૯૬૧
3. કાલિદાસકૃત અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ, સ્વધરા નાન્દી, મહાજન પબ્લિશિંગ હાઉસ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.
4. કાલિદાસ ગ્રંથાવલી, સમ્પાદક, ડૉ. બ્રહ્માનંદ ત્રિપાઠી, ચૌખમ્બા સુરભારતી પ્રકાશન, વારાણસી, ૧૯૬૧ ચૌખમ્બા સુરભારતી ગ્રંથમાલા ૨૬૦ પુનઃ મુદ્રણ -૨૦૦૫
5. મહાકવિકાલિદાસવિરચિતમ્ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્, સંપાદન, ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલ, પ્રકાશક, નીલમ પટેલ વાડજ, અમદાવાદ, માર્ચ, 2017
6. The complete work of Kalidas, ChandraRajan, Sahitya Akademi, Delhi, 2003

7. संस्कृतनाटक, मूल लेखक ए.बी कीथ. अनुवादक उदयभानु, छठा संस्करण, १९८३,
8. संस्कृतसुकविसमीक्षा, बलदेव उपध्याय, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, प्रथम संस्करण, १९६३
9. ९.१०८ उपनिषद् ज्ञानखण्ड, पं. रामशर्मा आचार्य, गायत्री तपोभूमि, मथुरा, २००६
10. संस्कृत साहित्यનો परिचयात्मक इतिहास, प्रशिष्ट लेखक, सरस्वती प्रकाशन अमदावाड, प्रथम आवृत्ति 1962

6.7 तमारी प्रगति यकासो

प्रश्न-1 नीयेना प्रश्नोना विस्तारपूर्वक जवाब लपो

1. काविदासना जवन अने समय पर विस्तृत नोंध लपो.

2. अभिज्ञानशाकुन्तलना प्रथम त्रश अंकोमां निरूपित पर्यावरण अने मानवजवननां तादात्म्यने समजवो.

3. काविदास विषयक प्रसिद्ध दंतकथाओ वर्णवो.

4. अभिज्ञानशाकुन्तलना प्रथम त्रश अंकोनुं विषयवस्तु समजवो.

પ્રશ્ન-2 નીચેના વિષયો પર ટૂંકનોંધ લખો.

1. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણના સંદર્ભો
2. પરિહાસ વિજલ્પિત
3. ભ્રમર બાધા પ્રસંગ
4. કાલિદાસની કૃતિઓ પર નોંધ લખો.

પ્રશ્ન-3 નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો.

1. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં પ્રથમ અંકમાં નાન્દી સ્વરૂપે ક્યા દેવની સ્તુતિ છે ?

2. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં બીજા અંકમાં ક્યા રસનો પરિપોષ જોવા મળે છે?

3. કાલિદાસ રચિત મહાકાવ્યો અને ખંડ કાવ્યો નાં નામ લખો.

4. કાલિદાસરચિત મહાકાવ્યો ક્યા ક્યા છે ?

5. દુષ્યન્તની માતા ક્યા વ્રતના આચરણ માટે દુષ્યન્તનેઆશ્રમ માંથી પાછા બોલાવે છે ?

લેખક : ડૉ. પ્રીતિ પુજારા, એસોસિએટ પ્રોફેસર,
મ્યુનિસિપલ મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ગોંડલ

રૂપરેખા

- 7.0 પ્રસ્તાવના
- 7.1 ઉદ્દેશો
- 7.2 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં ચોથા અંકનું વિષયવસ્તુ
- 7.3 કાલિદાસની કૃતિઓમાં પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિ
- 7.4 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ચોથા અંકના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પર્યાવરણ
- 7.5 તત્ર શ્લોકચતુષ્ટયમ્
- 7.6 સંદર્ભ સાહિત્ય
- 7.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

7.0 પ્રસ્તાવના

ભારતીય ઈતિહાસના સાહિત્યજગતમાં કાલિદાસનું નામ આજેય અમર છે. તેના જેવા અદ્વિતીય કવિ કોઈ થયા નથી અને થશે પણ નહીં. રસસિદ્ધ મહાકાવિઓની ગણનામાં જેનું નામ મોખરે છે એવા કવિ કાલિદાસની અમર કૃતિ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અને તેના ચતુર્થ અંક માટે સંસ્કૃતમાં એક પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે.

કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યં તત્ર રમ્યા શકુન્તલ ।

તત્રાપિ ચ ચતુર્થોઙ્કસ્તત્ર શ્લોકચતુષ્ટયમ્ ॥

કાવ્યોમાં નાટક શ્રેષ્ઠ વિધા છે. તેમાં અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ રમણીય નાટક છે. અને તેમાં ચાર શ્લોકો શ્રેષ્ઠ છે. (જેની ચર્ચા આપણે આગળ કરીશું). કાલિદાસ પ્રકૃતિ ને વરેલા કવિ છે. પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ. એમની દરેક રચનામાં જીવંત છે. કાલિદાસની ત્રણેય નાટ્ય કૃતિઓ માલવિકાગ્નિમિત્ર ,વિક્રમોર્વશીયમ અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ પ્રણય કથાઓ છે.કાલિદાસની પ્રણયભાવના અને જીવન દર્શનનું ઊંડું પ્રતિબિંબ આ કૃતિઓમાં ઝીલાયું છે. પ્રથમ દૃષ્ટિનો પ્રેમ કેવી રીતે વિકસે છે તેમાં કેવા અવરોધો આવે છે અને અંતે કઈ રીતે સમષ્ટિને ઉપકારક થાય છે તે સુંદર રીતે આલેખાયું છે. આ એકમમા આપણે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ચોથા અંકનું વિષયવસ્તુ તેમજ કાલિદાસનું પ્રકૃતિ સાથેનું ગાઢ તાદાત્મ્ય વિષયો પર ચર્ચા કરીશું. ભારતીય પરંપરામાં પણ કાલિદાસનો અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનો ચોથો અંક સવોત્કૃષ્ટ ગણાયો છે. તેના વિષયવસ્તુ, રસ, નેતા, નાટ્યગત વિલક્ષણતાઓ પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ નું આલેખન નાટકને વિકસાવવામાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન ગણાય છે. આ બધી જ બાબતો વિગતે કરીશું અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનો ચતુર્થ સમગ્ર કૃતિના હાર્દ સમો છે. પ્રકૃતિ અને

પર્યાવરણ નો વૈભવ તેમજ પ્રકૃતિ અને પાત્રસૃષ્ટિ વચ્ચેનો સંબંધ વિલક્ષણ છે. એટલું જ નહીં પરંતુ પ્રકૃતિનું માનવીકરણ આ અંકમાં પદે પદે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

7.1 ઉદ્દેશો

- કાલિદાસની કૃતિઓમાં પર્યાવરણનું તાદાત્મ્ય સમજી શકશો.
- અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ચોથા અંકનું વિષયવસ્તુ સમજી શકશો.
- વિશેષરૂપે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ચોથા અંકમાં કાલિદાસની પર્યાવરણ તાદાત્મ્યની ભાવના અને પાત્રસૃષ્ટિ પર તેના પ્રભાવને ને સમજી શકશો.
- આ નાટકના વાંચનથી સંસ્કૃત ભાષાના વાંચન તરફ અભિમુખ થશો.
- આધુનિક સમયમાં પણ કાલિદાસની પર્યાવરણ સજાગતાનાં વિચારોનું મૂલ્ય સમજી શકશો.
- આ નાટકના વાંચનથી સંસ્કૃત ભાષાના વાંચન તરફ અભિમુખ થશો.
- આધુનિક સમયમાં પણ કાલિદાસની પર્યાવરણ સજાગતાનાં વિચારોનું મૂલ્ય સમજી શકશો.

7.2 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ચોથા અંકનું વિષયવસ્તુ

ચોથા અંકની શરૂઆતમાં જ શકુન્તલાની બન્ને સખીઓ પ્રિયંવદા અને અનસૂયા ફૂલ વીણતી બતાવવામાં આવે છે. શકુન્તલા ગાંધર્વવિધિથી દુષ્યન્ત ને પરણી ગઈ છે અને રાજા નગરમાં પાછા ફર્યા છે. પ્રિયંવદા ને ચિંતા થાય છે કે તાત કશ્યપ શકુન્તલાના ગાંધર્વ વિવાહથી અજાણ છે અને તેઓ જાણશે તો શું પ્રતિક્રિયા આપશે ? પણ અનસૂયા તેને આશ્વાસન આપે છે કે ગુણવાન વ્યક્તિને પરણાવવી એ તેમની ઈચ્છા હતી દૈવયોગે આ કાર્ય સંપન્ન થયું છે તો તેમાં તેઓ રાજી જ થશે. એટલામાં જ દ્વારે અતિથિ આવ્યા છે અને શકુન્તલાનું મન દુષ્યન્તના વિચારોમાં ખોવાયેલું છે તે અતિથિનો સત્કાર કરી શકતી નથી. મુનિ દુર્વાસા અતિથિ તરીકે આવ્યા હતા. પોતાનું અપમાન જાણીને તેમણે તરત જ શકુન્તલાને શાપ આપે છે કે- “તું મનથી જેનું ચિંતન કરે છે તે પહેલાં કરેલી વાતોને યાદ અપાવવા છતાંય તને ભૂલી જશે.” શકુન્તલા હજી પણ અજાણ છે, પરંતુ સખીઓ ને ખબર પડી અને તરતજ દુર્વાસા મુનિને આ શાપ પાછો ખેંચી લેવા માટે વિનંતી કરે છે. ઋષિ કહે છે કે આ શાપ પાછો હું નહીં લઈ શકું પરંતુ તેમાં એટલી રાહત આપુ છું કે તેના પતિએ આપેલી કોઈ નિશાની શકુન્તલા બતાવશે તો પતિ તેને યાદ કરશે. બન્ને સખીઓ શકુન્તલાથી આ શાપની વાત ગોપનીય રાખે છે. આ બધી જ વાતો ચોથા અંકના વિષ્કંભકમાં થાય છે. શિષ્યો પાસેથી જાણવા મળે છે કે કણ્વ સોમતીરથથી પાછા આવી ગયા છે. અચાનક પડદો ખુલે છે વિષ્કંભની વાત પૂરી થાય છે અને અનસૂયાની ચિંતા પ્રકટ થાય છે ઘણો સમય વીતી ગયો છે પણ દુષ્યન્ત તરફથી કોઈ સમાચાર નથી એટલે નક્કી દુર્વાસાના શાપની અસર થવા લાગી છે. શકુન્તલા હવે ગર્ભવતી છે અને કશ્યપને આ વાતની જાણ નથી તો તેને કેવી રીતે કહેવું એ દ્વિધા અનસૂયાને સતાવે છે. પરંતુ કોઈ દૈવી વાણી દ્વારા કશ્યપ ને સંદેશો મળે છે 4.4

“હે બ્રહ્મન દુષ્યંતે મૂકેલા તેજને અગ્નિ જેના ગર્ભમાં છે તેવા શમીવૃક્ષની જેમ ધરતીની ઉન્નતિ માટે તારી પુત્રી ધારણ કરી રહી છે તેમ તુ જાણ.”

મુખ્ય દશ્યના આરંભમાં જ ચાસ્ત્યઘ શકુન્તલેતિ૪-૬. આજે શકુન્તલા જાશે એ વિચારથી વિદ્વળ પિતા કણ્વની મનોદશા વર્ણવી છે. દીકરીને સાસરે મોકલવાની તૈયારી થાય છે. વનવાસી શકુન્તલાના પાલક પિતાની પણ પુત્રીની વિદાયથી આવી દશા થાય તો બીજાનું તો કહેવું જ શું? સમગ્ર દશ્યમાં કાલિદાસે કરુણરસને ખૂબ સુંદર રીતે પ્રયોજ્યો છે. આ ઉપરાંત આ અંકમાં પ્રકૃતિ એક જીવંત પાત્ર બની જાય છે અને સાસરે જતી શકુન્તલાને શણગારની સામગ્રી પૂરી પાડે છે. કોયલના ટહુકાઓ શકુન્તલાને વિદાય આપે છે. પીળા પાંદડાઓ જાણે કે આંસુ સારે છે અને મયૂરો નાચવાનું છોડી દે છે. પર્યાવરણમાં પણ શકુન્તલા વિદાયનો શોક ઘેરી વળ્યો છે.

આમ ચોથા અંકને વિદ્વાનોએ ઉત્તમ માન્યો છે. કારણકે આનું કથાવસ્તુ, નાટ્ય શૈલી, સંવાદો, શકુન્તલા વિદાય પ્રસંગ પ્રકૃતિની જીવંતતા અને રસપ્રવાહિતા ભાવકોને જકડી રાખે છે.

7.3 કાલિદાસની કૃતિઓમાં પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિ

પ્રકૃતિદેવીના પ્રવીણ પુરોહિત કાલિદાસની દરેક કૃતિમાં પ્રકૃતિનો નિખાર ડગલે ને પગલે દેખાય છે. એમનાં પ્રાકૃતિક વર્ણનો એટલા સજીવ અને ચેતનવંતા છે કે તેમની કૃતિઓને વાંચતા પ્રકૃતિના સાક્ષાત ચિત્રો આપણી નજર સમક્ષ ખડા થઈ જાય છે. કાલિદાસના પ્રકૃતિ ચિત્રણમાં પ્રકૃતિના યથાર્થ ચિત્રો સુરક્ષિત છે. કાલિદાસની કૃતિઓમાં રાજથી લઈ પ્રજા સુધી બધા જ પ્રકૃતિ સાથે ગાઢ તાદાત્મ્ય ધરાવે છે. કાલિદાસની કૃતિઓમાં મોટે ભાગે મહત્વપૂર્ણ અને લોકકલ્યાણકારી કાર્યો પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યમાં જ સમ્પન્ન થતા દેખાય છે.

તેમની દરેક કૃતિનું પર્યાવરણનાં સંદર્ભમાં અવલોકન કરીએ તો તેમની પ્રારંભિક કૃતિ ઋતુસંહારમાં પ્રકૃતિનાં રમ્ય ચિત્રો જોવા મળે છે. આ કૃતિ તો માત્ર ઋતુના વૈભવ ને વર્ણવવા માટે જ લખાઈ છે. પ્રત્યેક ઋતુનો સુરમ્ય પક્ષ કાલિદાસે અત્યંત સૂક્ષ્મ રીતે ચિત્રિત કર્યો છે. પ્રકૃતિ અને માનવનો અન્યોન્ય સંબંધ કાલિદાસે સદૈવ સુખદ જ માન્યો છે એટલે જ પૂર્વમેઘમાં પ્રિયાવિરહદગ્ધ યક્ષ હંમેશા સૃષ્ટિ સૌન્દર્યના સાન્નિધ્યમાં પોતાના વિધુર હૃદયને આશ્વાસન આપે છે તો ઉત્તરમેઘમાં પ્રકૃતિના સંયોગમાં પ્રિયતમાના અતીત અને ભાવિ મિલનના સ્વપ્નોમાં રાયે છે. પૂર્વમેઘ બાહ્ય પ્રકૃતિને વર્ણવે છે તો ઉત્તરમેઘ પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યથી નિખરતા માનવહૃદયનું માર્મિક ચિત્રણ છે. કુમારસંભવમાં કવિએ દૈવી વિભૂતિ અને પ્રાકૃતિક વિભૂતિનું સામ્ય સ્થાપિત કરી દીધું છે. હિમાલય વર્ણન ની સાથે સાથે વન, પર્વત, નદી, ઋતુ, પશુ, પંખી વગેરેના પણ સુંદર વર્ણનો કવિ કરી લે છે. ભવ્ય હિમાલય અને ગંગા નદીના વર્ણન રોચક છે. પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો કવિનો પ્રેમ યથાતથ્ય રહ્યો છે પરંતુ પ્રકૃતિ અને માનવનું ગાઢ તાદાત્મ્ય બતાવતી કાલિદાસની ઉત્તમ કૃતિ તો મેઘદૂત જ છે.

રઘુવંશમાં કવિએ માનવ અને પ્રકૃતિના ઘનિષ્ટ સંબંધને સુરક્ષિત રાખ્યો છે. અહીયા માત્ર મનુષ્યના વ્યક્તિગત જીવન સાથે જ નહીં પરંતુ રાજ્ય સાથે પણ પ્રકૃતિના ઘનિષ્ટને સંબંધ બતાવ્યો છે. ભૌતિક સભ્યતાના પ્રતીક નગર અને પ્રાકૃતિક જીવનના પ્રતીક તપોવન વચ્ચેના પારસ્પારિક સહયોગથી નિર્મિત કલ્યાણપ્રદ પરિણામોના ઉલ્લેખ કરતા બતાવ્યું છેકે પ્રકૃતિ થી વિમુખ માનવની આધ્યાત્મિક અવનીતિ, સામાજિક દુર્દશા તથા રાજનીતિક પતન નિશ્ચિત છે. મેઘદૂત ઉત્તરભારતનો પ્રાકૃતિક વૈભવ વર્ણવે છે તો રઘુવંશ દક્ષિણભારતની પ્રકૃતિ જેવી કે નદી, પર્વત, વન વગેરેનો વૈભવ વર્ણવે છે. રઘુવંશનો ૧૩ મો સર્ગ આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. માલવિકાગ્નિમિત્ર અને વિક્રમોર્વશીયમ માં પણ પ્રાકૃતિક શોભા તો વિલસે જ છે સાથે-સાથે પ્રણયભાવોના આલેખનમાં ડગલે પગલે પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિનું આલંબન સુચારુ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વિક્રમોર્વશીયમ ના ચોથા અંકમાં વર્ષાનું વર્ણન પુરુરવાની મનોસ્થિતિ પર અસર કરતું અસરકારક પરિબળ બતાવ્યું છે. કવિની પ્રૌઢતમકૃતિ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલામાં તો પ્રકૃતિ અને માનવનું તાદાત્મ્ય એટલું બધું ઘેરું દેખાય છે કે બન્ને વચ્ચેનો અભેદ પણ સ્થપાય છે. આ નાટકમાં આદિ થી અંત સુધી માનવીય ભાવનાઓનાં વર્ણનમાં પ્રકૃતિ અને માનવ વચ્ચેના ઘનિષ્ટ સંબંધને કાલિદાસે નિતાંત સુંદર વર્ણવ્યો છે. સાસરે જતી શકુન્તલાના વર્ણનમાં પ્રકૃતિનું માનવીય ભાવોમાં સજીવરોપણ અદ્ભુત છે. તપોવનનો પરિવેશ, મૃગલાઓનો સ્નેહ, લતામંડપમાં ચાલતો વાર્તાલાપ ભ્રમર, કોકિલા ચક્રવાક, સૂર્યોદય, ચંદ્રોદય વગેરેના નિતાંત મનોરમ દૃશ્યો માનવજીવન સાથે ઓતપ્રોત થયેલા બતાવ્યા છે. હર્ષ, શોક અને પ્રેમની લાગણી જેમ મનુષ્યો અનુભવે છે તેવી જ રીતે કાલિદાસના સાહિત્યમાં પ્રકૃતિ પણ આવા ભાવો શકુન્તલાની વિદાય વેળાએ લખાયેલો આ શ્લોક એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ઉદ્ગલિતદર્ભકવલ્લ મૃગાઃ પરિત્યક્તજર્તના મયૂરાઃ ।

અપસૃતાપાણ્ડુપત્રા મુચ્ચન્ત્યશ્રૂણીવ લ્તાઃ ॥૫.૧૪॥

“શકુન્તલાની વિદાયથી હરણાઓએ દર્ભના કોળીયા છોડી દીધા છે, મયૂરોએ નાયવાનું ત્યજી દીધું છે અને પીળા પાંદડા ખેરવતી વેલી જાણે કે શકુન્તલાના વિયોગમાં આંસુ સારી રહી છે.”

કાલિદાસની કૃતિઓના કેટલાક ઉદાહરણોની ચર્ચા કરીએ તો વિક્રમોર્વશીયમમાં મધ્યાહ્ન સમયમાં સંતપ્ત પશુ પંખીઓની સાહજિક ચેષ્ટાનાં વર્ણનો સ્પૃહણીય છે.

ઊષ્ણાલુઃ શિશિરે નિષીદતિ તરોર્મૂલાલવાલે શિખી ।

નિર્ભેદ્યોપરિ કર્ણિકારમુકુલ્લાન્યાલ્લીયતે ષટ્પદઃ ॥

“ગરમી થી તપ્ત મયૂર વૃક્ષની શીતળ છાયામાં વિશ્રામ કરે છે તો ભ્રમર કર્ણિકાર કળીના મુખને વેધીને અંદર પ્રવેશી જાય છે. કારન્ડવ ઉષ્ણ જળનો ત્યાગ કરી કિનારા પર વિકસેલી કમળવેલની છાયામાં બેસી જાય છે તો પિંજરામાં કેદ પોપટ જળ માટે યાચના કરી રહ્યો છે.”

બિંબ પ્રતિબિંબ ભાવ સાથે પ્રકૃતિનું વર્ણન એ કાલિદાસની આગવી શૈલી છે. રઘુવંશમા ગ્રીષ્મકાલીન દિવસ અને રાત્રિનું વર્ણન કરતા કવિ કહે છે કે

વૃદ્ધાતાપો દિવસોઽતિમાત્રમત્યર્થમેવ ક્ષણદા ચ તન્વી ।

૩૭૦ વિભિન્નક્રિયયા વિભિન્નૌ જાયાપતી સાનુશયાવિવાસ્તામ્ ॥ રઘુવંશ- ૧૬.૪૫)

“અત્યંત તમ દિવસ અને નાની થયેલી રાત્રિ પરસ્પર ઝઘડો કરી રહ્યા છે અને બન્ને છૂટા પડીને અલગ અલગ બેઠેલા પતિ-પત્ની જેવા લાગે છે.”

તેવી જ રીતે લવ-કુશના કરુણાસભર ગીત સાંભળીને અશ્રુ સારતી સભાને કાલિદાસે પાંદડા પર બાજેલા ઝાકળ બિંદુઓ પ્રસરાવતા વન સાથે સરખાવી છે.

તદ્ગીત શ્રવણૈકાગ્રા સંસદશ્રુમુખી બભૌ ।

હિમનિષ્પન્દિની પ્રાતર્નિર્વાર્તેવ વનસ્થલી ॥ (રઘુવંશ- ૧૫.૬૬)

આમ, પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો કાલિદાસનો પ્રેમ અજોડ છે એની દૃષ્ટિમાં મનુષ્યની પૂર્ણતા પ્રકૃતિ પ્રેમમાં જ નિહિત છે. એમની પ્રકૃતિ પણ માનવની માફક સજાગ અને ચેતનવંતી છે. પ્રકૃતિનું માનવીકરણ અને માનવનો પ્રકૃતિ પ્રત્યેનો સખાભાવ એ કાલિદાસની કૃતિઓમાં સ્પષ્ટપણે દેખાય છે. કાલિદાસને બરાબર જાણ હતી કે માનવજીવન સાથે ઓતપ્રોત પ્રકૃતિની કવિતા જીવંત થઈ જશે. એક તરફ એમને નિતાંત મનોરમ પ્રકૃતિના સુંદર રૂપો કંડાર્યા છે તો બીજી તરફ એમણે પ્રકૃતિને માનવીય ભાવોને વાચા આપતી દર્શાવી છે. “માનવીય સૌન્દર્ય પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યથી નિખાર પામે છે તો પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય માનવીય સૌન્દર્યથી” - આ સનાતન સત્યને કાલિદાસે પોતાની દરેક કૃતિમાં ઉજાગર કર્યું છે અને આડકતરી રીતે પર્યાવરણનાં જતન અને સંરક્ષણની જવાબદારી તરફ માનવજાતને જાણે કે ઈશારો કર્યો છે. માનવ પુરુષાર્થની સિદ્ધિમાં અને પ્રકૃતિની ઉપયોગિતાના સંદર્ભમાં કાલિદાસની વિલક્ષણ પ્રતિભા વર્ણવતા કોઈકે સાચું જ કહ્યું છે -

મનુષ્યાણાં રક્ષણે સમ્યક્ શિક્ષા-સંસ્કાર-સાધને ।

નૂનમેકાકિની દૃષ્ટિઃ કાલિદાસસ્ય રાજતે ॥

“માનવનાં શિક્ષણ સંસ્કાર અને રક્ષણનાં સાધન સમી કાલિદાસની વિલક્ષણ દૃષ્ટિ ખરેખર શોભે છે.”

૭.૪. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ચોથા અંકના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પર્યાવરણ

પ્રકૃતિના પનોતા પુત્ર કાલિદાસની વિદ્વતા અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ચોથા અંકમાં સવિશેષ જણાય છે. પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણનું આલંબન આ અંકને હૃદય બનાવે છે. ચોથા અંકમાં પ્રકૃતિ અને માનવનો નિકટનો સંબંધ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પ્રકૃતિ અહીંયાં જીવંત બતાવાઈ છે અને માનવીય ભાવોને વાચા આપતી માનવના સાચા સહચર તરીકે વર્ણવાઈ છે. ચોથા અંકની શરૂઆત જ કેટલી અદ્ભુત છે. કણ્વ ઋષિ

જ્યારે શિષ્યને સમય પૂછે છે ત્યારે શિષ્ય આકાશ તરફ જોઈને સૂર્ય અને ચંદ્રનું અવલોકન કરતા જે શ્લોક ઉચ્ચારે છે તે શ્લોકોમાં પર્યાવરણનો પરિવેશ સુંદર છે.

યાત્યેકતોઽસ્તશિખરં પતિરોષધીના-

માવિષ્કૃતારુણપુરઃ સર એકતોઽર્કઃ ।

તેજોદ્વયસ્ય યુગપદ્વયસનોદયાભ્યાં

લોકો નિયમ્યત ઇવાત્મદશાન્તરેષુ ॥ ૪.૨ ॥

“ એકબાજુ ચંદ્ર અસ્તાચળ પર જઈ રહ્યો છે તો બીજી બાજુ સૂર્યનો ઉદય થઈ રહ્યો છે. આ બન્ને તેજસ્વીઓના અસ્ત અને ઉદયથી લોકોને પણ પોતાની જુદી-જુદી દશાઓનું શિક્ષણ મળી રહ્યું છે.

અન્તર્હિતે શશિનિ સૈવ કુમુદ્વતી મે

દૃષ્ટિં ન નન્દયતિ સંસ્મરણીય શોભા ।

ઇષ્ટપ્રવાસજનિતાન્યબલાજનસ્ય

દુઃખાનિનૂનમતિ માત્રસુદુઃસહાનિ ॥ ૪.૩ ॥

વળી, ચંદ્ર દૂર થતા હવે એ જ પોયણી પહેલા જેવો આનંદ નથી આપતી પ્રિયજનના પ્રવાસને કારણે ઉત્પન્ન થતા સ્ત્રીના દુઃખો ખરેખર અસહ્ય હોય છે.”

સુંદર મજાના અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર વડે ઉપરના બન્ને શ્લોકોમાં પ્રકૃતિના તત્ત્વો સૂર્ય અને ચંદ્રના માધ્યમથી કવિએ અહીંયાં વાસ્તવમાં દુષ્યન્તના જવાથી શકુન્તલાને થતા દુઃખનું વર્ણન કરી દીધું છે.

આ જ અંકમાં આગળ જતાં પિતા તાત કશ્યપને દેવી વાણી દ્વારા શકુન્તલાના ગર્ભવતી થવાના સમાચાર મળે છે ત્યારે પણ પ્રકૃતિના તત્ત્વો જેવા કે અગ્નિ, શમી વૃક્ષ અને ધરતીના કલ્પનો વડે આ વાત રજુ થઈ છે .

દુષ્યન્તેનાહિતં તેજો દધાનાં ભૂતયે ભુવઃ ।

અવેહિ તનયાં બ્રહ્મન્નગ્નિગર્ભા શમીમિવ ॥૪.૪ ॥

“હે બ્રહ્મન દુષ્યન્તે મૂકેલા તેજને અગ્નિ જેના ગર્ભમાં છે તેવા શમીવૃક્ષની જેમ ધરતીની ઉન્નતિ માટે તારી પુત્રી ધારણ કરી રહી છે તેમ તુ જાણ.”

સાસરે જતી અને પિતા ગૃહેથી વિદાય લઈ રહેલી શકુન્તલાના શણગાર પણ કેટલા પ્રાકૃતિક અને અદ્ભુત છે. સ્વસ્તિવાચન ઉચ્ચારતી તાપસીઓની વચ્ચે બેઠેલી શકુન્તલાનું સુંદર દૃશ્ય ચોથા અંકમાં આવે છે. શકુન્તલાની વિદાય અને આશીર્વાદ આપવા આશ્રમનાં તાપસો, સખીઓ, ગુરુ મા વગેરે ભેગા થયા છે. કોઈ વીર પ્રસવા થવાની શુભેચ્છા આપે છે, તો કોઈ મહાદેવી પદ પ્રાપ્ત થાય તેવી શુભેચ્છા આપે છે, તો કોઈ પોતાના સ્વામીની બહુમાનીતી થવાના આશીર્વાદ આપે છે. એટલામાં જ

સખીઓ શકુન્તલાને શણગારવા માટે તત્પર બને છે. ઋષિકુમારો શણગારના સાધનો લઈને પ્રવેશ કરે છે . ઋષિકુમારો કહે છે કે અમે તો ગુરુની આજ્ઞા અનુસાર શકુન્તલાના શણગાર માટે પુષ્પો લેવા ગયા હતા પણ ત્યાં તો વનદેવતાએ કેવા કેવા આભૂષણો આપ્યા છે અને નિમ્ન લિખિત શ્લોક વડે પ્રકૃતિએ શકુન્તલાને આપેલ શણગારોની વાત થાય છે.

ક્ષૌમં કેનચિદિન્દુપાણ્ડુતરુણા માઙ્ગલ્યમાવિષ્કૃતં

નિષ્ઠયૂત ચરણોપભોગસુલભો લાક્ષારસઃ કેનચિત્ ।

અન્યેભ્યો વનદેવતાકરતલૈરાપર્વભાગોત્થિતૈ-

ર્દતાન્યાભરણાનિ પ્રતત્કિસલ્યોદ્ભેદપ્રતિદ્વન્દ્વિભિઃ ॥ ૪.૫ ॥

“કોઈક વૃક્ષે ચંદ્ર જેવું શ્વેત મંગળ વસ્ત્ર પ્રકટાવ્યું, તો કોઈકે ચરણે ચોપડવા માટેનો અળતો વહાવ્યો, બીજા વૃક્ષોએ પલ્લવનાં અંકુરોને શરમાવતા હોય તેવાં, કાંડા સુધીના હાથ બહાર કાઢી વનદેવીઓની હથેળીઓ દ્વારા અમને આભૂષણો આપ્યાં.”

શકુન્તલાની વિદાયના આ નાનકડા દૃશ્યમાં વનદેવતા અને વૃક્ષોનો પ્રેમ દેખાય છે વનદેવીઓએ સ્વયં શૃંગારના સાધનો મોકલ્યા એ વાત એમ પણ સૂચન કરે છે કે સાસરે પણ શકુન્તલા રાજ્ય લક્ષ્મી ભોગવશે. શકુન્તલાને વિદાય વેળાએ કણ્વ ઋષિ દીકરીને આશીર્વાદ આપ્યા બાદ તપોવનના વૃક્ષોને સંબોધીને કહે છે કે આપ સર્વે પણ આ લાડલી શકુન્તલાને પતિ ગૃહે જવાની અનુમતિ આપો અને આ આશ્રમના વૃક્ષો પ્રત્યેના શકુન્તલા અદ્ભુત પ્રેમને વર્ણવતા કહે છે કે –

પાતું ન પ્રથમં વ્યવસ્યતિ જલં યુષ્માસ્વપીતેષુ યા

નાદત્તે પ્રિયમણ્ડનાપિ ભવતાં સ્નેહેન યા પલ્લવમ્ ।

આદ્યે વઃ કુસુમપ્રસૂતિસમયે યસ્યા ભવત્યુત્સવઃ

સેયં યાતિ શકુન્તલા પતિગૃહં સર્વૈરનુજ્ઞાયતામ્ ॥ ૪.૬ ॥

“તમને પાણી પાયા પહેલા કદી એ પાણી પીતી નહોતી, શણગાર પ્રિય હોવા છતાં તમારા તરફનાં સ્નેહને કારણે એક કૂંપળ પણ ચૂંટતી નહોતી, તમારા ફૂલ ખીલવાનો પહેલો પ્રસંગ જાણે કે તેના માટે ઉત્સવ બની રહેતો ,તે જ શકુન્તલા આજે પતિગૃહે જાય છે આપ સૌ તેને જવાની અનુમતિ આપો.”

કોયલનો ટહુકાર થાય છે અને આશ્રમના સૌ સાથી વૃક્ષોએ તેને રજા આપી છે. માનવ અને પ્રકૃતિનું આથી વિશેષ તાદાત્મ્ય કયું હોઈ શકે ? વૃક્ષો પણ જાણે શકુન્તલા વિદાયનાં સાક્ષી બન્યા છે અને માનવની માફક ગમગીન બન્યા છે. સમગ્ર પ્રકૃતિમાં શોકનું વાતાવરણ છવાઈ ગયું છે. શકુન્તલાની વિદાયનું દુઃખ તેની સખીઓને અને પિતાને તો છે જ પણ એથીય વિશેષ પ્રકૃતિને પણ છે તેનો ઉત્તમ નમૂનો છે આ શ્લોક—

उद्गलितदर्भकवला मृगाः परित्यक्तर्तना मयूराः ।

अपसृतापाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ ५.१४ ॥

“शकुन्तलानी विदायथी હરણાઓએ દર્ભના કોળીયા છોડી દીધા છે, મયૂરોએ નાયવાનું ત્યજી દીધું છે અને પીળા પાંદડા ખેરવતી વેલી જાણે કે શકુન્તલાના વિયોગમાં આંસુ સારી રહી છે.”

વૃક્ષોને પણ જાણે માનવસંવેદનો અનુભવતા માનવના સુખ દુઃખ નાં સાચા સાથી આપણા કવિએ અહીં બતાવ્યા છે. પ્રકૃતિનું માનવીકરણ આ અંકમાં પદ પદ પર દેખાય છે. શકુન્તલા પણ એની સહચર સખીઓ વેલીઓને વિદાયવેળાએ આલિંગન આપવાનું કહે છે લતાને સંબોધીને શકુન્તલા કહે છે કે – વનજ્યોત્સ્ને ! ચૂતસંગતાપિ માં પ્રત્યાલિङ्ગેતોગતાभिः शाखाबाहाभिः ऋ अद्यप्रभृति दूर्परिवर्तिनी ते खलु भविष्यामि । “હે વનજ્યોત્સ્ના ! તું આંબાને આલિંગન આપે છે પણ શાખારૂપી તારા બીજા હાથ વડે મને પણ આલિંગન આપ કારણકે હવે હું તારાથી દૂર જવાની છું.”

શકુન્તલાની વિદાય વેળાએ પેલું બાળ મૃગ તેનો કેડો છોડતો નથી ત્યારે કશ્યપ કહે છે કે દર્ભની અણીથી વિંધાયેલ મૃગના મુખમાં તે જ ઈંદુદીનું તેલ સીંચ્યું હતું અને સામાની મુઠ્ઠી નાખી ઉછરેલો તારા પુત્ર જેવો આ બાળમૃગ તને છોડતો નથી. શકુન્તલા પણ રડતા રડતા તેને પોતાનો સાથ છોડી દેવા સમજાવે છે. (૪.૧૨) વળી, સાસરે જતાં વખતે છેલ્લે જ્યારે શકુન્તલા પિતાને ભેટીને રડે છે ત્યારે પણ શકુન્તલાના દુઃખદ ઉદ્ધારોમાં પ્રકૃતિનાં કલ્પનો આ વર્ણનને વધારે કરુણાસભર બનાવે છે –

“શકુન્તલા કહે છે કે – “कथमिदानीं तातस्याङ्गात्परिभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवतं धारयिष्ये ।” પિતાજીના ખોળામાંથી છૂટી પડેલી હું મલયપર્વતના તટ પરથી ઉખાડવામાં આવેલી લતાની જેમ બીજા પ્રદેશમાં કેવી રીતે જીવી શકીશ?”

અહીં પ્રયોજાયેલા મલય પર્વત અને લતાના કલ્પનોમાં પર્યાવરણનું નિકટ તાદાત્મ્ય દેખાય છે.

આમ સમગ્ર ચોથા અંકમાં સાસરે જતી શકુન્તલાના વર્ણનમાં પ્રકૃતિ એક જીવંત પાત્ર તરીકે ઉપસીને આવે છે. હરણાઓ, વેલી, વૃક્ષો, વનજ્યોત્સ્ના, ચંદ્ર, સૂર્ય મયૂરો, કોકિલો, નવમાલિકા, શાંત અને શીતળ પવન આ બધા જ પર્યાવરણનાં તત્ત્વો શકુન્તલાના સહચર અને શુભેચ્છકો બતાવ્યા છે. એટલું જ નહીં શકુન્તલાના દુખે દુઃખી થતા બતાવ્યા છે. આમ માનવ સાથે પ્રકૃતિ પણ સુખ દુઃખમાં ભાગીદાર બને એ કાલિદાસનું આગવું દર્શન છે.

કાલિદાસ પ્રકૃતિના પુજારી છે. તેમણે પ્રકૃતિને બહુ નિકટતાથી નિહાળી છે. પ્રકૃતિના રૌદ્ર અને ભયાનક બંને સ્વરૂપો તેણે અનુભવ્યા છે અને પોતાની કૃતિઓમાં તેમનો સુચારુ વિનિયોગ તેઓએ કર્યો છે. માનવ અને પ્રકૃતિનો પરસ્પરનો સદ્ભાવભર્યો પ્રેમ વિશ્વસાહિત્યમાં ભાગ્યે જ જોવા મળે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સાચું જ નોંધે છે – “

શકુન્તલા જ્યારે આશ્રમ છોડી પતિગૃહે વિદાય થાય છે ત્યારે તે ડગલે ને પગલે વિરહ અને વેદના અનુભવે છે. વન અને મનુષ્યનો વિયોગ આટલો ઉત્કટ બની જાય છે તે વાત કેવળ વિશ્વસાહિત્યમાં અભિજ્ઞાન શકુન્તલાના ચોથા અંકમાં જ દેખાય છે.”

7.5 તત્રશ્લોકચતુષ્ટયમ્

અભિજ્ઞાનશકુન્તલાના સંદર્ભમાં વિદ્વાનોમાં એક પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે.

કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યં તત્ર રમ્યા શકુન્તલા ।

તત્રાપિ ચ ચતુર્થોઙ્કસ્તત્ર શ્લોકચતુષ્ટયમ્ ॥

“સાહિત્યમાં નાટક શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં અભિજ્ઞાનશકુન્તલા શ્રેષ્ઠ છે, તેમાં પણ ચોથો અંક શ્રેષ્ઠ છે અને તેમાં ચાર શ્લોકો ઉત્તમ છે.”

અભિજ્ઞાનશકુન્તલાના ચોથા અંકના ચાર શ્લોકો ઉત્તમ મનાય છે. જે નીચે મુજબ છે

૧. ચાસ્યત્યદ્દ શકુન્તલેતિ હૃદયં સંસ્પૃષ્ટમુત્કળઠયા

કળઠઃ સ્તમ્ભિતબાષ્પવૃત્તિકલુષશ્ચિન્તાજડં દર્શનમ્ ।

વૈક્લવ્યં મમ તાવદીદૃશમપિ સ્નેહાદરણયૌકસઃ

પીડ્યન્તે ગૃહિણઃ કથં નુ તનયા વિશ્લેષદુઃખૈર્નવૈઃ ॥ ૪.૬ ॥

“આજે શકુન્તલા સાસરે જશે એ વિચારે હૃદય ઉત્કંઠિત થાય છે આંસુના પ્રવાહને રોકવા જતાં કંઈ રૂંધાય છે ચિંતાથી આંખ જડતા ધારણ કરે છે. જો મારા જેવા વનવાસીની પણ સ્નેહને કારણે આવી વ્યાકુળ પરિસ્થિતિ થતી હોય તો પુત્રીના પ્રથમ વિયોગ દુઃખી ગૃહસ્થીઓને તો પુત્રીના પ્રથમ વિયોગ દુઃખી ગૃહસ્થીઓને તો કેવી પીડા થતી હશે ? “

૨. શુશ્રૂષસ્વ ગુરુન્કુરુ પ્રિયસખીવૃત્તિં સપત્નીજને

ભર્તૃર્વિપ્રકૃતાપિ રોષણતયા મા સ્મ પ્રતીપં ગમઃ ।

ભૂયિષ્ઠં ભવ દક્ષિણા પરિજને ભાગ્યેષ્વનુત્સેકિની

ચાન્ત્યેવં ગૃહિણીપદં યુવતયો વામાઃ કુલ્સ્યાધયઃ ॥ ૪.૧૮ ॥

“વડીલોની સેવા કરજે સપત્નીઓ પ્રત્યે પ્રિય સખી જેવું વર્તન રાખજે, પતિ અપમાનિત કરે તો પણ ગુસ્સે થઈ અયોગ્ય આચરણ કરીશ નહીં, ચાકરો પ્રત્યે ખૂબ જ ઉદાર રહેજે. સદભાગ્યથી ગર્વિષ્ઠ થઈશ નહીં. આ રીતે વર્તનાર યુવતીઓ ગૃહિણી પદને પામે છે; એનાથી વિપરીત રીતે વર્તનાર સ્ત્રીઓ કુટુંબની માનસિક પીડા બને છે.

૩. અભિજનવતો ભર્તુઃ શ્લાઘ્યે સ્થિતા ગૃહિણીપદે

વિભવગુરુભિઃ કૃત્યૈસ્તસ્ય પ્રતિક્ષણમાકુલા ।

તનયમચ્ચિરાત્પ્રાચીવાર્ક પસૂય ચ પાવનં

મમ વિરહજાં ન ત્વં વત્સે શુચં ગણયિષ્યસિ ॥ ૪.૧૯ ॥

“મહાકુલીન સ્વામીના કુળનું પ્રશંસનીય ગૃહિણીપદ પામી, સમૃદ્ધ ઘરના મહાન કાર્યમાં ગૂંથાયેલી તું, પૂર્વ દિશા પાવન સૂર્યને જન્મ આપે તેમ થોડા સમયમાં પવિત્ર પુત્રને જન્મ આપી હે પુત્રી ! મારા વિયોગથી ઉપજેલા શોકને તું ગણકારીશ નહીં.”

૪. અસ્માન્સાધુ વિચિન્ત્ય સંયમધનાનુચ્ચૈઃ કુલં ચાત્મન -

સ્ત્વય્યસ્યાઃ કથમપ્યબાન્ધવકૃતાં સ્નેહપ્રવૃત્તિં ચ તામ્ ।

સામાન્યપ્રતિપત્તિપૂર્વકમિયં દારેષુ દૃશ્યા ત્વયા

ભાગ્યાયત્તમતઃ પરં ન ખલુ તદ્વાચ્યં વધૂબન્ધુભિઃ ॥ ૪.૧૭ ॥

“અમે સંયમરૂપી ધનવાળા સાધુ છીએ , આપનું કુળ ઊંચું છે તેમજ સંબંધીઓના પ્રયત્ન વિના જ એનો તમારા પ્રત્યે સહજ સ્નેહ છે. એ બધું બરાબર વિચારી સર્વ રાણીઓમાં તેને સમાન માનભર્યું સ્થાન મળે તે જોજો. આથી વિશેષ ભાગ્યને આધીન છે. કન્યાના સગાએ તેની વાત ન કરવી જોઈએ. “

ઉપરના ચારેય શ્લોકો આ કૃતિના શ્રેષ્ઠ મનાયા છે. પ્રથમ શ્લોકમાં પુત્રી વિદાયથી પિતાને થતા શોકની વાત છે જે આજેય એટલી જ સત્ય છે. સાસરે જતી દીકરીના પિતાની પરિસ્થિતિ કેવી કરુણ હોય છે. બીજા શ્લોકમાં પિતાએ દીકરીને આપેલી સોનેરી શિખામણ છે .સાસરે જઈને કેવી રીતે વર્તવું અને કેવી રીતે ગૃહિણી પદ પ્રાપ્ત થાય છે તે બતાવ્યું છે . કણ્વની આ શિખામણ સાસરે જતી આજની દરેક દીકરીએ જીવનમાં આચરવા જેવી છે. ત્રીજા શ્લોકમાં દરેક માતા-પિતાની જેમ કણ્વ પણ દીકરીને પુત્રવતી થવાના આશીર્વાદ આપે છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં સ્થિર થવા કહે છે.

ચોથા શ્લોકમાં સાસરે જતી શકુન્તલા સાથે પિતા કણ્વ રાજા દુષ્યન્ત પ્રત્યે સંદેશો મોકલાવે છે અને સાસરીમાં તેનું માન જળવાય તે જોવા માટે અનુનય કરે છે.

આમ તો આ ચારેય શ્લોકો આજના આધુનિકતાના સંદર્ભમાં જોઈએ તો ખૂબ જ અગત્યના છે પિતા અને પુત્રીનાં સંબંધો પર પ્રકાશ પાડતા દિકરી ને આશીર્વચન આપી ધન્ય થતા પિતાના વચનો તેમજ દીકરીને સાસરામાં પોતાનું સ્થાન માનભેર બનાવવા માટે અપાતી સલાહ બરે જ સ્પૃહણીય છે. માતા-પિતા જો દરેક દીકરીને સંસ્કારોનું આવું ભાથું આપી સાસરે મોકલે તો ભવિષ્યમાં કોઈ સમસ્યા ઉભી ન થાય. આ બધા જ શ્લોકોમાં પિતાનું વ્યથિત હૃદય દીકરીને ધન્ય ગૃહસ્થાશ્રમનો પાઠ ભણાવે છે. જે આજના આધુનિક સમયમાં પણ સાર્થક અને સુસંગત જ છે. સાથે સાથે ભાવિ

પતિને પણ ટકોર કરી છે કે સાસરામાં દીકરીનું માનભર્યું સ્થાન જળવાય તે જોવાની જવાબદારી પણ પતિની છે.

શ્લોક ચતુષ્ટયમા વિદ્વાનોમાં મતભેદો જણાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો યાસ્ત્યદ્વા... શ્લોક-૬, શુશ્રૂષસ્વ.. શ્લોક-૧૮, ભૂત્વા ચિરાય ..શ્લોક-૨૦ અને અર્થો હિ કન્યા પરકીય એવશ્લોક ૨૨, આ ચાર શ્લોકોને શ્રેષ્ઠ માને છે. કેટલાક વિદ્વાનો પાતું ન પ્રથમં વ્યવસ્યતિ ને શ્લોક ચતુષ્ટયમાં ગણે છે. આ બધા જ મતમતાંતરો ને એકબાજુ મૂકીએ તો પણ એટલું તો અવશ્યપણે કહી શકાય કે ઉપરોક્ત બધા જ શ્લોકો કાવ્યદ્રષ્ટિએ ઉત્તમ છે. એકે એક લીટી કાવ્યમય અને ભાવમય છે. ઉત્તમ કે શ્રેષ્ઠ કાવ્યની પરિપાટી તો આખરે સદૃદ્યો જ નક્કી કરી શકે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં ઉપર નિર્દિષ્ટ બધા જ શ્લોકો ભાવ, ભાષા, છંદ, શૈલી અને અને કાવ્યતત્ત્વની દ્રષ્ટિએ અદ્વિતીય છે તેમાં બે મત નથી.

7.6 સંદર્ભ સાહિત્ય

1. Abhignan Shakuntala of Kalidas by A.B. GajendraGadkar, The popular Book store, Surat,1962.
2. મહાકવિ કાલિદાસ, રમાશંકર તિવારી, ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન વારાણસી ૧૯૬૧
3. કાલિદાસકૃત અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ, સ્વચ્છરા નાન્દી, મહાજન પબ્લિશિંગ હાઉસ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.
4. કાલિદાસ ગ્રંથાવલી, સમ્પાદક, ડૉ. બ્રહ્માનંદ ત્રિપાઠી, ચૌખમ્બા સુરભારતી પ્રકાશન, વારાણસી, ૧૯૬૧ ચૌખમ્બા સુરભારતી ગ્રંથમાલા ૨૬૦ પુનઃ મુદ્રણ - ૨૦૦૫
5. મહાકવિકાલિદાસવિરચિતમ્ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્, સંપાદન, ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલ, પ્રકાશક, નીલમ પટેલ વાડજ, અમદાવાદ, માર્ચ, ૨૦૧૭
6. History of classical Sansk@i Lite@aure, M.K. Krishnamachariar, MOilal Baranasidas, Varanasi,1970
7. સંસ્કૃત સાહિત્ય કા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, વાચસ્પતિ ગૌરોલા, ચૌખમ્બા પ્રકાશન, વારાણસી, ૧૯૬૭
8. કાલિદસો નિસર્ગશ્ચ, આચાર્ય ઉણ્ડેમને શક્કરભટ્ટ, રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠ, ૨૦૧૩
9. સંસ્કૃત સાહિત્ય મેં પર્યાવરણ એવં કાલિદાસ કી વનસ્પતિયાં, ડૉ. માયારામ ડનિયાલ, ચૌખમ્બા ઓરિએન્ટલિયા, દિલ્હી, ૨૦૦૯

7.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

પ્રશ્ન-1. નીચેના પ્રશ્નો સવિસ્તાર સમજાવો.

1. કાલિદાસની કૃતિઓમાં પર્યાવરણનું માહાત્મ્ય સમજાવો.

2. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં ચોથા અંકનું વિષયવસ્તુ સમજાવો.

3. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના ચોથા અંકમાં વિલસતા પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિના માનવ સાથેના તેના તાદાત્મ્ય ભાવને સમજાવો.

પ્રશ્ન-2. નીચેના વિશે ટૂંકનોંધ લખો

1. તત્ર શ્લોક ચતુષ્ટયમ્
2. શકુન્તલા વિદાયપ્રસંગે પ્રકૃતિની જીવંતતાને સમજાવો.

પ્રશ્ન-2. નીચેના પ્રશ્નોના એક બે વાક્યમાં જવાબ આપો.

1. દુર્વાસા મુનિ શકુન્તલાને શા માટે શાપ આપે છે ?

2. શકુન્તલાસાસરે વિદાય થાય છે ત્યારે વાન્દેવાતાએ કેવા આભૂષણો આપ્યા છે ?

3. શકુન્તલાની વિદાયથી હરણાં, મયૂર અને પાંદડાઓની શી પ્રતિક્રિયા છે ?

4. શકુન્તલાનાં પતિગૃહે વિદાય પ્રસંગે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કેવું વિધાન કરે છે ?

5. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલાનાં શ્રેષ્ઠ ચાર શ્લોકોમાં આધુનિકતા સંદર્ભમાં મળતો સંદેશ લખો.

લેખક : ડૉ. પ્રીતિ પુજારા, એસોસિએટ પ્રોફેસર,
મ્યુનિસિપલ મહિલા આર્ટસ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ગોંડલ

એકમ : 8 : અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ અંક 5-7

રૂપરેખા

8.0 ઉદ્દેશો

8.1 પ્રસ્તાવના

8.2 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં 5,6 અને 7 અંકોનું વિષયવસ્તુ

8.3 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના 5,6,7 અંકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પર્યાવરણ

8.4 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં આવતી કેટલીક નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિઓ

8.5 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં આવતા કેટલાક અતિપ્રાકૃત તત્ત્વો

8.6 સંદર્ભો

8.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

8.0 ઉદ્દેશો

- અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં 5,6 અને 7 અંકોનું વિષયવસ્તુ સમજી શકશો.
- વિશેષરૂપે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના પથી 7 અંકમાં કાલિદાસની પર્યાવરણ તાદાત્મ્યની ભાવના અને પાત્રસૃષ્ટિ પર તેના પ્રભાવને ને સમજી શકશો.
- નાટકનાં વિકાસમાં કેટલાક અતિપ્રાકૃત તત્ત્વોનાં યોગદાન ને સમજી શકશો.
- નાટકમાં આવતી કેટલીક નાટ્ય વક્રોક્તિઓને સમજી શકશો.
- આ નાટકના વાંચનથી સંસ્કૃત ભાષાના વાંચન તરફ અભિમુખ થશો.
- આધુનિક સમયમાં પણ કાલિદાસની પર્યાવરણ સજ્જગતાનાં વિચારોનું મૂલ્ય સમજી શકશો.

8.1 પ્રસ્તાવના

મહાકવિ કાલિદાસની ગદ્ય પદ્ય અને નાટ્ય કૃતિઓમાં તેમની અજોડ વિદ્વતાના દર્શન થાય છે. વિશ્વ સાહિત્યમાં કાલિદાસને તોલે આવે તેવો કોઈ કવિ થયો નથી. તેના આ પ્રથમ હરોળના સ્થાનને માટે વિદ્વાનોમાં એક શ્લોક અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે -

પુરા કવિનાં ગણના પ્રસંગે કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિત કાલિદાસઃ ।

અદ્યાપિ તત્તુલ્યકવેરભાવાત્ અનામિકા સાર્થવતી બભૂવ ॥

અર્થાત્ કવિઓની ગણતરી કરતી વખતે ટ્યલી આંગળીથી કાલિદાસ જેવા મહાકાવિઓની ગણતરી શરૂ કરવામા આવી હતી પણ કાલિદાસ જેવો બીજો કોઈ વિદ્વાન થયો નથી માટે આગળની ગણતરી ત્યાં જ અટકી ગઈ અને અનામિકા (એટલે કે ટ્યલી આંગળી પછીની આંગળી) સાર્થક બની ગઈ.

આ પ્રશસ્તિ શ્લોક કાલિદાસનું ગૌરવ વધારે છે અને તેની વિદ્વતાને તોલે કોઈ આવી શકે નહીં તે વાતને સમર્થન આપે છે.

કાલિદાસ માત્ર પદ્યમાં જ નહીં પરંતુ ગદ્ય સાહિત્યમાં પણ એટલા જ નિપુણ હતા. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ તેમની સર્વોત્તમ કૃતિ છે. આ નાટકમાં તેની નાટ્યકલા, પ્રણય ભાવના અને કાવ્ય શૈલી અદ્ભુત છે. . પ્રકૃતિ અને માનવ વચ્ચેનો સુમેળ ભર્યો તાલમેલ, ઊંડું તત્વ દર્શન તેમજ માનવ મનનો કવિનો અભ્યાસ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રકૃતિ અને માનવનું તાદાત્મ્ય અંતિમ ત્રણ અંકોમાં પણ જોવા મળે છે. પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણમાંથી જ કલ્પનો અને ઉપમાઓ લઈ પ્રસંગ અને વર્ણનને કાલિદાસ રોચક બનાવે છે. જેની વિગતે ચર્ચા કરીશું. આ નાટકમાં પ્રકૃતિની સાથે સાથે અતિ પ્રાકૃત તત્ત્વો પણ કથાવાસ્તુના વિસ્તારમાં સારો એવો ભાગ ભજવે છે. દૈવી વાણીથી સંદેશો પ્રાપ્ત થવો, મેનકાનું સ્વર્ગમાંથી શકુન્તલાને લઈ જવું, શાપ અને તેનો પ્રતિકાર માતલિનું અદ્રશ્ય રહીને વિદૂષકને માર મારવો આ બધા નાટકમાં આવતા અતિપ્રાકૃત બળો છે. અદિતિ, સાનુમતી, માતલિ અને મારીચ એ અમાનવ પાત્રો છે. પાંચ થી સાત સર્ગમાં ઘણાં બધા અતિપ્રાકૃત બળો અને પાત્રોને આધારે નાટકના પ્રવાહને વેગ મળે છે. જે કાલિદાસની અનન્ય કળા છે. અન્ય કૃતિઓની જેમ અહીંયા પણ કાલિદાસ ઉભય લોકનો સમન્વય સરસ રીતે બતાવે છે. કાલિદાસની કલ્પનાઓ ઉભય લોકમાં રાચનારી છે ભૂલોક અને સ્વર્ગ લોક . અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનો નાયક દુષ્યન્ત ઈન્દ્રનો સખા છે તેમજ સ્વયં ઈન્દ્ર તેનું બહુમાન કરે છે. દેવાસુર સંગ્રામમાં ઈન્દ્રને તેના વગર ચાલતું નથી. તે પોતે સ્વતંત્રતાથી સ્વર્ગમાં જઈ આવી શકે છે. શકુન્તલા પોતે પણ ઉભય લોકના સમન્વયનું પ્રતીક છે.

આ એકમમાં આપણે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના અંતિમ ત્રણ અંકોનાં પરિચય મેળવીશું તેમજ કાલિદાસની પર્યાવરણ ભાવના ને આ ત્રણ અંકોના સંદર્ભ માં ભણીશું. સાથે સાથે આ નાટકમાં આવતા કેટલાક અતિ પ્રાકૃત તત્ત્વો અને નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિઓ વિશે પણ ચર્ચા કરીશું.

8.2 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલનાં 5,6 અને 7 અંકોનું વિષયવસ્તુ

અંક : 5

ચોથા અંકને અંતે વિષાદ અને શોકનું વાતાવરણ સર્જાયું છે. પાંચમાં અંકના આરંભમાં પણ વિષાદનો ભાવ જ જણાય છે. ધર્મસિન પરથી કંટાળીને રાજા પોતાનું દિલ બહેલાવે છે અને સંગીતશાળામાંથી આવતા સુંદર ધ્વનિ તરફ આકર્ષાય છે. રાજાની એક સમયની પ્રિયા રાણી હંસપદિકાનું વિરહ ગીત કર્ણગોચર થાય છે. રાજા એને ઓળખી જાય છે. પણ રાજાનું જીવન પરિવર્તન પામ્યું છે. દુષ્યન્ત હવે ધર્મપરાયણ જીવન જ જીવે છે. એના યૌવનનો અભિનવ મધલોલુપ દુષ્યન્ત હવે એ નથી રહ્યો,, તે કેવળ શિષ્ટાચાર પૂરતો જ રાણી વસુમતી પાસે રહી ધર્મરત જીવન ગાળે છે. પ્રથમ શ્લોક જ આ વાતનું નાટ્યાત્મક નિદર્શન કરે છે. અભિનવમધ

લોલુપસ્ત્વં ... 5.1 વગેરે નવા નવા મધની લાલસાવાળો ભમરો ,આંબાની મંજરીને એ રીતે ચૂમીને કમલવસતિમાત્રનિર્વૃત્ત:

બન્યો છે. અને હવે તે કમળના રહેઠાણ થી જ સંતોષ પામે છે. હંસપદિકાનાં ગીતમાં આ એક અન્યોક્તિ છે. ભમર એટલે દુષ્યન્ત ,આમ્રમંજરી એ વસુમતી અને કમલવસતિ દ્વારા રાણી વસુમતીનું સૂચન થાય છે. નાટકની દૃષ્ટિએ આ પ્રસંગ ખૂબ જરૂરી છે કારણકે અના દ્વારા રાજાની ભ્રમર વૃત્તિનું સૂચન થાય છે અને તે શકુન્તલાને ભૂલી જાય તે સહજ છે એવું સૂચવાય છે. હંસપદિકાનાં ગીતનો મર્મ પામવા વિદ્વાનોમાં માતમતાન્તરો પ્રવર્તે છે.

રાજા વિદૂષકને હંસપદિકા પાસે મોકલે છે. પણ સ્વયં આ ગીતથી ખૂબ જ વિહ્વળ જણાય છે. હંસપદિકાના ગીતની અકલ્પ્ય અસર રાજાના મન પર વર્તાય છે, તે કહે છે કે ઈષ્ટજનનાં વિરહ વગર પણ હું ઉત્કંઠિત થયો છું. ઉત્તમોત્તમ શ્લોકો અહીંયા કવિ મૂકે છે આવે છે. રમ્યાણિ વીક્ષ્ય ... વગેરે ૫.૨ દુષ્યન્ત શાપની અસર નીચે ખોવાઈ ગયો છે અને જન્મ જન્માંતરના પ્રેમ ની વાતો કરવા લાગે છે. આ જ અંકનું પ્રત્યાદેશ દૃશ્ય પણ ખૂબ જ મહત્વનું છે. કણ્વનાં આશ્રમથી વિદાય થઈને શકુન્તલા, શિષ્યો અને ગૌતમી દુષ્યન્તના દરબારમાં પહોંચી ગયા છે. દુર્વાસાનો શાપ રાજાને બરાબર ઘેરી વળ્યો છે. રાજા શકુન્તલાને સાવ ભૂલી ગયો છે છતાં શકુન્તલા નાં સ્નેહના સંસ્કાર હજુ પણ એવા જ છે. રાજાના આંતર્મન અને બાહ્યમન નો સંગ્રામ ચાલે છે. હંસપદિકાનાં ગીતની અસરથી અત્યંત વ્યથિત છે અને વિના વિરહે પણ વિરહ અનુભવે છે. આવી મનોદશામાં તાપસો શકુન્તલા ને લઈને આવી પહોંચે છે અને શકુન્તલાને તેની પત્ની તરીકે રજુ કરે છે. શાપના કારણે રાજા ને કશું જ યાદ નથી. સદાચારી અને ધર્મનિષ્ઠ રાજા પરસ્ત્રીને સ્વીકારવાની ના પાડે છે. તાપસો અને શકુન્તલા રાજાની સ્મૃતિ જગાડવાના ઘણા પ્રયત્નો કરે છે પણ બધાજ વ્યર્થ જાય છે. શકુન્તલા વીંટી પણ બતાવી શકતી નથી કારણકે તે ખોવાઈ ગઈ હોય છે. આશ્રમવાસીઓ તેને ત્યાં જ મૂકીને ચાલ્યા જાય છે. છેવટે પુરોહિત રાજાને કહે છે કે પ્રસૂતિ સુધી શકુન્તલાને રાજભવનમાં જ રાખવી. જો ઋષિના આશીર્વાદ પ્રમાણે પુત્ર ચક્રવર્તી લક્ષણવાળો હોય તો શકુન્તલાનો સ્વીકાર કરવો. રાજા પણ કબૂલ થાય છે. પણ એટલામાં તો આકાશમાંથી કોઈ દિવ્ય જ્યોતિ આવીને શકુન્તલાને ઉપાડી જાય છે. આપણા ચતુર કવિનું સંકલન લાઘવ અહીં દેખાય છે. રાજાનું ઉદાત્ત ચરિત્ર આ અંકમાં સ્થળે સ્થળે દેખાય છે. તીક્ષ્ણ સંવાદો અને શકુન્તલાનો આકોશ આ અંકને નાટ્યોચિત બનાવે છે. દુર્વાસાનો શાપ અને વીંટી ની અગત્યતા અહીં સમજાય છે. શકુન્તલાને દિવ્ય તેજ આકાશમાં ઉપાડી જાય છે તે એકદમ નાનો લાગતો પ્રસંગ પણ મહત્વનો છે. આ અંકની અગત્યતા છઠા અંકમાં જણાય છે. છઠા અંકમાં રાજાને વીંટી જડતા શકુન્તલા યાદ આવે છે પણ તેને તો કોઈ દિવ્ય તેજ ઉપાડી ગયું છે અને પુનઃ મિલનની શક્યતા નથી એ વિચારે રાજા વ્યથિત છે.

અંક : ૬

છઠા અંકના પ્રવેશકમાં માછીમારનો પ્રસંગ આવે છે. એક માછીમારને માછલીના પેટમાંથી વીંટી મળે છે જેના પર દુષ્યન્તનું નામ લખાયેલું હતું. માછીમાર આ વીંટી વેચવા જતાં રાજાના માણસો તેને પકડી લે છે અને રાજા પાસે લઈ જાય છે. વીંટી દુષ્યન્તને પરત કરવામાં આવે છે. વીંટી જોતા જ રાજાની સ્મૃતિ પાછી આવે છે. દુષ્યન્તને શકુન્તલા યાદ આવે છે અને ગૌતમીએ કહેલું વીંટીનું શયી તીર્થમાં પડી ગઈ હોવાનું વિધાન પણ યાદ આવે છે.

બીજી બાજુ સ્વર્ગમાંથી મેનકા સાનુમતી ને દુષ્યન્ત રાજાના દરબારમાં મોકલે છે. રાજા અત્યારે શું કરી રહ્યા છે તે અદૃશ્ય રીતે સાનુમતી જુએ છે. તેને જાણ થાય છે કે રાજાને વીંટી મળી જતા શકુન્તલાની યાદ આવી ગઈ છે. શકુન્તલાને કોઈ દિવ્ય તેજ ઉપાડી ગયું હોવાથી ફરી મળવાની કોઈ આશા પણ નથી. રાજાએ શકુન્તલા અને તાપસો સાથે જે અપમાનભર્યું વર્તન કર્યું હતું તેનો તેને પારાવાર પશ્ચાતાપ છે. તેને વસંતોત્સવ પણ આ જ કારણથી બંધ કરાવ્યો છે. સાનુમતીના પ્રવેશ દ્વારા કવિએ ભવિષ્યના શકુન્તલા-દુષ્યન્ત નું પુનર્મિલનના અંધાણ આપી દીધા છે. સાનુમતીના પ્રવેશ દ્વારા આપણને એ પણ સમાચાર સાંપડે છે કે શકુન્તલાને પુત્ર જન્મ્યો છે. સાનુમતીના પાત્ર દ્વારા કવિ એક મંચ પર એકસાથે બે દૃશ્યો યોજે છે. એક તરફ રાજા વિદૂષક સાથે વાતો કરે છે તે મુખ્ય દૃશ્ય છે જ્યારે બીજી બાજુ સાનુમતી સ્વગતોક્તિમાં ટીકા કરે છે. પ્રેક્ષકો તે જોઈ શકે અને સાંભળી શકે પણ સ્ટેજ પરના અન્ય પાત્રો તે જોઈ કે સાંભળી શકતા નથી. આ પાત્ર અને દૃશ્ય બન્ને કવિની મૌલિકતાના નમૂના છે.

ત્યારપછી આ જ અંકમાં બે દાસીઓ અને કંચુકીનો નાનકડો વાર્તાલાપ આવે છે આ વાર્તાલાપમાં કવિ સુંદર રીતે બતાવે છે કે રાજાએ પોતે જ કબૂલ્યુ છે કે પોતે એકાંતમાં શકુન્તલાને પરણ્યો હતો પણ કોઈ મોહને વશ થઈ તેનો પ્રત્યાદેશ કર્યો હતો જેનો તેને પારાવાર અફસોસ પણ છે.

રાજાના પશ્ચાતાપના દ્રશ્યમાં કવિએ સુંદર ઉક્તિઓ અને શ્લોકો મૂક્યા છે. આ દૃશ્ય યોજના દ્વારા કવિ રાજાનો શકુન્તલા પ્રત્યેના સાચો પ્રેમ અને નિર્દોષતા પુરવાર કરવા માગે છે. રાજાને વીંટી જડતા જ શકુન્તલા યાદ આવી ગઈ અને તે શા માટે શકુન્તલાને ભૂલી ગયો એ કઈ સમજી શકતો નથી. રાજાના પશ્ચાતાપનો પ્રસંગ પુનર્મિલનની પૂર્વ રચનાના ભાગરૂપે લખાયેલો છે. શકુન્તલાને પણ સાનુમતી દ્વારા પ્રતીતિ થાય છે કે રાજા તેને યાદ કરે છે અને પોતે કરેલા પ્રત્યાદેશ માટે તે ખૂબ પશ્ચાતાપ કરે છે.

રાજા કેટલો પ્રજાવત્સલ હતો તેનો બીજો એક પુરાવો આ જ અંકમાંથી આપણને સાંપડે છે. રાજા જ્યારે વિલાપ કરતા બેઠા હોય છે ત્યારે પ્રતિહારી અમાત્યનો પત્ર લઈને આવે છે. જેમાં જણાવ્યું છે કે ધનમિત્ર નામનો વેપારી અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામે છે તેને કોઈ સંતાન ન હોવાથી તેનું ધન રાજ્યને મળે છે. રાજાને પોતાને સંતાન વિહોણી દશા સતાવવા લાગે છે. પોતે સંતાનહીન હોવાથી તેના પિતૃઓ પણ સ્વર્ગમાં

દુઃખી જ હશે. સાનુમતી અદશ્યાવસ્થામાં આ બધુ જ જુએ છે તેને થાય છે કે આને હું તરતજ કહી દઉં કે તારે તો પુત્ર છે, છતાં તુ દુઃખી છે. પણ સાનુમતી એ વિચારે ચુપ રહે છે કે આ બન્નેનો સમાગમ સ્વયં દેવો જ કરાવવાના છે. ધનમિત્રનો પ્રસંગ રાજાને હલાવી દે છે. પોતાના પુત્રની માતા તરીકે તેને શકુન્તલાનું વિશેષ મહત્ત્વ તેને સમજાય છે. રાજા ઢંઢેરો પીટાવે છે કે સંતાન વગરના મા-બાપનું ધન રાજ્યને નહીં પણ માતા-પિતાને જ મળશે અને એટલું જ નહીં જેનું કોઈ સ્વજન નથી તેના સ્વજન પણ સ્વયં રાજા બનશે.

છઠ્ઠાં અંકનો છેલ્લો પ્રસંગ માતલિનો પ્રસંગ અથવા વિદૂષકની હેરાનગતિ નો પ્રસંગ પણ નાટકના કથાવસ્તુને આગળ ધપાવવામાં ખૂબ મહત્ત્વનો છે. આ અંકના અંતમાં અચાનક પડદા પાછળથી વિદૂષક બચાવો બચાવો ની બૂમ પાડે છે કોણે તેને પકડ્યો છે તે દેખાતું નથી. અદશ્ય રહીને વિદૂષકની કોઈ પીટાઈ કરી રહ્યું છે. રાજા તરતજ ધનુષ્ય બાણ મંગાવે છે અને વિદૂષક ને હેરાન કરનારને શોધવા તત્પર બની જાય છે. ત્યાં તો તરતજ સ્વર્ગના રજા ઈન્દ્રનો સારથિ માતલિ પ્રવેશે છે. રાજા તેનું સ્વાગત કરે છે અને દેવરાજ ઈન્દ્રે આપને રાક્ષસો સામે લડવા યાદ કર્યા છે તેવો સંદેશો આપે છે અને રાજા તૈયાર થાય છે. માતલિનો પ્રસંગ કવિનું મૌલિક સર્જન છે અને મૂળ મહાભારતમાં આ પ્રસંગ દેખાતો નથી. શકુન્તલાના વિરહમાં રાજા વિહ્વળ છે તેનામાં ઓજસ્વિતા અને વીર રસને પુનઃ જગાડવા માટે જ આ દશ્યનું નિર્માણ કવિએ કર્યું છે. શકુન્તલા સાથેના તેના પુનઃ મિલનના બીજ આ પ્રસંગ વડે રોપાયા છે.

અંક : 7

સાતમાં અંકના આરંભમાં જ દુષ્યન્ત અને માતલિ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી તરફ રથમાં પ્રયાણ કરી રહ્યા છે રથમાંથી દેખાતી પૃથ્વી અને તેના સૌન્દર્યનું કવિ અદ્ભુત વર્ણન કરે છે. અંતરિક્ષમાં મારીચના આશ્રમ અને તપસ્વીઓના ઉદાત્તાનું સુંદર વર્ણન આવે છે. આશ્રમમાં પ્રવેશતા જ રાજાને શુભ શુકન થાય છે. નેપથ્યમાંથી અચાનક એક તોફાની બાળકનો અવાજ આવે છે જે સિંહને કહી રહ્યો છે કે તારૂં મુખ ઉઘાડ મારે તારા દાંત ગણવા છે. રાજાને આ બાળકમાં મહાન તેજ બીજનું દર્શન થાય છે. એ જ્યારે હાથ લંબાવે છે ત્યારે તેના હાથમાં ચક્રવર્તીના લક્ષણો દેખાય છે. રાજા બાળક માટે અદમ્ય આકર્ષણ અનુભવે છે. સરસ મજાનો શ્લોક ઉચ્ચારે છે. વાત્સલ્ય થી નીતરતો શ્લોક રાજાના પુત્રપ્રેમનું સૂચન કરે છે. વાતાલાપમાં રાજાને જણાય છે કે આ કોઈ ઋષિપુત્ર નથી પરંતુ પુરુવંશમાં જન્મેલો પુત્ર છે. તેની માતા તેના પિતા વડે ત્યજાયેલી છે. આ બધું જ રાજાને સીધું જ સ્પર્શતું હોય તેવું લાગે છે. તાપસી આશ્રમમાંથી મોર લાવીને બાળક ને કહે છે શકુન્તલાવણ્યં પ્રેક્ષસ્વ - અર્થાત “આ મોરના લાવણ્યને તુ જો.” બાળક તેમાંથી પોતાની માતા શકુન્તલાનો સંદર્ભ શોધી કાઢે છે. અંકમાં આવતો માદળિયાંનો પ્રસંગ બાળક પોતાનું જ હોવાનું રાજાને નિશ્ચિતતા આપે છે.

રાજા શકુન્તલાને જુએ છે. શકુન્તલા દુષ્યન્તના વિરહવ્રતનું પાલન કરી રહી છે. રાજા શકુન્તલાનું નિસ્તેજ અને ક્લિષ્ણું પડેલું રૂપ જોઈને ઓળખી શકતો નથી. શકુન્તલા

થોડીવાર મૂંઝાઈ જાય છે. એવામાં તો રાજાનું પ્રિયે ! સંબોધના તેનામાં નવી ચેતના પૂરે છે. રાજા પશ્ચાતાપ જાહેર કરે છે ,બાળક માતાને રાજાનો પરિચય પૂછે છે. રાજા બાળકને ખોળામાં લઈ લે છે. રાજા શકુન્તલાના પગમાં પડે છે. શકુન્તલા રાજાને ઊભા કરે છે.દુષ્યન્ત પણ શકુન્તલાના આંસુ લૂંછે છે રાજાની વીંટી શકુન્તલા ઓળખી બતાવે છે અને રાજા તેને ધારણ કરવા શકુન્તલાને જણાવે છે. શકુન્તલા –“હું આનો વિશ્વાસ નથી કરતી” કહીને અણગમો વ્યક્ત કરે છે. માતાલિ સ્વર્ગમાંથી રાજા અને શકુન્તલાને અભિનંદન આપે છે. સૌ મારીચ પાસે જાય છે મારીચ શકુન્તલાને આશીર્વાદ આપે છે. દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાના હૃદયમાંથી શલ્ય દૂર થાય છે. બન્નેનું પુનઃ મિલન થાય છે અને ભરતવાક્ય દ્વારા નાટકનો સુખદ અંત આવે છે.

8.3 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલાના 5,6,7 અંકોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પર્યાવરણ

કાલિદાસ એ પ્રકૃતિ અને પ્રણયના કવિ છે. એની દરેક કૃતિઓમાં પ્રણય પ્રકૃતિના ખોળે જ પાંગરતો દેખાય છે. નાનામાં નાનું કુરબક, મયૂર, સૂર્ય ચંદ્ર, કોકિલ, રાત્રિ કે શીતળ મલય પવનો કે પછી હરણાં, કાળિયાર જેવાં પશુઓ કે હિમાલયની પવિત્ર તળેટી આ બધા જ કવિની પાત્રસૃષ્ટિ સાથે ઓતપ્રોત થયેલા છે. સૌમ્ય અને શીતળ પ્રકૃતિ અને દરેક બદલાતી ઋતુ સાથે તેના પાત્રો પર પ્રભાવ પાડનારી બની રહે છે. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલાના અંતિમ ત્રણ અંકોના સંદર્ભમાં પર્યાવરણનું અવલોકન કરીએ તો પાંચમાં અંકનું મુખ્ય દૃશ્ય જ હંસપદિકાનું ગીત છે. દુષ્યન્તને ઉદ્દેશીને લખાયેલી સરસ મજાની કાવ્યમય અન્યોક્તિથી પાંચમો અંક શરૂ થાય છે. ભ્રમર, આમ્રમંજરી અને કમળ આ ત્રણેય કલ્પનો વડે સુંદર ઉપમા પ્રયોજી હંસપદિકાની કરુણાસભર અન્યોક્તિ અહીંયા ખરેખર નોંધનીય છે.

અભિનવમધલોલુપસ્ત્વં તથા પરિચુમ્બ્ય ચૂતમઙ્ગરીમ્ ।

કમલવસતિમાત્રનિર્વૃત્તો મધુકર વિસ્મૃતોઽસ્યેનાં કથમ્ ॥૫.૧ ॥

“હે ભ્રમર તુ નવા મધનો લોભી છે માટે તે આમ્રમંજરીને સારી રીતે ચૂમીને હવે કમળમાં કેવળ વાસ કરવામાં સંતુષ્ટ થઈ ગયો છે. એ આમ્રમંજરીને તુ કેમ ભૂલી ગયો છે ?”

અહીંયા ભ્રમર એટલે દુષ્યન્ત, હંસપદિકા એટલે આમ્રમંજરી અને કમળ એટલે રાણી વસુમતી. એકવાર રાજાએ હંસ પદિકાને પ્રેમ કર્યો હતો, હવે એ કેવળ રાણી વસુમતી સાથે રહેવામાં આનંદ માને છે ઉપેક્ષિત થયેલી હંસપદિકા અહીં રાજાને ઉપાલાંભ આપે છે.

પાંચમાં અંકમાં હંસપદિકાનાં ગીત પછી તરત જ કંચુકીનાં સંવાદોમાં અવિરતપણે પ્રજા માટે જ કાર્ય કરનારા રાજાના કર્તવ્યને પવન, સૂર્ય અને શેષનાગ સાથે સરખાવી રાજાના નિઃસ્વાર્થ પરોપકારને વર્ણવવામાં આવ્યો છે. તેમાં આપણને પર્યાવરણનાં સુંદર કલ્પનોના પ્રયોગ જોવા મળે છે.

भानुः सकृद्युत्तुरङ्गः एव रात्रिदिवं गन्धवहः प्रयाति ।

शेषः सदैवाहित भूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥५.४॥

“सूर्य એક જ વખત રથમાં પોતાના ઘોડાને જોડે છે, પવન રાત દિવસ વદ્યા જ કરે છે, શેષ નાગ માથા પર હંમેશા પૃથ્વીનો ભાર વાહન કરે છે. પ્રજાની આવકના છઠાં અંશ પર જીવનારા રાજાનો ધર્મ પણ કઈક આવો જ છે.”

પાંચમાં અંકમાં જ રાજા સમક્ષ શકુન્તલાને તાપસો દ્વારા હાજર કરવામાં આવે છે અને તેને દુષ્યન્તની પત્ની તરીકે સ્વીકાર કરવા માટે કહેવામાં આવે છે ત્યારે રાજા દુર્વાસિના શાપને કારણે શકુન્તલા સાથે પરણ્યો હતો એ વાતનું અનુસંધાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. પણ માતા ગૌતમી તેને ઘુંઘટ ઉઠાવવાનું કહે છે જેથી રાજા તેને જોઈને કદાચ ઓળખી શકે. તે વખતે પુનઃ શકુન્તલાનું અદ્વિતીય રૂપ જોઈને દુષ્યન્ત મંત્રમુગ્ધ થાય છે. પોતાની પત્ની ન હોવા છતાંય શકુન્તલાને રાજા ત્યજી શકતો નથી કે તેની પાસે રાખી પણ શકતો નથી તેની આ વિમાસણને પ્રકૃતિના આલંબનો વડે કવિ કલમ દ્વારા અદ્ભુત રીતે કંડારવામાં આવી છે.

इदमुपनतमेवं रूपमक्लिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न खलु च परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम् ॥५.११॥

“અહીં ઉપસ્થિત થયેલા અમ્લાન સૌન્દર્યને , મેં પહેલા આનો સ્વીકાર કર્યો છે કે નહીં તે નક્કી ન કરી શકવાથી જેમ ભ્રમર સવારે હિમથી આચ્છાદિત કુન્દ પુષ્પનો ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી કે તેના રસનો ઉપભોગ પણ શકતો નથી એમ હું પણ એને ભોગવી શકતો નથી કે ત્યજી પણ શકતો નથી.”

આ ઉપરાંત આ અંકમાં ઠેર-ઠેર પર્યાવરણના ઉલ્લેખો આવે છે. પ. ૧૨, અને પ. ૨૨ શ્લોકોમાં આવતા પ્રકૃતિના ઉલ્લેખો પણ અહીં નોંધનીય છે.

છઠા અંકમાં વસંત ઋતુ આવતા પ્રકૃતિના તત્ત્વોમાં થતા ફેરફારના વર્ણનમાં પર્યાવરણની નિકટતા વરતાય છે. શરૂઆતમાં આવતા બે ચેટીઓના સંવાદમાં આંબાના મોર આવવાના, કોયલના મદમસ્ત ટહુકાના, અણખીલ્યો આંબાનો મહોરનાં સુગંધ ફેલાવવાના સંવાદોમાં પર્યાવરણનું તાદાત્મ્ય પળે-પળે જણાય છે. રાજાએ વસંતોત્સવ બંધ કરવાનું ફરમાન કર્યું છે. કંચુકી દાસીઓને આંબાના મોર તોડવાની ના પાડે છે. રાજાને વીટી જોતા શકુન્તલાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું છે અને હવે તે પશ્ચાતાપ કરી રહ્યા છે. પ્રકૃતિ અને માનવનું અદ્ભુત તાદાત્મ્ય અહીં જોવા મળે છે. રાજાની વ્યથામાં જાણે પર્યાવરણ પણ ગમગીન બન્યું છે. રાજાનો આદેશ જાણે કે તેઓ માનતા હોય તેમ આંબાની મંજરીઓ પરાગરજ ધારણ કરતી નથી, કુરબક પુષ્પ ખીલવાની તૈયારીમાં છે પણ કળીની અવસ્થામાં જ રહ્યું છે. કોયલે પોતાના

ટહુકા ગાળામાં જ રોકી રાખ્યા છે અને કામદેવ પણ ભાથામાંથી અર્ધું ખેંચેલું બાણ પાછું મૂકે છે.

માનવીય ભાવોનું પર્યાવરણ સાથેનું કેટલું અનન્ય જોડાણ છે !

ચૂતાનાં ચિરનિર્ગતાપિ કલિકા બધ્નાતિ ન સ્વં રજઃ

સંનદ્ધં યદપિ સ્થિતં કુરબકં તત્કોરકાવસ્થયા ।

કણ્ઠેષુ સ્વલિતે ગતેઽપિશિશિરે પુંસ્કોકોકિલાનાં રુતં

શૃંગ્ણે સંહરતિ સ્મરોઽપિ ચકિતસ્તૂણાર્ધકૃષ્ટં શરમ્ ॥ ૬.૪ ॥

રાજાએ શકુન્તલાને છોડી દીધી એ પશ્ચાતાપ ધીરે ધીરે વધતો જાય છે અને શકુન્તલાનું ચિત્ર દોરી પોતાનું મન બહેલાવે છે. આ પ્રસંગે રાજાએ ઉચ્ચારેલું આ વિધાન પણ પર્યાવરણના તત્ત્વોની ઓથમાં કેવું શોભે છે !

“પહેલા સાક્ષાત આવેલી પ્રિયાને તરછોડીને હવે હું તેનું ચિત્ર દ્વારા બહુમાન કરવા ઈચ્છું છું. જાણે કે માર્ગમાં આવેલી પુષ્કળ પાણીવળી નદીને તરછોડીને હું મૃગજળ માટે તરસી રહ્યો છું.” (6.16)

શકુન્તલાનું કેવું ચિત્ર આપ દોરવા ઈચ્છો છો એવા વિદૂષક દ્વારા પૂછાયેલા પ્રશ્નનાં ઉત્તરમાં રાજા પોતાની પ્રિયા શકુન્તલાનું જે ચિત્ર દોરવા ઈચ્છે છે તેના વર્ણનમાં પણ પ્રકૃતિના તત્ત્વોનું અદ્ભુત આલંબન છે અને આ શ્લોક કાલિદાસના ઉત્તમ શ્લોકોમાં સ્થાન પામ્યો છે.

કાર્યા સૈકતલીનહંસમિથુના સ્ત્રોતોવહા માલિની

પાદાસ્તામભિતો નિષ્ણણહરિણા ગૌરીગુરોઃ પાવનાઃ ।

શાખાલમ્બિતવલ્કલસ્ય ચ તરોર્નિર્માતુમિચ્છામ્યથઃ

શૃંગ્ણે કૃષ્ણમૃગસ્ય વામનયનં કણ્ઠૂયમાનાં મૃગીમ્ ॥

“રેતીમાં આરામ કરતા હોય એવા હંસલાની જોડી વાળી માલિની નદી, હિમાલયની પવિત્ર તળેટી જેમાં બન્ને બાજુએ હરણાં બેઠેલા હોય, શાખા પર લટકતાં વલ્કલવાળા વૃક્ષો તેમજ પોતાની ડાબી આંખ કાળિયારનાં શિંગડા પર ખજવાળતી મૃગલી દોરવાની ઈચ્છા રાખું છું.”

હંસ, માલિની નદીનો તટ, હિમાલય, હરણાં, વૃક્ષો વલ્કલ, શાખા અને મૃગલી આ બધા જ પર્યાવરણના જીવતા જાગતા પ્રહરીઓને કવિએ પોતાની કલ્પનાઓમાં સ્થાન આપી વર્ણનને હૃદયંગમ બનાવ્યું છે.

સાતમાં અંકના સંદર્ભમાં પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિની વાત કરીએ તો આ અંકમાં પણ કવિનો પર્યાવરણ પ્રેમ યથાવત રહ્યો છે. પ્રથમ અંકથી લઈ સાતમાં એટલે કે અંતિમ અંક સુધી કવિ પોતાના દરેક વર્ણનોમાં, કલ્પનોમાં, સ્વગતોક્તિમાં કે અન્યોક્તિમાં પ્રકૃતિ ને જીવંત તત્ત્વ માને છે. પોતાના સુખ અને દુઃખના સાચા સહચર પ્રકૃતિના

તત્ત્વોને પોતાની કૃતિમાં કાલિદાસ જીવંત સ્થાન આપી તેમની કવિતામાં નિખાર લાવે છે. પોતાના જીવનના દરેક પ્રસંગના સાક્ષી એવા પર્યાવરણના અને પ્રકૃતિના તત્ત્વો સાથે કવિ એટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે પ્રકૃતિ અને માનવ વચ્ચેનું અભેદ પણ ઘણી જગ્યાએ વરતાય છે.

રાજા દુષ્યન્ત અને માતલિ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી તરફ રથમાં આવી રહ્યા છે. રથમાંથી દેખાતી ઉદાર રમણીયા પૃથ્વીના વર્ણનમાં કવિનો પ્રકૃતિ પ્રેમ દેખાય છે. આકાશમાંથી અતિ વેગને કારણે રથ જ્યારે નીચે ઉતરે છે ત્યારે મનુષ્યલોક અત્યંત આશ્ચર્યકારક લાગે છે તેનું વર્ણન કવિએ સુંદર રીતે કર્યું છે.

શૈલનામવરોહતીવ શિખરાન્દુન્મજ્જતાં મેદિની

પર્ણાભ્યન્તરલીન્તાં વિજહતિ સ્કન્ધોદયાત્ પાદપાઃ ।

સંતાનાત્ તનુભાવનષ્ટસલિલ્લ વ્યક્તિભજન્ત્યાપગાઃ

કેનાપ્યુત્ક્ષિપતેવ પશ્ય ભુવનં મત્પાર્શ્વમાનીયતે ॥ 7.8 ॥

“બહાર નીકળી આવતા પર્વતોના શિખરો પરથી પૃથ્વી જાણે કે નીચે ઉતરે છે. ડાળીઓ બહાર આવતા વૃક્ષોના પાંદડા ઢંકાઈ જવાની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે છે. ઓછા પાણીવાળી પાતળી નદીઓ હવે વિસ્તારને કારણે વ્યક્ત થાય છે. આ પૃથ્વીને જાણે કોઈએ ઉછાળી હોય તેમ મારી સામે ધરવામાં આવે છે.”

આ જ અંકમાં આગળ જતાં માતલિ જ્યારે પોતાનો રથ પૃથ્વી પર ઉતારે છે ત્યારે મારીય ઋષિના આશ્રમના વર્ણનમાં પણ આશ્રમના તપ કરતાં મુનિઓનાં વર્ણનમાં પર્યાવરણ સુંદર ભાગ ભજવે છે.

વલ્મકાર્ધનિમગ્નમૂર્તિરુરસા સંદષ્ટસર્પત્વચા

કળ્પે જીર્ણલતાપ્રતાનવલયેનાત્યર્થસંપીડિતઃ ।

અસંવ્યાપિ શકુન્તનીડનિચિતં વિભ્રજ્જટામણ્ડલં

યત્ર સ્થાણુરિવાચલો મુનિરસાવભ્યર્કબિમ્બં સ્થિતઃ ॥ 7.11 ॥

જ્યાં રાફડામાં અર્ધા ડૂબેલા શરીરવાળા, છાતી પર ચોટેલી સાપની કાંચળીવાળા, જીર્ણ વેલીઓના ગૂંચળાનાં સમૂહથી અત્યંત દબાતા ગળાવાળા, પક્ષીઓના માળાથી ભરાયેલા ખભા સુધી ફેલાતા જટાઓના સમૂહ વાળા મુનિઓ સૂર્યબિંબ સામે થડની જેમ સ્થિર ઉભા છે.

આ ઉપરાંત હેમકૂટ પર્વતનું વર્ણન, મારીય ઋષિના આશ્રમનું વર્ણન વગેરેમાં પર્યાવરણનો પરિવેશ સહેજેય વાંચકને આકર્ષ્યા વગર રહેતો નથી.

સર્વદમન જ્યારે સિંહનાં બચ્ચાનાં દાંત ગણવાની વાત કરે છે અને તેને રંજાડે છે ત્યારે તાપસી તેને બીજું રમકડું આપી સિંહ ને છોડી દેવા કહે છે. સર્વદમન એ રમકડું લેવા માટે પોતાનો હાથ લંબાવે છે . સર્વદમનના નાજુક અને રતુંબડા હાથનાં

વર્ણનમાં કાલિદાસે પ્રકૃતિના સુંદર કલ્પનો મૂક્યા છે. ઉષા અને કમળનાં રૂપકો વડે સર્વદમનનાં હાથનું વર્ણન કાવ્યમય બન્યું છે.

પ્રલોભ્યવસ્તુપ્રણયપ્રસારિતો વિભાતિ જાલગ્રથિતાઙ્ગલિકરઃ ।

અલક્ષ્યપત્રાન્તરમિદ્ધરાગયા નવોષસા ભિન્નમિવૈકપઙ્ગજમ્ ॥ 7.16 ॥

“લલયાવનારી વસ્તુ માટે ફેલાયેલો અને જાળીથી ગૂંથાયેલી આંગળી વાળો હાથ પાંખડીઓ વચ્ચે જગ્યા દેખાય નહી તેવી લાલાશને ચમકાવનારી નૂતન ઉષાથી વિકસિત એક કમળ સમાન દેખાય છે.”

આમ આ ત્રણેય અંકોમાં પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણનાં સંદર્ભો વડે કવિના દરેક વર્ણનો અને પ્રસંગો અનુભવજન્ય બન્યા છે. વાચક પણ ભાવના અને લાગણીઓના સમુદ્રમાં પલળ્યા વગર રહેતો નથી. શકુન્તલાનું દર્શન અને પ્રથમ મિલનમાં પ્રકૃતિના તત્ત્વો જેમ સોળે કળાએ ખીલી ઉઠ્યા છે તેવી જ રીતે શકુન્તલાના પુનર્મિલનમાં અંતિમ અંકમાં પણ પર્યાવરણ સાક્ષી બને છે અને જાણે કે ચેતન અને એક જીવંત પાત્ર તરીકે ઉપસી આવે છે.

8.4 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલામાં આવતી કેટલીક નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિઓ

કાલિદાસના આ નાટકમાં તેમણે ઘણી જગ્યાએ નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિઓ પ્રયોજી છે. નાટકના વેગમાં નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિઓનો બહુ મોટો ફાળો હોય છે. માત્ર અગત્યની કેટલીક નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિઓનો અભ્યાસ આપણે અભિજ્ઞાનશાકુન્તલાના સંદર્ભમાં કરીશું. કોઈપણ પાત્ર જાણે અજાણે કઈ બોલે અને તેમાં ભાવિ બનાવનું સૂચન હોય ત્યારે નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ બને. જેમકે ચોથા અંકમાં ચક્રવાકીને જોઈને શકુન્તલા અચાનક જ બોલી ઉઠે છે.

“નલિનીપત્રમાત્રેણાન્તરિતં સહચરમપશ્યન્ત્યાતુરા ચક્રવાક્યારટતિ દુષ્કરં ખલ્વહં કરોમિ ।”

માત્ર કમળપત્ર આડું આવવાને કારણે પોતાના પ્રિયતમને ન જોઈ શકનારી આ ચક્રવાકી કેવો કરુણ ચિત્કાર કરે છે. ખરેખર હું દુષ્કર્મ કરી રહી છું. કમળપત્ર અને ચક્રવાકીનાં પ્રાકૃતિક સંદર્ભો વડે કવિએ નાનકડા શાપ ને કારણે શકુન્તલાની સર્જનાર પરિસ્થિતિ નું ભાવિ સૂચન કરી દીધું છે. તેની સખીઓ જ્યારે શકુન્તલાની આ વાતનો જવાબ વાળે છે તેમાં પણ શકુન્તલાના ભાવિ સુખ અને દુઃખ બન્નેનું સહજ સૂચન થઈ જાય છે.

एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥ 4.16 ॥

અહી ચક્રવાકી પણ પ્રિયતમ વિના દુઃખને કારણે દીર્ઘ બનેલી રાત્રિઓ વિતાવે છે. આશાનો તંતુ ગમે તેવા મોટા વિરહના દુઃખ ને પણ અસહ્ય બનાવે છે.

આ વાત શકુન્તલાની પરિસ્થિતિનું ભાવિ સૂચન કરે છે.

યોથા અંકમાં પ્રભાતનું વર્ણન કરતા શિષ્યના મુખમાંથી જે ઉદારો સરી પડે છે તે પણ નાટ્યાત્મક વકોક્તિ જ છે.

અન્તર્હિતે શશિનિ સૈવ કુમુદ્વતી મે

દૃષ્ટિં ન નન્દયતિ સંસ્મરણીય શોભા ।

इष्टप्रवासजनितान्यबलाजनस्य

दुःखानिनूनमति मात्रसुदुःसहानि ॥ ૪.૩।

વળી, ચંદ્ર દૂર થતા હવે એ જ પોયણી પહેલા જેવો આનંદ નથી આપતી પ્રિયજનના પ્રવાસને કારણે ઉત્પન્ન થતા સ્ત્રીના દુઃખો ખરેખર અસહ્ય હોય છે.”

સુંદર મજાના અર્થાન્તરન્યાસ અલંકાર વડે ઉપરના શ્લોકમાં પ્રકૃતિના તત્ત્વો સૂર્ય અને ચન્દ્રના માધ્યમથી કવિએ અહીંયાં વાસ્તવમાં દુષ્યન્તના જવાથી શકુન્તલાને થતા દુઃખનું વર્ણન કરી દીધું છે.

છઠા અંકમાં રાજા અને વિદૂષક જ્યારે શકુન્તલાને દિવ્ય તેજ આકાશમાં લઈ ગયું એ વાતને લઈને ચર્ચા થાય છે ત્યારે રાજા વિદૂષકને કહે છે કે પતિને દેવ માનનારી શકુન્તલાને સ્પર્શવાની હિંમત કોણ કરે નક્કી તેની માતા જ તેને લઈ ગઈ હશે.

અનાયાસે જ વિદૂષક બોલે છે.. “યદેવમસ્તિ ખલુ સમાગમઃ કાલેન તત્રભવત્યા ।”

“જો એવું જ હોય તો તેમનો સમાગમ ચોક્કસ થવાનો.” આ વિધાન ભાવિનું સૂચન કરનારું બને છે. અને શકુન્તલાના પ્રિય પાત્ર સાથેના તેના સમાગમનું સૂચન કરે છે.

શકુન્તલાને જ્યારે સખીઓ અને પિતાજી સાસરે વળાવે છે તે વખતે બન્ને સખીઓ શકુન્તલાને કહે છે કે- “રાજા જો તને ઓળખવામાં ઢીલ કરે તો આ વીંટી બતાવજે.”

यदि स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्थरो भवेत्तस्तस्य नांधेयाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ।

યોથા અંકનું આ વિધાન ખરેખર નાટ્યાત્મક રીતે પ્રયોજાયું છે. શકુન્તલાને રાજા ભવિષ્યમાં ભૂલી જવાના છે એ વાતનો અણસાર વાંચકને આવી જાય છે.

કેટલીકવાર શુકન અપશુકન દ્વારા પણ ભાવિ પ્રસંગોની કવિએ આગાહી કરી છે. પહેલા અને સાતમાં અંકમાં દુષ્યન્તનો જમણો હાથ ફરકવો એ શુભનું સૂચન કરે છે. દરબારમાં પ્રવેશતા જ શકુન્તલાનું જમણું નયન ફરકે છે જે ભાવિ દુઃખનું નિદર્શન કરે છે. બાળકને જોઈ રાજાને જે ભાવો સ્ફુરે છે તેમાં પણ ભાવિ સુખનું સૂચન થાય છે. આમ, સમગ્ર નાટકમાં કવિ કાલિદાસે ઠેર-ઠેર નાટ્યાત્મક વકોક્તિઓ પ્રયોજી છે જે કવિની મૌલિકતાનાં દર્શન કરાવે છે.

8.5 અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમા આવતા કેટલાક અતિપ્રાકૃત તત્ત્વો

વિશ્વ સાહિત્યમાં અતિપ્રાકૃત તત્ત્વોને કવિ અને લેખકોએ પોતાના લેખનમાં આગવું સ્થાન આપ્યું છે. જે આ લોકમાં પ્રાપ્ય નથી પણ કવિની કલ્પનાથી પરલોક કે અન્ય લોકમાં દેખાય છે. જેની ઝંખના કવિને છે અને વર્તમાન જગતમાં જે દુર્લભ છે તેને

કવિ અથવા લેખક અન્ય જગતના માધ્યમથી જે-તે ભાવોને પુષ્ટિ આપતા જણાય છે. મહાકવિ કાલિદાસની અલકા નગરીની કલ્પના આનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં પણ આપણને સામાન્ય જીવનમાં ન જડે પણ કવિની કલ્પનામાં અત્ર તત્ર સર્વત્ર દેખાય તેવા અનેક વર્ણનો, પ્રસંગો અને પાત્રો જડી આવે છે જેને આપણે અતિ પ્રાકૃત તત્ત્વો ગણાવી શકીએ. આ અતિપ્રાકૃત તત્ત્વો નાટકની દૃષ્ટિ એ ઘણા ઉપયોગી હોય છે. ક્યાંક નાટકમાં લાઘવ તો ક્યાંક નાટકના વિષયવસ્તુને આગળ ધપાવવામાં તો ક્યાંક નાટકના કથાવસ્તુને પોષતા કે ક્યાંક નાટકમાં ચમત્કૃતિ જન્માવતાં દેખાય છે.

અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં આવા અનેક અતિપ્રાકૃત તત્ત્વો જોવા મળે છે જેની ચર્ચા આપણે કરીએ તો પ્રથમ અંકમાં ઋષિ દુષ્યન્તને ચક્રવર્તી પુત્ર પ્રાપ્ત થવાના આશીર્વાદ આપે છે તે અને ચોથા અંકમાં દુર્વાસાનો શાપ એ અતિ પ્રાકૃત તત્ત્વ ગણાવી શકાય. દુષ્યન્તનું સ્વર્ગ સુધી જવું અને પૃથ્વી પર પાછા ફરવું એ પણ અતિ પ્રાકૃતતત્ત્વ છે. શકુન્તલા સાસરે જાય ત્યારે વૃક્ષો શણગાર આપે અને વનદેવતા વિદાય આપે આ બધું જ અતિપ્રાકૃત તત્ત્વો ગણાવી શકાય. સામાન્ય જીવનમાં આવું બનતું નથી. શકુન્તલાના પ્રત્યાખ્યાન વખતે શકુન્તલાને કોઈ દિવ્ય જ્યોતિ આકાશમાર્ગેથી આવી તેને ઉપાડી જાય તે પણ સામાન્ય લોકમાં ન બને તેવી ઘટના છે. સાનુમતીનું સ્વર્ગમાં આવવું અને સહેલાઈથી પૃથ્વી અને સ્વર્ગ વચ્ચેનું અવાગમન પણ અતિ પ્રાકૃતતત્ત્વ છે. છઠાં અંકનો છેલ્લો પ્રસંગ માતલિનો પ્રસંગ અથવા વિદૂષકની હેરાનગતિનો પ્રસંગ પણ નાટકના કથાવસ્તુને આગળ ધપાવવામાં ખૂબ મહત્ત્વનો છે. ત્યાં અદૃશ્ય રહીને વિદૂષકની કોઈ પીટાઈ કરી રહ્યું છે આ પણ અતિપ્રાકૃત તત્ત્વના બળથી પ્રસંગ રોચક બન્યો છે. જ્યાં અંતરિક્ષમાં મારીચનો આશ્રમ હોવો તેમજ માતલિ અને રાજાનું સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર પ્રયાણ કરવું તે બધાં પણ અતિપ્રાકૃત બળો કહેવાય. મહર્ષિ કણ્વને શકુન્તલાના લગ્નની વાત દેવી વાણીથી થવી એ પણ સામાન્ય જીવનથી પર વાત છે. સાહિત્યમાં અતિપ્રાકૃત તત્ત્વો ખૂબ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. નાટ્યાત્મક પ્રયોજનના એક ભાગ તરીકે આવા તત્ત્વોનો લેખકો ઉપયોગ કરે છે.

ઘણીવાર સામાન્ય જીવનમાં આવા અતિપ્રાકૃત તત્ત્વો કે જેને અંગ્રેજીમાં “super natural elements” કહેવાય તેમાં વિશ્વાસ કરવાનો અવકાશ હોતો નથી. પરંતું સાહિત્યમાં આવા તત્ત્વોનો પ્રયોગ જો વાંચક સ્વીકૃત માનસ થી કરે તો સાહિત્યનો સાચો આનંદ ઉઠાવી શકે છે. કવિકલ્પનાથી અશક્ય વસ્તુને શક્ય બનાવાવા કોઈક વાર આવા અતિ પ્રાકૃત બળોને આધારે લેખક કૃતિનો સુખદ અંત લાવી શકે છે તો કોઈકવાર જનમાનસમાં સકારાત્મક અસરોનું સિંચન કરી ઉન્નત સમાજની કલ્પનાનો અણસાર આપતો હોય છે.

અન્ય કવિઓ ને લેખકોની માફક કાલિદાસ પણ પોતાના સાહિત્યમાં આવા અતિપ્રાકૃત તત્ત્વોને સારું એવું સ્થાન આપ્યું છે. જે કાલિદાસની કલ્પનાશક્તિ અને મૌલિકતાનાં આપણને દર્શન કરાવે છે.

8.6 સંદર્ભ સાહિત્ય

1. Abhignan Shakuntala of Kalidas by A.B. GajendraGadkar, The popular Book store, Surat,.1962
2. મહાકવિ કાલિદાસ, રમાશંકર તિવારી, ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન વારાણસી ૧૯૬૧
3. કાલિદાસકૃત અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ, સ્વધરા નાન્દી, મહાજન પબ્લિશિંગ હાઉસ, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૫.
4. કાલિદાસ ગ્રંથાવલી, સમ્પાદક, ડૉ. બ્રહ્માનંદ ત્રિપાઠી, ચૌખમ્બા સુરભારતી પ્રકાશન, વારાણસી, ૧૯૬૧ ચૌખમ્બા સુરભારતી ગ્રંથમાલા ૨૬૦ પુનઃ મુદ્રણ - ૨૦૦૫
5. મહાકવિકાલિદાસવિરચિતમ્ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્, સંપાદન, ડૉ. ગૌતમભાઈ પટેલ, પ્રકાશક, નીલમ પટેલ વાડજ, અમદાવાદ, માર્ચ, 2017
6. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમ્, કપિલદેવદ્વિવેદી, નવભારત પ્રકાશન, દિલ્લી, દ્વિતીય સંસ્કરણ ૧૯૬૨
7. નૂતન નાટ્યકૌમુદી, ઘનશ્યામ મા. ત્રિવેદી, બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ્ અહમદાબાદ, ૧૯૮૨
8. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વેદવ્યાસરચિત, ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર તૃતીય સંસ્કરણ ૧૯૯૦
9. કાલિદાસ ઔર ડસકી કાવ્યકલા, વાગીશ્વર વિદ્યાલંકાર, મોતીલાલ બનારસીદાસ, વારાણસી, ૧૯૬૩
10. સંસ્કૃતનાટક મે અતિપ્રાકૃતતત્વ, ડૉ. મૂલચન્દ પાઠક, દેવનાગર પ્રકાશન જયપુર ૧૯૬૫

8.7 તમારી પ્રગતિ યકાસો

પ્રશ્ન-1. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ લખો.

1. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના અંતિમ ત્રણ અંકો (૫, ૬ અને ૭)નું વિષયવસ્તુ સમજાવો.

2. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના અંતિમ ત્રણ અંકો (5, 6 અને 7) ના આધારે “પર્યાવરણ અને માનવ એકબીજાના પૂરક છે.” તે વિધાન ચર્ચો.

3. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં આવતી કેટલીક નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિઓની ચર્ચા કરો.

પ્રશ્ન-2. નીચેના વિશે ટૂંકનોંધ લખો

1. હંસપદિકાના ગીતનું નાટ્યાત્મક મહત્વ
2. અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં આવતા અતિ પ્રાકૃત તત્વો અને તેનું મહત્વ

પ્રશ્ન-3 નીચેના પ્રશ્નોના એક બે વાક્યોમાં જવાબ આપો.

1. અભિજ્ઞાન શાકુન્તલમાં આવતા કેટલાક અતિપ્રાકૃત તત્વો વર્ણવો.

2. ચોથા અંકની શરૂઆત કેવી રીતે થાય છે ?

3. સર્વદમન કોણ છે અને તે કઈ ચેષ્ટા કરે છે ?

4. સ્વર્ગમાંથી રથ લઈને રાજા દુષ્યન્ત કોની સાથે પૃથ્વી પર પ્રયાણ કરે છે ?

5. શકુન્તલાનું કેવું ચિત્ર આપ દોરવા ઈચ્છો છો એવા વિદૂષક દ્વારા પૂછાયેલા પ્રશ્નનાં ઉત્તરમાં રાજા પોતાની પ્રિયા શકુન્તલાનું કેવું ચિત્ર દોરવા ઈચ્છે છે?

લેખક : ડૉ. પ્રીતિ પુજારા, એસોસિએટ પ્રોફેસર,
મ્યુનિસિપલ મહિલા આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ગોંડલ

વિભાગ : 4 પદ્ય અને ગદ્ય સાહિત્ય

એકમ : 9 : રઘુવંશ: પ્રથમ સર્ગ

રૂપરેખા

9.0 ઉદ્દેશ

9.1 પ્રસ્તાવના

9.2 રઘુવંશ: પ્રથમ સર્ગ

9.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

9.4 સંદર્ભ ગ્રંથો

9.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

9.0 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણની વિભાવના સમજશે
- કાલિદાસની કૃતિઓમાં પર્યાવરણના ખ્યાલ વિશે માહિતી મેળવશે.
- સંસ્કૃત સાહિત્યના વાચન વિશે અભિમુખ થશે.
- સંસ્કૃતિ અને પર્યાવરણનો સંદર્ભ જાણશે.
- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં પર્યાવરણની વિચારણા વિશે સમજ કેળવશે.

9.1 પ્રસ્તાવના

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાલિદાસનું સ્થાન મોખરાનું ગણાય છે. કાલિદાસની કૃતિઓનાં પ્રાચીનતમ ટીકાકાર વલ્લભદેવ કુમારસંભવની ટીકા પંચિકા અને રઘુવંશની ટીકા રઘુપંચિકાની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે,

કાલિદાસવચ: કુત્ર વ્યાખ્યાતારો વયં ક્વચ ।

તદિદં મન્દદીપેન રાજવેશ્મપ્રકાશનમ્ ॥

અર્થાત્ કાલિદાસની પ્રતિભા અને સર્જનની પ્રશંસા કરે છે કે, ક્યાં કાલિદાસની વાણી અને એનું વ્યાખ્યાન કરનાર અમે ક્યાં! આ તો જાણે ધીમા- ઝાંખા બળતા દીપકથી રાજમહેલને પ્રકાશિત કરવાનો અમારો પ્રયત્ન છે.

કાલિદાસે બે મહાકાવ્યોનું સર્જન કર્યું છે: રઘુવંશ અને કુમારસંભવ. જેમાં રઘુવંશ એ ૧૯ સર્ગનું મહાકાવ્ય છે અને સંસ્કૃતના મુખ્ય પંચ મહાકાવ્યોમાં સ્થાન ધરાવે છે.

કાલિદાસ પ્રકૃતિનો કવિ છે. તેમની ઉત્તમ અને વિશ્વપ્રસિદ્ધ નાટ્યકૃતિ અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ ગ્રંથમાં વ્યક્ત થતો તેમનો પ્રકૃતિ માટેનો પ્રેમ આપણે જોઈ ગયા. કાલિદાસની કૃતિઓમાં પ્રકૃતિ સતત કથા અને પાત્રોની સાથે સાથે ચાલે છે. અને અનેક પ્રસંગોએ તે એક પાત્ર તરીકે ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રકૃતિની જીવંતતા અને પ્રકૃતિના ખોળે પાંગરતા માનવજીવનને કાલિદાસ જાણે છે, પ્રકૃતિના તત્ત્વો સાથેના મનુષ્ય સ્વભાવને કાલિદાસ ઓળખે છે. અને તે તેની પ્રત્યેક કૃતિમાં અભિવ્યક્ત થાય છે. મનુષ્યના મનોભાવો સાથેનો પ્રકૃતિનો સંબંધ પણ આપણને તેમના સર્જનમાં સુંદર રીતે વ્યક્ત થતો જોવા મળે છે. આ એકમમાં આપણે આ રઘુવંશ મહાકાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં પર્યાવરણની કલ્પના કેવા પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે તેનું અધ્યયન કરીશું.

9.2 રઘુવંશ: પ્રથમ સર્ગ

પ્રાચીન સાહિત્ય, કાલિદાસ અને પર્યાવરણનું મહત્ત્વ

વર્તમાન સમયમાં પર્યાવરણમાં આવતાં પરિવર્તનો સૃષ્ટિ પરના જીવનને ગંભીર અસર કરી રહ્યા છે અને આપણે એ વિશે સચિંત બન્યા છીએ ત્યારે આપણી સંસ્કૃતિનો પર્યાવરણ સાથે શું સંબંધ છે તે જાણવું જોઈએ. અને આપણને તેની જાણકારી સંસ્કૃત સાહિત્ય દ્વારા જ મળી શકે તેમ છે. આથી, સંસ્કૃત સાહિત્યનો પર્યાવરણ સાથે શું સંબંધ છે અથવા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણનું શું સ્થાન છે, એ જાણવું બહુ અગત્યનું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના પ્રાચીનતમ ગ્રંથો વેદ છે. વેદોમાં પર્યાવરણની મનુષ્ય જીવન સાથેના સંબંધની અનેક અવધારણાઓ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રકૃતિએ કે પર્યાવરણે મનુષ્ય ઉપર શું અસર કરી છે, તે દર્શાવતાં યજુર્વેદ કહે છે કે, આપણા મનીષીઓની પ્રજા પર્વતોના ખોળામાં અને નદીઓના સંગમે નિપરી છે: ‘उपह्वरे गिरीणां संगमे च नदीनाम् । धिया वोप्रो अजायत । यजुर्वेदना आ विधाननी सार्थकतानी आपणा तत्कालीन साहित्यમાં વનો, વૃક્ષો, ફળ, મધુ, પશુઓ, પક્ષીઓ, પર્વતો, નદીઓ અને પ્રકૃતિના પ્રત્યેક તત્ત્વો માનવ જીવનની આસપાસ માત્ર વીટળાયેલા જોવા મળતા નથી, પરંતુ માનવ જીવનનો જ એક ભાગ હોય તેવી રીતે જીવન સાથે ગૂંથાયેલા પ્રાપ્ત થાય છે. અને વૃક્ષો વેલીઓ તો ઠીક, પરંતુ આ સૃષ્ટિનું સર્જન કોણે કર્યું? કેવી રીતે કર્યું? માનવ ક્યાંથી આવ્યો? આ પ્રશ્ન જો થયો છે તો ઋગ્વેદ આપણને કહે છે કે,

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद्वायुरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥

વિરાજ નામના પુરુષના મનમાંથી ચંદ્રની ઉત્પત્તિ થઈ અને ચક્ષુમાંથી સૂર્યની, મુખમાંથી ઈન્દ્ર અને અગ્નિ જન્મ્યા અને પ્રાણમાંથી વાયુ પ્રગટ્યો. નાભિમાંથી

અંતરિક્ષ અને શિશમાંથી ઘૌ ઉત્પન્ન થયું. પગમાંથી પૃથ્વી અને કર્ણમાંથી દિશાઓ ઉત્પન્ન થઈ અને લોક પ્રગટ્યા.

સમગ્ર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ આ પુરુષ સૂક્ત આ રીતે દર્શાવે છે. આપણો પ્રકૃતિના તત્ત્વો સાથેનો અવિનાભાવ સંબંધ જાણે અહીં કહેવાયો છે.

અને માત્ર વેદના મંત્રોમાં એ કહેવાઈ ગયું એટલેથી જ એ સમાપ્ત થતું નથી, આ જ ચંદ્રમાંથી અને સૂર્યમાંથી ભારતના પ્રાચીન વંશોની ઉત્પત્તિ દર્શાવવામાં આવી છે અને રઘુવંશનો પ્રાચીન પુરુષ સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે. કાલિદાસ કહે છે કે, સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ વંશ ક્યાં? અને મારી અલ્પ વિષયોમાં રત રહેલી બુદ્ધિ ક્યાં? મૂઢતાના કારણે દુસ્તીર્ણ દરિયો હું નાનકડું હોડકું લઈને તરવાની ઈચ્છા રાખું છું.

પ્રથમ સર્ગમાં પર્યાવરણ

"ઋ સૂર્યપ્રભવો વંશઃ ઋ ચાલ્પવિષયા મતિઃ।

તિતીર્ષુર્દુસ્તરં મોહાદુહુપેનાસ્મિ સાગરમ્ ॥ ૨ ॥

આ પ્રારંભિક શ્લોકમાં જ આપણે મનુષ્યનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ જોઈએ છીએ. રઘુઓ સૂર્યવંશી છે, તેમની ઉત્પત્તિ મહાન છે, એ વંશ મહાન છે કારણ કે તેમનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન પ્રકૃતિનું જ તત્ત્વ એવો સૂર્ય છે અને પોતાના કાર્ય- આ મહાન કુળના નાયકોની કથાનું સર્જન કરવું-ની સરખામણી માટે દ્રષ્ટાંત પણ કાલિદાસ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વ એવા વિશાળ સમુદ્રનું જ આપે છે.

રઘુવંશ કાવ્યનો પ્રારંભ મંગલ શ્લોકથી થાય છે:

વાગર્થાવિવ સંપૂત્તૈ વાગર્થપ્રતિપત્તયે ।

જગતઃ પિતરૌ વન્દે પાર્વતીપરમેશ્વરૌ ॥ ૧ ॥

આ મંગલ શ્લોકમાં કાલિદાસ શિવ અને પાર્વતીને સચરાચર સૃષ્ટિના માતા-પિતા તરીકે દર્શાવે છે. અર્થાત્ અહીં સમગ્ર પર્યાવરણને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું છે. મલ્લિનાથ કહે છે કે, 'एतेन शिवशर्वयोः सर्वजगतजनकतया वैशिष्ट्यमिष्टार्थप्रदानशक्ति परमकारुणिकत्वं च सूच्यते ।' આ શ્લોક દ્વારા શિવ અને પાર્વતીની સમગ્ર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કરવાના કારણે વિશિષ્ટતા અને અભીષ્ટ અર્થ પ્રદાન કરવાની ક્ષમતા અને પરમ કરુણાના દર્શન થાય છે. અને આમ, પરમ કારુણ્ય ધરાવતાં, પરમાત્મા સ્વરૂપ શિવ અને પાર્વતીનો પર્યાવરણ સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે.

મન્દઃ કવિયશઃ પ્રાર્થી ગમિષ્યામ્યુપહાસ્યતામ્ ।

પ્રાંશુલભ્યે ફલે લોભાદુહાહુરિવ વામનઃ ॥ ૩ ॥

અહીં, કવિ કાલિદાસ પોતે કવિ રૂપી યશ પામવાની એવી ચેષ્ટા કરી રહ્યા છે કે જેમાં પોતાનો ઉપહાસ થશે એમ તેમને લાગે છે. અને એ ઉપહાસ કેવો હશે એ દર્શાવવા તે ઉદાહરણ આપે છે કે, જાણે કોઈ વામન વ્યક્તિ લોભના કારણે ઉત્તુંગ વૃક્ષ પર રહેલા

ફળ તોડવા માટે પોતાના હાથ ઊંચા કરવાની હાસ્યાસ્પદ યેષ્ટા ન કરતો હોય! આપણે આ શ્લોકમાં તત્કાલીન જીવન જોઈ શકીએ છીએ. વૃક્ષ અને તેનાં ફળ માનવ જીવન વહનમાં આજે પણ અગત્યના છે.

આગળ એક શ્લોકમાં કાલિદાસ કહે છે કે, હું એવા રઘુઓની વાત કહેવા જઈ રહ્યો છું કે જેઓ જન્મથી આરંભીને આજ સુધી શુદ્ધ છે, ઈચ્છિત ફળપ્રાપ્તિ સુધી અવિરત કર્મમાં મગ્ન રહેનારા છે, સમુદ્રપર્યંત પૃથ્વી પર રાજ્ય કરનારા છે અને સ્વર્ગ સુધી રથ દ્વારા આવા-ગમન કરનારા છે.

અહીં, સ્વર્ગને ય પૃથ્વીના પર્યાવરણમાં સાંકળવામાં આવ્યું છે. રઘુવંશના રાજાઓ આસમુદ્રાન્ત પૃથ્વીને તો ભોગવે જ છે, પણ એમની પૃથ્વીથી પર સ્વર્ગમાં ય આવવા-જવાની ક્ષમતા ધરાવે છે.

સોઽહં આજન્મશુદ્ધાનાં આફલોદયકર્મણામ્ ।

આસમુદ્રક્ષિતીશાનામ્ આનાકરથવર્ત્મનામ્ ॥ ૫ ॥

આ રાજાઓ યથાવિધિ હોમ કરનારા છે, અર્થાત્ યથાવિધિહુતાગ્નીનામ્ એટલે કે શાસ્ત્રમાં કલ્પા અનુસાર યજ્ઞ કરનાર છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં જીવન અને પર્યાવરણને સહાયક અને ઉપકારક પરિબળ તરીકે યજ્ઞ ગણાયા છે. શતપથ બ્રાહ્મણ કહે છે કે, યજ્ઞો વૈ શ્રેષ્ઠતમ્ કર્મ પરાર્થત્વાત્ । પરોપકારનું સાધન હોવાથી યજ્ઞ એ શ્રેષ્ઠતમ કર્મ છે. અને કેવી રીતે ઉપકારક છે? શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા યજ્ઞના ઉપકારત્વ વિશે કહે છે કે,

અન્નાદ્ભવન્તિ ભૂતાનિ પર્જન્યાદન્ન સમ્ભવઃ ।

યજ્ઞાદ્ભવન્તિ પર્જન્યઃ યજ્ઞઃ કર્મ સમુદ્ભવઃ ॥

અન્નથી પ્રાણીઓ જન્મે છે, અન્ન વરસાદથી થાય છે, વરસાદ યજ્ઞથી વરસે છે અને યજ્ઞ કર્મથી સંપન્ન થાય છે.’

કાલિદાસ કહે છે કે, રઘુણાં અન્વયં વક્ષ્યે જ ... । અર્થાત્ રઘુઓના વંશની વાત હું કહીશ, કારણ કે ગુણ-દોષનો વિચાર કરનાર સજ્જનો એને પ્રમાણી શકે. સુવર્ણની શુદ્ધતા કે અશુદ્ધિ અગ્નિમાં જ પરખાય છે. હેમ્નઃ સંલક્ષ્યતે હ્યગ્નૌ વિશુદ્ધિઃ શ્યામિકાપિ વા । અહીં પુનઃ કવિ પ્રાકૃતિક તત્ત્વ એવા અગ્નિ દ્વારા અન્ય પ્રાકૃતિક તત્ત્વ સુવર્ણની પરીક્ષાની વાત કરે છે.

મનુ રઘુકુળના આદિપુરુષ હતા. તેમના વંશમાં દિલીપ નામે રાજા થયો. દિલીપ ઇતિ રાજેન્દુરિન્દુઃ ક્ષીરનિધાવિવ ।

પ્રસિદ્ધ રાજાઓમાં ચંદ્ર જેવો એટલે કે ક્ષીરસાગરમાં ચંદ્ર સમાન રાજા દિલીપપ.. અહીં ક્ષીરસાગર અને ચંદ્રની ઉપમા રાજા દિલીપને આપવામાં આવી છે.

આ દિલીપ કેવો હતો એ દર્શાવવા કાલિદાસ કહે છે કે, વૃષસ્કન્ધઃ -વૃષભ સમાન ઊંચા સ્કંધ ધરાવતો અને શાલપ્રાંશુઃ -શાલ વૃક્ષ સમાન ઉગ્રત, વિશાળ હાથ ધરાવતો

તે રાજા પોતાનાથી વધુ બળવાળા સમસ્ત તેજને તિરસ્કૃત કરનારા તેજસ્વી હતો. અહીં રાજાના અંગોની સરખામણી વૃષભ અને સાલ વૃક્ષ સાથે કરવામાં આવી છે. વળી, તે રાજા સૌથી ઉન્નત શરીરથી સુમેરુ પર્વતની જેમ પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરીને રહ્યો. અહીં આપણે પૃથ્વીને વ્યાપ્ત કરનાર મેરુ પર્વત સાથે રાજાની સરખામણીને જોઈએ છીએ.

સર્વાતિરિક્તસારેણ સર્વતેજોઽભિભાવિના ।

સ્થિતઃ સર્વોન્નતેનોર્વી ક્રાન્ત્વા મેરુરિવાત્મના ॥ ૧૪ ॥

આ રાજા પોતાના આશ્રિતજનોને માટે જળચરોથી ભયંકર તથા રત્નોથી રમણીય સમુદ્ર સમાન આશ્રય યોગ્ય બન્યો.

અર્થાત્ આ રાજા દિલીપ તેજ, પ્રતાપ, પ્રભાવ અને દયા, દાક્ષિણ્ય જેવાં ગુણ ધરાવતો હતો. આથી, તે પોતાના આશ્રિતજનોને માટે તેજ, પ્રતાપ, પ્રભાવ વગેરેના કારણે દૂર રહેવા યોગ્ય અને તેમની સુખ-સગવડો સાચવનાર દાનવીર હોવાથી સેવવા યોગ્ય હતો એ દર્શાવવા માટે અહીં જળચરોથી ડરામણા અને રત્નોથી ભરપૂર રમણીય સમુદ્રની ઉપમા રાજાને આપવામાં આવી છે.

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।

अधृष्यश्चाभिमग्नश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥ १६ ॥

જેવી રીતે સૂર્ય જળને ગ્રહણ કરે છે અને પછી તેને સહસ્રગણું કરીને પૃથ્વીને પરત આપે છે, તેવી રીતે આ રાજા દિલીપ પ્રજાના કલ્યાણ માટે જ કર ઉઘરાવતો હતો.

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।

सहस्रगुणमत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥ १८ ॥

સૂર્યની ગરમીથી પાણીનું બાષ્પીભવન થાય છે અને પછી વાદળો બંધાઈ વરસાદ વરસે છે; આ પ્રાકૃતિક ઘટનાને કવિ એક રાજાના રાજકાર્ય સાથે સાંકળે છે. ધીમે ધીમે અને સતત ચાલતી પ્રક્રિયા રૂપ, વરાળ થઈને ઊંડી જતાં પાણી કરતાં ધોધમાર વરસતાં વાદળો પૃથ્વી પર નવજીવનની આહલેક જગાડે છે, નદીનાળાં ભરપૂર થાય છે, લોકો ખુશ થાય છે. રાજા પણ ધીરે ધીરે પ્રજા પાસેથી કર ઉઘરાવે છે અને પછી, પ્રજાકલ્યાણનાં નેત્રદીપક કાર્યો કરે છે.

રાજા દિલીપ પણ માટે પૃથ્વીનું દોહન કરતા હતા અને ઈન્દ્ર અન્ન માટે સ્વર્ગનું દોહન કરતો હતો. આમ, તે બંને પરસ્પર આદાનપ્રદાન દ્વારા બંને લોકનું પાલનપોષણ કરતા હતા.

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।

संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥

રાજા દિલીપ યજ્ઞ કરવા માટે થઈને પૃથ્વીની સંપત્તિનો ઉપયોગ કરનાર હતો અને યજ્ઞ દ્વારા અન્ન ઉત્પન્ન થતાં પ્રજાનું પાલનપોષણ થતું હતું. અહીં, પૃથ્વી અને યજ્ઞ, અન્ન અને સ્વર્ગ તથા રાજા દિલીપની વૃષ્ટિના દેવતા ઈન્દ્ર સાથે સરખામણી આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. રઘુવંશના ટીકાકાર મલ્લિનાથ કહે છે કે, 'एवमुभौ सम्पदो विनिमयेन परस्परामदानंप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः । राजा यज्ञैरिन्द्ररिन्द्रलोकमिन्द्र-श्चोदकेन भूलोकं पुपोषत्यित्यर्थः ।'

આ રાજા સજ્જનને નજીક રાખનાર અને દુર્જનને દૂર રાખનાર હતો તે દર્શાવવા માટે, સજ્જનને ઔષધ સમાન ગણાવવામાં આવ્યો છે અને દુર્જનની સરખામણી સાપ સાથે કરવામાં આવી છે. ઔષધ કડવું હોવા છતાં ઉપયોગી છે, રાજા પોતાને કડવી વાત કહેનાર સજ્જનોને સત્કારતો હતો. અહીં, દુર્જનની સરખામણી સર્પ સાથે કરવામાં આવી છે. જેમ કપાયેલી આંગળીને છોડી દેવી પડે એમ સર્પને પણ છોડી દેવા પડે, નહીં તો નુકસાન કરે. 'दूध पाईने सर्पने उछेरवो'- કહેવત આપણે જાણીએ છીએ. અહીં, સર્પની પ્રકૃતિ- મદદ કરનારને ય નુકસાન પહોંચાડવું- સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।

त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

તે રાજા દિલીપે સમુદ્રના તટરૂપી દીવાલવાળી ચારે તરફ સમુદ્રરૂપી ખાઈવાળી તથા અન્ય રાજાઓના શાસનથી રહિત સમગ્ર પૃથ્વી પર એક નગરીની જેમ શાસન કર્યું. તેને બ્રહ્માજીએ પંચ મહાભૂતો- પૃથ્વી, જળ, તેજ વાયુ અને આકાશ-ના કારણરૂપ બનાવ્યો હતો. અર્થાત્ રાજાના શૌર્યાદિ ગુણો અન્યના હિતાર્થે જ હતા.

स वेलावप्रवल्यां परिखीकृतसागराम् ।

अनन्याशासनामुर्वी शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥

આ રાજાના રાજ્યના છેડાઓ સમુદ્ર સુધી ફેલાયેલા હતા. અહીં કવિ સમુદ્રના તટને કિલ્લો અને સમુદ્રને ખાઈ તરીકે ઓળખાવે છે કે જે તત્કાલીન સમયમાં રાજવીઓ પોતાના નગરના રક્ષણ માટે કરતા હતા. કવિને દરિયો નગરની આસપાસની ખાઈ જેવો અને રાજાનું શાસન આસમુદ્રાન્ત એટલે કે અત્યંત વિશાળ લાગે છે.

આ રાજા પ્રજાના પાલન માટે સંતાનપ્રાપ્તિ કરવાની ઈચ્છા ધરાવતો હતો. આથી, તે વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમે જવા નીકળ્યો.

વર્ષાકાળના વિદ્યુત તથા ઐરાવત સમાન દિલીપ અને સુદક્ષિણાએ મધુર અને ગંભીર ધ્વનિવાળા રથ પર આરોહણ કર્યું.

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।

प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥

મલ્લિનાથ આ શ્લોકને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, ‘ઈરા’ એટલે જળ. ઈરાવાન એટલે સમુદ્ર અને એ સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન આકાશી હાથી એ ઐરાવત. અને ‘અત્ત એવ મેઘારોહણં વિદ્યુત્સાહચર્યં ચ ઘટતે ।’ આકાશમાં મેઘ ચડે એટલે તેની સાથે વિજળી તો હોય જ! કાલિદાસ પુરાણ કથા અને પ્રકૃતિ-સાહચર્ય નિયમનો સુંદર રીતે ઉપયોગ કરી પોતાના કથનને કાવ્યાત્મક બનાવે છે. મેઘદૂતમાં પણ કાલિદાસ કહે છે કે, “મા ભૂદેવં ક્ષણમપિ ચ તે વિદ્યુતાવિપ્રયોગઃ ।” તારો કદાપિ વિજળીથી વિયોગ ન થાઓ.

તેમનો રથ આશ્રમ તરફ ચાલ્યો ત્યારે તે આશ્રમનો રસ્તો કેવો છે, તેની વાત કરતા કાલિદાસ કહે છે કે, આનંદદાયક સ્પર્શવાળા, સાલના વૃક્ષોના ગુંદની સુવાસવાળા, પુષ્પોની પરાગને ફેલાવી રહેલા તથા વનલતાઓને ધીમે ધીમે કંપાવી રહેલા વાયુ વડે સેવાતાં તે બંને વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમ તરફ ગયા.

સેવ્યમાનો સુખસ્પર્શૈઃ શાલ્નિર્યાસગન્ધિભિઃ ।

પુષ્પરેણૂત્કિરૈર્વાતૈરાધૂતવનરાજિભિઃ ॥ ૩૮ ॥

આસપાસ સાલ વૃક્ષો ઉગેલા છે, જે વૃક્ષોમાંથી ઝરતા રસનો ગુંદ બન્યો છે અને એ ગુંદની સુગંધ વાયુ દ્વારા ચારે તરફ પ્રસરી રહી છે. અને વળી, આ વાયુ પુષ્પોની પરાગનું વાહન કરવાથી પણ સુગંધિત છે. આમ, આ વાયુનો સ્પર્શ સુખદાયક એટલે કે આનંદની અનુભૂતિ કરાવનાર છે.

વળી, રાજા દિલીપના રથના ચક્રો અવાજ કરે છે અને એ અવાજ વાદળોના ગડગડાટ સરીખો મયૂરોને અનુભવાય છે. આથી મયૂરો બંને પ્રકારના ષડ્જ સ્વરમાં ટહુકાઓ કરી રહ્યા છે તેને સાંભળતાં સાંભળતાં, હરણયુગલ એકબીજાની આંખોમાં આંખો પરોવે તેવી રીતે પરસ્પરની આંખોમાં આંખો પરોવીને પરસ્પરને નિહાળતાં, સ્તંભ વિના જ તોરણ બની રહ્યું હોય તેવી, ઉપર આકાશમાંથી પસાર થઈ રહેલી સારસ પંક્તિ પર નજર કરતાં કરતાં, અનુકૂળ પવનના કારણે જેમની ઉડતી લટો અને પાઘડી ધૂળથી સ્પર્શાઈ નથી તેવા, સરોવરમાં લહેરોના ઉછળવાથી શીતળ અને કમળોની સુવાસથી સુગંધિત વાયુ શ્વાસમાં લેતાં લેતાં, પોતે અર્પેલા સ્તંભોથી ચિન્હિત આસપાસના ગામોમાં વિધિપૂર્વક યજ્ઞ કરનાર યાજ્ઞિકોના ક્યારેય નિષ્ફળ ન જરાર આશીર્વાદ સ્વીકારતાં સ્વીકારતાં, તાજુ માખણ લઈને આવેલા ગોપવૃદ્ધોને વનમાર્ગે રહેલા વૃક્ષોનાં નામ પૂછતાં પૂછતાં તે બંને પતિ-પત્ની વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમ તરફ ગયાં.

મનોઽભિરામાઃ શૃણ્વન્તૌ રથનેમિસ્વનોન્મુખૈઃ ।

ષડ્જસંવાદિનીઃ કેકા દ્વિધા ભિન્નાઃ શિખણ્ડિભિઃ ॥ ૩૯ ॥

પરસ્પરાક્ષિસાદૃશ્યં અદૂરોઽન્વિજ્ઞિતવર્ત્મસુ ।

મૃગદ્વન્દ્વેષુ પશ્યન્તૌ સ્યન્દનાબદ્ધદૃષ્ટિષુ ॥ ૪૦ ॥

શ્રેણીબન્ધાદ્વિતન્વદ્વિરસ્તમ્ભાં તોરણસ્રજમ્ ।

सारसैः कलनिह्लादैः ऋचिदुन्नमितानौ ॥ ४१ ॥

पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।

रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥

सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥

ग्रामेष्व्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।

अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्च्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

हैयङ्गवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।

नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥ ४५ ॥

સંતાનપ્રાપ્તિ માટે વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમે જવા નીકળેલ આ દંપતી પ્રકૃતિએ વિરેલા સૌંદર્યને પૂર્ણપણે માણી આનંદિત થઈ રહ્યું છે. પ્રકૃતિપ્રેમી કાલિદાસના મતે પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય શાંતિ અને આનંદ આપનારું, આપણા મનને આનંદિત કરનારું હોય તેવું જણાય છે. પ્રકૃતિનું વર્ણન કરવાની તક કાલિદાસ ક્યાંય જરાય ચૂકતા નથી. રથના પૈડાનો અવાજ ગર્જના કરતા મેઘ સમાન છે એવું મોરને પણ અનુભવાય છે અને કાલિદાસ તે નોંધે છે. આકાશમાં ઉડતા સારસ પક્ષીઓની હાર જાણે નભે બાંધ્યું તોરણ હોય તેવું કાલિદાસ કલ્પન કરે છે. સરોવર શીતળતા અને સૌંદર્ય બંને અર્પે છે અને વાયુને શીતળ અને સુગંધિત કરે છે એ કાલિદાસ દર્શાવે છે. અને સૌથી અગત્યની બાબત તો એ છે કે વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમે જતા દિલીપ અને સુદક્ષીણા માર્ગમાં આવેલા અને પોતે ન ઓળખેલા વૃક્ષોનાં નામ જાણવાની પણ ચેષ્ટા કરે છે.

આ પ્રાકૃતિક સૌંદર્યને માણી રહેલું યુગલ પોતે કેવું દેખાય છે?

કાલિદાસ કહે છે કે, નિર્મળ વસ્ત્રો ધારણ કરીને જઈ રહેલા તેમની શોભા, શિયાળો પૂર્ણ થયા પછી, ઝાકળથી મુક્ત થયેલા ચિત્રા નક્ષત્ર અને ચંદ્રનો યોગ થવાથી બને તેવી, કાંઈક અભૂતપૂર્વ અને અવર્ણનીય છે.

કાપ્યભિચ્ચા તયોરાસીદ્વજતોઃ શુદ્ધવેષયોઃ ।

હિમનિર્મુક્ત્ત્વયોર્યોગે ચિત્રાચન્દ્રમસોરિવ ॥ ૪૬ ॥

રાજા બુધ ગ્રહ સમાન બુધોપમઃ એટલે કે ચંદ્રયુક્ત બુધ સમાન, અને તેથી પ્રિયદર્શન પ્રિયદર્શનઃ છે. પોતાની પ્રિય પત્નીને સુંદર અદ્ભુત વસ્તુઓ દર્શાવતો દર્શાવતો અને આખરે થાકેલા ઘોડાઓવાળો શ્રાન્તવાહનઃ તે રાજા પત્ની સાથે વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમે પહોંચ્યો.

કેવો છે આ આશ્રમ?

કાલિદાસ કહે છે કે, અન્ય વનોમાંથી સમિધાઓ, દર્ભ અને ફળો લઈને પરત આવી રહેલા મહર્ષિઓ તથા અદ્રશ્ય અગ્નિ વડે સ્વાગત કરવામાં આવી રહેલા મહર્ષિઓથી ભરેલો, આશ્રમની કુટિરોના દ્વારો પર ઉભેલા, નિવારના કણોને પામવામાં અભ્યસ્ત અને મુનિપત્નીઓના સંતાનો સમાન હરણાઓથી પરિપૂર્ણ, વૃક્ષોના થાળાઓમાં મુનિઓની કન્યાઓ દ્વારા સીંચવામાં આવેલું જળ પીનારા પક્ષીઓથી ભરેલો, જ્યાં આંગણામાં બેસીને હરણો વાગોળી રહ્યા છે તેવો, અગ્નિમાં આપેલી આહુતિની સુગંધ અતિથિઓને પવિત્ર કરી રહી છે તેવો વશિષ્ઠ ઋષિનો એ આશ્રમ હતો.

વનાન્તરાદુપાવૃત્તૈઃ સમિત્કુશફલહરૈઃ ।

પૂર્યમાણમદૃશ્યાગ્નિપ્રત્યુદ્યાતૈસ્તપસ્વિભિઃ ॥ ૪૯ ॥

આકીર્ણમૃષિપત્નીનામુટજદ્વારોદિધિભિઃ ।

અપત્યૈરિવ નીવારભાગધેયોચિતૈર્મૃગૈઃ ॥ ૫૦ ॥

સેકાન્તે મુનિકન્યાભિસ્તત્ક્ષણોઙ્ઙિતવૃક્ષકમ્ ।

વિશ્વાસાય વિહંગાનામાલવાલામ્બુપાયિનામ્ ॥ ૫૧ ॥

આતપાત્યસંક્ષિપ્તનીવારાસુ નિષાદિભિઃ ।

મૃગૈર્વિર્તિતરોમન્થમુટજાઙ્ઙનભૂમિષુ ॥ ૫૨ ॥

અભ્યુત્થિતાગ્નિપિશુનૈરતિથીનાશ્રમોન્મુખાન્ ।

પુનાનં પવનોદ્ભૂતૈર્ધૂમૈરાહુતિગન્ધિભિઃ ॥ ૫૩ ॥

વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમના વર્ણનમાં આપણે પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણને જોઈ શકીએ છીએ. આશ્રમમાં વસતા મહર્ષિઓ ફળ, દર્ભ અને સમિધ લેવા માટે અન્ય વનોમાં પણ જાય છે. અર્થાત્ તેઓ પોતે જે વનમાં આશ્રમ છે તેની આસપાસની પ્રકૃતિમાંથી જ બધું ગ્રહણ કરતા નથી. આ ઋષિઓની પત્નીઓ પોતાની કુટિર પાસે હરણાઓને પુત્રવત પ્રેમથી રાખે છે, સંભાળે છે, તેમને નિવારના દાણા ખવરાવે છે. અહીં વૃક્ષના થાળામાંથી પાણી પીતા પક્ષીઓ છે. હરણાઓ માત્ર અહીં નિવારના કણો ખાવા જ આવે છે એવું નથી, પણ ત્યાં કુટિરોના આંગણામાં બેસીને તે નિરાંતે પોતે ખાધેલું અન્ન વાગોળે છે. હરણાં અને પક્ષીઓને કોઈ ભય નથી. એ સહજ છે. વળી, ઋષિઓ દ્વારા હોમહવન કરવાથી ઉત્પન્ન થતો ધુમાડો અને આહુતિની સુગંધ આશ્રમ અને આશ્રમની બહાર પ્રસરી રહે છે, કહી કાલિદાસ આશ્રમના વાતાવરણમાં રહેલી નિર્ભયતા, શાંતિ, પવિત્રતા અને આનંદ દર્શાવે છે.

આશ્રમમાં પહોંચ્યા પછી રાજા સૌથી પહેલું કામ કરે છે; તે સારથીને સૂચન કરે છે, ધુર્યાંન્વિશ્રામય'

અર્થાત્ ‘ઘોડાઓને આરામ આપ’, અને એ પછી એ પત્ની સાથે રથમાંથી ઊતરે છે. અહીં, પ્રાણીમાત્રની કાળજી લેવાની વૃત્તિ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

સંધ્યાકાળે પૂજા અર્ચના પતાવીને આવી રહેલા વશિષ્ઠ રાજા દિલીપને અગ્નિ સમાન તેજસ્વી જણાય છે

વશિષ્ઠ મુનિને અગ્નિહોત્રી દર્શાવી રાજા કહે છે કે, તમારા દ્વારા અગ્નિમાં વિધિપૂર્વક હોમેલું દ્રવ્ય જ દુષ્કાળના સમયમાં સુકાઈ જતા અન્ન માટે વરસાદ બની જાય છે!

આ આપણી તત્કાલીન યજ્ઞસંસ્કૃતિ દર્શાવે છે, જેમાં યજ્ઞ અને હોમ વરસાદનું કારણ ગણાયા છે.

હવિરાર્વાર્જિતં હોતસ્ત્વયા વિધિવદગ્નિષુ ।

વૃષ્ટિર્ભવતિ સસ્યાનામવગ્રહવિશોષિણાં ॥ ૬૨ ॥

મલ્લિનાથ કહે છે કે, ‘હે હોત: ! ત્વયા વિધિવદઅગ્નિષ્વાર્વર્જિતં પ્રક્ષિપં હવિરાજ્યાદિકં કર્તુ: । જ તેન વિશોષિણાં વિશુષ્યતાં સસ્યાનાં વૃષ્ટિર્ભવતિ વૃષ્ટિરૂપેણ સસ્યાન્યુપજીવયતીતિ ભાવ: ।’ તમારાં દ્વારા કરવામાં આવેલા વિધિવત હોમ અને આજ્યના કારણે જ અન્નના માટે વૃષ્ટિ થાય છે અર્થાત્ અન્નને જીવાડે છે.’

અપુત્ર હોવાથી રાજા પોતાની સરખામણી લોકાલોક: અર્થાત્ ચક્રવાલ નામના પર્વત સાથે કરે છે કે જે પ્રકાશમાન અને અપ્રકાશિત મનાયો છે. કારણ કે રાજા પોતે પોતાના શૌર્ય અને મહત્તાથી પ્રકાશિત છે, પરંતુ સંતાન ન હોવાના કારણે તે ગ્લાનિયુક્ત અર્થાત્ અપ્રકાશિત છે.

સોઽહમિજ્યાવિશુદ્ધાત્મા પ્રજાલોપનિમીલિત: ।

પ્રકાશશ્ચાપ્રકાશશ્ચ લોકાલોક ઇવાચલ: ॥ ૬૮ ॥

રાજાના માટે સંતાનિ આલોક અને પરલોક; બંનેમાં સુખ આપનાર હોય છે. સંતાનહીન હોવું તે રાજાને, સ્નેહથી પોતે જ સીંચેલા અને ઉછેરેલા ફળ રહિત વૃક્ષ સમાન, જણાય છે. અર્થાત્ વ્યક્તિ જ્યારે વૃક્ષને ઉછેરે છે ત્યારે તેની ઉપર ફળ આવશે એવી આશા રાખતો હોય છે. આમ, મનુષ્ય પણ પોતાનો વંશવેલો આગળ વધારવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. રાજાને પોતાને સંતાન નથી ત્યારે તેને લાગે છે કે ફળ વિનાના વૃક્ષ જેવા પોતાની જોઈને ગુરુ વશિષ્ઠ કેમ દુ:ખી થઈ જતા નથી?

તયા હીનં વિધાતર્મા કથં પશ્યન્ન દૂયસે ।

સિક્તંસ્વયમિવ સ્નેહાદ્વન્ધ્યમાશ્રમવૃક્ષકમ્ ॥ ૭૦ ॥

સંતાન પ્રાપ્તિ પિતૃઋણ ઉતારવા માટે પણ હોય છે. અને આથી, પોતાની પીડા વ્યક્ત કરતાં રાજા આગળ કહે છે કે, આ પિતૃઋણ મને સ્નાન રહિત હાથીની ત્વયાને પીડા આપનાર સ્તાંભ સમાન અસહ્ય કષ્ટપ્રદ જાણો.

સંતાનપ્રાપ્તિ માટે રાજાએ જ્યારે મહર્ષિ વશિષ્ઠને આ પ્રમાણે નિવેદન કર્યું ત્યારે, મહર્ષિ આંખો મીચીને ધ્યાનમાં બેઠા. કેવી રીતે? કાલિદાસ ઉપમા આપે છે કે, માછલાઓનાં સૂઈ જવાથી થોડી ક્ષણો માટે શાંત થયેલા સરોવર સમાન ક્ષણભર શાંત રહ્યા.

इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।

क्षणमात्रं ऋषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव हृदः ॥ ७३ ॥

અત્યંત ચંચળ સ્વભાવના મત્સ્ય બહુ લાંબુ ઊંઘી શકતા નથી અને જાગે ત્યારે તેમના હલનચલનના કારણે સરોવરનું જળ પણ અસ્થિર બને છે. વશિષ્ઠ ઋષિએ ક્ષણમાત્ર ધ્યાન કર્યું તે કહેવા માટે કાલિદાસે અહીં આ યથાર્થ ઉપમાનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ધ્યાનમાંથી જાગૃત થયેલા વશિષ્ઠ, રાજાને સંતાન શા માટે નથી તે જણાવે છે. અને સાથે સાથે સંતાનપ્રાપ્તિ માટેનો ઉપાય પણ દર્શાવે છે. આમાં, આપણે પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના સંબંધને અને પ્રકૃતિના તત્ત્વોમાં રહેલા માનવીય ભાવને જોઈ શકીએ છીએ. અને તે ઉપરાંત, મનુષ્યનો પ્રકૃતિ પરત્વેનો સદ્ભાવ પણ સમજી શકીએ છીએ.

વશિષ્ઠ ઋષિ રાજાને કહે છે કે, પૂર્વે ઈન્દ્રની સેવા કરીને પૃથ્વી ઉપર આવી રહેલા તારા માર્ગમાં કલ્પવૃક્ષની છાયામાં કામધેનુ સુરભિ બેઠેલી હતી. ધર્મબ્રહ્મ થવાના ભયથી ઋતુસ્નાતા સુદક્ષિણાને યાદ કરતા તેં પ્રદક્ષિણા કરવા યોગ્ય કામધેનુની પ્રદક્ષિણા ન કરી. અને આમ અયોગ્ય આચરણ કર્યું. અને આથી, કામધેનુએ તને શાપ આપ્યો કે, ‘રાણી ઋતુસ્નાતા હોવાના કારણે સંતાનની અભિલાષામાં તું મારો તિરસ્કાર કરે છે, તેથી મારી સંતતિ નંદિનીની સેવા કર્યા વિના તને સંતાનની પ્રાપ્તિ થશે નહીં.’

મદોન્મત્ત દિગ્વજ્રો આકાશગંગાના પ્રવાહમાં અવાજ કરી રહ્યા હતા, તેથી હે રાજન! આ શાપ તેં અથવા તારા સારથીએ ન સાંભળ્યો.

આમ, હે રાજન! કામધેનુની અવગણના કરવાથી જ તારી સંતાનપ્રાપ્તિની ઈચ્છા અવરોધાઈ રહી છે. કારણ કે પૂજ્યોની પૂજાનું ઉલ્લંઘન કલ્યાણને અવરોધે છે, તેમાં બાધા પહોંચાડે છે.

पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वी प्रति यास्यतः ।

आसीत् कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

धर्मलोपभयाद्रાજ્ઞીમૃતુસ્નાતામિમાં સ્મરન્ ।

प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥

અવજાનાસિ માં યસ્માદતસ્તે ન ભવિષ્યતિ ।

मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥

સ શાપો ન ત્વયા રાજન્ન ચ સારથિના શ્રુતઃ ।

नदत्याकाशङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।

प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

કાલિદાસની કૃતિઓમાં રહેલાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો લાગણી ધરાવે છે અને મનુષ્યની સાથે તે માનવીય ભાવોથી જોડાયેલા છે, તે આપણે અહીંયા જોઈ શકીએ છીએ. અને પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના સંબંધને દર્શાવવાની સાથે સાથે કાલિદાસ પ્રકૃતિના તત્ત્વો દ્વારા પ્રાપ્ત થતું જીવનદર્શન પણ આપણી સમક્ષ મૂકી આપે છે. કામધેનુ સુરભિની પ્રદક્ષિણા કરવાનું રાજા ચૂકી જાય અને સુરભિ શાપ આપે તેની યથાર્થતા દર્શાવતા કાલિદાસ કહે છે કે પૂજનીયની પૂજાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી કલ્યાણમાં અવરોધ આવે છે.

આ ગાયો પૂજ્ય શા માટે છે? કામધેનુ શા માટે છે? કાલિદાસ સુરભિ અને નંદિની માટે કહે છે કે, અત્યારે લાંબા સમય સુધી ચાલનારા યજ્ઞમાં વરુણને યજ્ઞ માટે ધૃત, વગેરે આહુતિ માટે આવશ્યક દ્રવ્ય આપવા માટે સાપોથી અવરુદ્ધ દ્વાર ધરાવતા પાતાળમાં સુરભિ રહેલી છે. અને આ વાત ચાલે છે ત્યાં જ અગ્નિહોત્રી મુનિના હવનમાં ધૃત, વગેરે આહુતિના સાધનરૂપ નંદિ ની નામની પ્રશંસનીય ગાય વનમાંથી ચરીને પરત આવી.

ઋષિઓના યજ્ઞમાં હોમદ્રવ્ય માટે આ ગાયો બહુ મહત્ત્વની છે. દૂધ, દહીં, ધૃત ઈત્યાદિ દ્રવ્યો આ હોમધેનુઓ પાસેથી ઋષિઓને પ્રાપ્ત થાય છે. અને એમ. આ ગાયો કામધેનુઓ મનાય છે.

નંદિનીનું વર્ણન કરતાં કાલિદાસ કહે છે કે તે અનિન્દ્ય અનિન્દ્યા છે. તાજી ફૂટેલી કુંપળો સમાન રક્તવર્ણી, કપાળ પર રચાયેલા થોડા વક્ર અને સફેદ રૂવાડાઓના ચિન્હને ધારણ કરતી આ ગાય, નવોદિત ચંદ્ર મને ધારણ કરતી સંધ્યા સમાન સુંદર જણાય છે.

આ ગાય અવભૃથ સ્નાનથી પણ પવિત્ર, પોતાના વાછરડાને જોવાથી આપોઆપ સ્ત્રવી રહેલા પયથી પૃથ્વીને સીંચી રહેલી, ઘટ સમાન મોટા આંચળોવાળી હતી.

તેની ખરીઓ દ્વારા ધૂળનાં રજકણો ઊડી રહ્યા છે અને તે પૃથ્વીપતિ રાજા દિલીપને પવિત્ર બનાવી રહ્યાં છે.

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।

बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥

भुवं कोष्णेन कुण्डोष्णी मेध्येनावभृथादपि ।

पस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥

रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रं अन्तिकात् ।

तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

વનમાંથી પાછી ફરેલી આ નંદિનીને જોઈને મહર્ષિ વશિષ્ઠે રાજાને કહ્યું કે, આ નંદિનીને તારી ઈચ્છાની પૂર્તિ કરનાર જાણ. હે રાજા! વનવાસી સમાન રહીને આ નંદિની ગાયને નિરંતર અનુસર. અભ્યાસપૂર્વક વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સમાન તું તેને પ્રસન્ન કર.

નંદિની જ્યારે ચાલે ત્યારે તું ચાલજે, તે ઊભી રહે ત્યારે તું ઊભો રહેજે, તે બેસે ત્યારે તું બેસજે અને જ્યારે તે જળપાન કરી લે, તે પછી તું જળપાન કરજે; આ પ્રમાણે નંદિનીની સેવા કરજે.

વળી રાણી સુરક્ષિણા પણ ભક્તિ ભાવથી સંપન્ન અને પવિત્ર થઈને નંદિનીની પૂજા કરે.

અદૂરવર્તિનીં સિદ્ધિં રાજન્વિગણયાત્મનઃ ।

ઉપસ્થિતેયં કલ્યાણી નામ્નિ કીર્તિત એવ યત્ ॥ ૮૭ ॥

વન્યવૃત્તિરિમાં શશ્વદાત્માનુગમનેન ગામ્ ।

વિદ્યામભ્યસનેનેવ પ્રસાદયિતુમર્હસિ ॥ ૮૮ ॥

પ્રસ્થિતાયાં પ્રતિષ્ઠેયાઃ સ્થિતાયાં સ્થિતિમાચરેઃ ।

નિષણ્ણાયાં નિષીદાસ્યાં પીતામ્ભસિ પિબેરપઃ ॥ ૮૯ ॥

વધૂર્ભક્તિમતી ચૈનાર્માર્ચિતામાતપોવનાત્ ।

પ્રયતા પ્રાતરન્વેતુ સાયં પ્રત્યુદ્ભજેદપિ ॥ ૯૦ ॥

વશિષ્ઠ ઋષિ દ્વારા આ પ્રમાણે નિર્દેશ પામેલો તે રાજા પોતાની પત્ની સાથે પર્ણકુટિમાં ગયો અને દર્ભની શૈયા પર કર્યું અને શિષ્યો દ્વારા કરવામાં આવેલા વેદ પાઠના ધ્વનિના કારણે રાત્રિને પૂર્ણ થયેલી જાણી.

નિર્દિષ્ટાં કુલપતિના સ પર્ણશાલ્મ-

મધ્યાસ્ય પ્રયતપરિગ્રહદ્વિતીયઃ ।

તચ્છિષ્યાધ્યયનનિવેદિતાવસાનાં

સંવિષ્ટઃ કુશશયને નિશાં નિનાય ॥ ૯૫ ॥

આ સમગ્ર સર્ગ આપણે જોઈએ છીએ કે મોટા ભાગની ઉપમાઓ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોમાંથી લેવામાં આવી છે. પ્રકૃતિના ગુણ અને દોષ બરાબર સમજીને કાલિદાસ ઉપમાનો પ્રયોગ કરે છે. કાલિદાસની પ્રકૃતિ જાણે સજીવ હોય, જાણે મનુષ્યની જેમ વર્તન અને વ્યવહાર કરતી હોય, તેવું આપણને આ સર્ગ વાંચતા જણાય છે. રાજા દ્વારા યથોચિત માન ન મળતાં ગાય અપમાનબોધ અનુભવે છે અને શાપ પણ આપે છે.

કાલિદાસ સમગ્ર સર્ગમાં પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ કે વાતાવરણમાંથી દ્રષ્ટાંતો કે ઉપમાઓ લે છે. પાર્વતી અને પરમેશ્વર આ સૃષ્ટિ સમસ્તના સર્જક છે. રઘુવંશ સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન

થયો છે. પોતે નાનકડું હોડકું લઈને સમુદ્ર તરવા જેવી કે વામન હાથ ઊંચા કરી ફળ તોડવા મહેનત કરે તેવી બાલિશ કે હાસ્યાસ્પદ ચેષ્ટા કરવા જઈ રહ્યો છે.

કાલિદાસે દશવિલ રઘુવંશના રાજાઓ પૃથ્વીથી સ્વર્ગ સુધી આવાગમન કરનારા, યથાવિધિ હોમ-હવન અને યજ્ઞ કરનારા હતા અને જેમ સુવર્ણની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ અગ્નિ દ્વારા જણાઈ આવે એમ તેમની ઉત્તમતા વિદ્વાનો જાણતા.

કાલિદાસ દર્શાવે છે કે રાજા દિલીપ ક્ષીરસાગરમાં ચંદ્ર સમાન હતો, ચંદ્રની નજીક રહેલા બુધની શોભા ધારણ કરતો હતો. તે વૃષભ સમાન સ્કંધ અને સાલ વૃક્ષ સમાન હાથ ધરાવતો, મેરુ પર્વત સમાન પ્રભાવી હતો, સમુદ્ર સમાન ભયાનક અને રમણીય હતો, સૂર્યની જેમ કર લેતો અને પ્રજાની ઉન્નતિ માટે પરત કરતો તે પૃથ્વીનું દોહન કરતો હતો. તે ઈન્દ્ર સાથે વ્યવહાર ધરાવતો હતો અને દુર્જનોનો સર્પની જેમ ત્યાગ કરતો હતો. બ્રહ્માજીએ તેને પંચ મહાભૂતો; પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ-નાં કારણરૂપ બનાવ્યો હતો. દિલીપ અને સુદક્ષિણા ઐરાવત અને વિદ્યુત સમાન હતાં. તે બંને ચિત્રાનક્ષત્ર અને ચંદ્રની શોભા ધારણ કરતાં હતાં.

કાલિદાસનો સમુદ્ર રત્નાકર છે તો સાથે સાથે તેમાં ભયાનક જળચરો પણ રહેલાં છે, તે રાજ્યની સીમાઓ માટે દુશ્મનોથી રાજ્યને બચાવતી ખાઈ છે, અને વળી, તેનો તટ કિલ્લો છે. વૃક્ષો, વેલીઓ, હાથી અને તેનું સ્નાન, મયૂરો અને તેના ષડ્જમાં ટહુકા, નીવારનાં દાણા શોધતાં, ખાતાં અને વાગોળતાં હરણાઓ, વૃક્ષનાં ખામણાંમાંથી પાણી પીતાં પક્ષીઓ, આકાશમાં ઊડતાં સારસ પક્ષીઓની હાર, રથના પૈડાંથી ઊડતી ધૂળ, અનુકૂળ સુગંધિત શીતળ મધુર પવન, કમળભર્યાં સરોવર, હોમની સુગંધ ધરાવતો ધુમાડો, કલ્પવૃક્ષની છાયામાં બેઠેલી ઋષિઓને અને દેવતાઓને હોમસામગ્રી પૂરી પાડતી સમ્માનનીય સુરભિ, વશિષ્ઠ ઋષિની કોમળ કૂંપળ સમાન રક્તવર્ણ ધરાવતી; નૂતન ચંદ્ર ધારણ કરતી સંધ્યા સમાન; ઘડા સમાન આંચલ ધરાવતી; પુણ્યદર્શના હોમધેનુ નંદિની. કાલિદાસની પ્રકૃતિ આપણી ચો-પાસ વીંટળાઈ વાલે છે.

કાલિદાસ સૂર્ય દ્વારા થતી બાષ્પીભવન જેવી પ્રાકૃતિક ક્રિયાને ય પણ સાંકળે છે. સુવર્ણની શુદ્ધતાની કસોટીને ય દ્રષ્ટાંતમાં સ્થાન આપે છે.

આ સર્ગમાં આપણને અદ્ભુત પ્રકૃતિ-ચિત્રો પ્રાપ્ત થાય છે, જેમાં દિલીપ અને સુદક્ષિણાનાં આશ્રમ પ્રતિ ગમનનું ચિત્ર અત્યંત આકર્ષક છે અને વશિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમનું ચિત્ર પણ મનોહર છે. કામધેનુ નંદિનીનું શબ્દચિત્ર અત્યંત સુંદર છે.

9.3 तमारी प्रगति यकासो

1. रघुवंशना प्रथम सर्गमां कालिदासे रयेल प्रकृति-यित्रो सविस्तर वर्णवो.

2. रघुवंशना प्रथम सर्गमां कालिदासे प्रकृतिमांथी लीधेल उपमाओ विशे नोध लपो.

3. रघुवंशना प्रथम सर्गना आधारे मनुष्य अने प्रकृतिनां संबंध विशे नोध लपो.

4. रघुवंशना प्रथम सर्गना आधारे राजा दल्लीप विशे नोध लपो.

9.4 संदर्भ ग्रंथो

1. Kale, M. R. (1932), The Raghuvamsha of Kalidasa, Gopal Narayan & Co., Bombay.
2. मिश्र, ज्वालाप्रसाद (सं.१९६४), रघुवंशमहाकाव्य, श्रीव्यंकटेश्वर प्रेस, मुरादाबाद
3. त्रिपाठी, कृष्णमणि (१९८३) (३हस्त द्दसद्व.), रघुवंशम्, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी
4. सोजीत्रा विजय एस. (२०११), वैदिक संस्कृति और पर्यावरण संरक्षण, पेरेडाइज पब्लिशर्स, जयपुर
5. शास्त्री, हरगोविन्द (१९५३), रघुवंशमहाकाव्यम् (मल्लिनाथ कृत संजीवनीटीकायोपेताम्, शास्त्री हरगोविन्द कृत मणिप्रभा हिन्दी टीका सहित), चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, वाराणसी

6. पटेल, गौतम (१९८६), महाकविकालिदासविरचितं कुमारसम्भवम्, श्रीआनन्ददेवायानिवल्लभदेवविरचितया पञ्जिकया समेतम्, गौतम वाडीलाल पटेल, अमदावाद.
7. Dezső, Csaba, Goodall, Dominic and Isaacson Harunaga (2024), The Raghupañcikā of Vallabhadeva, Earliest Commentary on the Raghuvamśa of Kālidāsa, Critical Edition and Notes, BRILL, Leiden

9.5 यावीरूप शब्दो

पर्यावरण, प्रकृति, कालिदास, रघुवंश, दिलीप, सुदक्षिणा, नंदिनी, कामधेनु, कालिदास, रघुवंशम्, दिलीप, कामधेनु

लेखक : डॉ. स्वाति शाह, आसीस्टन्ट प्रोफेसर,
अेल. आर. वणिया आर्ट्स अेन्ड पी. आर. मडेतल कोमर्स कोलेज,
ल्ललवनगर.

એકમ : 10 : રઘુવંશ: ચતુર્દશ સર્ગ

રૂપરેખા

10.0 ઉદ્દેશ

10.1 પ્રસ્તાવના

10.2 રઘુવંશ: ચતુર્દશ સર્ગ

10.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

10.4 સંદર્ભ ગ્રંથો

10.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

10.0 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતી પર્યાવરણની માનવજીવન સાથેની એકરૂપતા સમજશે.
- મનુષ્યના મનોભાવોની પ્રકૃતિ પર થતી અસરની અભિવ્યક્તિની રજૂઆત દ્વારા રચાયેલ શ્રેષ્ઠ કાવ્યકૃતિને માણશે.
- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં પર્યાવરણના સ્થાનને પ્રમાણશે.

૧૦.૧ પ્રસ્તાવના

કાવ્યાદર્શના પ્રથમ પરિચ્છેદમાં દંડી સર્ગબન્ધો મહાકાવ્યમ્ ઉચ્યતે તસ્ય લક્ષણમ્ । કહીને મહાકાવ્યનાં લક્ષણો આપે છે, તેમાં તે પ્રાકૃતિક તત્વોની આવશ્યકતા આ રીતે દર્શાવે છે;

નગરાર્ણવશૈલર્તુ ચન્દ્રાર્કોદયવર્ણનૈઃ । ઉદ્યાનસલીલક્રીડા ॥

™, ર, સમુદ્ર, પર્વત, ઋતુઓ, સૂર્યોદય અને ચંદ્રોદય, ઉદ્યાન અને જળકીડાઓનાં વર્ણનો મહાકાવ્યમાં હોવા જોઈએ. અર્થાત્ મહાકાવ્ય કથાની સાથે સાથે પ્રાકૃતિક વર્ણનો ધરાવે એ પણ આવશ્યક ગણાયું છે. એનો અર્થ એ થયો કે, માત્ર કથા જ નહીં, પ્રકૃતિના સૌંદર્યની વાત પણ વાચકને આનંદિત કરવા માટે અનિવાર્ય છે. ઉપરાંત, પ્રકૃતિ એ જેમ જીવનનું, તેમ સાહિત્યનું પણ અભિન્ન અંગ છે.

10.2 રઘુવંશ: ચતુર્દશ સર્ગ

કાલિદાસ અને પર્યાવરણનું મહત્ત્વ

અથર્વવેદના પૃથ્વી સૂક્તમાં પૃથ્વીને માતા દર્શાવતાં ઋષિ કહે છે કે, 'માતા ભૂમિઃ પુત્રોઽહં પૃથિવ્યાઃ ।'

પૃથ્વી માતા છે અને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છું. યજુર્વેદમાં પૃથ્વીનું સંરક્ષણ કરવા સંદર્ભે કહેવામાં આવ્યું છે કે, "પૃથિવીં દૂહ પૃથિવીં મા હિંસાઃ । પૃથ્વીને દંઢ કરો, પૃથ્વીની હિંસા કોઈ પણ સ્થિતિમાં ન કરવી જોઈએ. અર્થાત્ પૃથ્વીને કોઈ પણ સંજોગોમાં નુકસાન ન પહોંચાડવું જોઈએ.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ દર્શાવે છે કે, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે માત્ર પાણી હતું અને સર્વ સર્જન પાણીમાંથી થયું છે: આપો એવદમગ્ર આસુઃ તા આપઃ સર્વમસૃજન્તજ ।' અથર્વવેદ પાણીને માતૃરૂપ દર્શાવે છે: આપો અસ્માન્ માતરઃ ।' એ જ રીતે ઋગ્વેદ પાણીના વિષયમાં કહે છે કે ભૈષજ્ય છે: આપઃ પૃણીત ભેષજમ્ ।' આમ, આપણા પ્રાચીનતમ દસ્તાવેજોમાં પ્રકૃતિના તત્ત્વોને આપણી ઉત્પત્તિનો, આપણા જીવનનો આધાર માનવામાં આવ્યાં છે અને તેમનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

આપણે આગળ પણ જોઈ ગયા તેમ કાલિદાસ તો પ્રકૃતિનો પ્રેમી કવિ છે. ઉમાશંકર જોશી કહે છે કે, 'કાલિદાસ ભારતના રાષ્ટ્રકવિ છેપ.. ભારતની ભૌતિક રચનાના દસ-વીસ સૈકામાં સહેજે ન બદલાય એવા ચિરસ્થાયી સ્વરૂપોના સૌંદર્યને કવિપ્રતિભા શબ્દમાં ઝીલે છે, એ જ રીતે દક્ષિણમાં સમુદ્ર તટે તાંબુલ, નાળિયેર, મરી, એલચી, મૌક્તિક, ખજૂર, આદિ, પશ્ચિમ તરફ દ્રાક્ષ, કાશ્મીર તરફ કેસર, અખરોટ, હિમગિરિમાં કસ્તુરી, ભૂર્જપત્ર અને આસામમાં કૃષ્ણાગરુ આદિ નીપજો પણ પ્રસંગવશાત કવિ ઉલ્લેખે છે. કાલિદાસ અઠંગ ભારતપ્રવાસી છે. ભારતની પ્રકૃતિલીલાનું સૌંદર્ય તેમણે આકંઠ પીધું છે અને એથીયે વિશેષ તો અત્યંત ભાતીગળ એવી ભારતીય સંસ્કૃતિનું સમુદાર ભાવે તેમણે અખિલાઈપૂર્વક આકલન કર્યું છે.'

તેઓ કાલિદાસના પ્રકૃતિ અને માનવજીવનના સંબંધના ઉલ્લેખો અને નિસબતની વર્તમાન સમયમાં પ્રસ્તુતતા વિશે કહે છે કે, 'પ્રકૃતિ સાથે સંવાદિતાથી જીવવું, મનુષ્ય જ નહીં, પણ પશુઓ, પક્ષીઓ, વૃક્ષો, લેતાઓ, સૌ સાથે આત્મીયતાથી જીવવું - સર્વમાં એકતા અનુભવવી એ મંત્ર કાલિદાસની કાર્યસૃષ્ટિમાં ગુંજે છે. કવિએ પ્રકૃતિ અને માનવના મેળભર્યા જીવનનો મહિમા એના સૌંદર્યનો બોધ કરાવવા દ્વારા ઠસાવ્યો છે. આજે પર્યાવરણ શાસ્ત્ર (ઇકોલોજી)ના પ્રશ્નોની જાગૃતિ વધતી જાય છે ત્યારે કાલિદાસની વાત કેટલી સુસંગત છે તે સમજાતું આવે છે.'

ત્યારે ડૉ. શંકરલાલ શાસ્ત્રી કાલિદાસની પર્યાવરણ વિભાવના વિશે કહે છે કે, 'રાષ્ટ્રકવિ કાલિદાસ કે કાવ્યોં મેં વૃક્ષોં એવં પર્યાવરણ-સંરક્ષણ કે અકાઠ્ય અસંગ્ય પ્રમાણ ભરે પઢે હૈં કાલિદાસ કે કાવ્યોં મેં પદ-પદ પર હિમાચલ સે લેકર રત્નાકર ઓર ઉસકે

मध्यवर्ती आर्यावर्त का ही नहीं अपितु समूचे भारतवर्ष और जम्बू द्वीप की संस्कृति धरोहर का स्तुतिगान मुखरित हुआ है। इसकी निरूपम सौन्दर्यमयी प्रकृति के अपरूप अतुल रूप वैभव की रागिनी उनके छन्दों का सरगम बनी है। हमारे प्राचीन एवं अर्वाचीन वाङ्मय में पर्यावरण सुरक्षार्थ बहुत कुछ परोक्ष एवं अपरोक्ष रूप में कहा गया है।
कालिदासनी प्रकृतिविषयक विभाषना आपणने कुमारसंभाषना द्वितीय अंकमां आवेला आ श्लोकमां बहु सुंदर रीते समजाय छे.

विष्वक्षोऽपि संवर्धय स्वयं छेतुमसाम्प्रतम् ॥ २.५५ ॥

विष्वक्षनो पण उछेर करीने पछी तेने छेटी नाभयुं, उभाडी नाभयुं अर्थात् समूणो नाश करवो अे योग्य नथी. आ ज विषयने स्पष्ट करता मल्लिनाथ आ श्लोक परनी पोतानी नोधमां कछे छे के,

अन्यो वृक्षस्तावदास्ताम् विषस्य वृक्षो विष्वक्षोऽपि संवर्धय कुतश्चित्कारणात्सम्यग् वर्धयित्वा स्वयं छेतुमसाम्प्रतमनर्हः ।

आपणो रघुवंशना यतुर्दश सर्गमां निरूपित प्रकृति विशे जेधअे.

यतुर्दश सर्गमां पर्यावरण

रघुवंशना यतुर्दश सर्गना प्रारंभथी ज कालिदास मनुष्य अने प्रकृतिनां वर्तन अने संबंधोने जाणे साथे साथे ज दशावि छे. प्रथम श्लोकमां ज वनवासथी पाछा इरेला राम अने लक्ष्मण माता कौशल्या अने सुमित्राना यरझस्पर्श करी रखा छे त्यारे ते बंने केवी देभाय छे? कालिदास कछे छे के, दशरथपुत्रोनी आ बंने माताओ पति दशरथनाना मृत्युना कारणे आधाररूप वृक्ष कपाई जतां जेवी वेलीओ निराधार डोय तेवी जझाय छे.

भर्तुः प्रणाशादथ शोचनीयं दशान्तरं तत्र समं प्रपन्ने ।

अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ छेदादिवोपघ्नतरोर्ब्रतत्यौ ॥ १ ॥

अहीं, कवि माताओने वेलीओनी अने पतिने तेमना आधार समान वृक्षनी उपमा आपे छे. कपायेलुं वृक्ष अने आधारहीन थतां पृथ्वी पर पडी गयेली वेलीओनुं द्रश्य आपणा यक्ष समक्ष उपस्थित थाय छे अने ते द्वारा आपणो कौशल्या अने सुमित्रानी परिस्थिति स्पष्टतापूर्वक समज्ज शकीअे छीअे.

आंभमां आवतां आंसु आनंदनां डोय अने दुःखनां य डोय त्यारे पोतानां पुत्रोने वनवासथी हेमभेम पाछां इरेला जेधने माताओनी आंभमां डरखनां आंसु उभरायां. आंसुओनो आ भेद केवो छे? कालिदास उनाणाथी गरम थई ठिठेलां गंगा अने सरयूनां जण, डिमालय अने ओगणेलां बरझनां शीतण पाणीनुं सामंजस्य साधतां कछे छे; गरमीमां तम गंगा अने सरयूनां उषण-तम जणने जेम डिमालयथी नीतरी आवलां बर्झलां जण शीतण करी दे ते रीते कौशल्या अने सुमित्रानां दुःखतम आंसुओने आ आनंदनां कारणे आवेलां आंसुओअे शीतण करी दे ते रीते कौशल्या

અને સુમિત્રાનાં દુઃખતમ આંસુઓને આ આનંદનાં કારણે આવેલાં આંસુઓએ શીતળ કરી દીધાં.

આનન્દજઃ શોકજમશ્ચુબાષ્પસ્તયોરશીતં શિશિરો બિભેદ ।

ગઙ્ગાસરવ્વોર્જલમુષ્ણાત્પતં હિમાદ્રિનિસ્યન્દ ઇવાવતીર્ણઃ ॥ ૩ ॥

અને આ આનંદના આંસુઓથી રઘુવંશકેતુ રામનો જાણે અભિષેક આરંભાયો. અને વૃદ્ધ અમાત્યોએ આ અભિષેક - રામનો રાજ્યાભિષેક સુવર્ણના ઘડાઓમાં લાવવામાં આવેલાં તીર્થજળથી સમ્પન્ન કર્યો.

અથાભિષેકં રઘુવંશકેતોઃ પ્રારબ્ધં આનન્દજલૈર્જનન્યોઃ ।

નિર્વર્તયામાસુરમાત્યવૃદ્ધાસ્તીર્થાહૃતૈઃ કાઞ્ચનકુમ્ભતોયૈઃ ॥ ૭ ॥

સરિત્સમુદ્રાન્સરસીશ્ચ ગત્વા રક્ષઃકપીન્દ્રૈરુપપાદિતાનિ ।

તસ્યાપતન્મૂર્ધ્ન જલ્લાનિ જિષ્ણોર્વિન્ધ્યસ્ય મેઘપ્રભવા ઇવાપઃ ॥ ૮ ॥

રામના રાજ્યાભિષેક માટે આ જળ લાવ્યું કોણ અને ક્યાંથી? કાલિદાસ સહજતાથી જ આપણને જણાવે છે કે, રાક્ષસ અને વાનરવીરો નદીઓ, સમુદ્રો અને સરોવરોએ જઈને આ પવિત્ર જળ લઈ આવ્યા. પછી રામના મસ્તક પર તેનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો. વિન્ધ્યાચળના શિખર પર વાદળો વરસતાં હોય એવું એ અભિષેકનું દ્રશ્ય હતું.

એક રાજાનો રાજ્યાભિષેક થાય છે ત્યારે વિવિધ તીર્થસ્થાનોમાં આવેલાં જળાશયોમાંથી; સરોવરો, નદીઓ અને સમુદ્રમાંથી; જળ લાવવામાં આવે છે, એ જળને પવિત્ર ગણવામાં આવે છે. આપણી આ પરંપરાઓમાં પણ આપણે પ્રકૃતિનું મહત્ત્વ અને તેની સાથેનો આપણો સંબંધ જોઈ શકીએ છીએ. સાથે સાથે મનુષ્ય અને રાક્ષસો તથા વાનરો વચ્ચેના સ્નેહભાવને અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. રાજ્ય વિષયક માટેનું વિવિધ તીર્થસ્થાનો માંથી લાવવામાં આવેલું આ જળ રાક્ષસવીરો અને વાનરવીરો લઈ આવ્યા છે. આ જળ રાક્ષસવીરો અને વાનરવીરો લઈ આવ્યા છે. આ ઉપરાંત, કાલિદાસ વિન્ધ્ય પર્વત પર વરસતાં વાદળોને દર્શાવી પૃથ્વીના એક સુંદર ચિત્રને આપણી આંખ સામે મૂકી દે છે.

અભિષેક પૂર્ણ થયા બાદ રામ સૈન્ય, વૃદ્ધ મંત્રીઓ, રાક્ષસો અને વાનરો સાથે રાજધાનીમાં પ્રવેશ કરે છે. રામના સ્વાગતમાં તેમની ઉપર લાજધાનની (ડાંગરની ધાણી; મમરા; કુરમરા; ભૂંજેલી ડાંગર; શેકેલી ડાંગર. તે યજ્ઞમાં હોમવામાં વપરાય છે. આ શબ્દ લાજહોમ સમાસમાં માત્ર જોવામાં આવે છે.) વર્ષા કરવામાં આવે છે.

સ મૌલ્રક્ષોહરિભિઃ સસૈન્યસ્તૂર્યસ્વનાનન્દિતપૌરવર્ગઃ ।

વિવેશ સૌધોદ્વત્ત્વજવર્ષામુત્તોરણામન્વયરાજધાનીમ્ ॥ ૧૦ ॥

રામ જ્યારે આ રીતે અયોધ્યામાં પ્રવેશ્યા ત્યારે અયોધ્યા નગરી કેવી દેખાતી હતી?

કાલિદાસ કહે છે કે, નગરના મહેલોમાંથી નીકળી રહેલી કાળા અગરુ ચંદનની ધુમ્રસેર, વનમાંથી પાછા ફરેલા રામે જાતે જ તે નગરીના છુટા કરેલા કેશપાશ જેવી શોભતી હતી.

પ્રાસાદકાલાગુરુધૂમરાજિસ્તસ્યાઃ પુરો વાયુવશેન ભિન્ના ।

વનાન્નિવૃત્તેન રઘૂત્તમેન મુક્ત સ્વયં વેણિરિવાવભાસે ॥ ૧૨ ॥

તત્કાલીને સમાજમાં પતિના વિરહમાં પ્રોષિતભર્તૃકા પત્ની વાળને એક સેરમાં બાંધતી હતી. અને પરદેશથી પાછો ફરેલો પતિ પત્નીના વાળની એ એક સેર છોડતો હતો. અહીં અયોધ્યા નગરી જાણે જીવંત વિરહિણી નારી હોય તેવી રીતે દર્શાવવામાં આવી છે. કાલિદાસ પદાર્થોને અને પ્રકૃતિને જીવંત મનુષ્ય સમાન વર્તન કરતાં દર્શાવી શકે છે.

ગુરુ વશિષ્ઠનાં પત્ની અનસુયાએ આપેલ શાશ્વત અંગરાગ ધારણ કરેલી સીતા એવી રીતે શોભતી હતી કે જાણે તેના પતિએ ‘આ શુદ્ધ છે’, એમ પોતાના નગરને અગ્નિમાં રહેલી હોય તેમ દર્શાવી.

સ્ફુરત્પ્રભામણ્ડલમાનુસૂયં સા વિભ્રતી શાશ્વતમઙ્ગરાગમ્ ।

રરાજ શુદ્ધેતિ પુનઃ સ્વપુર્યૈ સંદર્શિતા વહ્નિગતેવ ભર્ત્રા ॥ ૧૪ ॥

પ્રાકૃતિક તત્ત્વ અગ્નિ એ શુદ્ધિનું પ્રમાણ આપનાર છે તેમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. લંકામાં કરવામાં આવેલી સીતાની અગ્નિપરીક્ષા અને અહીં પણ સીતા શુદ્ધ છે તેમ દર્શાવવા માટે, ‘જાણે અગ્નિમાંથી પસાર થતી હોય તેવી’, દર્શાવીને એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે.

અયોધ્યા પરત ફરી રાજા તરીકે અભિષિક્ત થયેલા રામે કેકેયીની લજ્જાને દૂર કરી, અભિનંદન આપવા આવેલા મહર્ષિઓ, રાક્ષસ અને વાનર વીરોને વિદાય આપી, પોતાના ભાઈઓ પ્રત્યે સમાન ભાવ અને માતાઓ પ્રત્યે સમાન આદર ધરાવતા તે પોતાની પ્રજા માટેના હિતાકાર્યો કરીને લક્ષ્મી સમાન સીતા સાથે રમણ કરવા લાગ્યા.

સમય જતાં સીતા સગર્ભા થયાં ત્યારે રામે તેમને દોહદ પૂછ્યું અને સીતાએ હિંસક પ્રાણીઓ જેના પરની જંગલી ડાંગરનું ભક્ષણ કરતાં હતાં, વૈખાનસ (મુનિઓ)ની કન્યાઓ સાથે સંબંધિત, કુશ નામના ઘાસથી ભરપૂર ગંગા નદીના કિનારા પર આવેલાં તપોવનોમાં જવાની ઈચ્છા કરી.

સા દષ્ટનીવારબલીનિ હિંસ્ત્રેઃ સમ્બદ્ધવૈખાનસકન્યકાનિ ।

ઇયેષ ભૂયઃ કુશવન્તિ ગન્તું ભાગીરથીતીરતપોવનાનિ ॥ ૨૮ ॥

અહીં આપણે સીતાનો ગંગાના કિનારા પર આવેલા તપોવનો તરફનો પ્રેમ જોઈ શકીએ છીએ. મહાલયોમાં વસતાં સીતાને પ્રકૃતિના સાહચર્યમાં રહેવાના અભિલાષ થાય છે.

રામ તેમની આ ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાનું વચન આપીને પોતાની પ્રજાની સુખાકારી નિહાળવા પોતાના ગગનચુંબી મહેલ પર ચડ્યા. અને ત્યાંથી તેમને દેખાય છે; સમૃદ્ધ બજારવાળો રાજમાર્ગ, નૌકાઓ દ્વારા તરાતી સરયુ અને વિલાસી નગરજનો વડે સેવાતાં નગરનાં છેડે આવેલાં ઉપવનો. અને રામ આ જોઈને આનંદિત થયા.

ऋद्धापणं राजपथं स पश्यन्विगाह्यमानां सरयूं च नौभिः ।

विलासिभिश्चाध्युषितानि पौरैः पुरोपकण्ठोपवनानि रेमे ॥ ૩૦ ॥

અહીં નગરમાં વસતી પ્રજાનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ત્યાર બાદ રામ ભદ્ર નામના જાસૂસને લોકો પોતાના વિશે શું કહે છે તે પૂછ્યું. અને આગ્રહપૂર્વક પૂછવામાં આવતાં ભદ્રે જણાવ્યું કે, ‘રાક્ષસનાં ઘેર રહીને આવેલાં દેવી સીતાના સ્વીકાર સિવાયના આપના આચરણની નગરજનો સ્તુતિ કરે છે.’

આ સાંભળતાં જ રામની સ્થિતિ કેવી થઈ? કાલિદાસ કહે છે;

कलत्रनिन्दागुरुणा किलैवमभ्याहृतं कीर्तिविपर्ययेण ।

अयोधनेनाय इवाभितप्तं वैदेहिबन्धोहृदयं विदद्रे ॥ ૩૩ ॥

જેવી રીતે તમ લોખંડ પર ઘણનો ઘા પડે ને જેમ તે વિદીર્ષ થઈ જાય તેમ, આ પ્રમાણે પત્નીની ખરેખર નિંદા જાણીને અપકીર્તિના પ્રહારથી વૈદેહીના આ સખાનું હૃદય વિદીર્ષ થઈ ગયું. આ અપવાદની ઉપેક્ષા કરું કે નિર્દોષ પત્નીનો ત્યાગ કરું? આ નિર્ણય પર ન આવી શકતાં તેમની મનઃસ્થિતિ દોલાચલ જેવી - હિંડોળા જેવી બની ગઈ.

આખરે કોઈક નિર્ણય પર આવી તેમણે પોતાન ભાઈઓને બોલાવ્યા અને કહ્યું, ‘સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, સદાચારથી પવિત્ર એવા આ રાજર્ષિવંશને મારા કારણે આ કેવું કલંક લાગ્યું છે એ જુઓ.’ અને એ કલંકને સ્પષ્ટ કરવા ઉદાહરણ આપે છે, ‘વાદળાંમાંથી વરસતાં પાણીથી જેમ દર્પણને કલંક ઉત્પન્ન થાય છે.’

राजर्षिवंशस्य रविप्रसूतेरुपस्थितः पश्यत कीदृशोऽयम् ।

मत्तः सदाचारशुचेः कलङ्कः पयोदवातादिव दर्पणस्य ॥ ૩૭ ॥

અહીં રાજવંશ અને તેને લાગેલા કલંકને સ્પષ્ટ કરવા પ્રાકૃતિક ઘટનાનો દૃષ્ટાંત તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વિદ્વાનો કાલિદાસની ઉપમાઓ માટે કહે છે કે, ‘उपमा कालिदासस्य ।’

અને આ ઉપમાઓ મહદ અંશે પકૃતિમાંથી લેવામાં આવી છે.

જેમ શ્રેષ્ઠ હાથી પોતાને બાંધનાર થાંભલાને સહન કરી શકતો નથી તેમ, પાણીનાં તરંગો પર પ્રસરતા તેલના ટીપાં સમાન આ કલંકને સહન કરવા માટે હું શક્તિમાન નથી.

पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्तमपां तरङ्गेष्विव तैलबिन्दुम् ।

सोढुं न तत्पूर्वमवर्णमीशे अलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः ॥ ३८

આ શ્લોકમાં પોતે કલંક સહન કરવા શક્તિમાન નથી એ કહેવા માટે પોતાને બાંધવા માટેના થાંભલાને સહન ન કરી શકતાં હાથીની ઉપમા આપવામાં આવી છે. કાલિદાસે પ્રકૃતિનું કેટલી નજીકથી અવલોકન કર્યું હશે એ જણાઈ આવે છે. અને દરેકે દરેક વખતે જણાઈ આવે છે. આ શ્લોક જુઓ;

अवैमि चैनामनघेति किन्तु लोकापवादो बलवान्मतो मे ।

छाया हि भूमेः शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिः ॥ ४० ॥

રામ સીતાની પવિત્રતા વિશે પોતાના ભાઈઓને કહે છે કે, તે પવિત્ર છે એ હું જાણું છું, પરંતુ લોકાપવાદ મારા માટે બહુ મોટી વાત છે. અને લોકોની એ શક્તિ માટે તે દષ્ટાંત આપે છે કે, પૃથ્વીના ચન્દ્ર પર પડતા પડછાયાને લોકો ચંદ્રના કલંક તરીકે દર્શાવે છે.

સીતાનો ત્યાગ કરવાના પોતાના નિર્ણયનો ભાઈઓ વિરોધ ન કરે એ માટે એ દરેક દષ્ટિકોણથી તેમની સામે પોતાની વાત રજૂ કરે છે. તે કહે છે કે, રાક્ષસોનો વધ કરવાનો મારો પ્રયત્ન વ્યર્થ થયો એમ ન માનશો, તે વેરનો બદલો લેવા માટે હતો. પગ અડી જાય તો કોધે ભરાયેલ સર્પ કાંઈ લોહી પીવા માટે ડંખ મારે છે?

रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासो व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय ।

अमर्षणः शोणितकाङ्क्षया किं पदा स्पृशन्तं दशति द्विजिह्वः ॥ ४१ ॥

અને રામ લક્ષ્મણને સીતાનો ત્યાગ કરી આવવા માટે મોકલે છે અને કહે છે: 'દોહદ વ્યક્ત કરનારી તારી સગભાઈ ભાભી તપોવનમાં જવાની ઈચ્છા ધરાવે છે. તો તું રથમાં બેસીને એને તે બહાને લઈ જા અને વાલ્મીકિના સ્થાન એટલે કે આશ્રમ પાસે તેનો ત્યાગ કરી આવ.' અને લક્ષ્મણ સીતાને લઈને નીકળ્યા. સુંદર પ્રદેશમાંથી લઈ જવાતાં સીતા પોતાના પ્રિય (પતિ, રામ) પોતાનું પ્રિય કરનારા છે એમ વિચારી આનંદિત થતાં હતાં. તેમને તે સમયે ન જણાયું કે રામ પોતાનું તેમની બાબતમાં કલ્પવૃક્ષપણું છોડીને અસિપત્રવૃક્ષ (તલવારની ધાર જેવી ધાર ધરાવતાં પાંદડાંવાળું વૃક્ષ) બન્યા છે.

सा नीयमाना रुचिरान्प्रदेशान्प्रियङ्करो मे प्रिय इत्यनन्दत् ।

नाबुद्ध कल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवृक्षम् ॥ ४८ ॥

આ સુંદર પ્રદેશો પસાર કરીને લક્ષ્મણ સીતાને લઈને ગંગા તટે રથમાંથી ઊતર્યા અને ગંગા તરવા માટે નૌકામાં બેઠા. ત્યારે ગંગા નદી ઉત્થિતવીચિહસ્તૈ; પોતાના ઊંચા ઊઠેલાં મોજા રૂપી હાથ વડે સુમિત્રાનંદનને વારવા લાગી.

गुरोर्नियोगाद्द्वनितां वनान्ते साध्वीं सुमित्रातनयो विहास्यन् ।

अवार्यतेवोत्थितवीचिहस्तैर्जह्लोर्दुहित्रा स्थितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥

કાલિદાસની કૃતિઓમાં પ્રકૃતિ મનુષ્ય સહજ વ્યવહાર કરે છે. મોટાભાઈની આજ્ઞાથી સાધ્વી સીતાનો વનમાં ત્યાગ કરવામાં આવે એ જાહ્નવી-ગંગા સહન કરી શકતી નથી. અને એનાં ઉછળતાં મોજાં જાણે એના હાથ છે અને આ કાર્ય કરતાં લક્ષ્મણને એ અટકાવી રહી છે. પણ સત્યપ્રતિજ્ઞ લક્ષ્મણે રથમાંથી પોતાનાં ભાભીને (શ્રાતૃજાયામ્)

નદીના તટ પરની રેતીમાં ઉતારીને નિષાદ દ્વારા લાવવામાં આવેલી નોકા દ્વારા પ્રતિજ્ઞાની જેમ ગંગા પાર કરાવી. ગઙ્ગાં નિષાદાહતનૌવિશેષસ્તતાર સન્ધામિવ સત્યસન્ધઃ ।
(૫૨)

ગંગા પાર કરાવ્યા પછી લક્ષ્મણે પોતાની વાણીને મહામહેનતે સ્થિર કરીને ઉત્પાત મચાવતા વાદળો જેવી રીતે કરાની વર્ષા કરે તેવી રીતે મહીપતિ રાજા રામની આજ્ઞા સીતાને સંભળાવી. આ સાંભળીને પવનથી વિંધાયેલી અને નીચે પડી જતા પુષ્પોવાળી લતા સમાન, અપમાન રૂપી પવનથી વિંધાયેલી અને પડી જતાં આભૂષણવાળી સીતા પોતાના શરીરના મૂળ કારણરૂપ પૃથ્વી પર એકાએક પડી ગઈ. અને ત્યારે પૃથ્વીએ શું કર્યું? કાલિદાસ કહે છે કે, પૃથ્વીએ વિચાર્યું કે ઉત્તમ વંશમાં જન્મેલ સાધુચરિત પતિ કોઈ કારણ વિના તેને કેવી રીતે છોડી દે? - અને એમ શંકા કરતી હોય તેવી જનની પૃથ્વીએ તેને પ્રવેશ આપ્યો નહીં. ત્યારે ચેતનાનો લોપ થતાં સીતાને દુઃખની ખબર પડી નહીં, પરંતુ જાગૃત થતાં જ તે સંતાપ પામવા લાગી. સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણના પ્રયત્નથી પાછું આવેલું ભાન તેને માટે મૂર્ચ્છા કરતાં વધારે કષ્ટદાયક બન્યું.

અથ વ્યવસ્થાપિતવાક્ષ્ણંચિત્સૌમિત્રિરન્તર્ગતબાષ્પકળ્પઃ ।

ઔત્પાતિકં મેઘ ઇવાશ્મવર્ષ મહીપતેઃ શાસનમુજ્જગાર ॥ ૫૩ ॥

તતોઽભિષઙ્ગાનિલ્વિપ્રવિદ્ધા પ્રભ્રશ્યમાનાભરણપ્રસૂના ।

સ્વમૂર્તિલાભપ્રકૃતિં ધરિત્રીં ભ્રુતેવ સીતા સહસા જગામ ॥ ૫૪ ॥

ઇક્ષ્વાકુવંશપ્રભવઃ કથં ત્વાં ત્યજેદકસ્માત્પતિરાયૈવૃત્તઃ ।

ઇતિ ક્ષિત્તિઃ સંશયિતેવ તસ્યૈ દદૌ પ્રવેશં જનની ન તાવત્ ॥ ૫૫ ॥

સા લુમસંજ્ઞા ન વિવેદ દુઃખં પ્રત્યાગતાસુઃ સમતપ્યતાન્તઃ ।

તસ્યાઃ સુમિત્રાઽઽત્મજયલ્લભ્યો મોહાદભૂત્કષ્ટતરઃ પ્રબોધઃ ॥ ૫૬ ॥

અહીં રામની આજ્ઞાને ઔત્પાતિક મેઘ સાથે સરખાવવામાં આવી છે. ઉત્પાત મચાવતાં વાદળો કરાની વર્ષા કરે છે, તે ભય અને આતંક ફેલાવે છે, તે જ રીતે રામની આ આજ્ઞા સીતા માટે ભય અને આતંક ફેલાવનારી છે. એ સાંભળીને સીતા નીચે પડી ગયાં. સીતાએ ધારણ કરેલ આભૂષણો સારી પડ્યાં આ ઘટના કાલિદાસને ભયાનક પવનનાં કારણે વૃક્ષ પર વીંટળાયેલી વેલી નીચે પડી જાય અને તેનાં પુષ્પો ખરી જાય તેવી જણાય છે. વળી, સીતાનું શરીર તે પૃથ્વીની દેન છે. આ પૃથ્વી સીતાની જનની છે, સીતા પૃથ્વી પર આવી પડી તો તેની માતાએ તેને શરણ આપવું જોઈતું હતું, પણ પૃથ્વી વિચારે છે કે, શ્રેષ્ઠ કુળમાં ઉત્પન્ન, ઉત્તમ ચરિત્ર ધરાવતા

જમાઈ અકારણ આવું વર્તન ન કરે અને પૃથ્વી સીતાને શરણ આપતી નથી. કાલિદાસ પોતાના સમયમાં પ્રવર્તમાન સામાજિક વિચારસરણીને પણ અહીં પ્રકૃતિના દૃષ્ટાંતથી રજૂ કરી દે છે.

પૃથ્વી પર મૂર્છા પામીને પડી ગયેલ સીતાને દુઃખની ખબર પડી નહીં, પરંતુ જાગૃત થતાં જ સંતાપ તેને ઘેરી વળ્યો.

પણ આ સંતાપને અતિક્રમીને સીતા માતાઓ અને રામને સંદેશ મોકલે છે અને જાણે નિયતિ પાસે એક માગણી કરે છે; પ્રસૂતિ બાદ સૂર્યમાં દ્રષ્ટિ સ્થિર કરીને હું તપ કરીશ. જેથી જો બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થાય તો તમે જ મારા પતિ થાઓ અને વિયોગ ન થાઓ.

સાહં તપઃ સૂર્યનિવિષ્ટદૃષ્ટિરૂર્ધ્વં પ્રસૂતેશ્ચરિતું યતિષ્ઠે ।

ભૂયો યથા મે જનનાન્તરેઽપિ ત્વમેવ ભર્તા ન ચ વિપ્રયોગઃ ॥ ૬૬ ॥

અહીં તપ પણ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો વચ્ચે થાય છે. સીતા સૂર્યમાં દ્રષ્ટિ રાખીને પોતે તપ કરશે તેમ કહી રહ્યાં છે. કુમારસંભવમાં પણ આપણે પાર્વતીના તપમાં આ પ્રમાણેનું વર્ણન જોઈએ છીએ: વિજિત્ય નેત્રપ્રતિઘાતિનીં પ્રભામનન્યદૃષ્ટિઃ સવિતારમૈક્ષતઃ ॥ ૫-૨૦ ॥ શ્રીધમ્નુમાં તે ચાર અગ્નિની વચ્ચે રહીને, તેજથી આંખોનો નાશ કરી દેનારસૂર્યને નિર્નિમિષ દ્રષ્ટિએ જોતી હતી અને તેના તેજને પણ હરાવી દેતી હતી.

અને તે પછી, લક્ષ્મણના ચાલ્યા જતાં, સીતા જ્યાં સુધી લક્ષ્મણ દેખાતા બંધ ન થાય ત્યાં સુધી જોતાં રહે છે અને પછી તે રડે છે, આ રુદનની સંતર્પકતા દર્શાવવા કાલિદાસ એક યથાર્થ દ્રષ્ટાંત આપે છે; દુઃખાર્ત સીતાએ ત્રસ્ત ટીટોડીની માફક રુદન કર્યું, મુક્તકંઠે રુદન કર્યું.

તથેતિ તસ્યાઃ પ્રતિગૃહ્ય વાચં રામાનુજે દૃષ્ટિપથં વ્યતીતે ।

સા મુક્તક્રણં વ્યસનાતિભારાચ્ચક્રન્દ વિગ્ના કુરરીવ ભૂયઃ ॥ ૬૮ ॥

સીતાના રુદનની તીવ્રતા દર્શાવવા માટે કાલિદાસને ટીટોડીની આકાશને ચીરતી ચીસ યાદ આવે છે.

સીતાના આ રુદનને સાંભળીને મયુરોએ નૃત્ય છોડી દીધું, વૃક્ષોએ પુષ્પો ખેરવી દીધાં, હરણોએ મુખમાં લીધેલ દર્ભ છોડી દીધા, અને સીતા સાથે સમદુઃખ અનુભવતા વનમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો. જાણે સીતાના મુક્તકંઠ રુદન સાથે આખું વન તેમાં વસતાં પશુ-પક્ષીઓ સહિત રડી ઊઠ્યું.

નૃત્યં મયૂરાઃ કુસુમાનિ વૃક્ષા દર્ભાનુપાત્તાન્વિજહુર્હરિણ્યઃ ।

તસ્યાઃ પ્રપન્ને સમદુઃખભાવં અત્યન્તમાસીદ્વદિતં વનેઽપિ ॥ ૬૯ ॥

નિષાદ દ્વારા વિંધાયેલા પક્ષીને જોઈને થયેલો જેનો શોક શ્લોકત્વને પામ્યો હતો તેવા કુશ અને ઈંધણ લેવા નીકળેલા કવિ વાલ્મીકિ આ રુદનને સાંભળીને, તેને અનુસરતા અનુસરતા તેની પાસે આવી પહોંચ્યા.

तामभ्यगच्छदुदितानुसारी कविः कुशेध्माहरणाय यातः ।

निषादविद्वाण्डजदर्शनोत्थः श्लोकत्वमापद्यत यस्य शोकः ॥ ७० ॥

કાલિદાસ અહીં પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના સહચારને દર્શાવે છે. સીતાની પીડા સમગ્ર વન અનુભવે છે અને એક પક્ષીનું મૃત્યુ વાલ્મીકિના મનમાં શોક ઉત્પન્ન કરે છે અને એ શોક શ્લોકત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. પરિણામે એક સારસીના વિલાપથી વિચલિત થયા હતા એ ઋષિ સીતાના રુદનને સાંભળીને, તેનાથી દોરવાતાં ત્યાં આવી ચડે એ અત્યંત સહજ છે. મલ્લિનાથ કહે છે કે, તિરચ્ચામપિ દુઃખં ન સેહે । કિમુતાન્યેષામિતિ ભાવઃ ।

ત્યાં આવીને વાલ્મીકિ સીતાને આશ્વાસન આપવા અત્યંત સમાનુભૂતિપૂર્વક કહે છે કે, મહાન યશસ્વી તારા શ્વસુર મારા મિત્ર હતાં અને તારા પિતા સજ્જનોનાં ભવસાગરનાં દુઃખોનો નાશ કરનારા છે. તું પોતે પતિવ્રતાઓમાં અગ્રેસર છે, તો મારી અનુકંપા યોગ્ય આ બધું જ અહીં છે. અને પછી તેને પોતાના આશ્રમે આવીને વસવા માટે સૂચન કરે છે.

તપસ્વિસંસર્ગવિનીતસત્ત્વે તપોવને વીતભયા વસાસ્મિન્ ।

इतो भविष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयो विधिस्ते ॥ ७५ ॥

તપસ્વીઓના સંસર્ગના કારણે વિનયી બનેલાં પ્રાણીઓવાળા આશ્રમમાં તું ભયમુક્ત બનીને વસવાટ કર. પ્રસૂતિ બાદ તારા સંતાનોના સંસ્કારવિધિ અહીં જ થશે.

વનમાં ભય ઉત્પન્ન કરતાં હિંસ્ર પ્રાણીઓ પણ આશ્રમમાં વસવાટ કરતાં વિનયી બની જાય છે. સીતા માટે આશ્રમ નિર્મિકતાપૂર્વક વસી શકે તેવું સ્થાન છે. વાલ્મીકિ સીતાની સગભાવસ્થામાં આનંદના મહત્ત્વને જાણે છે અને કહે છે કે, મુનિઓની કુટિરોથી ભરેલા કિનારાવાળી તમસામાં સ્નાન અને તેના રેતાળ કિનારા પર થતી પૂજાવિધિઓ તને પ્રસન્ન રાખશે. ઋતુએ ઋતુનાં ફૂલો અને ફળ, ખેડ્યા વિના જ ઊગી નીકળેલા ધાન્યને લઈ આવતી ઉમદા વાણીવાળી મુનિકન્યાઓ તાજા દુઃખવાળી તને આનંદ આપશે. મલ્લિનાથ સ્પષ્ટ કરે છે કે, તતઃ પરં સુલભ એવ વિનોદ ઇતિ ભાવઃ । બહુ સહજતાથી પ્રાપ્ત થતો આનંદ એમ કહેવા માગે છે.

આશ્રમના નાના વૃક્ષોને તારી શક્તિ અનુરૂપ પાણીનાં ઘડા વડે ઉછેરતાં તું પુત્રને પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં જ ધાવણા બાળક માટેનો સ્નેહ અનુભવીશ.

अशून्यतीरां मुनिसन्निवेशैस्तमोपहन्त्रीं तमसां वगाह्य ।

तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रियाभिः सम्पत्स्यते ते मनसः प्रसादः ॥ ७६ ॥

પુષ્યં ફળં ચાર્તવમાહરન્ત્યો બીજં ચ બાલેયમકૃષ્ટરોહિ

विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥ ७७ ॥

પયોઘટૈરાશ્રમબાલવૃક્ષાન્ સંવર્ધયન્તી સ્વબલાનુરૂપૈઃ ।

असंशयं प्राक्तनयोपपत्तेः स्तनन्धयप्रीतिमवाप्स्यसि त्वम् ॥ ७८ ॥

એક નાનકડા વૃક્ષને ઉછેરતાં ઉછેરતાં વ્યક્તિને એ વૃક્ષ પ્રત્યે પોતાના બાળક સમાન સ્નેહ અનુભવાય છે. વૃક્ષ માત્ર બહાર જ ઉછેરતું નથી, તેને ઉછેરનારની લાગણી તેની સાથે સંકળાય છે.

પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલના પ્રથમ અંકમાં કણ્વ આશ્રમમાં પ્રવેશતા રાજા દુષ્યન્તને શકુન્તલાનું પ્રથમ દર્શન થાય છે ત્યારે, તે પોતાની ક્ષમતા મુજબના ઘડા દ્વારા બાળ વૃક્ષોને પાણી પાતી હોય છે.

દુષ્યન્ત: - અયે ! एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बालपादपेभ्यः पयो दातुमित एवाभिवर्तन्ते । (નિપુણં નિરૂપ્ય) અહો, મધુરમાસાં દર્શનમ્

અનસૂયા સખી શકુન્તલાની મજાક કરે છે કે લાગે છે કે તારા કરતાં પણ કાશ્યપને આશ્રમના વૃક્ષો વધારે વહાલા છે અને શકુન્તલા જવાબ આપે છે કે વૃક્ષોને પાણી પાવું એ માત્ર પિતાની આજ્ઞા નથી પરંતુ મને પણ તેમના માટે સહોદર સમાન પ્રેમ છે.

અનસૂયા - हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्याश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति

तर्कयामि ।

શકુન્તલા- केवलं तातनियोग एव । अस्ति मे सोदरस्नेहोऽप्येतेषु ।

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પોતાના લેખ ‘શકુન્તલા’માં નોંધે છે કે, ‘આ પ્રમાણે બહારની શાંતિ અને સૌન્દર્યમાં કોઈ પણ સ્થળે બહુ ખળભળાટ નહીં કરીને પોતાના કાવ્યની આંતરિક શક્તિને નિ:શબ્દ પણ સર્વદા સક્રિય અને સબળ રાખી છે. એટલું જ નહીં, પણ તેમના તપોવનની બાહ્ય બાહ્ય પ્રકૃતિએ પણ સર્વત્ર આંતરિક કાર્યમાં જ સાથ આપ્યો છે.’ આ વાત જેટલી ‘શાકુન્તલ’ને, એટલી જ અહીં રઘુવંશના વાલ્મીકિ આશ્રમને લાગુ પડે છે. દયાથી દ્રવી ઊઠેલા ચિત્તવાળા વાલ્મીકિના અનુગ્રહને સ્વીકારતી તેને (વાલ્મીકિ) સાંજે મૃગલાઓ યજ્ઞવેદીની પાસે બેઠાં છે તેવા શાંત પશુઓવાળા પોતાના આશ્રમમાં લઈ આવ્યાં.

अनुग्रहप्रत्यभिनन्दिनीं तां वाल्मीकिरादाय दयाऽऽर्दरचेताः ।

सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वं स्वमाश्रमं शान्तमृगं निनाय ॥ ७९ ॥

પિતૃઓ દ્વારા સારગ્રહણ કરી લેવાયેલી અંતિમ કલાને ચન્દ્ર ઔષધીને અર્પે (અને ઔષધી જે પ્રમાણે આનંદિત થઈ ઊઠે) તેમ શોકથી દીન બનેલી સીતાને વાલ્મીકિએ તે(સીતા)ના આગમનથી આનંદિત થયેલી તાપસીઓને સોંપી.

तामर्पयामास च शोकदीनां तदागमप्रीतिषु तापसीषु ।

निर्विष्टसारां पितृभिर्हिमांशोरन्त्यां कलत्रं दर्श इवौषधीषु ॥ ८० ॥

તેમણે દિવસ પૂરો થયા, પૂજા સમાપ્ત કરીને ઈંચુદી તેલનો દીવો કરવામાં આવેલી, મૃગચર્મ પાથરેલી પર્યાકૃટિ તેને સોંપી. અને વલ્કલ ધારણ કરતી, વનમાંથી પ્રાપ્ત થતી વડે ભોજનાદિ વસ્તુઓ વડે તે સીતાએ પતિની સંતતિને ધારણ કરી.

ता इड्ढुदीस्त्रेहकृतप्रदीपमास्तीर्णमेध्याजिनतल्पमन्तः ।

तस्यै सपर्याऽनुपदं दिनान्ते निवासहेतोरुटजं वितेरुः ॥ ८१ ॥

तत्राभिषेकप्रयता वसन्ती प्रयुक्तमूजा विधिनाऽतिथिभ्यः ।

वन्येन सा वल्कलिनी शरीरं पत्युः प्रजासन्ततये बभार ॥ ८२ ॥

वनમાં આવેલા આશ્રમોમાં જીવન પર્ણશાળામાં પસાર થાય છે, મૃગયર્મોની પથારી અને ઈંગુદી તેલ દીવા માટે વાપરવામાં આવે છે. આશ્રમમાં વસતાં લોકો વલ્કલ ધારણ કરે છે, સ્નાન નદીઓમાં થાય છે, વૃક્ષોનો ઉછેર પાણી પાઈને કરવામાં આવે છે, વનમાંથી સહજ પ્રાપ્ત થતાં ફાળો, ફૂલો અને વાવ્યા વિના જ ઊગી નીકળેલા નિવાર આદિ ધાન્ય ભોજન હોય છે, સમગ્ર જીવન પ્રકૃતિ સાથેના સહજ ક્રમમાં વહે છે. અહીં, પ્રકૃતિ અને મનુષ્યનું સહ અસ્તિત્વ છે.

આ તરફ સીતાને વનમાં છોડીને લક્ષ્મણ અયોધ્યા પરત ફર્યા અને રામને સીતાએ કહેલ સંદેશ પણ સંભળાવ્યો. ત્યારે ઝાકળ વરસાવતા પોષ માસના ચંદ્રની માફક રામની આંખોમાં ઝળઝળીયાં આવ્યાં.

बभूव रामः सहसा सबाष्पस्तुषारवर्षीव सहस्यचन्द्रः ज ॥ ८४ ॥

રામની આંખ ભીની થઈ કહેવા માટે કાલિદાસ પોષ માસમાં તુષારકણ વરસાવતા ચંદ્રની યથાર્થ ઉપમા રજૂ કરે છે. ઝાકળ પડતું માત્ર અનુભવાય છે, દેખાતું નથી, તેમ રામની આંખો પણ દેખાય એવા આંસુ વરસાવતી નથી. બસ, માત્ર ભીંજાય છે.

रधुवंशना आ सर्गमां राम केवा छे? सर्पाधिराजोरुभुजः सर्पर्राज शेषनाग समान
ભુજાઓવાળા (૩૧).

કાલિદાસની ગંગા મોજાંઓ રૂપી હાથ વડે લક્ષ્મણને અટકાવે છે. કાલિદાસની પૃથ્વી વિચારે છે.

સીતાના રુદનને સાંભળીને મયુરો નૃત્ય છોડી દે છે, વૃક્ષોએ પુષ્પો ખેરવી દે છે, હરણોએ મુખમાં લીધેલ દર્ભ છોડી દે છે, અને સીતા સાથે સમદુઃખ અનુભવતું આખું વન રડી ઊઠે છે.

પ્રકૃતિ અને મનુષ્યના મનોભાવો વચ્ચે સામંજસ્ય સાધતા કાલિદાસને વીસમી સદીમાં થઈ ગયેલા મૈથિલી કવિ નાગાર્જુન ઉચિત રીતે જ પૂછે છે કે,

कालिदास, सच-सच बतलाना!

इंदुमती के मृत्युशोक से

अज रोया या तुम रोए थे?

कालिदास, सच-सच बतलाना!

शिवजी की तीसरी आँख से
निकली हुई महाज्वाला में
घृत-मिश्रित सूखी समिधा-सम
कामदेव जब भस्म हो गया
रति का क्रंदन सुन आँसू से
तुमने ही तो दृग धोए थे?
कालिदास, सच-सच बतलाना!
रति रोई या तुम रोए थे?
वर्षा ऋतु की स्निग्ध भूमिका
प्रथम दिवस आषाढ़ मास का
देख गगन में श्याम घन-घटा
विधुर यक्ष का मन जब उचटा,
खड़े-खड़े तब हाथ जोड़कर
चित्रकूट के सुभग शिखर पर
उस बेचारे ने भेजा था
जिनके ही द्वारा संदेशा,
उन पुष्करावर्त मेघों का
साथी बनकर उड़नेवाले -
कालिदास! सच-सच बतलाना!
पर पीड़ा से पूर-पूर हो
थक-थक कर औ चूर-चूर हो
अमल-धवल गिरि के शिखरों पर
प्रियवर! तुम कब तक सोये थे?
रोया यक्ष कि तुम रोये थे?
कालिदास! सच-सच बतलाना |

- नागार्जुन

10.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. રઘુવંશના ચતુર્દશ સર્ગમાં કાલિદાસે રચેલ પ્રકૃતિ-ચિત્રો સવિસ્તર વર્ણવો.

2. રઘુવંશના ચતુર્દશ સર્ગમાં કાલિદાસે પ્રકૃતિમાંથી લીધેલ ઉપમાઓ વિશે નોંધ લખો.

3. રઘુવંશના ચતુર્દશ સર્ગના આધારે મનુષ્ય અને પ્રકૃતિનાં સંબંધ વિશે નોંધ લખો.

4. રઘુવંશના ચતુર્દશ સર્ગના આધારે રામ વિશે નોંધ લખો.

5. રઘુવંશના ચતુર્દશ સર્ગના આધારે કાલિદાસ પ્રકૃતિનો પ્રેમી કવિ છે એ સવિસ્તર સમજાવો.

10.4 સંદર્ભ ગ્રંથો

1. જોશી, ઉમાશંકર (૧૯૮૭), કાલિદાસ, પરિચય ટ્રસ્ટ, મુંબઈ.
2. દવે, સુરેશ જે. (૨૦૦૨-૦૩), રઘુવંશમ્) સર્ગ ૧૪), સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ
3. શાસ્ત્રી, શંકરલાલ (૨૦૦૯), સંસ્કૃત વાઙ્મય મેં પર્યાવરણ, હંસા પ્રકાશન, જયપુર

4. परब, काशीनाथ पाण्डुरङ्ग (१८९३) (चतुर्थ संस्करणम्), महाकविश्रीकालिदासविरचितं रघुवंशम् (मल्लिनाथकृतसंजीविनीसमेतम्), निर्णयसागरयन्त्रालय, मुम्बयी.
5. टागोर, रवीन्द्रनाथ, अनुवाद- देसाई, मडादेवत्माई हरिभाई अने परीष, नरहरि द्वारकादास (१८७६), (यतुर्थ आवृत्ति, पुनमुद्रण), श्री रवीन्द्रनाथ ठाकुर कृत प्राचीन साहित्य, गुजरात विद्यापीठ, अमदावाद.
6. मुखोपाध्याय, अविनाशचन्द्र (१८८८), श्रीमल्लिनाथसूरिविरचितया सञ्जीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतम् महाकविश्रीकालिदासविरचितम् कुमारसम्भवम्, सरस्वतीयन्त्रे श्रीक्षेत्रमोहनन्यरत्नेन, कलिकता (kolkata).

१०.५ यावीरुप शब्दो

रघुवंश, रघुवंश यतुर्दश सर्ग, कालिदास, राम, सीता, प्रकृति, पर्यावरण, वाल्मीकि, आश्रम, वन, प्राचीन साहित्य, संस्कृत साहित्य, त्वमेव भर्ता न च विप्रयोगः, नागार्जुन, मल्लिनाथ

लेखक : डॉ. स्वाति शाह, आसीस्टन्ट प्रोफेसर,
अेल. आर. वणिया आर्ट्स अेन्ड पी. आर. महेता कोमर्स कोलेज,
भावनगर.

એકમ : 11: નૈષધીય ચરિત : પ્રથમ સર્ગ

રૂપરેખા

- 11.0 ઉદ્દેશ
- 11.1 પ્રસ્તાવના
- 11.2 નૈષધીય ચરિત: પ્રથમ સર્ગ
- 11.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 11.4 સંદર્ભ ગ્રંથો
- 11.5 ચાવીરૂપશબ્દો

11.0 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણ વિષયક વિચારણા સમજશે
- શ્રીહર્ષની કૃતિમાં પર્યાવરણના ખ્યાલ વિશે માહિતી મેળવશે.
- સંસ્કૃત સાહિત્યના વાચન વિશે અભિમુખ થશે.
- સંસ્કૃત, સંસ્કૃતિ અને પર્યાવરણનો સંદર્ભ જાણશે.
- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં પર્યાવરણના ખ્યાલ વિશે સમજ કેળવશે.

11.1 પ્રસ્તાવના

મહાકવિ શ્રીહર્ષ:

સંસ્કૃત સાહિત્યની કાવ્ય પરંપરાને મજબૂત બનાવનારા કવિઓની વિશાળ અને અનોખી શ્રેણી રહી છે અને સંસ્કૃત કાવ્યની દુનિયામાં દસ મુખ્ય કવિઓની વિશાળ અને અનોખી શ્રેણી રહી છે અને સંસ્કૃત કાવ્યની દુનિયામાં દસ મુખ્ય કવિઓની પ્રશંસા આ પ્રમાણે કરવામાં આવી છે:

આદૌ કાલિદાસઃ સ્યાદશ્વઘોષસ્તતઃ પરં

ભારવિશ્વ તથા ભટ્ટિઃ કુમારશ્ચાપિ પદ્મમઃ ।

માઘરત્નાકરૌ પશ્ચાત્ હરિશ્ચન્દ્રસ્તથૈવ ચ

કવિરાજશ્ચ શ્રીહર્ષઃ પ્રખ્યાતઃ કવયો દશ ॥

પ્રારંભે કાલિદાસ અને પછી અશ્વઘોષ, ત્યાર બાદ ભારવિ, ભટ્ટી અને પાંચમા કુમાર, તે પછી માઘ અને રત્નાકર, પછી હરિશ્ચન્દ્ર, કવિરાજ અને શ્રીહર્ષ; આ દસ પ્રખ્યાત કવિઓ છે.

આ દસ પ્રખ્યાત કવિઓમાં કાલિદાસ, ભારવિ, માઘ અને શ્રીહર્ષે મહાકાવ્યોનું સર્જન કર્યું છે. જેમાં કાલિદાસે રઘુવંશ અને કુમારસંભવની રચના કરી છે. તો કિરાતાર્જુનીય, શિશુપાલવધ અને નૈષધીય ચરિત એ સંસ્કૃત મહાકાવ્યની બૃહત્ ત્રયિ ગણાય છે અને તેના રચયિતાઓ ભારવિ, માઘ અને શ્રીહર્ષ છે. અને આ ત્રણેય કવિ અને કૃતિઓની સરખામણી કરતાં કોઈક આલોચકે કહ્યું છે કે, જ્યાં સુધી માઘનો ઉદય થતો નથી, ત્યાં સુધી જ ભારવિનો પ્રકાશ પ્રકાશે છે. અને જ્યારે નૈષધ કાવ્યનો ઉદય થાય છે ત્યારે માઘ ક્યાં અને ભારવિ ક્યાં? અર્થાત માઘ કે ભારવિનાં કાવ્યો નૈષધીય ચરિતની સરખામણીમાં નબળા જણાય છે.

તાવદ્ભા ભારવેર્ભાતિ યાવન્માઘસ્ય નોદયઃ ।

ઉદિતે નૈષધે કાવ્યે ક્રમાઘઃ ક્રમચ ભરવિઃ ॥

અલબત્ત, આ ત્રણેય કાવ્યો હાસોન્મુખ સંસ્કૃત મહાકાવ્ય તરીકે સ્વીકારાયા છે.

અને નૈષધીય ચરિત માટે તો સ્પષ્ટપણે કહેવાયું છે કે આ કાવ્ય વિદ્વાનોને પ્રિય છે અને વિદ્વાનો માટે તે ઔષધ સમાન છે;

નૈષધં વિદ્વદૌષધમ્ ।

મહાન કવિ શ્રીહર્ષનું આ મહાકાવ્યમાત્ર પરોપકાર માટે જ નહીં, પરંતુ અજ્ઞાનના અંધકારનો નાશ કરવા સમર્થ છે અને અધ્યેતાના જ્ઞાનમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરે છે. નૈષધીય ચરિતના પ્રખ્યાત ભાષ્યકાર શ્રી વિદ્યાધર કહે છે કે -

અષ્ટૌ વ્યાકરણાનિ તર્કનિવહઃ સાહિત્યસારો નયૌ

વેદાર્થાવગતિઃ પુરાણપઠિતિર્યસ્યાન્યશાસ્ત્રાણ્યપિ ।

નિત્યં સ્યુઃ સ્ફુરિતાર્થં દીપવિહતા જ્ઞાનાન્ધકારાણ્યસૌ

વ્યાખ્યાતું પ્રભવત્યમું સુવિષમં સર્ગં સુધી કોવિદઃ ॥

આઠ વ્યાકરણ, તર્કસમૂહ, સાહિત્યના સારરૂપ, નીતિશાસ્ત્ર, વેદાર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર તથા પુરાણો અને અન્ય શાસ્ત્રોમાં ગતિ કરાવનાર છે. તેનો દિપક સમાન અર્થ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરનાર છે. જ્ઞાની અને નિષ્ણાત વ્યક્તિ આ અતિ વિષમ રચનાને સમજાવી શકે છે. આ વાક્ય વિદ્વાન, પરમ દાર્શનિક, કવિકુલશિરોમણિ શ્રીહર્ષની સર્વજ્ઞતાને દર્શાવે છે. આ મહાકવિ પોતાના જ ગ્રંથમાં નોંધે છે કે, ઉત્તમ કાર્ય હોય તો વ્યક્તિએ બોલવાની જરૂર પડતી નથી -

ब्रूवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताताम् । (नैषध-२/४८)

અર્થાત્ સદાચારી વ્યક્તિ પોતાના ગળાથી એટલે કે માત્ર બોલીને નહીં, પરંતુ પોતાના કાર્યના સારા પરિણામો દ્વારા પોતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે છે

11.2 નૈષધીય ચરિત: પ્રથમ સર્ગ

શ્રીહર્ષ અને પર્યાવરણ

કાલિદાસની કૃતિઓમાં આપણે સર્વત્ર પ્રકૃતિને જોઈએ છીએ અને ત્યાં એ પ્રકૃતિ માનવ જીવનનાં અભિન્ન અંગ રૂપે હોય છે, માનવનાં સુખ અને દુઃખમાં એ સમાનુભૂતિ ધરાવે છે. ગંગા નદી પોતાના મોજાં રૂપી હાથો વડે સીતાનો ત્યાગ કરવા નીકળેલા લક્ષ્મણને અટકાવે છે અને પતિગૃહે જઈ રહેલી શકુન્તલાને વેલીઓ રોકવાનો જાણે કે પ્રયત્ન કરે છે. જ્યારે વિદ્વાનોને શ્રીહર્ષે કરેલું પ્રકૃતિ-નિરૂપણ જાણે કૃત્રિમ જણાય છે. કારણ કે કાલિદાસની સહજતા શ્રીહર્ષમાં જોવા મળતી નથી.

ડૉ. અરુણોદય જાની નોંધે છે કે, However both the poets differ as far as their style and the method of representation are concerned “We have grace of expression and melody of verse in abundance, in Sriharsa, but we miss the charming simplicity of Kalidasa. In spite of neatness of versification and beauty of diction, richness of imagery and parade of learning, it fails to touch the heart of the reader like Kalidasa's poems, where the words flow spontaneously from the pen of the poet even as the tiny Shefalika flowers drop down of themselves in the early autumn morn. Where we have svabhavokti in Kalidasa, we find vakrokti and atishayokti in Sriharsa, where we have upama in Kalidasa, we find utpreksh in Sriharsa, where we have suggestiveness in Kalidasa, we find double entendre in Sriharsa.”

કાલિદાસ અને શ્રીહર્ષ બંને કવિઓની શૈલી તથા અભિવ્યક્તિની પદ્ધતિ પરસ્પરથી ભિન્ન છે. શ્રીહર્ષની કૃતિઓમાં ભાષાની કોમળતા અને છંદોના સંગીતાત્મક ગૂંજનો વિશિષ્ટ સમાવેશ જોવા મળે છે, પરંતુ તેમાં કાલિદાસની કરામતભરી સહજતા અને મર્મસ્પર્શી સાદગીનો અભાવ અનુભવાય છે. છંદની વિશેષતા, શબ્દચયનની ભવ્યતા, કલ્પનાશક્તિની સમૃદ્ધિ અને પાંડિત્યના વિભાવનાત્મક પ્રદર્શન છતાં શ્રીહર્ષનું કાવ્ય કાલિદાસની કૃતિની જેમ વાચકના હૃદયને સ્પર્શતું નથી. કાલિદાસના શબ્દો એવી સ્વાભાવિક સહજતાથી પ્રવાહિત થાય છે, જેમશરદઋતુની સવારે શેફાલિકાનાં (પારિજાતનાં) ફૂલો સહજતાથી ઝરે છે. જ્યાં કાલિદાસના કાવ્યમાં સ્વભાવોક્તિ (પ્રાકૃતિક સહજતાથી ઉત્પન્ન થયેલી વ્યંજના) જોવા મળે છે, ત્યાં શ્રીહર્ષના કાવ્યમાં વક્રોક્તિ તથા અતિશયોક્તિ જોવા મળે છે. જ્યાં કાલિદાસ ઉપમાદ્વારા તુલના સ્થાપિત કરે છે, ત્યાં શ્રીહર્ષ ઉત્પ્રેક્ષા દ્વારા અભિવ્યક્તિ કરે છે. જ્યાં કાલિદાસ વ્યંગ્યાર્થ કે સંકેત દ્વારા ભાવ પ્રગટ કરે છે, ત્યાં શ્રીહર્ષ શ્લિષ્ટ વાક્યો (double entendre) દ્વારા અર્થની ઊંડાઈ અને રમૂજ દર્શાવે છે.

નૈષધીયચરિત મહાકાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં શ્રીહર્ષે રજૂ કરેલ પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણ વિશે જોઈએ.

નૈષધીય ચરિત મહાકાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં પર્યાવરણ

આ મહાકાવ્યનો પ્રારંભ સીધા કથાવસ્તુ- નિર્દેશથી જ થાય છે. આ શ્લોકમાં કવિ સ્વર્ગની વાત કરી રહ્યા છે. તેમના મતે નળની કથાનું શ્રવણ કરતાં દેવો અમૃતને પણ ભૂલી જાય છે.

નિપીય यस્ય ક્ષિતિરક્ષિણઃ કથાં

તથાદ્રિયન્તે ન બુધાઃ સુધામપિ ।

નલઃ સિતચ્છત્રિતકીર્તિમણ્ડલઃ

સઃ રાશિરાસીન્મહસાં મહોજ્જ્વલઃ ॥ ૧ ॥

જે રાજવીની કથાનું પાન કરીને દેવો (વિદ્વાનો) અમૃતનું પણપહેલાંની જેમ સેવન કરતા નથી તેવો થેત છત્ર રૂપ કીર્તિમણ્ડલવાળયુક્ત અને પ્રતાપવાન, મહા ઉજ્જ્વલ રાશિ નળ (નામનો) રાજવી હતો.

અઢાર દ્વીપોની અલગ જયલક્ષ્મી જીતવાની ઈચ્છાથી તેની જિહ્વાએ નાયતી વિદ્યા, (છ) અંગોથી ગુણાકાર કરતાં ત્રયીની જેમ, અઢારપણામાં પ્રવેશી.

અમુષ્ય વિદ્યા રસનાગ્રનર્તકી

ત્રયીવ નીતાઙ્ગુણેન વિસ્તરમ્ ।

અગાહતાષ્ટાદશતાં જિગીષયા

નવદ્વયદ્વીપપૃથગ્જયશ્રિયામ્ ॥ ૫ ॥

આ શ્લોકમાં તે અઢાર દ્વીપોની વાત કરે છે અને તેને વેદત્રયી અને છ વેદાંગ સાથે સરખામણી કરે છે. શ્રીહર્ષનું આ કાવ્ય વિદ્વદોપભોગ્ય ગણાયું છે એ આપણને પ્રારંભના આ શ્લોકોથી જ અનુભવાય છે.

રાજા નળ અત્યંત પ્રભાવી હતો એ દર્શાવવા માટે અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે, દિકપાલના અંશનું તેજ ધારણ કરનાર અને દિશાઓનું શાસન કરનાર તે, કામની પ્રબળતાને અવરોધતું અને પોતાને ત્રિનેત્રના અવતાર રૂપે જાહેર કરતું, શાસ્ત્રરૂપી ત્રીજું નેત્ર ધારણ કરતો હતો.

દિગીશવૃન્દાંશવિભૂતિરીશિતા

દિશાં સ કામપ્રસભાવરોધિનીમ્ ।

બભાર શસ્ત્રાણિ દૃશં દ્વયાધિકાં

निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥ ६ ॥

નળ દિશાઓ પર શાસન કરનાર હતો. તેને ધર્મને ચાર ચરણ પર સ્થિર કર્યો હતો. અહીં આપણે ધર્મને ચતુષ્પાદ પ્રાણી તરીકે જોઈએ છીએ. ભાગવત પુરાણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, વૃષો હિ ભગવાન્ ધર્મઃ । અને આ ધર્મને રાજા નળે ચાર પગ પર સ્થિર કર્યો છે. અને આથી, અધર્મપણ પગની છેલ્લી આંગળીના સ્પર્શ દ્વારા તપસ્વીરૂપ ધારણ કરે છે.

पदैश्वर्तुभिः सुकृते स्थिरीकृते

कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ।

भुवं यदेकाङ्गिकनिष्ठया स्पृश-

न्दधावधर्मोऽपि कृशस्तपस्विताम् ॥ ७ ॥

(ત્યારે) તેના દ્વારા ચાર ચરણો પર ધર્મને સ્થિર કરાતાં કોણે તપનો આશ્રય ન લીધો? દુર્બળ અધર્મ પણ ધરાનો પગની છેલ્લી આંગળીથી જ સ્પર્શ કરી તપસ્વી બન્યો.

તેની યાત્રામાં સૈન્યે ઉડાડેલી, તેના સ્ફુરતા પ્રતાપ રૂપી અગ્નિની ધૂમ્રસેરના જેવી સુંદર ધૂળ સુધાસાગરમાં પડતાં કાદવ રૂપ બની છે, જાણે ચંદ્રમાંકલંક. યુદ્ધમાં તેના સેંકડો શત્રુઓએ નળના સતત સ્ફુરતા ટંકારવાળા ધનુષ્યમાંથી થતી અવિરત બાણવર્ષાથી શાંત બનેલા પોતાના પ્રતાપરૂપી અગ્નિના (શેષ) કાલસા સમાન અપયશ ફેલાવ્યો.

यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः

स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम ।

तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ

दधाति पङ्कीभवदङ्કતાं विधौ ॥ ८ ॥

स्फुरद्धनुर्निस्वनतद्धनशुग-

प्रगल्भवृष्टिव्ययितस्य सङ्ગरे ।

निजस्य तेजःशिखिनः परश्रता

वितेनुरङ्गालમિવાયશઃ પરે ॥ ૯ ॥

આ શ્લોકમાં નળનું સૈન્ય પ્રવાસ કરે ત્યારે પ્રકૃતિ કેવી બની રહે છે એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. સૈન્યના ચાલવાથી ઊડતી રજ અગ્નિની ધૂમ્રસેર સરીખી છે અને આ ધૂળ સુધાસાગરમાં પડતાં ત્યાં કાદવ થાય છે એ જાણે કે ચંદ્રમાનું કલંક હોય એમ જણાય છે. આ શ્લોકમાંશ્લેષ અલંકાર દ્વારા રાજાની બાણવર્ષાને મેઘધનુષ્ય દર્શાવતા અને ગર્જના કરતા વાદળમાંથી પવનને લીધે થયેલ વર્ષા સાથે સરખાવામાં આવી છે. અને હારતા રાજાઓના અપયશને કોલસા સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે.

આ રાજા નળ પ્રતાપી હતો અને પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી પાછોફરતો તે અનેક શત્રુનગરોને લગાડેલી આગ વડે જાણે તેની આરતી ઉતારાઈ રહી હોય તેવો દેદીપ્યમાન જણાતો હતો.

અનલ્પદગધારિ પુરાનલોજ્જ્વલૈ-

ર્નિજપ્રતાપૈર્વલ્યઙ્ગ્વલ્લદ્ભવઃ ।

પ્રદક્ષિણીકૃત્ય જયાય સૃષ્ટયા

રરાજ નીરાજનયા સ રાજઘઃ ॥ ૧૦ ॥

રાજવીઓના કાળ સમાન તેરાજા અનેક શત્રુઓનાં નગરોને ભસ્મ કરનાર અગ્નિ સમાન, દેદીપ્યમાન પ્રતાપથી પ્રકાશમાન, ધરતીની પ્રદક્ષિણા કરી જાણે કે સૃષ્ટિના વિજય માટે ઉતારેલી આરતીના કારણે શોભતો હતો.

આ શ્લોકમાં ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર દ્વારા દિશાઓને સ્ત્રી તરીકે દર્શાવી છે અનેયુદ્ધમાં ઉપયોગમાં લેવાતા તુરી અને તલવાર એ હાથશાળ છે, તેમના દ્વારા શુભ વર્ષાના ગુણો એ તંતુઓ છે અને તેના વડે દિશાઓનું યશ રૂપ વસ્ત્ર તૈયાર થાય છે.

સિતાંશુવર્ણૈર્વયતિ સ્મઃ તદ્ગુૈ-

મૈંહાસિવેમ્નઃ સહકૃત્વરી બહુમ્ ।

દિગ્ઙ્ગનાઙ્ગાવરણં રણાઙ્ગણે

યશઃપટં તદ્દટ્ચાતુરી તુરી ॥૧૨॥

યુદ્ધમાં તેના યોદ્ધાઓના (યુદ્ધ) યાતુર્યરૂપ તુરી, તેની વિશાળ તલવાર રૂપ વેમન (શાળ) ની સહાયથી તેના શુભ વર્ષાના ગુણોથી દિશાઓ રૂપી સ્ત્રીઓના શરીરને શણગાર કરનાર યશ રૂપી વસ્ત્ર વણતી હતી.

રાજા દાની છે, તે બધું જ દાન કરવા સક્ષમ છે, પણ તે મેરુપર્વતને ભાંગીને દાનમાં આપી શક્યો નથી અને સંકલ્પ માટે હથેળીમાં જળ ગ્રહણ કરી કરીને દરિયાને રણમાં ફેરવવા માગતો હતો, પણ આમ તે કરી શક્યો નહીં, તેનો તેને અસંતોષ છે. માથા પર ઓળેલા, બે ભાગમાં વહેંચાયેલા કાળા વાળ તેને અપયશ સમાન જણાય છે.

વિભજ્ય મેરુર્ન યદર્થિસાત્કૃતો

ન સિન્ધુરુત્સર્ગજલવ્યૈર્મરુઃ ।

અમાનિ તત્તેન નિજાયશોયુગં

દ્વિફાલબદ્ધાશ્ચિકુરાઃ શરસ્સ્થિતમ્ ॥ ૧૬ ॥

મેરુ પર્વતને તોડીને યાચકોને (દાનમાં) ન આપી શકાયો અને ઉત્સર્ગજળના સિંચનથી મરુભૂમિને દરિયો ન બનાવી શકાઈ (અથવા દરિયાને મરુભૂમિ ન બનાવી શકાયો)

તેથી મસ્તક પર બે ભાગમાં વહેંચાયેલા કેશને તેણે પોતાના અપયશના યુગ્મ (સમાન) માન્યા.

આ રાજવીવિદ્યાવ્યાસંગી હતો અને તે જ્ઞાન વડે સૂર્ય સમાન પ્રભાવ ધારણ કરતો હતો.

અજસ્રમભ્યાસમુપેયુષા સમં

મુદૈવ દેવઃ કવિના બુદ્ધેન ચ ।

દઘૌ પટીયાન્ સમયં નયન્નયં

દિનેશ્વરશ્રીરુદયં દિને દિને ॥ ૧૭ ॥

સૂર્યની શોભા ધારણ કરતો તે બુદ્ધિમાન રાજા આનંદપૂર્વક સૂર્યની શોભા ધારણ કરતો તે બુદ્ધિમાન રાજા આનંદપૂર્વક પાસે આવતા કવિઓ અને જ્ઞાનીઓ સાથે સમય પસાર કરતો દિવસે દિવસે સૂર્યની જેમ ઉદય પામતો હતો. અથવા બુધ અને શુક્રથી અનુસરાતા અને સમયને માન આપી પ્રકાશતા સૂર્યની જેમ ઉદય પામતો હતો.

શ્રીહર્ષ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે કે, ભવિષ્યમાં આના પગ કમળ અને કુંપળનો પરાભવ કરીને રાજાઓનાં મસ્તક પર રહીને ઊર્ધ્વ રહેશે એ વિચારે વિધાતાએ શું તેના પગને ઊર્ધ્વ રેખાથી અંકિત કર્યો હશે?

અધો વિધાનાત્ કમલપ્રવાલયોઃ

શિરસ્મુ દાનાદગ્નિલક્ષ્માભુજામ્ ।

પુરેદમૂર્ધ્વં ભવતીતિ વેદસા

પદં કિમસ્યાઙ્કિતમૂર્ધ્વીરેખયા ॥ ૧૮ ॥

અર્થાત્ નળનાં પગ કમળ અને કુંપળ કરતાં ય વધુ લાલ છે અને તે ચક્રવર્તી હોવાથી બધા રાજાઓને તેણે જાણે પગ નીચે ચાંપ્યા છે, તે સર્વેમાં ચડિયાતો છે.

આ રાજાનું બાળપણ હજુ તો પૂરું પણ નથી થયું ત્યાં તો તેના દેહનું સૌન્દર્ય ખીલી ઊઠ્યું છે એ દર્શાવવા માટે કવિ અહીં વસન્ત ઋતુમાં ખીલી ઊઠતા વનની સાથે સરખામણી કરે છે.

જગજ્જયં તેન ચ કોશમક્ષયં

પ્રણીતવાઙ્શૈશવશેષવાનયમ્ ।

સખ્યા રતીશસ્ય ઋતુર્યથા વનં

વપુસ્તથાલિઙ્ગદથાસ્ય યૌવનમ્ ॥ ૧૯ ॥

(હજુ તો) બાળપણ શેષ હતું ત્યાં તેણે જગતને જીતી અને અક્ષય કોશ એકત્ર કર્યો.
રતિના સ્વામીની મિત્ર (વસંત) ઋતુ જેમ વનને આલિંગે તેમ તેના શરીરને આલિંગ્યું.

નળના પગ એવા રક્તિમ હતા કે કમળ પણ તેની સામે ફિક્કા જણાય અને હાથની
કોમળતા નવપલ્લવને શરમાવે તેવી છે. જ્યારે તેનું મુખ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર કરતાં ય વધુ
સુંદર છે.

अधारि पद्मेषु तदङ्कुरणा घृणा

च तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे ।

तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां

न शारदः पार्विकशर्वरीश्वरः ॥ २० ॥

તેના ચરણોએ કમળ પ્રત્યે ઘૃણા દર્શાવી, તેના હાથની કાન્તિનો અંશ પણ પલ્લવમાં
ક્યાંથી? શરદકાલીન પૂર્ણિમાની રાત્રિનો સ્વામી તેના મુખની ગુલામી સ્વીકારવાનો
પણ અધિકારી ન બન્યો.

નળ અત્યંત સુંદર હતો એ દર્શાવવા કવિ કહે છે કે, વિશ્વમાં અત્યંત સુંદર હતો એ
દર્શાવવા કવિ કહે છે કે, વિશ્વમાં અત્યંત સુંદર ચંદ્રને તેણે પોતાના સ્મિતથી અને
કમળને પોતાની દ્રષ્ટિથી જીતી લીધા હતા. તેના મુખને ઉપમા આપવા માટે કવિઓને
પ્રકૃતિમાંથી કોઈ સામ્ય મળતું નથી!

નળના વાળ ચમરી ગાયના પુચ્છનાં કેશ કરતાંય વધુ સુંદર, ગાઢ અને આકર્ષક છે.

स्वकेलिलेशस्मितनिन्दितेन्दुनो

निजांशदूर्त्तर्जितपद्मसम्पदः ।

अतद्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे

न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥ २३ ॥

सरोरुहं तस्य दृशैव निर्जितं

जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः ।

कुतः परं भव्यमहो महीयसी

तदाननस्योपमितौ दरिद्रता ॥ २४ ॥

स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजः

समं चमर्येव तुलाभिलाषिणः ।

अनागसे शंसति बालचापलं

पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात् ॥ २५ ॥

पोतानी कीडाना अंशरूप स्मितथी यंद्रने जतनार अने पोताना अंशरूप (शरीरना अंगरूप) नेत्रथी कमणनी शोभा उतारी पाडनार तेना मुभनुं सादृश्य, अे अंनेनुं सौंदर्य जतनार कोई न होवाथी, यरायर (जगतमां) क्वांय न હતું.

કમળ તો તેની દૃષ્ટિથી જ તરછોડાયું અને ચંદ્રની કાંતિને તેના સ્મિતે જ જીતી લીધી. આ બંને (ચંદ્ર અને કમળ) કરતાં (અન્ય) પરમ ભવ્ય વસ્તુ ક્વાંથી મળે? અહો! તેના મુખને ઉપમા માટેની આ કેવી મોટી ખોટ!

તેના વાળ સાથે સરખામણીના ઈચ્છતા પોતાના કેશસમૂહની નિર્દોષતાને બતાવવા વારંવાર પુચ્છ હલાવવાના બહાને ચમરી પોતે જ તેને બાલ-ચાપલ્ય રૂપે જાહેર કરે છે.

નળ અત્યંત સુંદર છે. નાગ ચક્ષુશ્રવા છે. નળનાં સૌંદર્યને નાગવધૂઓએ આંખોથી સાંભળ્યું તેથી તે ખુશ થઈ છે, પણ તે તેમને જોઈ શકી નથી તેથી પોતાનાં નયનોની તે નિંદા પણ કરે છે. અહીં, કવિ સર્પને કાન હોતા નથી અને તે આંખોથી સાંભળે છે એ માન્યતા રજૂ કરે છે. વળી, નળને જોવાનું સદ્ભાગ્ય તેમને પ્રાપ્ત થયું નથી, અને એ વાતનું તેમને દુઃખ છે.

अदस्तदाकर्णिण फलाढ्यजीवितं

दृशोर्द्वयं नस्तदवीक्षि चाफलम् ।

इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले

स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः ॥ २६ ॥

“અમારાં આ નયન તેના વિશે સાંભળીને સફળ જીવનવાળાં થયાં, પણ તેને ન જોવાના કારણે નિષ્ફળ બન્યાં” એમ નાગવધૂઓએ પોતાનાં નયનોની હૃદયપૂર્વક પ્રશંસા અને નિન્દા કરી.

આ શ્લોકમાં કવિ એક પુરાણકથા ઉદ્ધૃત કરે છે. અને તેમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો, ગરુડ અને અગ્નિ મહત્ત્વનાં કાર્યોમાં જોડાયેલાં છે.

यथोह्यमानः खलु भोगभोजिना

प्रसह्य वैरोचनिजस्य पत्तनम् ।

विदर्भजाया मदनस्तथा मनो-

जनलावरुद्धं वयसैव वेशितः ॥ ३२ ॥

અગ્નિથી વીંટળાયેલા બાણાસુરના નગરમાં જે રીતે ગરુડ વડે પ્રયત્નપૂર્વક લઈ જવાયેલો પ્રદ્યુમ્ન પ્રવેશ પામ્યો, તે જ રીતે નળ સિવાય બીજાથી અસ્પૃષ્ટ દમયંતીનો મનમાં ભોગક્ષમ વય વડે કામ બલપૂર્વક પ્રવેશ પામ્યો. અહીં, પક્ષી ગરુડ પ્રદ્યુમ્નને

બાણાસુરની નગરીમાં તેની પ્રિયતમા પાસે લઈ ગયું એ કથાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ત્યાર બાદ શ્રીહર્ષ કહે છે કે, અહો! મદનથી પીડિત તે(નળ)ની બાબતમાં હેમન્તનું આગમન થવા છતાં દિવસે લાંબા બન્યા; ત્રીઘ્ન પૂરી થઈ તો પણ રાત્રિઓએ દીર્ઘતા પ્રાપ્ત કરી.

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमे-

उप्यतिप्रपेदे प्रति तां स्मरार्दिताम् ।

तपर्तुपूर्तावपि मेदसां भरा

विभावरीभिर्विभरांबभूवિरे ॥ ૪૧ ॥

વાસ્તવમાં હેમન્તનાં આગમના પછી દિવસો ટૂંકા થાય છે અને ઉનાળાની રાત્રિઓ ટૂંકી હોય છે, આ પ્રકૃતિનો ક્રમ છે, પણ કામપીડિત નળની બાબતમાં એ ક્રમ જ ન રહ્યો. દિવસો અને રાત્રિઓ બંને લંબાઈ ગયા.

કામદેવનાં અસ્ત્રોથી બ્રહ્માજી ત્રસ્ત થયા અને આથી, તે હજુ કમળમાં બિરાજે છે, અને બ્રહ્માજીએ પણ કમળનો આશ્રય લેવો પડતો હોય તો માનવી નળ પીડા પામે જ એ સહજ છે, એમ કવિ માને છે. તે કહે છે કે,

બીજું તો શું? અરે! જેના અસ્ત્રથી સંતપ્ત થવાના કારણે બ્રહ્મા આજે પણ કમળનો આશ્રય લઈ રહ્યા છે એવા પોતાના (નળના) શરીરની છાયા સમાન કામદેવને, ઓળંગવા નળ શક્તિમાન ન થયો, એમ હું માનું છું.

किमन्यदद्यापि यदस्त्रतापितः

पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो ।

स्मरं तनुच्छायतया तमात्मनः

शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः ॥ ૪૭ ॥

કામતપ્ત નળની સ્થિતિ માત્ર રાત્રિ અને શૈયા જ જાણે છે.

લોકોથી ગુપ્ત રાખેલી પોતાની અધીરતા છુપાવતા આ (નળ)નું કામદેવે જે કંઈ કર્યું તે તેના જાગરણના દુઃખમાં સાક્ષીરૂપ રાત્રિ અને ચંદ્ર જેવી કોમલ શૈયા જ જાણતાં હતાં.

अपह्वानस्य जनाय यन्निजा-

मधीरतामस्य कृतं मनोभुवा ।

अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी

निशा च शय्या च शशाङ्गकोमला ॥ ४९ ॥ वणी, नणुं शयन यंद्र समान कोमल
छे.

કામપીડિત નળ પોતાના શરીરેમાં વ્યક્ત થતાં કામનાં ચિહ્નોને છુપાવવા અસમર્થ બને
છે અને ત્યારે તેને નિર્જન પ્રદેશોમાં વાસવાની ઈચ્છા થાય છે.

अनङ्गचिह्नं स विना शशाक नो

यदासितुं ससदि यत्नवानपि ।

क्षणं तदारामविहार कैतवा-

त्रिषेवितुं देशामियेष निर्जनम् ॥ ५५ ॥

પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે પ્રેમનાં ચિહ્નો (દર્શાવ્યા) વિના સભામાં એક ક્ષણભર પણ
બેસવા તે શક્તિમાન ન થયો ત્યારે આરામ-વિહારના બહાને નિર્જન પ્રદેશ સેવવાની
તેણે ઈચ્છા કરી.

અને વનમાં તેને લઈ જવા માટે અશ્વ લાવવામાં આવે છે.

अमी ततस्तस्य विभूषितं सितं

जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम् ।

उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः

खुराञ्चलः क्षोदितमन्दुरोदरम् ॥ ५७ ॥

પછી શુભ, વિભૂષિત, ઝડપ અને ઊંચાઈમાં પૌરુષ(માપ)થી અધિક અને તબેલાની
ભૂમિને ચંચળ દાબડાઓથી સતત ખોદનાર અશ્વને તેઓ તેના માટે લાવ્યા.

આ અશ્વનું અત્યંત વિશદ અને સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

અને તેમાં કૌતુભમણિ, ચંદ્રનાં કિરણો, સર્પભક્ષણ કરતાં ગરુડની સાથે તેની વિવિધ
અદાઓની સરખામણી કરવામાં આવી છે. આ અશ્વની કેશવાળી ચંદ્રકિરણો સમાન
છે. જમીન ખૂંદતા તેના પગ સતત ધૂળ ઉડાડે છે. તેના દાંતમાંથી શ્વેત કિરણો નીકળે
છે. તેનું શ્વેત પુષ્પ અત્યંત ચંચળ છે અને તે કેશવાળી અને પુષ્પ હલાવ્યા કરે છે.
અશ્વના મુખમાં બે બાજુએ બાંધેલી લગામ સર્પ સમાન જણાય છે. કવિ આ અશ્વને
સિન્ધુજ - સાગરમાંથી જન્મેલ - ચંદ્રસહોદર અને ઉચ્ચૈઃશ્રવા સમાન કહી રહ્યા છે.

अथान्तरेणावटुगामिनाऽध्वना

निशीथिनीनाथमहस्सहोदरैः ।

निगालगाद्देवमणेरिवोत्थितै-

र्विराजित केसरकेशरश्मिभिः ॥५८॥

अजखभूभीतटकुट्टुनोद्वतै-
 रुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।
 रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य
 चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥५९॥
 चलचलप्रोथतया महीभृते
 स्ववेगदर्पानिव वक्तमुत्सुकम् ।
 अलं गिरा वेद किलायमाशयं
 स्वयं ह्यस्येति च मौनमास्थितम् ॥६०॥
 महारथस्याध्वनि चक्रवर्तिनः
 परानपेक्षोद्वहनाद्यशस्सितम् ।
 रदावदातांशुमिशाद्वनीदृशां
 हसन्तमन्तर्बलमर्वतां रवेः ॥६१॥
 सितत्विषश्चञ्चलतामुपेयुषो
 मिषेण पुच्छस्य च केसरस्य च ।
 स्फुटाञ्चलच्चामरयुग्मचिन्हकै-
 रनिन्दुवानं निजवाजिराजताम् ॥६२॥
 अपि द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे
 मुखानुषत्तयतवल्गुवल्गाया ।
 उपेयिवांसं प्रतिमल्लतां रय-
 स्मये जितस्य प्रसभं गरुमतः ॥६३॥
 स सिन्धुजं शीतमहस्सहोदरं
 हरन्तमुच्चैःश्रवसः श्रिये ह्यम् ।
 जिताखिलक्ष्माभृदनल्पलोचन-
 स्तमा रुरोह क्षितिपाकशासनः ॥६४॥

पृष्ठी नण, मस्तकना मध्यमांथी पसार थता मार्ग द्वारा गणाना भाग तरङ्ग जती,
 श्लो डेवमशिमांथी उत्पन्न थती डोय अेवी अने यंद्रनां डिरणो जेवी डेशवाणीथी

શોભતા, ગતિની પરાકાષ્ટાને શીખવા માટે આવેલા જનોના અણુમય મન જેવી, સતત જમીનને ખુંદવાથી ઊડેલી ધૂળથી જાણે કે ચરણોમાં સેવાતાં નસકોરાંની ચંચલતાથી જાણે પોતાના વેગનો દર્પ રાજા(ને) જણાવવા ઉત્સુક (છતાં) 'આ (રાજા) પોતે અશ્વોના આશયને જાણે છે, માટે બોલવાનું રહેવા દો' એવા વિચારે (જ જાણે કે) મૌન રહેતા, બીજા(સાથી)ની અપેક્ષા વિના માર્ગમાં ચક્રવતી મહારથીનું વહન કરતો હોવાથી, જાણે યશ ક્વચિત દાંતોમાંથી નીકળતાં કિરણોના બહાના હેઠળ 'આ પ્રકારના નથી' એવા સૂર્યના (સાત) અશ્વોના આંતરિક બળની હાંસી ઉડાવતા, સફેદ કાંતિવાળા અને ચંચલ પુષ્પ તથા કેશવાળીના બહાના હેઠળ વ્યક્ત (શ્વેત) અને ચંચલ ચામરયુગ્મના ચિહ્નથી જાણે પોતાનો અશ્વરાજ થવાનો ભાવ પ્રગટ કરતા, વેશના દર્પમાં બલપૂર્વક જીતાયેલ ગરુડની સર્પભક્ષણની શક્તિને મુખમાં લાગેલી લાંબી અને સુંદર લગામ દ્વારા જાણે કે પડકાર ફેંકતા, સાર્વભૌમ (બધા રાજાઓને જીતનાર અથવા બધા જ પર્વતોને જીતનાર ઈન્દ્ર) અને વિશાળ નયનવાળાને પૃથ્વી પરનો ઈન્દ્ર (નળ) સિન્ધુજ (સિંધમાં જન્મેલ, સાગરમાંથી જન્મેલ), ચંદ્રસહોદર (ચંદ્રના બંધુ) અને ઉચ્ચૈઃશ્રવાની શોભાને હરી લેનાર તે અશ્વ પર સવાર થયો.

રાજાના હાથ કમળચિહ્નથી ચિહ્નિત છે.

નિજા મયૂઝા ઇવ તિગ્મદીર્ઘિતિ

સ્ફુટારવિન્દાઙ્કિતપાણિઙ્કજમ્ ।

તમશ્ચવારા જવનાશ્ત્વયાચિનં

પ્રકાશરૂપા મનુજેશમન્વયુઃ ॥ ૬૫ ॥

વિકસિત કમળથી અંકિત કરકમળવાળા અને ઘોડા પર બેસીને જતા સૂર્યને જેમ તેનાં કિરણો (અનુસરે) તેમ હાથમાં સ્પષ્ટ રીતે કમળચિહ્ન ધરાવતા અને ઝડપી અશ્વ પર બેસીને જતા રાજાને જજવલ્યમાન ઘોડેસ્વારો અનુસર્યા.

નળના રસાલાના અશ્વોની ગતિથી એટલી તીવ્ર છે કે દરિયો ભરાઈ જાય એટલી ધૂળ ઊડે છે અને આકાશને પાર કરવા માગતા હોય તેવો તેમનો વેગ છે.

પ્રયાતુમસ્માકમયં કિયત્પદં ધરા

તદમ્બોધિરપિ સ્થલાયતામ્ ।

ઇતીવ વાહૈર્નિજવેગદર્પિતૈઃ

પયોધિરોધક્ષમમુદ્ધતં રજઃ ॥ ૬૯ ॥

હરેર્યદક્રામિ પદૈકકેન ચં

પદૈશ્ચતુર્ભિઃ ક્રમણેઽપિ તસ્ય નઃ ।

ત્રપા હરીણામિતિ નમ્નિતાનૈ-

ર્યર્વાર્તિ તૈરર્ધનભઃકૃતક્રમૈઃ ॥ ૭૦ ॥

“અમારે જવાને ધરા કેટલાં ડગલાંની! (માટે) દરિયો પણ ભલે જમીન બને”, એવા વિચારે જાણે વેગના અભિમાનથી અશ્વોએ દરિયાને ભરી દે એટલી ધૂળ ઉડાડી.

“હરિ(વિષ્ણુ)એ એક ડગલાથી આકાશને પસાર કર્યું, તેને અમે ચાર પગોથી ઓળંગી જઈએ તો હરિને (અશ્વ)ને શરમાવું પડશે” એ વિચારે પગોથી અર્ધું આકાશ ઓળંગી (તે અશ્વો) નીચું મસ્તક કરી (જાણે જમીન પર) પાછા ફર્યાં.

આ અશ્વોને મંડલાકારે ફેરવવાનું શરૂ કરતાં વંટોળ ઊડ્યો.

અચીકરચ્ચારુ હયેન યા ભ્રમી-

ર્નિજાતપત્રસ્ય તલસ્થલે નલઃ ।

મરુત્ કિમદ્યાપિ ન તાસુ શિક્ષતે

વિતત્ય વાત્યામયચક્રર્ચક્રમાન્ ॥ ૭૩ ॥

પોતાના છત્રની નીચે નળે ઘોડાથી જે સુંદર વર્તુળકાર ગતિઓ સર્જી, તેની પવન હજુ પણ વંટોળરૂપ ગોળાકાર ગતિમાં ઘુમરડી લઈને શું અભ્યાસ નથી કરતો?

રાજા ગાઢ વનમાં પ્રવેશ્યો. કવિ દર્શાવે છે કે આ વન પરવાળાંની લાલ આભા ધરાવતા સાગર સમાન નવપલ્લવોથી પલ્લવિત હોવાથી રક્તિમ આભા ધરાવતું હતું.

વિવેશ ગત્વા સ વિલાસકાનનં

તતઃ ક્ષણાત્ ક્ષોણિપતિર્ઘૃતીચ્છયા ।

પ્રવાલ્ભાગચ્છુરિતં સુષુપ્સયા

હરિર્ઘનચ્છાયમિવામ્ભસાં નિધિમ્ ॥ ૭૪ ॥

પછી જેમ હરિ (વિષ્ણુ) શયનની ઈચ્છાથી પરવાળાંના (લાલ) રંગથી ઓપતા મેઘ સમાન શોભાવાળા અને સર્પોના આવાસરૂપ સાગરમાં પ્રવેશે તેમ તે રાજા ત્યાં ક્ષણમાં જઈ કૃતિ પ્રાપ્ત કરવા પરવાળાની લાલશથી શોભતા અને ગાઢ છાયાયુક્ત ઉપવનમાં પ્રવેશ્યો.

રાજાએ રમણીય ફૂલો અને ફળો ધરાવતા આ વનની શોભા નિહાળી. અહીં, પક્ષીઓના ઊડવાથી વૃક્ષો પરનાં હાલતાં પાંદડાઓ, ફળો અને ફૂલો હાલી રહ્યા છે. કેતક પુષ્પ ખીલેલાં છે, કેતક પુષ્પ અને પલાશ વૃક્ષની દાંડીઓને વન સુંદર બન્યું છે. મેઘના છંટકાવથી લતાઓ કાંપી રહી છે. શ્રીમન્નારાયણ પોતાની પ્રકાશ નામની ટીકામાં આ વસ્તુને સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે, ‘સ્મિતથી એટલે કે વિકસવાથી જેની કળીઓ ખીલી ઊઠી છે અને વાયુ વડે જે કંપી ઊઠે છે તેવી. તથા સ્મિતેન વિકસનેન શોભીનિ કુણ્ડલાનિ મુકુલાનિ યસ્યાઃ । તથા વાયુસંગમાત્ દરમીષત્કમ્પતે એવંશીલા । આ વનમાં રાજાએ ચંપકની કળીઓનાં ઝૂમખાં જોયાં. ભમરાઓની હાર જોઈ. ભમરાઓના હુંકાર અને કોયલના ટહુકાર સાંભળ્યા. સ્થલકમલિની જોઈ. આમ

વૃક્ષને જોયું. રક્તનેત્ર કોયલ પક્ષીને તેણે જોયું. ખરતા પરાગવાળા નાગકેસરને જોયું.
પવનથી હલતા અને પલ્લવના કંટકોથી વીંધાયેલા પાકા માલૂર ફળને જોયું. પાટલ
પુષ્પોના ગુચ્છને જોયા. અગસ્યના પુષ્પોને જોયાં. કેતક પુષ્પના પરાગરજે રાજાને
ચાંદનીનો આનંદ ન આપ્યો.

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे

वयोऽतिपातोद्गतवातवेपिते ।

स्थितै समाधाय महर्षिवाद्दधका-

द्वने तदातिथ्यमशिक्षि शाखिभिः ॥ ७७ ॥

विनिद्रपत्रालिगतालिकैतवा-

न्मृगाङ्ग चूडामणिवर्जनार्जितम् ।

दधानमाशासु चरिष्णु दुर्यशः

स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम् ॥ ७८ ॥

वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटु-

निधीयसे कर्णिशरःस्मरेण यत् ।

ततो दुराकर्षतया तदन्तकृ-

द्विगीयसे मन्मथदेहदाहिना ॥ ७९ ॥

त्वदग्रसूचीसचिवः कामिनो-

मनोभवः सीव्यति दुर्यशःपटौ ।

स्फुटञ्च पत्रैः करपत्रमूर्तिभि-

र्वियोगिह्वारुणि दारुणायते ॥ ८० ॥

धनुर्मધુસ્વિન્નકરોઽપિ ભીમજા-

પરં પરાગૈસ્તવ ધૂલિહસ્તયન્ ।

પ્રસૂનધન્વા શરસાત્કરોતિ મા-

મિતિ ક્રુધાઽઽક્રુશ્યત તેન કૈતકમ્ ॥ ૮૧ ॥

સ્મરાર્દ્ધચન્દ્રેષુનિભે ઋશીયસાં

સ્ફુટં પલાશેઽધ્વજુષામ્પલાશનાત્ ।

સ વૃન્તમાલોકત ચ્ચણ્ડમન્વિતં

वियोगिहृत्खण्डिनि कालखण्डजम् ॥ ८४ ॥

नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता

करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरैः ।

दृशा नृपेण स्मितशोभिकुण्डला-

दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥ ८५ ॥

विचिन्वतीः पान्थपतङ्गहिंसनैर-

पुण्यकर्माण्यलिकज्जलच्छलात् ।

व्यलोकयच्चम्पककोरकावलीः

स शम्बरारेर्बलिदीपिका इव ॥ ८६ ॥

अमन्यतासौ कुसुमेषुगर्भजं

परागमन्धङ्करणं वियोगिनाम् ।

स्मरेण मुक्तेषु पुरा पुरारये

तदङ्गभस्मेव शरेषु सङ्गतम् ॥ ८७ ॥

पिकाद्वने शृण्वति भृङ्गहुङ्कतै-

र्दशामुञ्चत्करुणं वियोगिनाम् ।

अनास्थया सूनकरप्रसारिणीं

ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः ॥ ८८ ॥

रसालसालः समदृश्यतामुना

स्फुरद्विरेफारवरोषहुङ्कतिः ।

समीरलोलैर्मुकुलैर्वियोगिने

जनाय दित्सन्निव तर्ज्जनाभियम् ॥ ८९ ॥

दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं

पुनः पुनमूर्च्छं च मृत्युमृच्छं च ।

इतीव पान्थं शपतः पिकान् द्विजान्-

सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ॥ ९० ॥

अलिम्रजा कूड्मलमुच्चशेखरं
 निपीय चाम्पेयमधीरया दृशा ।
 स धूमकेतुं विपदे वियोगिना-
 मुदीतमातङ्कितवानशङ्कत ॥ ९१ ॥
 गलत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पत-
 त्रसक्तभृङ्गावलि नागकेसरम् ।
 स मारनाराचनिघर्षणस्खल-
 ज्ज्वलत्कणं शाणमिव व्यलोकयत् ॥ ९२ ॥
 तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाः
 शिलीमुखालीः कुसुमाद् गुणस्पृशः ।
 स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रमा-
 त्मरः स्वनन्तीरवलोक्य लज्जितः ॥ ९३ ॥
 मरुल्लत्पल्लवकण्टकैः क्षतं समुच्छलच्चन्दनसारसौरभम् ।
 स वारनारीकुचसञ्चितोपमं
 ददर्श मालूरफलं पचेल्मिम् ॥ ९४ ॥
 युवद्वयीच्चित्तनिमज्जनोचित-
 प्रसूनशून्येतरगर्भगह्वरम् ।
 स्मरेषुधीकृत्य धिया भयान्धया
 स पाटलायाः स्तबकं प्रकम्पितः ॥ ९५ ॥
 मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युत्ति-
 र्वनेऽमुनाऽमन्यत सिंहिकासुतः ।
 तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितं
 कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥ ९६ ॥

पक्षीओना उडवाथी उत्पन्न थयेला पवनथी डालतां पल्लवो रुपी डायोभां इणो अने
 इलो राभी उभां रडेलां वृक्षो, ध्रुजता डायोभां इण अने इलो लघने उभा रडेला वृक्ष
 मडर्षिओ पासेथी तेनुं आतिथ्य शीष्यां.

તે કુતૂહલ ધરાવતા રાજવીએ વનમાં ખીલેલાં ફૂલોની પાંદડીઓમાં રહેલા ભમરાઓના બહાને, શિવે કરેલા ત્યાગને લીધે મળેલા તથા દિશાઓમાં પ્રસરવા ઈચ્છતા અપયશને ધારણ કરતા કેતક પુષ્પને જોયું.

'કાંટાને લીધે ક્લેશકર એવા તને કામદેવ વિયોગીઓના ચિત્તમાં શર-બાણરૂપે યોજે છે અને મહામુશ્કેલીએ (ત્યાંથી પાછું) ખેંચી શકાતું હોવાથી તું તેમનો અંત લાવનાર છે, આથી શિવ તને વખોડે છે.

તારી અણુરૂપી સોયની મદદથી કામદેવ વિયોગી પુરુષો માટે અપયશરૂપી વસ્ત્ર સીવે છે અને સ્ફુટ કરવત જેવાં તારાં પાંદડાંઓથી તે વિયોગીઓના હૃદયરૂપી કાષ્ટને વહેરે છે.

ધનુષ્યના મદથી ભીંજાયેલા હાથવાળો કામદેવ, પરાગરૂપી ધૂળથી હાથ ધૂળવાળા બનાવી દમયંતી પ્રત્યે આસક્ત મને બાણનું નિશાન બનાવે છે, એવા ખ્યાલથી કોધમાં તેણે કેતકને આવી રીતે ઠપકો આપ્યો.

કામદેવના અર્ધચન્દ્રાકાર બાણ સમાન વિયોગીના હૃદયને વિદારિત કરનાર અને અતિશય દુર્બલ યાત્રીઓનું માંસ ભક્ષણ કરવાથી પલાશ નામ પામેલ પલાશવૃક્ષ પર યકૃતના ટૂંકડી જેવી ઢાંડી તેણે જોઈ.

પવન વડે સ્પર્શ પામેલ, મેઘના છંટકાવથી પુલકિત દેહવાળી, સહેજ ખીલેલ હોવાથી શોભાયમાન કળીઓવાળી અને સહેજ કંપતી નવી વેલીઓને તેણે ભય અને આદરપૂર્વક ધારીધારીને જોઈ.

પ્રવાસીરૂપી પતંગિયાની હિંસાને કારણે ભ્રમરરૂપી કાજળનો બહાને જાણે કે પાપકર્મોનો સંચય કરતાં કામદેવની પૂજાની દીવડીઓ જેવાં ચંપકની કળીઓનાં ઝુમખાં તેણે જોયાં.

પુષ્પોરૂપી બાણની અંદર રહેલી અને વિરહીઓની દૃષ્ટિને અંધ બનાવતી પરાગને તેણે શિવ તરફ કામદેવે પૂર્વે છોડેલાં બાણોમાં લાગેલી તેના (ભસ્મ થયેલા) શરીરની બાણ પર ચોંટેલી ભસ્મ માની.

ભ્રમરોના હું-કાર સાથે વન, વિરહીજનોની અત્યંત કરુણ દશા વિશે કોયલ પાસેથી સાંભળી રહ્યું હતું ત્યારે દુભાયેલા નળે અનાસ્થાથી પ્રસૂનરૂપી હાથ પ્રસારતી સ્થલકમલિની જોઈ.

તેણે ઊડતા ભ્રમરોના ગુજનરૂપી રોષયુક્ત હુંકારવાળા અને પવનથી હાલતી મંજરીઓનાં કારણે જાણે કે વિરહીઓને (હણવાની) ધમકી આપતા આમ્ર-વૃક્ષને જોયું.

'દિવસે દિવસે તું વધુ દુબળો બન, વારંવાર મૂર્છા પામ અને મૃત્યુ મેળવ' જાણે એમ કહીને મુસાફરોને શાપ આપતાં રક્તનયન કોયલ પક્ષીઓને તેણે ખેદસહિત જોયા.

બ્રમરપંક્તિને કારણે ઊંચી ટોચવાળી ચંપાકલીનું અધીર નજરે પાન કરી શંકાશીલ (મનથી) તેણે તેને (ચંપાકલીને) વિયોગીઓના નાશ માટે ઉદય પામેલ ધૂમકેતુ માન્યો.

ગોળ ફરીને (ઉપર) પડતા, બ્રમરયુક્ત અને ખરતા પરાગવાળા નાગકેસરને તેણે જાણે કે કામદેવનાં બાણોને ઘસવાથી ઝરતા તણખાયુક્ત શાણ હોય તેમ જોયું.

પુષ્પ કરતાં વધુ સુગંધીદાર તેના શરીર તરફ જતી, ગુણ પ્રત્યે આસક્ત તથા ગુંજારવ કરતી બ્રમરોની હાર જોઈ અને પોતાના ધનુષ્યમાંથી ભૂલથી છુટી ગયેલા બાણનો બ્રમ (થવાથી) કામદેવે શરમ અનુભવી.

પવનથી હાલતાં પલ્લવો કંટકોથી વીંધાયેલા, ચન્દન સમાન ઉત્તમ પરિમલ ફેલાવતા, અને (તેથી) ગણિકાના સ્તનો સથે સરખાવી શકાય એવા પાકા માલૂર ફળને તેણે જોયું.

યુવા યુગલોના ચિત્તમાં પ્રવેશ મેળવવા યોગ્ય પુષ્પોથી ભરેલા મધ્ય-ભાગવાળા પાટલપુષ્પોના ગુચ્છને ભયથી બ્રાન્ત બુદ્ધિના કારણે કામદેવના બાણનો ભાથો સમજી તે કમ્પી ઊઠ્યો.

તેણે વનમાં શ્યામ શોભાવાળા અને કળીવાળા અગસ્ત્ય વૃક્ષને કૃષ્ણપક્ષમાં ઘટતી કલાઓના બહાને ભક્ષણ કરાયેલ ચંદ્રની કળાઓના સમૂહનું જાણે રાહુ વમન કરતો હોય તેવું માન્યું.

અહીં વેલીઓનાં હિમવર્ણાં શ્વેત પર્ણો પવનથી હલી રહ્યાં છે. અને એ વેલીઓ પુષ્પોથી ભરેલી છે.

પુરોહઠાક્ષિત તુષાર પાણ્ડુર-

ચ્છદાવૃત્તેવીરુધિ બદ્ધવિભ્રમાઃ ।

મિલત્રીમિલં વિદધુર્વિલોકિતા

નભસ્વતસ્તં કુસુમેષુ કેલયઃ ॥ ૧૭ ॥

સામે (વેલીના) હિમ સમાન સફેદ પર્ણો રૂપી આવરણને બળપૂર્વક ખેંચી લેનાર પવનની, વેલીઓમાં વિભ્રમો ઉત્પન્ન કરનાર અને નજરે પડેલ પુષ્પસમૂહમાં કરેલી કીડાઓએ તેનાં નયનો બંધ કર્યાં.

રાજાનાં મન પર પ્રકૃતિનું આ દૃશ્ય કામપ્રેરક બને છે, તે આંખો બંધ કરી લે છે. મલ્લિનાથ કહે છે કે, વિરહિણાં ઉદ્દીપકદર્શનસ્ય દુઃસહદુઃખહેતુત્વાત્ । અર્થાત્ વિરહી જનો માટે કામનું ઉદ્દીપન કરનાર દર્શન દુઃખ આપનાર હોય છે.

આ વનમાં રાજાને ફળોના ભારે નમી પડેલાં વૃક્ષો દેખાય છે.

गता यदुत्सङ्गतले विशालतां

द्रुमाः शिरोभिः फलगौरवेण ताम् ।

कथं न धात्रीमतिमात्रनामितैः

स वन्दमानानभिनन्दति स्म तान् ॥ ९८ ॥

જે (પૃથ્વી)ના ખોળામાં વિશાળતા પ્રાપ્ત કરી તે ધરતીને પોતાનાં ફળોના ભારથી અત્યંત નત મસ્તકથી નમન કરતા વૃક્ષને તે અભિનંદન કેમ ન આપે?

ફળ આવતાં વૃક્ષો પોતાની ધાત્રી એવી ધરતીને ભૂલતાં નથી, નમીને તેનાં તરફ આભાર માને છે. એમ, આ પ્રાકૃતિક દૃશ્યમાં જણાય છે. કાલિદાસ પણ કહે છે કે, ભવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ ફલાગમૈઃ । ફળ આવતાં તરુઓ નમ્ર બને છે.

વનમાં શીતળ પવન વહી રહ્યો છે, પુષ્પોના રસ ટપકી રહ્યા છે, કેતકપુષ્પની રજ ઊડી રહી છે, શુભ્ર-પ્રકાશિત દિવસ છે અને શીતળતાં અને શુભ્રતાને કારણે એ યાંદની ખીલીહોય તેવો સૌમ્ય ભાસે છે.

નૃપાય તસ્મૈ હિમિતં વનાનિલૈઃ

સુધીકૃતં પુષ્પરસૈરહર્મહઃ ।

વિનિર્મિતં કેતકરેણુભિઃ સિતં

વિયોગિનેઽધત્ત ન કૌમુદી મુદઃ ॥ ૯૯ ॥

વનમાં વહેતા પવનથી શીતળ, (ટપકતા) પુષ્પરસથી અમૃત સમાન અને કેતકની (ઊડતી) પરાગરજથી શુભ્ર દિવસના પ્રકાશે તે વિયોગી રાજાને યાંદનીનો આનંદ ન આપ્યો.

વનમાં કોયલ ટહૂકે છે. આ વનમાં અશોક વૃક્ષો પર રક્તવર્ષાનાં પર્ણો આવેલાં છે.

વિયોગભાજોઽપિ નૃપસ્ય પશ્યતા

તદેવ સાક્ષાદમૃતાંશુમાનનમ્ ।

પિકેન રોષારુણચક્ષુષા મુહુઃ

કુહૂરુતાઽઽહૂયત ચન્દ્રવૈરિણી ॥ ૧૦૦ ॥

અશોકમર્થાન્વિતનામતાશયા

ગતાન્ શરણ્યં ગૃહશોચિનોઽધ્વગાત્ ।

અમન્યતાવન્તમિવૈષ પલ્લવૈઃ

પ્રતીષ્ઠકામજ્વલદસ્ત્રજાલકમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

'વિરહી હોવા છતાં પણ તે રાજાનું મુખ સાક્ષાત તેવું જ ચંદ્રસમાન છે' - એમ જોઈને ગુસ્સાથી લાલ નયનવાળા કોયલે વારંવાર ચંદ્રની વૈરી(અમાવસ્યા)ને 'કુહૂ' સાદ પાડીને બોલાવી.

ઘર માટે શોક કરતા, (વૃક્ષનું અશોક- શોક દૂર કરનાર) નામ સાર્થક હોવાની આશાથી તેનેઆશ્રયે આવેલા મુસાફરોને, કામના સળગતાં અન્ન-સમૂહને પોતાનાં પલ્લવો પર લઈને, જાણે કે (પોતાને તે પ્રવાસીઓને) રક્ષણ કરનાર માન્યું.

સુગંધથી ભરપૂર, બધી જ ઋતુઓમાં પ્રફુલ્લિત રહેતા આ વનમાં આવેલી વાપી-વાવમાં પાણીનાં તરંગો પછડાતાં રહે છે, કોકિલટહૂકે છે અને ભ્રમરો ગૂંજે છે અને મયૂરો કળા કરે છે. શુક અને સારિકાઓનું ગાન ચાલ્યા કરે છે. આ અત્યંત રમણીય વન છે.

વિલાસવાપીતટવીચિવાદનાત્

પિકાલિંગીતે: શિખિલાસ્યલાઘવાત્ ।

વનેઽપિ તૌર્યત્રિકમારરાધ તં ક

ભોગમાજ્ઞોતિ ન ભાગ્યભાગ્જનઃ ॥ ૧૦૨ ॥

તદર્થમધ્યાપ્ય જનેન તદ્વને શુકા

વિમુક્તઃ પટવસ્તમસ્તુવન્ ।

સ્વરામૃતેનોપજગુશ્ચ શારિકા-

સ્તથૈવ તત્પૌરુષગાયનીકૃતાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

ઇતીષ્ટગન્ધાઢ્યમટન્નસૌ વનં

પિકોપગીતોઽપિ શુક્રસ્તુતોઽપિ ચ ।

અવિન્દતામોદભરં બહિશ્ચરં

વિદર્ભસુભૂવિરહેણ નાન્તરમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

વિલાસવાપીના તટ પર (પછડાતાં) મોજાંનાં અવાજથી, કોયલ અને ભ્રમરોના ગાનથી તથા મયૂરોની નૃત્યપટ્ટતાથી વનમાં (વાદન, ગાયન અને નૃત્ય રૂપે) તૌર્યત્રિક દ્વારા જાણે તેનું આરાધન થયું. ભાગ્યશાળી માણસ ક્યા સ્થળે ભોગ પામતો નથી?

તે વનમાં તે(નળ)ને માટે અધ્યયનકરાવીને લોકોએ છોડેલા ચતુર શુકોએ તેની સ્તુતિ કરી. અને તેના પરાક્રમનું કેળવાયેલી સારિકાઓએ મધુર સ્વરે ગાન કર્યું.

આમ, કોયલથી ગવાતા અને પોપટોથી સ્તુતિ કરાતા તેણે સુગંધથી ભરેલા વનમાં આમોદપૂર્ણ બાહ્ય આનંદ મેળવ્યો, પરંતુ દમયંતીના વિરહને લીધે અંદરથી(આનંદિત થયો) નહીં.

નળ ચક્રવર્તી રાજા છે અને તેથી તેની હથેળીમાં સાર્વભૌમત્વને દર્શાવતું મત્સ્યનું ચિહ્ન પણ આવેલું છે.

કરેણ મીનં નિજકેતને દધદ્

દ્રુમાલવાલામ્બુનિવેશશઙ્કયા ।

વ્યતર્કિં સર્વર્ત્તુઘને વને મધુ

સ મિત્રમત્રાનુસરન્નિવ સ્મરઃ ॥ ૧૦૫ ॥

બધી જ ઋતુઓમાં પ્રહુલ્લિત (રહેતા) તે વનમાં ફરતા તેને લોકોએ, વૃક્ષોના ક્યારાના પાણીમાં પેસી જશે એવા ડરથી કામદેવની ધજાના મત્સ્ય(સાર્વભૌમત્વના સૂચક મીનના ચિહ્ન)ને હાથમાં ધારણ કરતો અને પોતાના મિત્ર મધુને શોધતા કામદેવ જેવો માન્યો.

કામદેવનાધ્વજમાં મીનનું ચિહ્ન આવેલું છે અને રાજા નળનાં હાથમાં પણ મીનનું ચિહ્ન આવેલું છે અને આ પ્રાકૃતિક તત્ત્વ સાર્વભૌમત્વને સૂચવે છે.

આ વનમાં મંદ મંદ, શીતળ સુગંધી પવન વહેતો હતો.

લ્તાઽબલ્લાસ્યકલાગુરુસ્તરુ-

પ્રસૂનગન્ધોત્કરપશ્યતોહરઃ ।

અસેવતામું મધુગન્ધવારિણિ

પ્રણીતલીલાપ્લવનો વનાનિલઃ ॥ ૧૦૬ ॥

વેલીઓ રૂપી લલનાઓના લાસ્યકલાગુરુ, પુષ્પોની ગન્ધસમૃદ્ધિનું હરણ કરનાર અને મધુગન્ધ યુક્ત જળમાં કીડા અર્થે ડૂબકી મારેલ વનના પવને તેની સેવા કરી.

આ વનમાં વિશાળ સરોવર આવેલું હતું. તેમાં મૃશાલસમૂહ પથરાયેલો હતો. તેનાં સ્વચ્છ જળમાં તટ પરના અશ્વોનુંપ્રતિબિંબ પડતું હતું. અહીં લાલ, શ્વેત અને ભૂરાં કમળો આવેલાં હતાં અને તે કમળો પર ચક્રવાક પક્ષીઓ બેઠેલા હતાં અને ભમરાઓ ઊડતા હતા. સરોવરનાં પાણી પર કમળલતાઓ અને શેવાળ આવેલી હતી. તેનાં તટ પર વિશાળ વૃક્ષો આવેલાં હતાં.

અથ સ્વમાદાય ભયેન મન્થના-

ચ્ચિરત્તરત્તાધિકમુચ્ચિતં ચિરાત્ ।

નિલીચ તસ્મિન્નિવ સન્નપાંનિધિ-

ર્વને તડાગો દદૃશેઽવનીભુજા ॥ ૧૦૭ ॥

પયોનિલીનામ્રમુકામુકાવલી-

रदाननन्तोरगपुच्छमुच्छवीन् ।
 जलार्द्धरुद्धस्य तटान्तभूमिदो
 मृणालजालस्य निभाद्भार यः ॥ १०८ ॥
 तटान्तविश्रान्ततुरङ्गमच्छटा-
 स्फुटानुबिम्बोदयचुम्बनेन यः ।
 बभौ चलद्वीचिकशान्तशान्तनैः
 सहस्रमुच्चैःश्रवसामिव श्रयन् ॥ १०९ ॥
 सिताम्बुजानां निवहस्य यच्छला-
 द्वभावलिश्यामलितोदश्रियाम् ।
 तमःसमच्छयकलङ्कसङ्कलं
 कुलं सुधांशोर्बहुलं वहन् बहु ॥ ११० ॥
 रथाङ्गभाजा कमलानुषङ्गिणा
 शिलीमुखस्तोमसखेन शार्ङ्गिणा ।
 सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवा-
 न्मृणालशोषाहिभुवाऽन्वयायि यः ॥ १११ ॥
 तरङ्गिणीरङ्गजुषः स्ववल्लभा-
 स्तरङ्गलेखा बिभराम्बभूव यः ।
 दरोद्गतैः कोकनदौघकोरकै-
 र्धृतप्रवालाडकुरसञ्जयश्च यः ॥ ११२ ॥
 महीयसः पङ्कजमण्डलस्य य-
 श्छलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।
 नलेन मेने सलिले निलीनयो-
 स्त्विषं विमुञ्चन् विधुकालकूटयोः ॥ ११३ ॥
 चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणै-
 रबालशैवाल्लतापरम्पराः ।
 ध्रुवंदधुर्वाडवहव्यवाडव-

स्थितिप्ररोहत्तम भूमधूमताम् ॥ ११४ ॥

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः

करम्बिताऽऽमोदभरं विवृण्वती ।

धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा दिवा

सरोजिनी यत्प्रभवाऽप्सरायिता ॥ ११५ ॥

यदम्बुपूरप्रतिबिम्बितायति-

र्मरुत्तरङ्गैस्तरलस्तटद्गुमः ।

निमज्ज्य मैनाकमहीभृतः सत-

स्ततान पक्षान् ध्रुवतः सपक्षताम् ॥ ११६ ॥

હવે મંથનના ભયથી પહેલાંના સમયથી પણ અધિક સંચિત રત્નો સહિત તે વનમાં છુપાઈને રહેતા સાગર જેવા (વિશાળ) સરોવરને રાજાએ જોયું.

તે (સરોવર), જળમાં અર્ધા ડૂબેલા અને તટ પર પથરાયેલા મૃણાલના સમૂહના બહાના હેઠળ જાણે કે જળમાં ડૂબેલા ઐરાવતોના અનન્ત નાગના પૂછડા સમાન શોભા ધરાવનાર દન્તુશળોને ધારણ કરતું હતું.

તટપ્રદેશ પર આરામ કરતા (રાજાના) અશ્વસમૂહના (જળમાં) પડતાં સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબના બહાના હેઠળ જાણે ચંચળ તરંગોરૂપી ચાબુકના પ્રહારોથી હજારો ઉચ્ચઃશ્રવસોને આશ્રય આપતું હોય એમ તે (સરોવર) શોભતું હતું.

ભમરાઓના કારણે શ્યામ બનેલ અંદરના ભાગવાળાં શ્વેત કમળોના સમૂહના બહાને તે અંધકાર સમાન શોભાવાળા કલંકોથી સંકુલ ચંદ્રના અનેક સમૂહનું જાણે વહન કરતું હતું.

ચક્રવાકોથી યુક્ત કમળો પર બેઠેલ ભમરાઓના સમુહથી વીંટળાયેલ અને શેષનાગ જેવા કમળદંડ પર ઊગતાકમળજૂથના બહાને (સુદર્શન)ચક્ર સહિત કમળોવાળા, ભ્રમરોના સમૂહ સમાન અને મૃણાલ જેવા સફેદ શેષનાગની (શય્યા) પર શયન કરનાર વિષ્ણુને તે (સરોવર) જાણે ધારણ કરતું હતું.

તરંગલેખાઓના બહાને ખોળામાં આશ્રય લેનાર પોતાની પ્રિયતમા નદીઓને ધારણ કરતું અને સહેજપ્રગટેલી લાલ કમળના સમૂહોની કળીઓને લીધે પ્રવાલના અંકુરોના સમૂહને ધારણ કરતું તે (સરોવર) હતું.

સફેદ અને ભૂરા રંગના વિશાલ કમળવનના બહાના હેઠળ તે(સરોવર)ને પાણીમાં ડૂબેલો ચંદ્ર અને કાલકૂટની જાણેકે (સફેદ અને શ્યામ) આત્મા પ્રસારતું હોય તેમ નળેમાન્યું.

તરંગોની ગતિથી હાલતી ગાઢ શેવાળલતાની પરંપરા જળમાં રહેલા વડવાગ્નિમાંથી બિદ્ધવ પામતા પુષ્કળ ધૂમાડાનું સ્વરૂપ તે (સરોવર)માં જાણે ધારણ કરતી હતી.

તે(સરોવર)માં જન્મેલ અને ખીલેલ કમળોરૂપી શરીર ધારણ કરતી અને દિવસે સૂર્યને પામી કંટકોથી છવાયેલ અને અત્યંત સુગંધ પ્રસરાવતી કમળલતા અપ્સરાઓના જેવું આચરણ કરતી હતી.

પવનના વેગથી હલતાં તે(સરોવર)ના તટ પરના ચંચળ વૃક્ષોએ તેમની લંબાઈ અગાધ જળમાં પ્રતિબિંબિત થતાં (જળમાં) સંતાયેલા અને પાંખો હલાવતા મૈનાક પર્વતનું સામ્ય ધારણ કર્યું.

અને આસરોવરમાં રાજાએ લાલ ચાંચ અને લાલ પગવાળા સુંદર સુવર્ણ હંસને જોયો.

પયોધિલક્ષ્મીમુષિ કેલિપલ્વલે

રિરંસુહંસીકલનાદસાદરમ્ ।

સ તત્ર ચિત્રં વિચરન્તમન્તિકે

હિરણ્મયં હંસમબોધિ નૈષધઃ ॥ ૧૧૭ ॥

પ્રિયાસુ બાલાસુ રતિક્ષમાસુ ચ

દ્વિપત્રિતં પલ્લવિતઞ્ચ વિભ્રતમ્ ।

સ્મરાર્જિતં રાગમહીરુહાઙ્કરં

મિષેણ ચઞ્ચ્વોશ્ચરણદ્વયસ્ય ચ ॥ ૧૧૮ ॥

સાગરની શોભાનું હરણ કરનાર તે કીડાસરમાં કીડા કરવાની ઈચ્છાવાળી હંસલીઓના કલનાદ પ્રત્યે આદર દર્શાવતા અને નજીકમાં વિહાર કરતા સુંદર સુવર્ણ હંસને તેણે જોયો.

તે મુગ્ધ અને રતિક્ષમ (એમ બંને પ્રકારની) પ્રિયતમાઓ પ્રત્યે (અનુક્રમે) ચાંચના બે ભાગો અને બે ચરણોના પલ્લવ સાથેની સમાનતાના બહાના હેટળ કામદેવે ઉગાડેલા પ્રેમવૃક્ષની પલ્લવિત બે પાંખડીઓ ધરાવતા અંકુરને ધારણ કરતો હતો.

ખૂબ આનંદ આપનાર તે પક્ષીને જોઈને તે મહીપતિ પ્રિયતમાના વિરહથી અત્યંત વ્યથિત હોવા છતાં ક્ષણવાર માટે સહેજ કુતૂહલ ધરાવતા મનવાળો થયો.

મહીમહેન્દ્રસ્તમવેક્ષ્ય સ ક્ષણં

શકુન્તમેકાન્તમનોવિનોદિનમ્ ।

પ્રિયાવિયોગાદ્વિધુરોઽપિ નિર્ભરં

કુતૂહલાક્રાન્તમના મનાગભૂત્ ॥ ૧૧૯ ॥

પ્રકૃતિ આપણા મનને આનંદ આપે છે એ આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ.
દમયંતીના વિયોગથી દુઃખી રાજા આ સુંદર હંસને જોઈને કુતૂહલ અનુભવે છે.

વિધાતાની ઈચ્છા સામે મનુષ્યનું કાંઈ ચાલતું નથી એ દર્શાવવા કવિ વાવાઝોડામાં
તણખલાની સ્થિતિનું દ્રષ્ટાંત આપે છે.

અવશ્યભવ્યેષ્વનવગ્રહગ્રહા

યયા દિશા ધાવતિ વેધસઃ સ્પૃહા ।

તૃણેન વાત્યેવ તયાઽનુગમ્યતે

જનસ્ય ચિત્તેન ભૃશાવશાત્મના ॥ ૧૨૦ ॥

અત્યંત પરવશ બનેલું તણખલું જેમ ઝંઝાવાતને અનુસરે તેમ અવશ્યભાવિ બાબતોમાં
વિધાતાની ઈચ્છા જે દિશામાં પ્રયાણ કરે છે તે દિશાને માણસનું ચિત્ત અનુસરે છે.

હંસની સાહજિક ક્રિયા અહીં દર્શાવાઈ છે. રતિખેદથી થાકેલ હંસ સરોવરનાં કિનારે,
ગરદન નમાવી, પોતાની પાંખથી માથું ઢાંકી ઊંઘી ગયો.

અથાવલ્ખ્ય ક્ષણમેકપાદિકાં

તદા નિદદ્રાવુપપલ્વલં ર્ચગઃ ।

સ તિર્યગાર્વાર્જિતકન્ધરઃ શિરઃ

પિધાય પક્ષેણ રતિક્લમાલ્સઃ ॥ ૧૨૧ ॥

હવે રતિશ્રમથી થાકેલ તે પક્ષી એક પગ પર ઊભો રહી, ગરદન સહેજ વાંકી રાખી,
શિરને પાંખથી ઢાંકી ક્ષણવાર માટે નિદ્રાવશ બન્યો.

રાજાને એ સૂતેલો હંસ નમેલી દાંડીવાળા સુવર્ણકમળ સમાન અથવા વરુણના ચામર
સમાન લાગે છે.

સનાલમાત્માનનનિર્જિતપ્રભં

હિયા નતં કાચ્ચનમમ્ધુજન્મ કિમ્ ।

અબુદ્ધ તં વિદ્મદ્ગ્ણડમણ્ડિતં

સ પીતમમ્ભઃ પ્રભુચામરઞ્ચ કિમ્ ॥ ૧૨૨ ॥

'આ મારી પ્રભાથી પરાજિત (અને આથી) લજ્જાનાં કારણે નમેલી દાંડીવાળું સુવર્ણ
કમળ છે કે વરુણનું વિદુમની દાંડીથી શોભતું પીળું ચામર છે' એમ તે (નળ) તેના
વિષે વિચારવા લાગ્યો.

નળનાં પગ પ્રવાલ અને કમળો સાથે હરીફાઈ કરે એવા સુંદર અને કોમળ છે.

कृतावरोहस्य हयादुपानहौ

ततः पदे रेजतुरस्य बिभ्रती ।

तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाऽम्बुजै-

र्नियोद्धकामे किमु बद्धवर्मणी ॥ १२३ ॥

धोडा परथी नीचे उतरेला (नणना) जूतांवाणा यरशोअे वन(अने सरोवर)ना प्रवाल अने कमणो साथे युद्ध करवानी ईश्याथी ज्ञाशे कवय बाध्युं डोय अेवी शोभा दशावी.

अने राजाअे डंसने पकड्यो. पकडायेल पक्षीअे आकंड कर्तुं अने यांय मारवानो अने छुटवानो स्वभावगत प्रयत्न कर्तो.

विधाय मूर्ति कपटेन वामनीं

स्वयं वलिध्वंसिविडम्बिनीमयम् ।

उपेतपार्श्वश्चरणेन मौनिना

नृपः पतङ्गं समधत्त पाणिना ॥ १२४ ॥

तदात्तमात्मानमवेत्य संभ्रमात्

पुनः पुनः प्रायसदुत्लवाय सः ।

गतो विरुत्योडुयने निराशतां

करौ निरोद्धुर्दशति स्म केवलम् ॥ १२५ ॥

राजाअे बलिना नाशनी विडम्बना करे अेवुं कपटपूर्वक वामन स्वरूप धारण करी, योरपगले पासे आवीने हाथ वडे (ते) पक्षीने पकड्युं.

ते (डंस) पोते पकडायो छे अेम ज्ञाशीने गभराटथी वारंवार उडवानो प्रयत्न करवा लाग्यो (अने) उडवामां निरशा मणतां आकंड करी मात्र पकडनारना हाथे यांय मारवा लाग्यो.

राजाअे अेक डंसने पकड्यो अे साथे अनेक डंसो उड्या अने सरोवरना पाशीमां तरंगो उड्यां.

ससम्भ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं

सतः प्रपद्योत्कतयाऽनुकम्पिताम् ।

तमूर्मिलोलेः पतगग्रहानृपं

न्यवारयद्वारिरुहैः करैरिव ॥ १२६ ॥

વ્યાકુળતાથી ઊડેલાં (બીજાં) પક્ષીઓના સમૂહથી આકુળ (અને હંસના) દુઃખને કારણે દયાળુ થઈ તે સરોવરે તરંગોથી ચંચલ કમળરૂપી હાથો વડે જાણે પક્ષીને પકડતા તે રાજાને રોક્યો.

હંસને પકડતા રાજાને જાણે સરોવર અટકાવે છે. અહીં આપણને કાલિદાસનાં રઘુવંશમાં આપણને કાલિદાસનાં રઘુવંશમાં આપણને સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણને પોતાના ઊંચા ઊંઠેલાં મોજા રૂપી હાથ વડે વારતી ગંગા જોવા મળે છે.

ગુરોર્નિયોગાદ્વનિતાં વનાન્તે

સાધ્વીં સુમિત્રાતનયો વિહાસ્યન્ ।

અવાર્યતેવોત્થિતવીચિહસ્તૈ-

ર્જહ્નેર્દુહિત્રા સ્થિતયા પુરસ્તાત્ ॥ ૨૪-૫૧ ॥

કાલિદાસની કૃતિઓમાં પ્રકૃતિ મનુષ્ય સહજ વ્યવહાર કરે છે. મોટાભાઈની આજ્ઞાથી સાધ્વી સીતાનો વનમાં ત્યાગ કરવામાં આવે એ જાહ્નવી-ગંગા સહન કરી શકતી નથી. અને એનાં ઉછળતાં મોજાં જાણે એના હાથ છે અને આ કાર્ય કરતાં લક્ષ્મણને એ અટકાવી રહી છે.

સરોવરનાં પક્ષીઓ ઊડતાં કલહંસોએ કૂજન કર્યું, પક્ષીઓ જમીન પરથી આકાશમાં ઊડી ગયાં.

પતત્રિણા તદ્વચિરેણ વચ્ચિતં

શ્રિયઃ પ્રયાન્ત્યાઃ પ્રવિહાય પલ્લવમ્ ।

ચલ્પદામ્ભૌરુહનૂપુરોપમા

ચુકૂજ કૂલે કલ્હંસમણ્ડલી ॥ ૧૨૭ ॥

ન વાસયોગ્યા વસુધેયમીદૃશ-

સ્ત્વમદ્ગ્ન યસ્યાઃ પતિરુજ્જિતસ્થિતિઃ ।

ઇતિ પ્રહાય ક્ષિતિમાશ્રિતા નભઃ

ખગાસ્તમાચુક્રુશુગારવૈઃ ખલુ ॥ ૧૨૮ ॥

તટ પર રહેલી કલહંસોની મંડળીએ તે સુંદર પક્ષીથી વંચિત થયેલ સરોવરને ત્યજી જતી લક્ષ્મીના ચંચળ કમળ જેવા પગોનાં નૂપુરોના ધ્વનિ સમાન કૂજન કર્યું.

'અરેરે! ધરાનો સ્વામી તું મર્યાદા છોડે છે, તો તે હવે વસવાટયોગ્ય નથી' (એમ) કહેતાં પૃથ્વીને ત્યજી આકાશનો આશ્રય લેતાં પક્ષીઓએ કલબલાટ વડે તેની નિંદા કરી.

રાજા હંસના સૌન્દર્યથી અભિભૂત છે. તેને હંસ મનુષ્યવાણીમાં ઠપકો આપે છે. મારી આ પાંખોના સુવર્ણથી તારી સંપત્તિમાં એવો તો શું વધારો થશે? અને ઉદાહરણ આપતાં કહે છે કે, ઝાકળનાં બિંદુથી સાગરના જળમાં વૃદ્ધિ થતી નથી. વળી, તમારામાં જેણે વિશ્વાસ મૂક્યો હોય તેનો વધ કરવાની મનાઈ તો ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ કરવામાં આવી છે. રણભૂમિમાં વીરો સામે રાજાએ પરાક્રમ કરવાનું હોય, દીન પક્ષી પર કરવામાં આવેલું રાજાનું પરાક્રમ ધિક્કારને પાત્ર ગણાય. હંસ ઋષિઓની માફક ફળ અને મૂળ વડે પોતાનો જીવન-નિર્વાહ ચલાવે છે. અને મારા પ્રત્યે તું દંડ ઉગામે છે એ જોઈને ધરતીને ય શરમ આવતી હશે.

ન જાતરૂપચ્છદજાતરૂપતા

દ્વિજસ્ય દૂષ્ટેયમિતિ સ્તુવન્ મુહુઃ ।

અવાદિ તેનાથ સ માનસૌકસા

જનાધિનાથઃ કરપઞ્જરસ્પૃશા ॥ ૧૨૯ ॥

ધિગસ્તુ તૃષ્ણાતરલં ભવન્મનઃ

સમીક્ષ્ય પક્ષાન્મમ હેનજન્મનઃ ।

તવાર્ણવસ્યેવ તુષારશીકરૈ-

ર્ભવેદમીભિઃ કમલોદયઃ કિયાન્ ॥ ૧૩૦ ॥

ન કેવલં પ્રાણિવધો વધો મમ

ત્વદીક્ષણાદ્વિશ્વસિતાન્તરાત્મનઃ ।

વિગર્હિતં ધર્મધનૈર્નિર્બર્હણં

વિશિષ્ય વિશ્વાસજુષાં દ્વિષામપિ ॥ ૧૩૧ ॥

પદે પદે સન્તિ ભટા રણોદ્ભટા

ન તેષુ હિંસારસ ઇષ પૂર્યતે ।

ધિગીદૃશન્તે નૃપતેઃ કુવિક્રમં

કૃપાશ્રયે યઃ કૃપણે પતત્રિણિ ॥ ૧૩૨ ॥

ફલેન મૂલેન ચ વારિભૂરુહાં

મુનેરિવેત્થં મમ યસ્ય વૃત્તયઃ ।

ત્વયાઽદ્ય તસ્મિન્નપિ દણ્ડધારિણા

કથં ન પત્યા ધરણી હ્રુણીયતે ॥ ૧૩૩ ॥

“સુવર્ણ પાંખ લઈને જન્મેલ આવી શોભા પક્ષીઓમાં જોઈ નથી.” એમ વારંવાર પ્રશંસા કરતા તે લોકનાથને કરપંજરમાં રહેલા તે માનસવાસીએ કહ્યું.

“મારાં સુવર્ણપંખ જોઈને તૃષ્ણાથી ચંચળ બનેલા તારા મનને ધિક્કાર છે! જેમ ઝાકળનાં બિંદુઓથી સાગરના જળને, તેમ આ પાંખોથી તને સંપત્તિનો કેટલો લાભ થશે?”

“તને જોઈ વિશ્વાસુ અંતરાત્માવાળા મારો વધ માત્ર પ્રાણીવધ નથી. ધર્મજ્ઞોએ વિશ્વાસ મુકનાર શત્રુના વધની પણ સવિશેષ નિંદા કરેલી છે.”

“પદે-પદે રણવીર સુભટો છે, તેમનાથી તારો હિંસારસ પોષાતો નથી? કૃપાપાત્ર અને દીન પક્ષી માટે રાજા એવા તારું આ ખરાબ પરાક્રમ ધિક્કારને પાત્ર છે.”

“પૃથ્વી પર અને જળમાં થતાં ફૂલ તથા મૂળથી નિર્વાહ કરનાર મુનિઓની જેમ કમળનાં ફૂલ અને મૂળથી આજીવિકા ચલાવનાર મારા પ્રત્યે દંડ ધારણ કરનાર તારા જેવા સ્વામીને પ્રાપ્ત કરીને ધરતી કેમ શરમ અનુભવતી નથી?”

હંસનાં વચનો સાંભળીને રાજા કરુણાપૂર્ણ ચિત્તવાળો બન્યો.

इतीदृशैस्त विरचय्य वाङ्मयैः

सचित्रवैलक्ष्यकृपं नृपं खगः ।

दयासमुद्रे स तदाशयेऽतिथीचकार

कारुण्यरसापगा गिरः ॥ १३४ ॥

આવાં વચનો દ્વારા રાજાને આશ્ચર્ય, લજ્જા અને કરુણાથી પૂર્ણ બનાવી તે પક્ષીએ (તેના) દયાના સાગરરૂપ હૃદય પ્રત્યે કારુણ્યનદી રૂપ પોતાની વાણી પ્રેરી.

હંસ હવે પોતાના સ્વજનોની હાલત શું થશે તેનું વર્ણન કરે છે અને વિધાતાને દોષ આપે છે; મારી વૃદ્ધ માતા અને સઘ:પ્રસૂતા પત્નીનો હું જ આધાર છું, મારી માતા મારા વિના દુ:ખમાં જીવન પૂરું કરશે. મારી રાહ જોતી પત્નીનાં પ્રશ્નના જવાબમાં પક્ષીઓ સમાચાર આપવાના સ્થાને રુદન કરશે તે ક્ષણ તેનાં માટે કેવી ભયાનક હશે.

मदेकपुत्रा जननी जरातुरा

नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी ।

गतिस्तयोरेष जनस्तमर्दयन्नहो

विद्ये त्वां करुणा रुणाद्धि नो ॥ १३५ ॥

मुहुर्तमात्रं भवनिन्दया दया-

सखाः सखायः स्रवदश्रवो मम ।

निवृत्तिमेष्यन्ति परं दुरुत्तर-

स्त्वयैत्र मातः सुतशोकसागरः ॥ १३६ ॥

मदर्थसन्देशमृणालमन्थरः

प्रियः कियदूरं इति त्वयोदिते ।

विलोकयन्त्या रुदतोऽथ पक्षिणः

प्रिये स कीदृग्भविता तय क्षणः ॥ १३७ ॥

कथं विधातर्मयि पाणिपङ्कजा-

त्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।

वियोक्ष्यसे वल्लभयेति निर्गता

लिपिल्ललाटन्तपनिष्ठराक्षरा ॥ १३८ ॥

अपि स्वयूथैरशनिक्षतोपमं

ममाद्य वृत्तान्तमिमं बतोदिता ।

मुखानि लोलाक्षि दिशामसंशयं

दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥ १३९ ॥

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा

त्वयाऽपि चित्राङ्गि विपद्यते यदि ।

तदस्मि दैवेन हतोऽपि हा इतः

स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः ॥ १४० ॥

तवापि हा हा विरहात् क्षुधाकुलाः

कुलायकूलेषु विलुठच तेषु ते ।

चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथै-

र्गताः क्षणेनास्फुटितेक्षणा मम ॥ १४१ ॥

सुताः कमाहूय चिराय चङ्कतै-

र्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति ।

कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स

स्रतस्य सेकाद् बुबुधे नृपाश्रुणः ॥ १४२ ॥

'હું જ જેનો એકમાત્ર પુત્ર છું એવી મારી માતા વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડિત છે, બિચારી પ્રિયતમા નવપ્રસૂતા છે, તે બંનેનો એકમાત્ર આધાર હું છું. તેનો વધ કરતાં, હે વિધાતા! તેને દયા આવતી નથી?'

મારા સ્નેહાળ મિત્રો આંસુઓ સારી, ઘડીભર સંસારની નિંદા કરી શાંત થશે. હે માતા! માત્ર તારે જ પુત્ર(ના મૃત્યુના) શોક રૂપી સાગરને તરવો અત્યંત મુશ્કેલ બનશે.

‘મારે માટે સંદેશ મોકલવામાં અને મૃણાલ લઈ આવવામાં વિલંબ કરનાર એવો મારો પ્રિયતમ કેટલે દૂર છે?. એમ હે પ્રિયે! તારા વડે કહેવાતાં (અને તેના ઉત્તરમાં) પક્ષીઓને રડતાં જોતી તારી તે ક્ષણ કેવી (હૃદયવિદારક) હશે?’

‘(મારી) પ્રિયાની શીતળતા અને મૃદુતાના સર્જક હે વિધાતા! તમારા કરકમળોથી, ‘આ પ્રિયતમાથી વિયુક્ત થશે’ એવો લલાટને સંતમ કરનાર નિષ્ઠુર અક્ષરોનો લેખ શી રીતે લખ્યો?’

‘હે ચંચલનયની! આપણા યુથનાં પક્ષીઓ વડે વજના પ્રહાર સમ મારું વૃત્તાંત કહેવાશે ત્યારે દશ દિશાઓનું મુખ ચોક્કસ જ તને શૂન્ય જણાશે.’

‘મારા (મૃત્યુના) શોકથી છાતી ફાટી જતાં હે સુંદરી! તું પણ નાશ પામશે. તે દૈવથી હણાયેલો હોવા છતાં પણ હું પુનઃ પ્રહાર પામીશ. કારણ કે મારાં બચ્ચાંઓ (પણ તારા નાશના કારણે તારા વિના) નાશ પામશે.’

‘અરેરે! બહુ મનોરથો બાદ લાંબા કાળે પ્રાપ્ત થયેલાં અને જેમને હજુ દૃષ્ટિ (પણ) મળી નથી, એવાં તે મારાં બચ્ચાં તારા પણ વિરહથી શુધાને લીધે વ્યાકુળ બની માળામાં તરફડતાં ક્ષણમાત્રમાં નાશ પામશે.’

‘ચું-ચું અવાજ વડે લાંબા સમય સુધી કોને બોલાવી અને કોના તરફ કંપતાં (ખુલ્લાં) મુખો ધરી બચ્ચાઓ, કથાશેષ બનશે?’ એમ વિલાપ કરતો તે મૂર્છાવિશ થઈ, રાજાનાં વહેતા આંસુઓના સિંચન વડે ભાનમાં આવ્યો.

રાજા ભાનમાં આવેલા હંસને કહે છે કે, મેં તો માત્ર તારું રૂપ જોવા માટે જ તને પકડ્યો હતો, હવે તું જ્યાં જવા ઈચ્છતો હોય ત્યાં જા.

इत्थममुं विलपन्तममुञ्च-

हीनदयालुतयाऽवनिपालः ।

रुपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थ

गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥ ૧૪૩ ॥

‘જે કાર્ય માટે તને પકડ્યો હતો (તે) રૂપ જોઈ લીધું. હવે તારી મરજી હોય ત્યાં જા.’ એમ કહી વિલાપ કરતા તેને રાજાએ દયાળુ હોવાને કારણે આ પ્રમાણે મુક્ત કર્યો.

રાજા પ્રકૃતિના આ તત્ત્વ- પક્ષી પ્રત્યે સહૃદય છે. તે તેને હાનિ પહોંચાડવા માગતો નથી. એટલું જ નહીં, તે તેનાં દુઃખથી દુઃખી થાય છે અને આંસુ સારે છે. મૂર્છિત થયેલ તે હંસ જાગ્રત થાય ત્યારે એને છોડી દે છે.

અન્ય પક્ષીઓ રાજાના હાથમાંથી મુક્ત થયેલા હંસની ચારે તરફ ગોળાકારે ઊડીને જાણે આરતી ઉતારે છે. ખુશી અને દુઃખનું પ્રદર્શન માત્ર રાજા નળ જ નહીં, પ્રકૃતિનાં આ તત્ત્વો પણ કરે છે.

આનન્દજાશ્રુભિરનુસ્ત્રિયમાણમાર્ગાત્

પ્રાક્ષોકનિર્ગલિતનેત્રપયઃપ્રવાહાન્ ।

ચક્રે સ ચક્રનિભચદ્ક્રમણચ્છલેન

નીરાજનાં જનયતાં નિજબાન્ધવાનામ્ ॥ 144 ॥

ચક્રાકાર ઉડ્યનના નિમિત્તે તેની નીરાજના કરતાં પોતાના સ્વજનોની બાબતમાં તેણે (હંસે) પહેલાં (પકડાઈ ગયાના) શોકથી વહેતાં તેમનાં આંસુઓના પ્રવાહને આનંદના આંસુઓથી અનુસરતો બનાવ્યો.

આ સર્ગના પ્રારંભેશ્રીહર્ષે વસંતનું ચિત્ર દોર્યું છે. આ ઋતુ નળ અને દમયંતીની પ્રેમકથાને અનુકૂળ વાતાવરણ તૈયાર કરે છે. અહીં, માધવી, મલ્લિકા, ચંપક, અશોક, વગેરે પુષ્પોનું ખીલવું, મધમાખીઓ અને ભ્રમરોનો મદિર ગુંજારવ, કોયલ અને અન્ય પક્ષીઓના મધુર સ્વર, અહીં પવનને કવિએ સ્નેહભરેલા દૂત તરીકે દર્શાવ્યો છે, જે ફૂલોનાં સુગંધ લઈને ચારે તરફ સંદેશ આપતો હોય છે.

આ કાવ્યમાં તળાવો, નદીઓ, સરોવરોમાં ખીલેલાં કમળોના વર્ણન મળે છે. આ કમળ-નીલોત્પલ વચ્ચે અને આસપાસ ફરતાં હંસ, ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ, ભ્રમરો મનુષ્યને- અહીં નળના વિરહને વધુ સંતર્પક બનાવે છે.

મદથી ભરેલા હાથી, રમતાં મૃગ, ઉલ્લાસભર્યા ચકોર, ગાન કરતાં કોયલ - આ બધાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો મનુષ્યના જીવન સાથે, તેની માનસિકતા સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. અહીં પ્રાણીઓ, પક્ષીઓ કે ફાળો અને ફૂલો માત્ર દ્રશ્યને શોભાવતાં નથી, પરંતુ કાવ્યના વાતાવરણ અને મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધને સ્થાપે છે કે સ્પષ્ટ કરે છે.

અલબત્ત, અહીં પ્રાકૃતિક તત્ત્વો અને પ્રકૃતિની મનુષ્ય જીવન સાથેની સહજતા અને એકરૂપતાના સ્થાને ઉત્પ્રેક્ષાથી ઉત્પન્ન થતો ભભકો વધુ જણાય છે. કવિએ પોતાના પાંડિત્ય પ્રદર્શન માટે અથવા બહુ જ અલ્પ કથાવસ્તુને મહાકાવ્યનું વસ્તુ બનાવ્યું છે. આથી, તેણે વર્ણનો પર વિશેષ ધ્યાન આપ્યું છે અને એમ લંબાયેલા વર્ણનો કવિના ભાષા-પ્રભુત્વ અને અવલોકનની નિપુણતા તો દર્શાવે છે, પરંતુ અલંકારવિન્યાસપ્રધાન શૈલીમાં પ્રકૃતિની સ્વાભાવિકતા પ્રભાવિત થઈ હોવાનું વિદ્વાનો અનુભવે છે.

11.3 तमारी प्रगति यकासो

1. नैषधीय यरितना प्रथम सर्गमां श्रीडर्षे रयेल प्रकृति-यित्रो सविस्तर वर्णवो;
1. नणनुं वर्णन 2. अश्ववर्णन 3. विलासकानननुं वर्णन 4. सरोवरनुं वर्णन
5. डंसदर्शन 6. डंसनो विलाप
2. नैषधीय यरितना प्रथम सर्गमां श्रीडर्षे लीधेल प्रकृतिनां तत्वोनी उपमाओ
विशे नोंध लपो.

3. नैषधीय यरितना प्रथम सर्गना आधारे मनुष्य अने प्रकृतिनां संबंघ विशे
नोंध लपो.

4. नैषधीय यरितना प्रथम सर्गना आधारे नण विशे नोंध लपो.

5. नैषधीय यरितना प्रथम सर्गना आधारे श्रीडर्षना प्रकृति निरुपणनी
विशेषता सविस्तर समजवो.

11.4 संदर्भ ग्रंथो

1. शुक्ला, डा. राम बहादुर (२००५), नैषधीयचरितम् की शास्त्रीय मीमांसा, ईस्टर्न
बुक लिंकर्स, दिल्ली.
2. शास्त्री, सन्ध्या (२००३), नैषधीयचरितम् जीवातु टीका सहितम्, चौखम्बा
कृष्णदास अकादमी, वाराणसी.
3. उपाध्याय, बलदेव (१९५८) (परिवर्धित पञ्चम संस्करण), संस्कृत साहित्य का
इतिहास, शारदा मन्दिर, बनारस.

4. Jani, A. N. (1957) (M. S. University of Baroda Research Series — 2), A Critical Study of Sriharsa's Naisadhiyacaritam, Oriental Institute, Baroda
5. शर्मा, शिवदत्त (१९०७), श्रीहर्षरचितं नैषधीयचरितम् श्रीमन्नारायणरचितया नैषधीयप्रकाशाख्यया व्याख्यया समुल्लाम्, निर्णयसागर मुद्रणालय, मुम्बयी.
6. शास्त्री, हरगोविन्द (१९५४), महाकवि हर्षप्रणीतं नैषधमहाकाव्यम् जीवातु, मणिप्रभा सहितम् पूर्वखण्डम्, हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला

11.5 यावीरुपशब्दो

श्रीहर्ष, नण, नैषधीय चरित, महाकाव्य, प्रकृति, पर्यावरण, सुवर्ण उंस, विलासकानन, श्रीहर्ष, नैषधं विद्वदौषधम् ।, नैषधमहाकाव्यम्, नैषधीयचरितम्

लेखक : डॉ. स्वाति शाह, आसीस्टन्ट प्रोफेसर,
अेल. आर. वणिया आर्ट्स अेन्ड पी. आर. महेता कोभर्स कोलेज,
भावनगर.

એકમ : 12 : શિશુપાલવધ: પ્રથમ સર્ગ

રૂપરેખા

- 12.0 ઉદ્દેશ
- 12.1 પ્રસ્તાવના
- 12.2 શિશુપાલવધ: પ્રથમ સર્ગ
- 12.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 12.4 સંદર્ભ ગ્રંથો
- 12.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

12.0 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણ વિષયક વિચારણા સમજશે
- મહાકવિ માઘની કૃતિઓમાં પર્યાવરણના ખ્યાલ વિશે માહિતી મેળવશે.
- સંસ્કૃત સાહિત્યના વાચન વિશે અભિમુખ થશે.
- સંસ્કૃત, સંસ્કૃતિ અને પર્યાવરણનો સંદર્ભ જાણશે.
- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં પર્યાવરણનાં ખ્યાલ વિશે સમજ કેળવશે.

12.1 પ્રસ્તાવના

મહાકવિ માઘ:

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાકવિ માઘનું સ્થાન અનેરું છે. માઘના શબ્દભંડોળ અને તેના પ્રયોગની પ્રશસ્તિ કરતાં કહેવાયું છે કે, નવસર્ગગતે માઘે નવશબ્દો ન વિદ્યતે । અર્થાત્ માઘરચિત શિશુપાલવધના નવ સર્ગ પૂર્ણ થયા પછી કોઈ નવો શબ્દ પ્રાપ્ત થતો નથી. એટલે કે માઘ પ્રથમ નવ સર્ગના સર્જનમાં જ બધા શબ્દો પ્રયોજી લે છે. મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્ય મેઘદૂત અને માઘ દ્વારા રચાયેલ શિશુપાલવધ માટે પ્રશસ્તિ રૂપે કહેવાયું છે કે, ‘મેઘે માઘે ગતં વયઃ ।’ અને તે માટેની કથા આ પ્રમાણે છે; એક વખત કોઈ વૃદ્ધ વિદ્વાન વ્યક્તિને કોઈએ પૂછ્યું કે, ‘આપે એવા કયા કયા ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું કે જેના કારણે આપની બુદ્ધિ આટલી વિશદ અને દૂરંદેશી બની?’ તેના ઉત્તરમાં તે વૃદ્ધ વિદ્વાને જવાબ આપ્યો કે, ‘કાલિદાસકૃત મેઘદૂત અને માઘ સર્જિત શિશુપાલવધના અધ્યયનમાં જ મારી પૂરી જિંદગી પસાર થઈ ગઈ.’

માઘની પ્રશસ્તિ અનેક પ્રકારે કરવામાં આવી છે અને એમાં આ વિધાન બહુ જાણીતું છે;

ઉપમા કાલિદાસસ્ય ભારવેઃ અર્થગૌરવમ્ ।

દણ્ડનઃ પદલાલિત્યં માઘે સન્તિ ત્રયો ગુણાઃ ॥

મહાકવિ કાલિદાસે કાવ્યવાણીમાં સચોટતા અને સૌન્દર્ય ઉજાગર કરવા માટે અત્યંત યથાર્થ ઉપમાઓનો પ્રયોગ કર્યો છે. માનવીય ભાવોને તેના દ્વારા ઉત્કૃષ્ટ રીતે રજૂ કર્યા છે. વિદ્વાનોએ ‘ઉપમા કાલિદાસસ્ય, કહીને તેમની શ્રેષ્ઠતાને નવાજી છે. મહાકવિ ભારવિ કાવ્યમાં અર્થઘન શબ્દો દ્વારા વિશાળ અને વ્યાપક અર્થને રજૂ કરે છે. અને આથી, કાવ્યજ્ઞોએ તેમને ‘ભારવેઃ અર્થગૌરવમ્’ કહીને નવાજ્યા છે. દંડી પોતાની સુંદર પદાવલિ માટે કવિઓ અને વિવેચકોમાં પ્રખ્યાત છે. તેમની સુંદર લલિત પદાવલિઓના સર્જનને પ્રમાણતાં વિદ્વાનો કહે છે કે, ‘દણ્ડનઃ પદલાલિત્યમ્’ . અને આ ત્રણેય બાબતોમાં માઘ શ્રેષ્ઠ છે એમ કહીને, માઘની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. મધુર અને કોમળ પદાવલિઓ, યથાર્થ ઉપમાના પ્રયોગો અને અર્થઘન શબ્દો; આ દરેક માઘના શિશુપાલવધમાં પ્રયોજાયાં છે એમ આ શ્લોકમાં વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે.

12.2 શિશુપાલવધઃ પ્રથમ સર્ગ

માઘ અને પર્યાવરણ

પ્રકૃતિ અને માનવોના સંબંધના વિષયમાં મહાદેવી વર્મા કહે છે કે,

"दृश्य प्रकृति मानव जीवन को अथ से इति तक चक्रवात की तरह घेरे रखती है। प्रकृति के विविध कोमल सुन्दर स्वरूप में व्यक्त रहस्यमय रूपों के आकर्षण ने मानव की बुद्धि और हृदय को कितना परिष्कार और विस्तार दिया है, इसका लेखा-जोखा करने पर मनुष्य प्रकृति का सबसे अधिक ऋणी है। वस्तुतः संस्कार क्रम में मानव जाती का भाव-जगत ही नहीं, उसके चिन्तन की दिशाएं भी प्रकृति से विविध रूपों तक परिचय द्वारा तथा उससे उत्पन्न अनुभूतियों से प्रभावित हैं। यों तो धर्म, दर्शन, साहित्य और कला इन सभी में प्रकृति के चिन्तन को स्थान मिला है, किन्तु काव्यों में इसे सर्वाधिक महत्त्व प्राप्त हुआ है। इसका मुख्य कारण यह है कि काव्य का रचयिता कवि साधारण मानव की अपेक्षा अधिक संवेदनशील होता है और वह प्रकृति के विभिन्न दृश्यों से बहुत शीघ्र और अधिक अभिभूत होता है।"

મહાદેવી વર્માનું આ વિધાન મહાકવિ માઘના સંદર્ભમાં આપણને વિચારતા કરી મૂકે છે. આ એક જ શ્લોક જોઈએ;

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जा-

वहिरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम्।

वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टा-

द्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम्॥ (शिशु. ४-२०)

એટલે કે, જ્યારે સૂર્ય લાંબા દોરડા જેવા કિરણો સાથે ઉગે છે અને (એવા જ લાંબા દોરડા જેવા કિરણો સાથે) ચંદ્ર આથમે છે, ત્યારે ખાસ કરીને આ રૈવતક પર્વત હાથીનું રૂપ ધારણ કરે છે, જે બંને બાજુ લટકતા (સૂર્ય અને ચંદ્ર રૂપી) બે ઘંટથી ઘેરાયેલો હોય છે.

અર્થાત્ જ્યારે સૂર્યોદય સમયે, લાંબા દોરડા જેવા સૂર્યના કિરણો ફેલાયેલા હોય છે અને તે રૈવતક પર્વતના શિખરની એક બાજુ પર પડે છે અને તેવી જ રીતે, તે જ સમયે અસ્ત થતા ચંદ્રના કિરણો બીજી બાજુ પડે છે, ત્યારે આ રૈવતક પર્વત સૂર્ય અને ચંદ્રના રૂપમાં બે ઘંટથી ઘેરાયેલા હાથીનું રૂપ ધારણ કરે છે. તેમની કવિતાનો આનંદ માણનાર અને અભિભૂત થનાર પંડિતોએ નિદર્શના અલંકારના આ અદ્ભુત સુંદર ઉપયોગને કારણે તેમને 'ઘંટા-માઘ'ના બિરુદથી સન્માનિત કર્યા છે.

જીવનની વારંવાર આકાર લેતી આવી, પ્રાકૃતિક, સામાન્ય જણાતી ઘટનાઓ સાધારણ મનુષ્યના મનમાં આનંદ કે આશ્ચર્ય જન્માવે છે, પરંતુ સંવેદનશીલ કવિ દ્વારા એ અદ્ભુત સ્વરૂપને પામે છે અને ભાવકો, કાવ્યજ્ઞો અને કાવ્યમર્મજ્ઞો દ્વારા એ કવિ પ્રશસ્ત થાય છે.

શિશુપાલવધ કાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં માઘનાં પ્રકૃતિનિરૂપણને જોઈએ.

શિશુપાલવધ મહાકાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં પર્યાવરણ

લક્ષ્મીના પતિ, જગતના નિવાસસ્થાન, સંસારનું શાસન કરવા માટે સર્વ શોભા અર્થાત્ સંપત્તિથી યુક્ત, વસુદેવના ઘરમાં નિવાસ કરતા (શ્રીકૃષ્ણ રૂપે અવતાર ધારણ કરેલ) ભગવાન વિષ્ણુએ આકાશથી ઉતારતા બ્રહ્મપુત્ર નારદ મુનિને જોયા.

શ્રિય: પતિ: શ્રીમતિ શાસિતું જગજગન્નિવાસો વસુદેવસદ્ગ્નિ ।

વસન્દદર્શાવતરન્તમમ્બરાદ્ધિરણ્યગર્ભાઙ્ગભુવં મુનિ હરિ: ॥ ૧ ॥

આ પ્રથમ શ્લોકમાં જ ભગવાન વિષ્ણુને સર્વ જગતના નિવાસ સ્થાન રૂપે દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને બ્રહ્માજીના પુત્ર નારદને આકાશમાંથી ઉતરતા દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જે આકાશને આપણે પ્રકૃતિનું તત્ત્વ જાણીએ છીએ તેમાં પૃથ્વી પરથી આવાગમન સરળ રીતે થતું હશે તેવું અહીં દર્શાવાયું છે.

આકાશમાંથી નીચે ઉતરતા નારદ મુનિને જોઈ રહેલા લોકોના આશ્ચર્યચકિત મનોભાવ કહે છે કે પોતાના આત્માને બે ભાગમાં વિભક્ત કરીને તેનો એક ભાગ નીચેની તરફ મોકલતો આ સૂર્ય છે શું? અથવા ધુમાડારહિત જ્વાળાઓવાળો આ અગ્નિ છે કે શું? માઘ કહે છે કે, આમ બે પ્રકારના સંદેહ મનમાં ઊઠવાથી તેનું નિરાકરણ કરવા માટે લોકો વિચારવા લાગ્યા.

સૂર્યની ચાલ તો તિરછી હોય છે અને અગ્નિ તો ઉપરની તરફ ઊઠવા માટે પ્રસિદ્ધ છે અને આ તો ફેલાયેલું તેજ નીચેની તરફ આવી રહ્યું છે. તો આ શું છે એમ લોકોએ આતુરતાપૂર્વક તેને જોયું.

ગતં તિરશ્ચીનમનૂરુસારથેઃ પ્રસિદ્ધમૂર્ધ્વજ્વલનં હવિર્ભુજઃ ।

પતત્યધો ધામ વિસારિ સર્વતઃ કિમેતદિત્યાકુલમીક્ષિતં જનૈઃ ॥ ૨ ॥

અહીં, નારદના પ્રભાવકારી દેખાવને સૂર્યના જ એક ભાગ સમાન અથવા અગ્નિ સમાન દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

વિભુ (અર્થાત્ સંસારના સમસ્ત વસ્તુ અને તત્ત્વને જાણનાર) ભગવાન શ્રીકૃષ્ણએ તેમને જોતાં જ પહેલા, ‘આ તેજપુંજ છે’, એવો નિર્ણય કર્યો અને તે પછી, ધૂંધળા ધૂંધળા હાથ, પગ, વગેરે દેખાઈ દેતાં, ‘આ દેહધારી છે’, એવો નિર્ણય કર્યો અને પછી અવયવો સ્પષ્ટ દેખાતાં, ‘આ પુરુષ છે’, એમ નિર્ણય કર્યો અને એ જ ક્રમમાં, ‘આ નારદ છે’, એમ જાણ્યું.

ચયસ્ત્વિષામિત્યવધારિતં પુરા તતઃ શરીરીતિ વિભાવિતાકૃતિમ્ ।

વિભુર્વિભક્તવચવં પુમાનિતિ ક્રમાદમું નારદ ઇત્યબોધિ સઃ ॥ ૩ ॥

આકાશમાંથી નીચે ઉતરી રહેલા નારદ પહેલા તેજપુંજ સમાન જણાય છે. પછી વધુ ઊંચાઈ પર દૂર હોવાના કારણે આછાં આછાં હાથ, પગ, વગેરે અવયવો પણ જણવા લાગ્યા અને એ પછી સ્પષ્ટ થયા ત્યારે આ દેહધારી વ્યક્તિ મનુષ્ય છે અને આખરે એ નારદ છે, એમ જણાયું.

અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, માઘ પર્યાવરણમાં દૂરથી ધીરે ધીરે નજીક આવતાં પદાર્થો કેવી રીતે સ્પષ્ટતાથી ઓળખી શકાય છે, કેવી રીતે ભ્રમનિરસન થઈ વસ્તુનો આકાર સ્પષ્ટ થાય છે, તે દર્શાવે છે.

નારદ દેખાતા સ્પષ્ટ થયા પછી નારદ મુનિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

નવાનધોઽધો બૃહતઃ પયોધરાન્સમૂઢકપૂરપરાગપાણ્ડુરમ્ ।

ક્ષણં ક્ષણોત્ક્ષિપ્તગજેન્દ્રકૃત્તિના સ્ફુટોપમં ભૂતિસિતેન શમ્ભુના ॥ ૪ ॥

નૂતન જળથી પૂર્ણ હોવાના કારણે કાળા, મોટા વાદળોની નીચે રહેલા કપૂરની રજના ઢગલા સમાન શ્વેત વર્ણ ધરાવતા, તાંડવ નૃત્ય સમયે હાથીના (ગજાસુરના) ચર્મને ઓઢ્યું હોય અને ભસ્મ લગાડવાના કારણે શુભ્રવર્ણ શિવજી સમાન નારદજી દેખાતા હતા.

આ શ્લોકમાં આકાશમાંથી નીચે આવી રહેલા અને હવે ઓળખાયેલા નારદજીના દેખાવાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. નારદજી કપૂરગૌર શ્વેતવર્ણ છે અને આકાશમાં કાળાં વાદળોની નીચે તે દેખાઈ રહ્યા છે આ દ્રશ્યની સરખામણી માઘ શિવતાંડવનાં દ્રશ્ય સાથે કરે છે, જેમાં કાળાં વાદળો ગજ સમાન છે છે અને નારદજી ભસ્મ યોળેલા શિવ સમાન શ્વેત છે.

કાલિદાસ પણ મેઘદૂતમાં વાદળને હાથી સાથે સરખાવે છે:

આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશિલ્ષ્ટ સાનું

વપ્રક્રીડાપરિણતગજપ્રેક્ષણીયં દદર્શ । (જહ્નુધ્વજ-૨)

અષાઢ મહિનાના પ્રથમ દિવસે, જ્યારે તેણે પર્વતની ટોચ પર વપ્રક્રીડા કરવામાં રત હાથી જેવા ઝૂકેલા વાદળને જોયું.

મહાકવિ પોતાના ચિત્રની વાસ્તવિકતા પ્રમાણિત કરવા પ્રકૃતિનાં દ્રશ્ય કે તત્ત્વમાંથી દ્રષ્ટાંત આપે છે. કવિ પ્રકૃતિ સાથે કેટલો જોડાયેલો છે એ આપણને આવાં દ્રષ્ટાંતોથી જણાઈ આવે છે.

આગળ નારદજીનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે, કમળ કેસર સમાન કાંતિવાળી અર્થાત્ કેસરિયા રંગની જટાને ધારણ કરતા અને શરદઋતુના ચંદ્ર કાંતિયુક્ત, પક્વ થતા પહેલાં જ પિંગળ વર્ણવાળા, બરફીલી ભૂમિમાં ઉત્પન્ન લતાસમૂહને ધારણ કરતા પર્વતરાજ હિમાલય સમાન ઉભેલા નારદજીને જોયા.

દધાનમમ્ભોરુહકેસરદ્યુતીર્જટાઃ શરચ્ચન્દ્રમરીચિરોચિષમ્ ।

વિપાકપિઙ્ગાસ્તુહિનસ્થલીરુહો ધરાધરેન્દ્રં વ્રતતીતતીરિવ ॥ ૫ ॥

અહીં માધ નારદજીના વર્ણન માટે પ્રાકૃતિક સૌંદર્યનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે.

નારદજીના વાળ સોનેરી છે એ દર્શાવવા માટે કમળ કેસરની ઉપમા આપવામાં આવી છે. અને નારદજીના પિંગળ વર્ણને પક્વ પદાર્થના પિંગળ વર્ણ સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. નારદજીની કાન્તિ ચંદ્ર સમાન જણાય છે. નારદજીની શ્વેતકાન્તિ, પિંગળ વર્ણ અને મસ્તક પર જટાને કવિ બરફીલા પ્રદેશમાં ઉગેલી લતાઓની સાથે સરખાવે છે અને નારદજીને હિમાલયની ઉપમા આપે છે.

પીળી મુંજમેખલા ધારણ કરેલા, શુભ્ર વર્ણ ધરાવતા અને તેના પર અંજન સમાન કાળા મૃગચર્મને ધારણ કરેલા અને તેથી સુવર્ણ સૂત્રથી બાંધેલા ધોતીવાળા બળરામના શરીરના અનુકરણ કરતાં નારદજી ઊભા હતા.

મુંજ મેખલા એ મુંજ નામના ઘાસમાંથી તૈયાર કરવામાં આવતી કટિમેખલા હતી અને બ્રહ્મચારીઓ અથવા ગુરુના આશ્રમમાં વસતા શિષ્યો એ ધારણ કરતા. તેને બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો એક મહત્વપૂર્ણ ભાગ માનવામાં આવતો હતો. સૂકાયેલા મુંજ ઘાસની એ મેખલા પીળી દેખાતી. નારદજીનું અધોવસ્ત્ર પણ મૃગચર્મ છે. આમ, સહજ રીતે જ જણાઈ આવે છે કે, મુનિઓ અને આશ્રમવાસીઓની દરેક આવશ્યકતાઓ પ્રકૃતિમાંથી પૂર્ણ થતી.

પિશાઙ્ગમૌઙ્ગીયુજમર્જુનચ્છર્વિં વસાનમેણાજિનમઙ્ગનદ્યુતિ ।

સુવર્ણસૂત્રાકલિતાધરામ્બરાં વિડમ્બયન્તં શિતિવાસસસ્તનુમ્ ॥ ૬ ॥

પક્ષીરાજની પાંખોનાં રોમ સમાન, સોનેરી ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન દીર્ઘ વેલીઓના રેસાથી બનેલા યજ્ઞોપવિતને ધારણ કરતા, બરફ સમાન અત્યંત શુભ્રવર્ણ, વરસાદ વરસી ગયા પછી વીજળીના સમૂહથી યુક્ત શ્વેત વાદળ સમાન નારદજીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જોયા.

લતાઓનાં રેસામાંથી બનેલું નારદજીનું યજ્ઞોપવિત ગરુડની વિશાળ પાંખોનાં રોમ જેવું કવિને જણાય છે. વળી, નારદજીનો વર્ણ શ્વેત છે. ત્યારે વરસી ગયેલાં શ્વેત વાદળો અને તેમાંથી ચમકતી વીજળી જેવું દ્રશ્ય નારદજીને જોતાં જણાય છે. નારદજીના વર્ણનમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની ઉપમા દ્વારા માઘ અત્યંત સુંદર ચિત્ર સર્જે છે.

વિહંગ્રાજાઙ્ગરુહૈરિવાયતૈર્હિરણ્મયોર્વીરુહવલ્લિતન્તુભિઃ ।

કૃતોપવીતં હિમશુભ્રમુચ્ચકૈર્ઘનં ઘનાન્તે તડિતાં ગણૈરિવ ॥ ૭ ॥

સ્વભાવતઃ જ કાબરચિતરા તથા ઉચ્ચવળ રોમવાળા, શોભાયમાન કમળનાળના ખંડ સમાન શુભ વર્ણવાળા શરીર પર રહેલા સુંદર ચમૂરુમૃગના (ચમૂરુમૃગના- એક પ્રકારનું હરણના) ચર્મથી તૈયાર કરેલી જૂલથી શોભાયમાન ઈન્દ્રવાહન ગજરાજ ઐરાવત સમાન રહેલા નારદજીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણાએ જોયા.

અહીં, કવિ નારદજી અને તેમણે ધારણ કરેલ શ્યામ મૃગચર્મ, મુંજમેખલા અને યજ્ઞોપવિત જાણે ઐરાવત પર જૂલ જૂલતી હોય તેમ જણાય છે.

નિસર્ગચિત્રોજ્જ્વલસૂક્ષ્મપક્ષ્મણા લસબ્દિસચ્છેદસિતાઙ્ગસઙ્ગિના ।

ચકાસતં ચારુચમૂરુચર્મણા કુથેન નાગેન્દ્રમિવેન્દ્રવાહનમ્ ॥ ૮ ॥

આકાશમાંથી ઉતરતા નારદજીના હાથમાં રહેલી મહતી વીણાના તાર પવનથી ધીરે ધીરે સૂર છેડતા હતા, તેને જોતાં જોતાં નારદજી નીચે ઊતર્યા.

પવનનું વહેવું એ સ્વાભાવિક પ્રાકૃતિક સ્થિતિ સ્થિતિ છે અને વીણાના તાર સાથે પવન અથડાતાં આરોહ અને અવરોહવાળાં સૂરોનું સર્જન એક સુંદર દ્રશ્ય સર્જે છે.

રણદ્વિરાઘટ્નયા નભસ્વતઃ પૃથગ્વિભિન્નશ્રુતિમણ્ડલૈઃ સ્વરૈઃ ।

સ્ફુટીભવદ્વામવિશેષમૂર્છનામવેક્ષમાણં મહતીં મુહુર્મુહુઃ ॥ ૧૦ ॥

(આકાશમાંથી નીચે) પડી રહેલા સૂર્ય સમાન તપોનિધિ હજુ તો પૃથ્વીને સ્પર્શ્યા પણ ન હતા કે પર્વત પરથી મેઘ સમાન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના ઊંચા સિંહાસન પરથી ઊભા થઈ ગયા.

નારદજીને સૂર્ય સમાન દર્શાવવામાં આવ્યા છે અને કૃષ્ણના આસન પરથી ઊઠવાની ક્રિયાને પર્વત પરથી ઊઠતા વાદળ સાથે સરખાવવામાં આવી છે.

પતત્પતઙ્ગપ્રતિમસ્તપોનિધિઃ પુરોઽસ્ય યાવન્ન ભુવિ વ્યલીયત ।

ગિરેસ્તડિત્વાનિવ તાવદુચ્ચકૈર્જવેન પીઠાદુદતિષ્ઠદચ્યુતઃ ॥ ૧૨ ॥

એ પછી પ્રયત્નપૂર્વક ઉપર ઉઠાવવા છતાં અધિક ભાર હોવાથી નીચે ઝૂકેલી ફણાઓવાળા સર્પ સમૂહ વડે બહુ મહેનતપૂર્વક ધારણ કરેલ અને છતાં નીચેની બાજુએ ઢળેલા ભૂતલ પર બ્રહ્માના પુત્ર નારદજીએ દેવકી પુત્રની સામે પોતાના બંને પગ પૃથ્વી પર રાખ્યા.

આ પૃથ્વીને સર્પ-સમૂહોએ પોતાના મસ્તક પર ધારણ કરી છે એ પુરાણકથાનો અહીં સંદર્ભ લેવામાં આવ્યો છે. આપણી પરંપરાગત અને પૌરાણિક માન્યતા અનુસાર આ પૃથ્વી શેષનાગ અથવા સર્પોનાં મસ્તક પર રહેલી છે. પ્રાકૃતિક તત્ત્વ સર્પ પૃથ્વીને ધારણ કરે છે અને આપણા માટે પૃથ્વી આધાર છે, એ સંજોગોમાં સર્પ એ આપણા માટે આધારના ય આધાર સમ ગણાય.

અથ પ્રયત્નોન્નમિતાનમત્કળૈર્ધૃતે કથંચિત્કળિનાં ગણૈરઘઃ ।

ન્યધાયિષાતામ્ભિદેવકીસુતં સુતેન ધાતુશ્ચરણૌ ભુવસ્તલે ॥ ૧૩ ॥

લોકોએ ઊભેલા તુષાર પર્વત અર્થાત્ હિમાલય અને અંજન પર્વત એટલે કે નીલગિરિ સમાન આ બંનેને લોકો જુએ એ પહેલાં પ્રાચીન મુનિ એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે નારદમુનિને પોતાના હાથે આસન આપીને બેસાડ્યા.

શ્યામવર્ણ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની સામે ઊંચા સુવર્ણ સિંહાસન પર બેઠેલા શુભ્રવર્ણ નારદજીએ સાંજના સમયે ઉન્નત ઉદયાચલ પર આરૂઢ ચંદ્રમાની શોભાને ઝાંખી પાડી.

ન યાવદેતાવુદપશ્યદુત્થિતૌ જનસ્તુષારાઙ્ગનપર્વતાવિવ ।

સ્વહસ્તદત્તે મુનિમાસને મુનિશ્ચિરન્તનસ્તાવદભિન્યવીવિશત્ ॥ ૧૫ ॥

મહામહાનીલશિલારુચઃ પુરો નિષેદિવાન્ કંસકૃષઃ સ વિષ્ટ્રે ।

શ્રિતોદયાદ્રેભિસાયમુચ્ચકૈરચૂચુરશ્ચન્દ્રમસોઽભિરામતામ્ ॥ ૧૬ ॥

અહીં શ્વેતવર્ણ નારદની સરખામણી હિમાલય સાથે અને કૃષ્ણવર્ણ શ્રીકૃષ્ણની સરખામણી નીલગિરિ પર્વત સાથે કરવામાં આવી છે. વળી, ઉન્નત આસન પર બિરાજમાન નારદજી ઉદયાચલ પરથી આકાશમાં ઊઠતા ચંદ્રમાં જેવા શોભી રહ્યા છે. મનુષ્ય અને પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની સરખામણી સહજ કમમાં જ થતી રહે છે.

સમસ્ત તીર્થોમાંથી લાવવામાં આવેલ, કમંડળમાંથી કાઢીને હથેળીમાં રાખેલ, નારદજી દ્વારા છાંટવામાં આવેલ અને પાપસમૂહનો નાશ કરવા માટે સમર્થ જળને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મસ્તક પર ધારણ કર્યું.

તત્કાલીન સમાજમાં તીર્થોદકને પવિત્ર માનવામાં આવ્યું છે અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પણ તેનો આદર કરે છે તો સામાન્ય પ્રજાજનો તો તેને પવિત્ર માને એ સ્વાભાવિક છે.

અશોષતીર્થોપહૃતાઃ કમળડલોર્નિધાય પાણાવૃષિણાઽભ્યુદીરિતાઃ ।

અઘૌઘવિધ્વંસવિધૌ પટીયસીર્નતેન મૂર્ધ્ના હરિરગ્રહીદપઃ ॥ ૧૮ ॥

નવીન મેઘ સમાન શ્યામશરીર શ્રીકૃષ્ણે નારદજીના કહેવાથી સુવર્ણ આસન પર બિરાજમાન થયા અને ત્યારે તે આસને જાંબુથી સુશોભિત સુમેરુ પર્વતના શિખરના સૌંદર્યને જીતી લીધું.

અહીં મેઘશ્યામ કૃષ્ણ અને સુવર્ણના સિંહાસનને જાંબુ તથા સુમેરુ પર્વતના શિખરની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

સ કાચ્ચને યન્ત્ર મુનેરનુજયા નવામ્બુદશ્યામવપુર્ન્યવિક્ષત ।

જિગાય જમ્બૂજનિતશ્રિયઃ શ્રિયં સુમેરુશૃંગ્ગસ્ય તદા તદાસનમ્ ॥ ૧૯ ॥

કવિ માઘ પ્રકૃતિને નજીકથી જોનાર છે અને તે તેના સમગ્ર વર્ણનોમાં સતત દેખાઈ આવે છે. આગળના શ્લોકમાં તે કહે છે કે,

તપાવવામાં આવેલા સુવર્ણ સમાન દેદીપ્યમાન પીતાંબર ધારણ કરેલા અને પૂર્ણ ચંદ્રમાં જણાતા લાંછન સમાન શ્યામ કાંતિવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વડવાગ્નિની પીત જવાળાઓથી યુક્ત સમુદ્ર સમાન શોભવા લાગ્યા.

કૃષ્ણનું પીતાંબર વડવાગ્નિ સમાન દેદીપ્યમાન પીળું છે અને તેમનો પોતાનો વર્ણ સમુદ્ર સમાન શ્યામ છે.

સ તપકાર્તસ્વરભાસ્વરામ્બરઃ કઠોરતારાધિપલાજ્જનચ્છવિઃ ।

વિદિદ્યુતે વાડવજાતવેદસઃ શિખાભિરાશ્લિષ્ટ ઇવામ્ભસાં નિધિઃ ॥ ૨૦ ॥

દર્શન ચક્રધારી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના શ્યામ રંગના સમૂહથી મિશ્રિત છબી શુભવર્ણ ધરાવતા નારદજીની છબી, રાત્રે વૃક્ષોના હલતા પાંદડાઓની વચ્ચેથી આવતાં ચંદ્ર કિરણો સમાન શોભતી હતી.

રથાઙ્ગપાણેઃ પટલેન રોચિષાભૃષિત્વિષઃ સંવલિતા વિરેજિરે ।

ચલત્પલાશાન્તરગોચરાસ્તરોસ્તુષારમૂર્તેરિવ નત્તમ્શવઃ ॥ ૨૧ ॥

અહીં, રાત્રિના ચન્દ્રપ્રકાશનું કેવું અદ્ભુત વર્ણન છે! પવનથી જરાજરા હલતાં પાંદડાઓની વચ્ચેથી ચંદ્રનાં કિરણો પૃથ્વી પર પડતાં હોય એ દ્રશ્ય નારદજી અને શ્રીકૃષ્ણના મિલન સમયે સર્જાયેલું માઘને ભાસે છે.

પ્રફુલ્લિત તમાલ સમાન શ્યામલ અને સપ્તવર્ણના પરાગ સમાન પાંડુ અવિચ્છિન્ન કિરણોથી પરસ્પરમાં મિશ્રિત થયેલ કાંતિવાળા આ બંને જાણે કે એક રંગના બની ગયા.

પ્રફુલ્લતાપિચ્છનિભૈરભીષુભિઃ શુભૈશ્ચ સપ્તચ્છદપાંશુપાણદુભિઃ ।

પરસ્પરેણ ચ્છુરિતામલચ્છવી તદૈકવર્ણાવિવ તૌ બભૂવતુઃ ॥ ૨૨ ॥

નારદજી અને શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે મળ્યા ત્યારે બંને એકરંગ બની ગયા. કેવી રીતે? દૃષ્ટાંત આપે છે કે, જેવી રીતે ખીલેલ તમાલ અને સપ્તવર્ણ વૃક્ષની પરાગરજ એક-બીજાં સાથે ભળીને એક જ વર્ણની બની જાય.

સૂર્ય સમાન પરમતેજસ્વી મહર્ષિની સામે હર્ષથી વિકસિત નેત્રદ્વયને ધારણ કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વસ્તુતઃ પુંડરિકાક્ષ બની ગયા.

નિદાઘધામાનમિવાધિદીધિતિં મુદા વિકાસં મુનિમધ્યુપેયુષી ।

વિલોચને વિભ્રદધિશ્રિતશ્રીણી સ પુણ્ડરીકાક્ષ ઇતિ સ્ફુટોઽભવત્ ॥ ૨૪ ॥

કમળ સૂર્યના ઉદયથી ખીલે છે એ પ્રાકૃતિક ઘટનાને અહીં ઉદાહરણ તરીકે લેવામાં આવી છે. કૃષ્ણનાં નેત્ર રૂપી કમળ સૂર્ય સમાન નારદજીને જોઈને આનંદથી ખીલી ઊઠ્યાં છે.

આ શ્લોકમાં નારદજી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના વરાહ સ્વરૂપની વાત કરે છે. તે કહે છે કે, જેવી રીતે કોઈ કારીગર મકાનની છતને સફળતાપૂર્વક ઊંચા-નીચા થાંભલાઓ પર ગોઠવી દે છે તે રીતે ત્રણેય લોકનું સર્જન કરનાર તમે વરાહ-અવતાર ધારણ કરીને તમારા દાંત પર અનાયાસ પૃથ્વીને ઊઠાવીને ભૂતળને શેષનાગના મસ્તક પર રાખી દીધી. અને આ ભૂતળ પાતાળલોકની છત છે.

નિવેશયામાસિથ હેલ્યોદ્ઘૂતં ફણાભૃતાં છાદનમેકમોકસઃ ।

જગત્રયૈકસ્થપતિસ્ત્વમુચ્ચકૈરહીશ્વરસ્તમ્ભશિરઃસુ ભૂતલમ્ ॥ ૩૪ ॥

અહીં આપણે જોઈએ છીએ કે, પુરાણકથાનો દ્રષ્ટાંત તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અને આપણા પુરાણ વગેરે પ્રાચીન સાહિત્યમાં ઈશ્વર પણ પ્રકૃતિના તત્ત્વ તરીકે અવતાર ધારણ કરે છે.

આ શ્લોકમાં સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરનાર છે એ સત્યને દર્શાવવામાં આવ્યું છે. કહ્યું છે કે, હે વિશ્વમ્ભર! મદથી ઉદ્ધત (કંસ, શિશુપાલ વગેરેથી) પીડિત આ સંસારનું રક્ષણ કરવા અન્ય કોણ સમર્થ છે? રાત્રિના અંધકાર-સમૂહથી મલીન આકાશને ધોવા માટે સૂર્ય વિના કોણ સમર્થ છે?

उपप्लुतं पातुमदो मदोद्धतैस्त्वमेव विश्वंभर विश्वमीशिषे ।

ऋते रवेः क्षालयितुं क्षमेत कः क्षपातमस्काण्डमलीमसं नभः ॥ ૩૮ ॥

માઘ આગળ કહે છે કે લક્ષ્મીના આશ્રયસ્થાન એવો એ હિરણ્યકશિપુ અન્ય લોકોમાં પણ ભ્રમણ કરતો સ્વેચ્છાપૂર્વક જે દિશામાં જતો હતો ત્યારે દેવ વગેરે મસ્તક ઉપર હાથ જોડીને તેને ત્રણેય સંધ્યાઓમાં નમસ્કાર કરતા હતા. વિશાળ, આકાશસ્પર્શી સિંહ શરીરને ધારણ કરીને, કેસરોના સમૂહથી મેઘને વિદીર્ણ કરનાર આપે મુગ્ધ કાન્તાના સ્તનદ્વય સંસર્ગે ત્રાંસા નખ વડે પેટ ફાડીને તેનો વધ કર્યો. સ

संचरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाशिश्चियदाश्रयः श्रियः ।

अकारि तस्यै मुकुटोपलस्खलकरैस्त्रिसंध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥ ૪૬ ॥

સટાછટાભિન્નઘનેન બિભ્રતા નૃસિંહ ! સૈંહીમતનું તનું ત્વયા ।

स मुग्धकान्तास्तनसङ्गभगुरैरुरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः ॥ ४७ ॥

આ બંને શ્લોકમાં હિરણ્યકશિપુની ક્ષમતા અને તેના વધની વાત કરવામાં આવી છે. હિરણ્યકશિપુ દરેક દિશાઓમાં જવા સક્ષમ હતો. દેવો ત્રિકાળસંધ્યા કરનાર હતા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તેનો વધ કરવા માટે નૃસિંહ રૂપ ધારણ કર્યું અને કોઈ અન્ય હથિયાર વિના માત્ર પોતાના ત્રાંસા નખ વડે તેનો સંહાર કર્યો. મલ્લિનાથ આ શ્લોકના અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે, યો કાન્તાસ્તનૌ તયોઃ સજ્ઞેનાપિ ભક્તૈઃ કુટિલૈર્નૃચૈરુરોવિદારમુરો વિદાર્ય । જ પ્રતિચસ્કરે હતઃ । કીડા કરતા રાવણે જ્યારે કેલાસ પર્વતને ઉપાડ્યો ત્યારે પર્વતના ઉપાડ્યો ત્યારે પર્વતના શિખર પર શિવજીની સાથે બેઠેલા પાર્વતી પર્વતના અચાનક હલી ઊઠવાના કારણે નારીસ્વભાવજન્ય ભયથી એકાએક ડરીને શંકરજીને બહુપાશમાં પકડીને પોતે જ તેમનું આલિંગન કરી લીધું, જેથી શંકરજીને પરમાનંદ થયો. અને તે દ્વારા રાવણે શંકરજીએ આપેલ વરદાનનો જાણે કે બદલો આપી દીધો.

જે રાવણ દ્વારા યુદ્ધમાં પીછો કરીને ભગાડી દીધેલા તેના બળશત્રુ ઈન્દ્રે ઐરાવતના લીલાપૂર્વક ગમનની પ્રશંસા ન કરી કે ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાના ચિત્ર-વિચિત્ર ગમનની પ્રશંસા ન કરી, પરંતુ માત્ર તેના શીઘ્રતાપૂર્વક ભાગવાની પ્રશંસા કરી.

સૂર્ય સમાન તેજસ્વી જે રાવણના દર્શનને સહન કરવામાં અસમર્થ, અસ્થિર નેત્રવાળા, ઈન્દ્રે હિમાલયના ગુફા રૂપી અન્ય ગૃહમાં ઘૂસીને ડરતાં ડરતાં દિવસો પસાર કર્યા.

વિશાળ શિલા સમાન કઠોર, વાગવાના કારણે જેના કંઠમાંથી તણખા નીકળી રહ્યા છે તેવા, અસહ્ય વિષ્ણુના સુદર્શન ચક્રે લોકસ્વામી રાવણના કંઠ પર પ્રહાર ન કર્યો.

મદના કારણે વારંવાર કલુષિત થતા, શંખને તોડનાર હાથી સમાન, તે રાવણે, જેની ગંભીરતા નષ્ટ થઈ ગઈ છે એવા તથા જેના પુષ્પક વિમાનને છીનવી લેવામાં આવ્યું છે તેવા કુબેરના મનને શું ચંચળનથી કરી દીધું? અર્થાત્ ચંચળ કરી દીધું હતું.

આ રાવણે ધનુષ્ય બનાવવા માટે યમરાજના વાહન પાડાના શિંગડાંને ઉખાડી લીધા અને તે રીતે તેના ભારને હળવો કર્યો, છતાં તે પાડો લજ્જારૂપી ભારથી પોતાનું મસ્તક નીચે નમાવીને ચાલવા લાગ્યો.

અષાઢ માસમાં રહેલ સૂર્ય પણ રાવણના ભયથી શંકિત રહેતો હતો અને પોતાના અસંપૂર્ણ કિરણોથી ઢંકાયેલો તે, રાવણની સ્ત્રીઓને શીતળ સ્વેદબિંદુ રૂપ મોતીઓથી અલંકૃત કરતો હતો.

સંપૂર્ણ કલાઓથી યુક્ત રાવણના રાજમહેલને કે અંતઃપુરને ન છોડીને, માનીની સ્ત્રીઓને ઉત્કંઠિત કરવામાં અતિશય ચતુર તથા વિલાસી તે રાવણની રતિને વધારતા ચંદ્રએ તેના નર્મ સચિવનું કાર્ય શું નહોતું કર્યું?

રાવણથી પરાભવ પ્રાપ્ત કરીને અતિશય શ્રેષ્ઠ તેજો મહત્વને વારંવાર તિરસ્કૃત અને તેથી દૂર્બળ બનેલ અગ્નિએ માનસિક પીડાજન્ય બાષ્પ રૂપી દ્વિગુણિત ધૂમ સમૂહને ધારણ કર્યો.

ઉગ્ર સ્વભાવના તે રાવણને પ્રસન્ન કરવા માટે અન્યનું ગર્ભભેદન કરવા રૂપ પોતાના દ્વિજીવતા રૂપ દોષને છોડીને, સીધી ચાલ ચાલતાં, અને કાનયુક્ત (બનીને) સર્પગણોએ સર્પત્વને ધારણ ન કર્યું.

તે રાવણના ગજસમૂહથી આહત તથા ગંડસ્થળમાં મદજળશૂન્ય બનેલા અને પુનઃ પાછા ન ફરનાર દિગ્ગજોએ યથાર્થતા પ્રાપ્ત કરી.

હંમેશા (પોત-પોતાના સમયથી ઉપરાંત પણ) પુષ્પશ્રીને ધારણ કરતાં છ જુઓ; ગ્રીષ્મથી વર્ષા, શરદથી હેમન્ત અને વસન્તશ્રી સાથે શિશિર જુઓ ભળીને આ રાવણની નગરીમાં કાયમ વસનાર કુટુંબી બની ગઈ.

દશરથપુત્ર (રામ)નાં હોવા છતાં દંડાકારણ્યમાંથી સ્ત્રી (સીતા)નું અપહરણ કરનાર આ રાવણને, સેતુ બાંધવાથી ચંચળ બનેલા જળવાળા અને ક્ષુબ્ધ સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરીને લંકા પાસે આપે રાવણને હણ્યો.

સમુત્ક્રિપન્યઃ પૃથિવીભૃતાં વરં વરપ્રદાનસ્ય ચકાર શૂલિનઃ ।

ત્રસન્તુષારાદ્રિસુતાસસંભ્રમસ્વયંગ્રહાશ્લેષસુખેન નિષ્ક્રમ્યમ્ ॥ ૫૦ ॥

સલીલયાતાનિ ન ભર્તુરભ્રમોર્ન ચિત્રમુચ્ચૈઃશ્રવસઃ પદક્રમમ્ ।

અનુદ્રુતઃ સંયતિ યેન કેવલં બલસ્ય શત્રુઃ પ્રશશંસ શીઘ્રતામ્ ॥ ૫૨ ॥

અશક્તુન્ સોદુમધીરલોચનઃ સહૃદયશ્મેરિવ યસ્ય દર્શનમ્ ।

પ્રવિશ્ય હેમાદ્રિગુહાગૃહાન્તરં નિનાય બિભ્યદિવસાનિ કૌશિકઃ ॥ ૫૩ ॥

બૃહચ્છિલ્લનિષ્ઠુરકણ્ઠઘટ્ટનાદ્વિકીર્ણલોલાગ્નિકણં સુરદ્વિષઃ ।

જગત્પ્રભોરપ્રસહિષ્ણુ વૈષ્ણવં ન ચક્રમસ્યાક્રમતાધિકધરમ્ ॥ ૫૪ ॥

વિભિન્નશઙ્કુઃ કલુષીભવન્મુહુર્મદેન દન્તીવ મનુષ્યધર્મણઃ ।

નિરસ્તગામ્ભીર્યમપાસ્તપુષ્પકં પ્રકમ્પયામાસ ન માનસં ન સઃ ॥ ૫૫ ॥

પરેતભર્તુર્મહિષોઽમુના ધનુર્વિધાતુમુત્ત્રાતવિષાણમણ્ડલઃ ।

હતેઽપિ ભારે મહસ્ત્રપાભરાદુવાહ દુઃખેન ભૃશાનતં શિરઃ ॥ ૫૭ ॥

સ્પૃશન્સશઙ્કુઃ સમયે શુચાવપિ સ્થિતઃ કરાગ્રૈરસમગ્રપાતિભિઃ ।

અધર્મધર્મોદકબિન્દુમૌત્તિક્રૈરલઙ્ચકારાસ્ય વધૂરહસ્કરઃ ॥ ૫૮ ॥

કલાસમગ્રેણ ગૃહાનમુચ્ચતા મનસ્વિનીરુત્કઠ્ઠકણ્ઠયિતું પટીયસા ।

વિલાસિનસ્તસ્ય વિતન્વતા રતિં ન નર્મસાચિવ્યમકારિ નેન્દુના ॥ ૫૯ ॥

તિરસ્કૃતસ્તસ્ય જનાભિભાવિના મુહુર્મહિમ્ના મહસાં મહીયસામ્ ।

વભાર બાષ્પૈર્દ્વિગુણીકૃતં તનુસ્તનૂનપાદ્મવિતાનમાધિજૈઃ ॥ ૬૨ ॥

परस्य मर्माविधमुज्झतां निजं द्विजिह्वातोषमजिह्वागामिभिः ।

तमिद्धमाराधयितुं सकर्णकैः कुलैर्न भेजे फणिनां भुजंगता ॥ ६३ ॥

तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः कटस्थलप्रोषितदानवारिभिः ।

गृहितदिक्कैः पुनर्निवर्तिभिश्चिराय याथार्य्यमलम्भि दिग्गजैः ॥ ६४ ॥

तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिरः समेत्य च ।

प्रसूनक्लृप्तं दधतः सदर्तवः पुरेऽस्य वास्तव्यकुटुम्बितां ययुः ॥ ६६ ॥

स्मरत्यदो दाशरथिर्भवन्भवानमुं बनान्ताद्वनितापहारिणम् ।

पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलं विलन्ध्य लङ्कां निकषा हनिष्यति ॥ ६८ ॥

આ શ્લોકોમાં રાવણ અને તેના વધની વાત કરવામાં આવી છે અને આ શ્લોકોમાં આપણે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો વિશેની માઘની કલ્પના જોઈ શકીએ છીએ. પરાક્રમી રાવણ રમતમાતરમાં કૈલાસ પર્વતને ઊંચો કરી દે છે. તે યુદ્ધમાં પીછો કરીને ઈન્દ્રને ભગાડી દે છે અને ત્યારે ઐરાવતનું ગમન અત્યંત સુંદર છે અને ઉચ્ચૈઃશ્રવા ઘોડાની ચાલ અત્યંત માનોહર છે સાથે સાથે તે શીઘ્રતાપૂર્વક દોડે છે.

રાવણ સૂર્ય સમાન તેજસ્વી છે અને ઈન્દ્ર તેનાથી ભય પામીને હિમાલયની ગુફામાં પેસી જાય છે. કવિ માઘ એને ઈન્દ્રનાં ગૃહાન્તર એટલે કે અન્ય ઘર તરીકે દર્શાવે છે. જેનાથી સમજાય છે કે મનુષ્ય પ્રાકૃતિક રીતે સજાયેલી ગુફાઓનો પોતાના રહેઠાણ તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

વિષ્ણુનું સુદર્શન ચક્ર વિશાળ શિલા સમાન કઠોર છે. રાવણની સરખામણી કવિ મદના કારણે વારંવાર કલુષિત થતા, શંખને તોડનાર હાથી સાથે કરે છે. કુબેરના વિમાનનું નામ પુષ્પક છે. રાવણનું ધનુષ્ય યમરાજના વાહન પાડાના શિંગડાંનું બનેલું છે. અર્થાત્ યુદ્ધના સાધનો પણ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોમાંથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

અષાઢ માસમાં રહેલ સૂર્ય અડધો-પડધો વાદળથી ઢંકાયેલો હોય છે. માઘ કલ્પના કરે છે કે તે રાવણથી ભયભીત છે અને તે કારણે પોતાના અસંપૂર્ણ કિરણોથી ઢંકાયેલો રહે છે. જેથી રાવણની સ્ત્રીઓ શીતળ સ્વેદબિંદુ રૂપ મોતીઓથી અલંકૃત થતી રહે.

રાજાઓના નર્મ સચિવો રાજાને આનંદિત કરવાનું કાર્ય કરે છે અને કવિ માઘને ચંદ્ર જણે આ નર્મ સચિવનું કાર્ય કરતો હોય તેમ જણાય છે. તે કહે છે કે, સંપૂર્ણ કલાઓથી યુક્ત રાવણના રાજમહેલને કે અંતઃપુરને ન છોડીને, માનીની સ્ત્રીઓને ઉત્કંઠિત કરવામાં અતિશય ચતુર તથા વિલાસી તે રાવણની રતિને વધારતા ચંદ્રએ તેના નર્મ સચિવનું કાર્ય શું નહોતું કર્યું?

રાવણથી મનુષ્યો તો ઠીક, અગ્નિ જેવું પ્રકૃતિનું પ્રબળ તત્ત્વ પણ પરાભવ પામીને તિરસ્કૃત અને તેથી દૂર્બળ થયેલો અને તેથી માનસિક પીડા અનુભવાતો જણાય છે અને તેથી તે બાષ્પ રૂપી દ્વિગુણિત ધૂમ સમૂહને ધારણ કરે છે, એમ માઘ દર્શાવે છે.

સર્પો પણ સર્પત્વ છોડી દે છે એ એટલે સુધી કે પોતાની મૂળભૂત વાંકીચૂંકી ચાલને છોડીને તે સીધા ચાલવા લાગે છે. રાવણનો ગજસમૂહ દિગ્ગજોને ભગાડી દે છે. છ ઋતુઓ શ્રીધ્મથી વર્ષા, શરદથી હેમન્ત અને વસન્તશ્રી સાથે શિશિર ઋતુ ભળીને રાવણની નગરીને હંમેશા સુંદર બનાવે છે. અને આ પરાક્રમી, પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો પર પણ પ્રભુત્વ મેળવનાર, પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોને પણ ભય પમાડનાર અને પરાભવ આપનાર આ રાવણને, સેતુ બાંધવાથી ચંચળ બનેલા જળવાળા અને ક્ષુબ્ધ થયેલા સમુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરીને લંકા પાસે આપે રાવણને હણ્યો.

અને ત્યાર બાદ શિશુપાલની વાત કરે છે કે;

સ બાલ આસીદ્વપુષા ચતુર્ભુજો મુખેન પૂર્નેન્દુનિભત્રિલોચનઃ ।

યુવા કરાક્રાન્તમહીભૃદુચ્ચકૈરસંશયં સંપ્રતિ તેજસા રવિઃ ॥ ૭૦ ॥

તે બાળક શિશુપાલ બાળપણમાં શરીરથી ચતુર્ભુજ હતો, મુખ પૂર્ણ ચંદ્રમા સમાન અને ત્રિલોચન હતું, અને તે સમયે યુવાન થતાં કિરણોથી રાજાઓને આકાન્ત કરતો તીવ્ર તેજથી નિઃસંદેહ સૂર્ય જણાઈ રહ્યો હતો.

શિશુપાલનું મુખ ચંદ્ર સમાન સુંદર હતું અને તેનું તેજ સૂર્ય સમાન હતું.

ઓમિત્યુક્ત્ત્રતોઽથ શાર્દૂળિણ ઇતિ વ્યાહૃત્ય વાચં નભ-

સ્તસ્મિન્નુત્પતિતે પુરઃ સુરમુનાવિન્દોઃ શ્રિયં બિભ્રતિ ।

શત્રૂણામનિશં વિનાશપિશુનઃ કુદ્ધસ્ય ચૈદ્યં પ્રતિ

વ્યોમ્નીવ ભ્રુકુટિચ્છલેન વદને કેતુશ્ચકારાસ્પદમ્ ॥ ૭૫ ॥

આ વચન કહીને તે દેવર્ષિ નારદજીના આકાશમાં જતાં અને ચંદ્રની શોભા ધારણ કરતાં 'ઓમ' કહેનાર, શિશુપાલ પર કૃદ્ધ આકાશતુલ્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના મુખ પર સદા શત્રુઓના નાશની સૂચના દર્શાવનાર ભ્રુકુટિ ચડવાથી કપટથી ધૂમકેતુ નામના તારાએ સ્થાન બનાવી લીધું.

આકાશમાંથી નીચે ઊતરી રહેલા નારદજી સૂર્ય સમાન જણાતા હતાં અને પાછા ફરેલ તે હવે ચંદ્ર સમાન જણાય છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ભ્રુકુટિ ચડતાં તેમના કપાળમાં જે આકાર બન્યો છે એ ધૂમકેતુ સમાન કવિને જણાય છે.

ડૉ. કેશવરામ મુસલગાંવકર કહે છે કે,

નારદમુનિ ઇન્દ્રકા પૂર્વોક્ત સન્દેશ સુનાકર જબ આકાશ મેં ઉડ ગયે તબ વે ચન્દ્રમા કી તરહ પ્રતીત હોને લોઁ ઔર ઇઘર ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ કા મુખ ક્રોધ સે અત્યન્ત લાલ હો ગયા મૌર ઉન્હોને શિશુપાલ કા વધ કરના સ્વીકાર કર લિયા । શ્રીકૃષ્ણ કે મુખપર ભ્રુકુટિ ઇસ તરહ ચઢ ગઈ થી કિ જિસ તરહ આકાશ મેં શત્રુ વિનાશ કા સૂચક 'કેતુ' ઉદિત હુઆ હો । શુભ્ર હોને સે નારદમુનિ ચન્દ્રમા કે સમાન થે ઔર શ્રીકૃષ્ણ કા મુખમણ્ડલ આકાશ થા ઔર ઉન્કી વક્ર ભ્રુકુટિ 'કેતુ' કા તારા થા। આકાશ મેં ચન્દ્રમા કે સમીપ ધૂમકેતુ કે ઉદય હોને

से राजाओं का नाश होता है। अतः शिशुपाल का वध अवश्य होगा, यह सूचित होता है। कहा भी है "चन्द्रमभ्युत्थितः केतुः क्षितीशानां विनाशकृत् ।" ।

12.3 तमारी प्रगति यकासो

1. शिशुपालवधना प्रथम सर्गना आधारे माघे रयेल प्रकृति-चित्रो सविस्तर वर्णवो.

2. माघ-प्रशस्ति विशे नोंध लणो.

3. शिशुपालवधना प्रथम सर्गमां माघे रजू करेल रावणनुं चित्र अने तेमां रजू थयेल प्रकृतिनां तत्त्वोनुं निरूपण सविस्तर वर्णवो.

4. शिशुपालवधना प्रथम सर्गमां नारदना पृथ्वी पर अवतरणनां प्रसंगमां व्यक्त थतां प्रकृतिचित्र विशे नोंध लणो.

5. शिशुपालवधना प्रथम सर्गमां नारद अने श्रीकृष्णना मिलन समये माघे दशविल प्रकृतिनां तत्त्वो अने तेनुं महत्त्व सविस्तर वर्णवो.

6. शिशुपालवधना प्रथम सर्गना आधारे माघ प्रकृतिनां सुंदर चित्रो रजू करे छे अे सविस्तर समजवो.

12.4 संदर्भ ग्रंथो

1. शास्त्री, हरगोविन्द (१९७९) (चतुर्थ संस्करण), महाकविश्रीमाघप्रणीतम् शिशुपालवधम् महामहोपाध्याय मल्लिनाथकृत 'सर्वङ्गषा' व्याख्यायुत- 'मणिप्रभा' नामक हिन्दी टीका सहितम्, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
2. पाठक, मुरलीमनोहर (२०२४), शिशुपालवधः एक परिशीलन, श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय, नई दिल्ली.
3. शर्मा, मनमोहन लाल जगन्नाथ (१९६३), महाकवि माघ, नवयुग प्रकाशन, दिल्ली. त्रिपाठी, बालकृष्ण (२००३), शिशुपालवध महाकाव्य के शास्त्रीय संदर्भ, न्यू भारतीय बुक कोर्पोरेशन, न्यू दिल्ली. शर्मा, शिवमूर्ति एवं पाण्डेय, बद्री प्रसाद, संस्कृत साहित्य के इतिहास की संक्षिप्त रूपरेखा, एशिया प्रकाशन, इलाहाबाद.
4. Kale, M. R. (1934). The Meghaduta of Kalidasa with the commentary (Samjivani) of Mallinatha, D. V. & B. D. Mulgaokar, Proprietors, Gopal Narayen & Co., Bombay.
5. मुसलगांवकरः, केशवराव (१९९८), महाकवि श्रीमाघ प्रणीतं शिशुपालवध - महाकाव्यम् चौखम्बा संस्कृत भवन, वाराणसी.

12.5 यावीरूप शब्दो

शिशुपालवध, शिशुपालवध प्रथम सर्ग, नारद, श्रीकृष्ण, माघ, प्रकृति, घंटा-माघ, माघे सन्ति त्रयो गुणाः, नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते । मेघे माघे गतं वयः ।

लेखक : डॉ. स्वाति शाह, आसीस्टन्ट प्रोफेसर,
अेल. आर. वणिया आर्ट्स अेन्ड पी. आर. महेता कोमर्स कोलेज,
भावनगर.

એકમ : 13 : હર્ષચરિત: પંચમોચ્છવાસ

રૂપરેખા

- 13.0 ઉદ્દેશ
- 13.1 પ્રસ્તાવના
- 13.2 હર્ષચરિત: પંચમોચ્છવાસ
- 13.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 13.4 સંદર્ભ ગ્રંથો
- 13.5 ચાવીરૂપ શબ્દો

13.0 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણ વિષયક વિચારણા સમજશે
- બાણ ભટ્ટની કૃતિઓમાં પર્યાવરણના ખ્યાલ વિશે માહિતી મેળવશે.
- સંસ્કૃત સાહિત્યના વાચન વિશે અભિમુખ થશે.
- સંસ્કૃત, સંસ્કૃતિ અને પર્યાવરણનો સંદર્ભ જાણશે.
- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં પર્યાવરણનાં ખ્યાલ વિશે સમજ કેળવશે.

13.1 પ્રસ્તાવના

બાણભટ્ટ

સાતમી સદીમાં થઈ ગયેલ બાણભટ્ટે હર્ષચરિત અને કાદમ્બરી નામની બે ગદ્ય કૃતિઓ આપી છે.

બાણની પ્રશસ્તિમાં અનેક વિધાનો આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

બાણનીકૃતિઓના પ્રશંસક કોઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે, કવિઓની જેમ, બાણ કવિઓમાં ચક્રવર્તી છે, અને તેનું ચક્ર ઉર્જસ્વી લાવણ્યમયી શોભા છે. પૃથ્વી પર તેનું એક જ છત્ર એ પુષ્પભૂતિના વંશનું આશ્રયસ્થાન હર્ષચરિત છે.

"બાણ કવીનામિવ ચક્રવર્તી ચક્રાસ્તિ યસ્યોજ્જ્વલ્લવણશોભામ્ ।

एकातपत्रं भुवि पुष्पभूतिवशाश्रयं हर्षचरितमेव।"

આયસિમતતિના રચયિતા ગોવર્ધનાચાર્ય કહે છે કે-

जाता शिखंडिनी प्राग्यथा शिखंडी तथावगच्छामि।

प्रागल्भ्यमधिकमासुं वाणी बाणी बभूवेति।

બાણભટ્ટની પ્રશંસા કરતાં તેઓ કહે છે કે, પૂર્વે શિખંડિની રૂપે જન્મ્યા પછી શિખંડી બની શક્યો, તેવી જ રીતે વાણી(બોલવાની ક્ષમતા) વધુ પ્રગલ્ભતા પ્રાપ્ત કરવા માટે 'બાણી' (બાણની વાણી અથવા વાક્ય પટ્ટા) બની ગઈ.

तिलकमंजरीना रचयिता धनपाल कहे छे के,

केवलोऽपि स्फुरन् बाणः करोति विमदान् कवीन् ।

किं पुनः क्लृप्तसन्धानपुलिन्द्र(न्द्र)कृतसन्निधिः ॥

માત્ર બાણનીક્ષમતા કવિઓના માળાને હારી લે છે ત્યારે પુલિન્દ્ર(ન્દ્ર)ની સાથેની તો કલ્પના જ શું કરવી?

त्रिलोचन शारंगधरपद्धतिमां बाणभट्टनी प्रशंसा करतां कहे छे के-

हृदि लनेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः।

भवेत् कविकुरङ्गाणां चापलं तत्रकारणम्॥

રાઘવપાંડવીયકાવ્યના રચયિતા કવિરાજ પોતાને બાણભટ્ટ અને સુબંધુ સમાન વક્રોક્તિ માર્ગના નિપુણ ગણાવે છે. અને કહે છે કે, આવી કોઈ ચતુર્થ વ્યક્તિ ભવિષ્યમાં મળે પણ ખરી અને ન પણ મળે-

सुबन्धुर्वाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।

वक्रोक्तिमार्गं निपुणश्चतुर्थो विद्यते न वा॥

બાણનું ગદ્ય

બાણના ગદ્યની પ્રશંસા કરતાં કોઈ વિદ્વાને કહ્યું છે કે, 'બાણ પંચાનન છે'.

श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरे-

ડલ્હારે કતિચિત્સદર્થવિષયે ચાન્યે કથાવર્ણકે।

આ: સર્વત્ર ગમ્ભીરધીરકવિતાવિન્ધ્યાટવીચાતુરી-

સઞ્જારી કવિકુમ્ભિકુમ્ભભિદુરો બાણસ્તુ પઞ્જાનનઃ ॥

કોઈ શ્લેષના પ્રયોગમાં, કોઈ શબ્દોસમૂહના ઉપયોગમાં, કોઈ રસનિષ્પત્તિમાં, કોઈ અલંકારના પ્રયોગમાં, કોઈ અર્થગર્ભવાણીથી યુક્ત રચનામાં અને કોઈ કથાની અભિવ્યક્તિમાં વિશિષ્ટ છે. એક પંચાનન બાણ છે, જેની સર્વત્ર ગંભીર, વીર રસથી પૂર્ણ અને વિંધ્યાટવીની ગહનતાથી પ્રસારિત કવિતા અન્ય કવિઓના કુંભીકુંભોને વીધે છે.

અને બાણ પોતે ગદ્યની વિશેષતાઓ દર્શાવતાં કહે છે કે,

નવોડર્થો જાતિરગ્રામ્યા શ્લેષઃ સ્પષ્ટઃ સ્ફુટો રસઃ ।

વિકટાત્તરબન્ધશ્ચ કૃત્ત્રમેકત્ર દુર્લભમ્ ॥

અર્થાત્ અર્થનું નાવીન્ય, સુરુચિપૂર્ણસ્વભાવોક્તિ, શ્લેષમાં સ્પષ્ટતા, રસની સ્ફૂટતા, અક્ષરોનાં વિકટબંધ, આ સર્વ એક સાથે જોવા મળવું દુર્લભ છે.

માનવ સ્વભાવ વિશે બાણભટ્ટનું જ્ઞાન અદ્ભુત છે. તેનું કોઈ પણ પાસું અપ્રગટ રહ્યું નથી. સાચું જ કહેવાયું છે કે- કવિની સર્વાંગી પ્રતિભા, વિશાળજ્ઞાન, અદ્ભુત કથાકથનની શૈલી અને દરેક વિષયની સૂક્ષ્મ વિગતોનો ખ્યાલ, બાણે એવી કોઈ વાત અકથિત રાખી નથી જેના કારણે કોઈ પણ લેખક બાણને અતિક્રમી જાય. એક કહેવત પ્રચલિત છે કે બાણે કોઈ પણ વર્ણન અસ્પૃશ્ય રાખ્યું નથી. બાણોચ્છિષ્ટ જગત્સર્વમ્ । બાણેબાહ્ય પ્રકૃતિનું વર્ણન જેટલી સુંદરતા, સૌમ્યતા અને તીવ્ર ઊંડાણથી કર્યું છે, એટલાં જ ઊંડાણથી આંતરિક સ્વભાવ અને લાગણીઓનું વિશ્લેષણ કર્યું છે. તેમના વર્ણનો એટલા વ્યાપક અને સચોટ છે કે વાચકને લાગે છે કે તે પરિસ્થિતિઓમાં તેમણે પણ એવું જ વિચાર્યું હશે અથવા કર્યું હશે. સવારનું વર્ણન, સાંજનું વર્ણન, શૂદ્રનું વર્ણન, શુકનું વર્ણન, અચ્છોદ સરોવરનું વર્ણન વગેરેમાં વર્ણનોમાં બાણે ફક્ત વર્ણન જ કર્યું નથી, પણ દરેક વસ્તુનું જીવંત ચિત્ર પણ રજૂ કર્યું છે. કવિની પ્રતિભાનું શિખર ચંદ્રાપીડને આપવામાં આવેલા શુકનસોપદેશમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. કવિની કલમ ભાવનામાં વહેતી હોય તેવું લાગે છે. શુકનસોપદેશમાં એવું લાગે છે કે જાણે સરસ્વતી પોતે અવતારી સ્વરૂપમાં બોલી રહી છે. તેનું કોઈ પણ પાસું અપ્રગટ રહ્યું નથી.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ બાણના ગદ્યની ટીકાકરી છે. જર્મન વિદ્વાન પીટરસન ૧૮૫૩માં જર્નલ ઓફ ધ જર્મન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી માટે લખેલી કાદમ્બરીની સમીક્ષામાં વેબર દ્વારા બાણ વિરુદ્ધ કરવામાં આવેલી પ્રતિકૂળ ટિપ્પણીઓને લંબાણપૂર્વક ટાંકે છે:

Kadambari compares most unfavourably with Dashakumaracharita by a subtlety and tautology which are almost repugnant, by an outrageous overloading of single words with epithets; the narrative proceeds in a strain of bombastic nonsense, amidst which it and if not it, then the

patience of the reader threatens to perish altogether: a mannerism, already apparent in the Dashakumaracharita, is here carried to excess: the verb is kept back to the second, third, fourth, nay, once to the sixth page, and all the interval is filled with epithets and epithets to these epithets: moreover these epithets frequently consist of compounds extending over more than one line; In short, Bana's prose is an Indian wood, where all progress is rendered impossible by the undergrowth until the traveller cuts out a path for himself, and where, even then, he has to reckon with malicious wild beasts in the shape of unknown words that affright him.

જ્યારે બાણના ગદ્ય વિશે પોતાના નિબંધ 'કાદમ્બરીચિત્ર'માં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કહે છે કે, 'એક કલ્પના કરો: ગાયક ગાય છે: "ચ-લ-ત-રા-આ-આ-આ-આ-," ફરી વળી "ચ-લ-ત રા આ આ આ આ" એમ દીર્ઘ તાન ચાલે છે. શ્રોતાઓ આ તાનની રમતથી ઉન્મત્ત થઈ જાય છે. હવે ગાનનું વસ્તુ છે, 'ચલત રાજકુમારી' પરંતુ તાનના ઉપદ્રવમાં જ વેળા વહી જાય છે અને રાજકુમારી તો ચાલતી જ નથી. સમજદાર શ્રોતાને પૂછીશું તો તે કહેશે કે રાજકુમારીને ન ચાલવું હોય તો ભલે ન ચાલે, પરંતુ તાન ચાલવા દો. અવશ્ય, રાજકુમારી ક્યાં જાય છે એ વાત જાણવા માટે જેખાસ અધીરા છે તેમને તો આ તાન દુઃસહ થઈ પડે છે. પરંતુ પ્રસ્તુત ક્ષેત્રમાં જો રસનો ઉપભોગ કરવા ઈચ્છતા હો તો રાજકુમારીના ગમ્યસ્થાનનો નિર્ણય કરવા માટે અધીરા ન બનતાં તાન જ સુણ્યાં કરો. કારણ, જે જગ્યાએ આવી પડ્યા છો ત્યાં હકીકત માટે અધીરા થવામાં લાભ નથી; એ તો રસના મતવાલા બનવાનું સ્થાન છે. એટલે સ્નિગ્ધ મેઘની ગર્જનાથી શરૂ થતું શુદ્રક રાજાનું વર્ણન સાંભળવું પડશે. તે વર્ણનમાં આપણે શુદ્રકના ચારિત્રના ચિત્રની આશા રાખવી નહીં. કારણ ચારિત્રના ચિત્રમાં તો તેની અમુક રેખા આંકવી પડે, એટલે તેની મર્યાદા હોય. અહીં મર્યાદા નથી. ભાષા, તરંગેથી ગર્જતા સમુદ્રની ભરતીની માફક ઊછળી રહી છે. તેને અટકાવનારું કોઈ નથી. જોકે સત્યની ખાતર કહેવું પડ્યું છે કે શુદ્રક વિદિશા નગરીનો રાજા હતો, તોપણ અસ્ખલિત ગતિવાળી ભાષા અને ભાવની ખાતર કહેવું છે કે 'ચતુરુદ્ધિમાલા મેખલાયા ભુવો ભર્તા ।' શુદ્રકનો મહિમા કેટલો હતો તે વ્યક્તિગત તુચ્છ તથ્યની આલોચના કરવાની દરકાર નથી. પરંતુ રાજમહિમા કેટલે હેઈ શકે તે વાત યથોચિત આડંબર સાથે પુકારીને કહેલી છે.

'હું જાણે છે કે ભાવ વાસ્તવ માફક કૃપણ નથી. વાસ્તવ દંષ્ટિએ જે બાળક અંધ હોય તે ભાવની દંષ્ટિએ પદ્મલોચન થાય તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. સંસ્કૃત ભાષા તે ભાવની રાજચિત અજસ્રતાને ઉપયોગી ભાષા છે. તે સ્વાભાવિક રીતે જ ગૌરવવાળી છે. કાદમ્બરીમાં પૂર્ણ વર્ષાકાળની નદીની માફક વિવર્ત, તરંગ, ગર્જન, પ્રકાશની છટા, , એ બધાંને લીધે તે અદ્ભુત દીપી ઊઠી છે.'

13.2 હર્ષચરિત: પંચમોચ્છવાસ

હર્ષચરિત સંદર્ભે બાણભટ્ટ અને પર્યાવરણ

હર્ષચરિતમાં આપણને પ્રથમ અઢી ઉચ્છવાસમાં બાણભટ્ટની આત્મકથા આપણને જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત કાવ્યનાં સર્જકો પોતાના વિશે બહુ ઓછી માહિતી આપતાં હોય છે એ સંજોગોમાં આ ક્રમ વિશિષ્ટ છે અને આપણને બાણનાં જીવન વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પછી સમ્રાટ હર્ષવર્ધન, તેના જીવન અને તત્કાલીન ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

અલબત્ત, આ ઐતિહાસિક ઘટનાઓ પ્રકૃતિનાં રંગે રસાય છે અને પર્યાવરણને અદ્ભુત રીતે ઝીલે છે.

બાણભટ્ટના હર્ષચરિતના કથનના આધારે અનેક સાહિત્યિક સર્જનો થયાં છે, જેમાં હિન્દી કવિ હજારીપ્રસાદ દ્વિવેદી રચિત ‘બાણભટ્ટ કી આત્મકથા’ એક નોંધપાત્ર નવલકથા છે. આ નવલકથાનો હેતુ તો બાણ અને હર્ષવર્ધનકાલીન સમાજને દર્શાવવાનો છે, છતાં બાણનાં વર્ણનોની શૈલીથી તે મુક્ત રહી શકતા નથી. ઉદાહરણ રૂપે જોઈએ તો અહીં આપણને ચંદ્રાસ્ત અને સૂર્યોદયનું સુંદર વર્ણન એકસાથે પ્રાપ્ત થાય છે; ‘દેખતે દેખતે ચન્દ્રમા પદ્મ મધુ સે રંગે હુએ વૃદ્ધ કલહંસ કી ભાંતિ આકાશગંગા કે પુલિન સે ઉદાસ ભાવ સે પશ્ચિમ જલધિ કે તટ પર ઉતર ગયા। સમસ્ત દિડ્ મંડલ વૃદ્ધ રંકુમૃગ કી રોમરાજિ કે સમાન પાંડુર હો ઉઠા। હાથી કે રક્તસે રંજિત સિંહ કે સટાભાર કી ભાંતિ કિં વા લોહિત વર્ણ લાક્ષારસ કે સૂત્ર કે સમાન સૂર્યકિરણે આકાશરૂપી વનભૂમિ કે નક્ષત્રરૂપી ફૂલેં કો ઇસ પ્રકાર જ્ઞાડ્ દેને લગીં, માનો વે પદ્મરાગમણિ કી શલાકાઓં સે બની હુઈ જ્ઞાડૂ હોં।

વસંતઋતુનું વર્ણન આ પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે; ‘વિકસિત મંજરિયોં કે સૌરભ સે સ્વયં આકૃષ્ટ ભ્રમરાવલી ને આમ કે વૃક્ષોં કો છા લિયા થા, પુષ્પ-ધૂલિ કે કેસર-ચૂર્ણ સઘન ભાવ સે વર્ષિત હોકર વનભૂમિ કો પીત બાલુકામય પુલિન કે રૂપ મેં પરિણત કર રહે થે; પુષ્પ મધુ કે પાન સે આમત્ત ભ્રમરિયાં વિહ્લ ભાવ સે લતારૂપ પ્રેખા-દોલા પર ઝૂલા ઝૂલ રહી થીં; મત્ત કોકિલ લવલી કે વિકસિત પલ્લવોં કે અન્તરાલ મેં તુલ્કાયિત હોકર પુષ્પમધુ નિકાલૈ રહે થે ઓર ઇસીલિએ ઉન પેડોં કે નીચે મધુવૃષ્ટિ સી હો રહી થીં; કિસી કિસી વૃક્ષ ઓર લતા સે જીર્ણ પુષ્પ ગિર રહે થે ઓર ભ્રમર-ભાર સે જર્જરિત ઉનકે ગર્ભકેસરોં સે લતામંડપ મનોરમ હો ઉઠે થે ।

ગુજરાતી ભાષાના ખ્યાતનામ કવિ ઉમાશંકર જોશી ‘ભટ્ટ બાણ’ નામની કવિતા રચે છે જેમાં આપણે બાણના વર્ણનની અસર જોઈ શકીએ છીએ.

....શુક્લસ્મિત, શુક્લતેજ, શુક્લાગ્ન શુક્લઅંબર;

અંત:શીતલતા યોગે ગણ્યો ના ગ્રીષ્મઅંબર.

અમી ઊભરતી આંખે થતું પુષ્પિત શું વન ?

મૂંગાં વિહંગને દેતું કંઈ શું ઉરગુંજન ?....

જો બાણની અસર નીચે સજ્જિલ કૃતિઓમાં આ પરિસ્થિતિ હોય તો બાણે કરેલ પ્રકૃતિનાં વર્ણનો કેવાં અદ્ભુત છે એ હવે આપણે હર્ષચરિતમાં જોઈશું.

હર્ષચરિત: પંચમોચ્છવાસ

હર્ષચરિતના પાંચમા ઉચ્છવાસનું નામ ‘મહારાજ મરણ-વર્ણન’ છે. આ ઉચ્છવાસમાં મહારાજ પ્રભાકરવર્ધનની માંદગી, રાણી યશોવતીના શોકનો આવેશ અને તેનું સતી થવું, પ્રભાકરવર્ધનનું મૃત્યુ અને હર્ષવર્ધન તથા રાજકુલના શોકનું અત્યંત દૃઢ દ્રાવક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અને આ દરેક પ્રસંગનાં વર્ણનોમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો આપણને પ્રારંભથી જ જોવા મળે છે:

નિયતિર્વિધાય પુંસાં પ્રથમં સુખમુપરિ દારુણં દુઃખમ્ ।

કૃત્વા લોકં તરલા તદિદિવ વ્રજં નિપાતયતિ ॥ ૧ ॥

પાતયતિ મહાપુરુષાન્સમમેવ બહૂનાદરેણૈવ ।

પરિવર્તમ્બાન એકઃ કાલઃ શૈલાનિવાનન્તઃ ॥ ૨ ॥

જેવી રીતે ચંચળ વીજળી ક્ષણભર પોતાની ચમક દર્શાવીને વારંવાર વજ્રપાત કરતી હોય છે, તેવી રીતે નિયતિ પણ પહેલા લોકોને સુખની ચમક દર્શાવીને પછી વજ્ર સમાન દુઃખ આપે છે.

જેવી રીતે પ્રલય સમયે પૃથ્વીને સહસ્ર ફેણ પર ધારણ કરનાર શેષનાગ પડખું બદલીને મોટા મોટા પહાડોને ઉંધા-ચત્તા કરી નાખે છે, તેમ પડખું બદલતું કાળચક્ર કોઈ લગાવ વિના અનેક મહાપુરુષોને એક ક્ષણમાં ઉલટાવી દે છે.

આ વર્ણનમાં આપણને શેષનાગનાં ફેણને હલાવવા જેવા પૌરાણિક કથનનો અને વીજળીને ચમકવા જેવા પ્રાકૃતિક તત્ત્વનો ઉપમા તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ત્યારબાદ હજુ માંડ યુવાન થયેલો રાજ્યવર્ધન હૂણોને હાંકી કાઢવા માટે રાજધાનીમાંથી પ્રસ્થાન કરે છે ત્યારે તેનો નાનો ભાઈ હર્ષ પણ સાથે જાય છે અને તે મૃગયા ખેલતો વનમાં રોકાઈ જાય છે. અને થોડા જ દિવસમાં તે વનમાં રહેલા હિંસક જંગલી પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે.

અહીં, બાણ રાજ્યવર્ધનને નાના સિંહબાળ સાથે સરખાવે છે.

હર્ષવર્ધનને સ્વપ્નમાં પણ પોતાના સ્વામીની પાછળ દવાનળમાં કૂદી પડતી સિંહણ દેખાય છે ત્યારે તે વિચારે છે કે, પ્રાણીઓમાં પણ સ્નેહના બંધન બહુ ગાઢ હોય છે.

થાક અને ગરમીથી રાહત મેળવવા માટે ચંદન, વેત્રપટ્ટિકા, તાડના પંખા વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે.

अथ कदाचिद्राजा राज्यवर्धनं कवचहरमाहूय हूणान्हुतुं हरिणानिव हरिर्हरिणेशकिशोरकमपरिमितबलानुयातं चिरन्तरमात्यैरनुरक्तैश्च महासामनैः कृत्वा साभिस्सरमुत्तरापथं प्राहिणोत् ।

प्रयान्तं च तं देवो हर्षः कतिचित्प्रयाणकानि तुरङ्गमैरनुवव्राज । प्रविष्टे च कैलासप्रभाभासिनीं ककुभं भ्रातरि वर्तमानो नवे वयसि विक्रमरसानुरोधनि केसरिशरभशार्दूलवराहबहुलेषु तुषारशैलोपकण्ठेषूत्कण्ठमानवन- देवताकटाक्षांशुशारितशरीरकान्तिः क्रीडन्मृगयां मृगलोचनः कतिपयान्यहानि बहिरेव व्यलम्बत । चकार चाकर्णान्ताकृष्टकार्मुकनिर्गतभासुरभल्लवर्षी स्वल्पीयोभिः एव दिवसैर्निःश्वापदानि अरण्यानि । एकदा तु वासतेय्यास्तुरीये यामे प्रत्युषस्येव स्वप्ने चटुलज्वालापुञ्जपिञ्जरीकृतसकलककुभा दुर्निवारेण दवहुतभुजा दह्यमानं केसरिणमद्राक्षीत् । तस्मिन्नेव च दावदहने समुत्सृज्य शावकानुप्लुत्य चात्मानं पातयन्तीं सिंहीमपश्यत् । आसीच्चास्य चेतसि - 'लोके हि लोहेभ्यः कठिनतराः खलु स्नेहमया बन्धनपाशाः, यदाकृष्टास्तिर्यञ्चोऽप्येवमाचरन्ति' इति । प्रबुद्धस्य चास्य मुहुर्मुहुर्दक्षिणेतरोरक्षि पस्पन्दे । गात्रेषु चाकस्मादेव वेपथुर्विपप्रथे । निर्निमित्तमेवान्तर्बन्धनस्थानाञ्चचालेव हृदयम् । अकारणादेव चाजायत गरीयसी दुःखासिका । किमिदमिति च समुत्पन्नविविधविकल्पविमथितमतिरपगतधृष्टि- श्चिन्तावनमितवदनः स्तिमिततारकेण चक्षुषा समुद्भिद्यमानस्थलकमलिनीवनामिव चकार चकोरेक्षणः क्षणं क्षौणीम् । अह्नि च तस्मिन् शूम्येनैव च चेतसा चिक्रीड मृगयाम् । आरोहति च हरितहये मध्यमह्नो भवनमागत्योभयतो मन्दमन्दं संवाद्यमानतनुतालवृन्तः क्षितितलविततामतिशिशिरमलयजरसलवलुलितवपुषमिन्दुधवल्लोपधानधारिणींवेत्रपट्टिकामधि शयानः साशङ्क एव तस्थौ ।

उवे कोर्छक समये राजा प्रत्माकरवर्धने क्वय पडेरवानी उंभरवाणा पोताना पुत्र राज्यवर्धनने ओलावीने डूणोनी साथे युद्ध करवा माटे उत्तरापथ तरङ्ग मोकल्यो, जेवी रीते सिंहा डरणोने मारवा माटे पोताना बाण सिंहाने मोकले छे. जूना मंत्रीओ अने पोतानी साथे जेडायेला महासामंतोनी अपरिमित सेना तेनी साथे छती.

युद्ध माटे प्रयास करता राज्यवर्धननी पाछण पाछण देव उर्ष पण घोडा पर बेसीने गया. कैलास पर्वतनी उक्खवण प्रत्माथी उदत्तासित थनारी उत्तर दिशां ज्यारे मोटाभाई राज्यवर्धने प्रवेश कर्यो त्यारे पराक्रमना रसनो अनुरोध करनार नवी अवस्थाने प्राप्त करेल, उत्कठित वनदेवताओना कटाक्षथी रंगीन शरीरनी कांतिवाणा, मृग समान नेत्रवाणा उर्ष सिंहा, शरत्त, वराह, वगेरेथी लरेल डिमालयना वनमां शिकार करतां केटलाक दिवस त्यां ज रोकाई गया. धनुष्यनी पणछने कान सुधी भंथी तीक्ष्ण भाषोनी वर्षा करतां तेमणे केटलाक दिवसोमां ज जंगलने भूंभार ज्ञानवर विडीन बनावी दीधुं.

अेकवार रात्रिना यतुर्थ प्रहरमां ज्यारे सवार पडवा आवी त्यारे उर्षे स्वप्रमां जेथुं के अधी दिशाओने पोताना प्रकाशथी प्रकाशित करती दुर्निवार दावानगथी अेक सिंहा

સળગી રહ્યો છે અને પોતાના બચ્ચાંઓને છોડીને સિંહણ છલાંગ મારીને તે દાવાનળમાં કૂદી રહી છે. તેના મનમાં થયું કે, ‘ખરેખર સંસારમાં સ્નેહના બંધન લોઢા કરતાં પણ વધુ સખત હોય છે, જેનાથી આકર્ષાઈને પ્રાણીઓ પણ આ પ્રમાણે વર્તન કરે છે.’ જ્યારે તે જાગ્યા ત્યારે તેની ડાબી આંખ વારંવાર ફરકવા લાગી. એકાએક તેના શરીરમાં ધૂજારી થવા લાગી. અકારણ જ હૃદય જાણે શરીરમાંથી બહાર ધસી આવવા લાગ્યું. દુઃખનો વેગ અકારણ જ વધી ગયો. આ શું છે, એમ તેના મનમાં અનેક વિકલ્પોનું મંથન શરૂ થયું. તેનું ધૈર્ય ચાલ્યું ગયું. માત્ર ચિંતાથી મસ્તક ઝુકાવીને પૃથ્વી તરફ ચકોરની જેમ અનિમેષપણે જોવા લાગ્યો, જાણે કે જમીનમાંથી સ્થલકમલિનીઓનો સમૂહ બહાર આવી રહ્યો હોય! તે દિવસે તેણે ઉદાસ મનથી જ શિકાર કર્યો. જ્યારે દિવસ ચડી ગયો ત્યારે પોતાના નિવાસ સ્થાન પર પાછા ફરીને તે જમીન પર પાછા ફરીને તે જમીન પર પાથરેલ શીતળ વેત્રપટ્ટિકા પર અત્યંત શીતળ ચંદન રસને છંટકાવી, ભીની થયેલી અને જેના ઓશિકા બાજુ ઘેત તકિયો રાખવામાં આવ્યો છે, તેના (વેત્રપટ્ટિકા) પર તે ચિંતિત થઈને બેસી ગયો. તેની બંને બાજુ મંદ મંદ હવા નાખતા તાડના પંખા આવેલાં હતા.

ખેપિયા દ્વારા સમાચાર મોકલવાની વ્યવસ્થા તે સમયે અસ્તિત્વમાં હતી. હર્ષવર્ધનને સમાચાર આપવા આવેલ ખેપિયો ઝડપથી ચાલ્યો આવે છે અને તેના પગથી ધૂળ ઊડી રહી છે. બાણ આ ધૂળમાં ય જાણે કે પ્રાણ પૂરી દે છે. તે કહે છે કે જાણે સમાચાર સાંભળવાની ઉત્સુકતાથી પાછળ ચાલી આવતી ધૂળરૂપે ઊડી રહેલી એ પૃથ્વી છે. ઝડપથી ચાલતા કુરંગકના કપાળ ઉપર પરસેવો વળ્યો છે, જેમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું છે. બાણને લાગે છે કે આ ક્યું કાર્ય કરવા જઈ રહ્યો છે આ જાણવા માટે કુતૂહલથી સૂર્ય તેના માથા પરની ભૂરી પટ્ટીમાં બાંધવામાં આવેલો લેખ જાણે ચોરી રહ્યો છે.

હર્ષવર્ધનને આપવાના સમાચાર એ વજ્ર છે અને આ સમાચાર આપનાર કૃષ્ણ મેઘખંડ સમાન છે, આ સમાચાર સળગી ઊઠનાર શોકાનલ છે અને તે આપનાર તેનો ધુમાડો છે. આ સમાચાર ઊગી નીકળનાર દુઃખરૂપ અન્ન છે અને આપનાર તેનું મૂળ રૂપ બીજ છે. આ દરેક દ્રષ્ટાંત અને સરખામણીમાં પ્રકૃતિના તત્ત્વો જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

અથ દૂરાદેવ લેખગર્ભયા નીલરાગમેચકરુચા ચૈલચીરિકયા રચિતમુખ્ડમાલકમ્,
 શ્રમાતપાખ્યામારોપ્યમાણકાયકાલિમાનમન્તર્ગતેન શોકશિખિનાઙ્ગારતામિવ નીયમાનમ્,
 અતિત્વરાગમન- દ્રુતતરપદોદ્ધ્યમાનધૂલિરાજિવ્યાજેન રાજવાર્તાશ્રવણકુતૂહલિન્યા
 મેદિન્યેવાનુગમ્યમાનમ્, અભિમુખપવનપ્રેઙ્ગ- ત્પ્રવિતતોત્તરીયપટપ્રાન્તવીજ્યમાનોભયપાર્શ્વમતિત્વરયા
 કૃતપક્ષમિવાશુ પરાપતન્તમ્, પ્રેર્યમાણમિવ પૃષ્ઠતઃ સ્વામ્યાદેશેન, કૃષ્યમાણમિવ પુરસ્તાદાયતૈઃ
 શ્રમશ્વાસમોક્ષૈઃ, સ્વિદ્યલ્લટતટઘટમાનપ્રતિભિમ્બકેન કાર્યકૌતુકાદપહિયમાણલેખમિવ ભાસ્વતા,
 સંભ્રમભ્રષ્ટૈરિવેન્દ્રિયૈઃ શૂન્યીકૃતશરીરમ્, લેખાર્પિતપ્રયોજન- ગૌરવાદિવ સમેઽપિ વર્ત્મનિ
 શૂન્યહૃદયતયા સ્વલન્તમ્, કાલમેઘશકલમિવ પતિષ્યતો દુર્વાર્તાવજ્રસ્ય, ધૂમપલ્લવમિવ જ્વલિષ્યતઃ

शोकाज्जनस्य, बीजमिव फलिप्यतो दुष्कृतशालेरनिमित्तभूतदीर्घाध्वगं
 कुरङ्गकनामानमायान्तमद्राक्षीत् ।

હવે ત્યારે તેણે દૂરથી અનિમિત્ત સૂચના આપનાર, આવતા કુરંગક નામના દીર્ઘાધ્વગ (ખેપિયા) લેખહારકને આવતો જોયો. તેના મસ્તક પર ચીરચીરિકા વસ્ત્રની નીલ રંગમાં રંગેલી પટ્ટી માળાની જેમ બાંધવામાં આવી હતી, જેની અંદર લેખ હતો. એક તો ચાલવાનો થાક અને ઉપરથી અત્યંત ગરમી; આ બંનેના કારણે તેનું શરીર થાકી ગયું હતું. હૃદયમાં સળગતા શોકના અગ્નિના કારણે અંગારા સમાન બની રહ્યું હતું. ચાલવાની ઝડપના કારણે તેના પગ પર લાગેલી ધૂળ ઊડી રહી હતી જાણે કે રાજાના સમાચાર સાંભળવા માટે ધૂળના નિમિત્તે પૃથ્વી કુતૂહલથી પાછળ પાછળ આવી રહી હતી. સામેની તરફથી વહેતી હવા તેના ઉત્તરીયના છેડાને બંને હાથની બંને બાજુએ ફેલાવી રહી હતી જાણે કે તે પાંખ બાંધીને તે ઝડપથી દોડતો દોડતો આવી રહ્યો હતો, જાણે કે સ્વામીનો આદેશ તેને પાછળથી પ્રેરિત કરી રહ્યો હતો. થાકના કારણે દીર્ઘ શ્વાસ છોડવાથી તે જાણે આગળની તરફ ખેંચાઈ રહ્યો હતો. પ્રસ્વેદથી તરબતર કપાળ પર સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડી રહ્યું હતું, જાણે કે આ ક્યું કાર્ય કરવા જઈ રહ્યો છે આ જાણવા માટે કુતૂહલથી સૂર્ય તેના માથા પરનો લેખ ચોરી રહ્યો હતો. કાર્યની વ્યગ્રતાના કારણે ઈન્દ્રિયો જાણે કે શરીરથી અલગ થઈ રહી હતી. લેખની વાત એટલી ગંભીર હતી કે તે સમથળ રસ્તા ઉપર પણ તે હૃદયશૂન્ય બનીને પડી રહ્યો હતો. થોડી જ વારમાં અકુશળ સમાચારના કારણે પડનાર વજનો જાણે કે તે કૃષ્ણ મેઘખંડ હતો. જવલિત થનાર શોકાનલનો જાણે કે તે ધુમાડો હતો, ઊગનાર દુઃખ રૂપી અન્નનું જાણે કે તે બીજ હતો.

दृष्ट्वा च प्रथमदुःखसंपातमथ्यमानमतिराशङ्कित इव भागधेयेभ्यः समभवत् ।
 अन्तकपुरवतिनमेव च पितरममन्यत । निराकृत इव चान्तःकरणेन क्षणमासीत् । अवधूतश्च
 धैर्येण, क्षेत्रीकृतः क्षोभेण, रिक्तीकृतो रत्या, विषयीकृतो विषादेन, पावकमयमिव
 हृदयमुद्वहन्, विषमविषदूषितानीव मुह्यन्तीन्द्रियाणि विभ्राणः, तमसा रसातलमपि
 विशेषयन्, शून्यत्वेनाकाशमप्यतिशयानो नाविन्दत कर्तव्यम् । पस्पर्श च हृदयेन
 भियमुत्तमाङ्गेन च गाम् ।

પિતાની આવી અવસ્થાને જોઈને અનુભવના કારણે પ્રારંભે હર્ષના મનમાં ખૂબ બળભળાટ મચી ગયો. તે પોતાના ભાગ્ય પર સંદેહ કરવા લાગ્યો. પિતાને યમના નગરમાં પહોંચેલા માનવા લાગ્યો. જાણે કે ક્ષણભર માટે તેના તેનું અંતઃકરણ અલગ થઈ ગયું, ધૈર્ય એને છોડીને ચાલ્યું ગયું, ક્ષોભે પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવ્યો, તે રાગરહિત બની ગયો. વિશાદે તેને જકડી લીધો. તેનું હૃદય બળવા લાગ્યું. જાણે કે દારુણ વિષ પી લેવાથી તેની ઈન્દ્રિયો મૂર્છિત થવા લાગી. પાતાળથીય ઊંડા અંધકારમાં જાણે તે પડી ગયો અને શૂન્યતાથી આકાશ કરતા પણ જાણે વધી ગયો. તેની કર્તવ્યબુદ્ધિ ચાલી ગઈ. તેણે હૃદયમાં ભયનો અને મસ્તકથી પૃથ્વીનો સ્પર્શ કર્યો.

બીમાર રાજા પણ પુત્રને જોઈને ઊભા થવાની મહેનત કરે છે અને પથારીમાંથી અડધા ઊંચા થઈને તેને ભેટી પડે છે, દ્રઢ આલિંગન આપે છે. અહીં બાણ ચંદ્રમંડળ, અમૃતના મહાસાગર, હિમાલય અને હરિચંદનનો દ્રષ્ટાંત તરીકે ઉપયોગ કરે છે. પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો અને પર્યાવરણ હર્ષચરિતમાં દરેક પ્રસંગનાં વર્ણનમાં સતત જોડાયેલાં રહે છે.

અવનિપતિસ્તુ દૂરાદેવ દૃષ્ટ્વાતિદયિતં તનયં તદવસ્થોઽપિ નિર્ભરસ્નેહાવર્જિતઃ પ્રધાવમાનો મનસા પ્રસાર્ય ભુજૌ 'એહોહિ' ઇત્યાહ્વયન્ શરીરાર્ધેન શયનાદુદગાત્ । સસંભ્રમમુપસૃતં ચૈનં વિનયાવનમ્પ્રમુન્નમય્ય બલાદુરસિ નિવેશ્ય, વિશન્નિવ પ્રેમ્ણા નિશાકરમણ્ડલમધ્યમ્, મજ્જન્નિવામૃતમયે મહાસરસિ, સ્નાપયન્નિવ મહતિ હરિચન્દનરસપ્રસ્રવણે, અભિષિચ્યમાન ઇવ તુષારાદ્રિદ્રવેણ, પીડયન્નઙ્ગરઙ્ગાનિ, કપોલેન કપોલમવઘટ્ટયન્, નિમીલયન્પક્ષ્માગ્રપ્રથિતાજસ્ત્રાસ્ત્રવિસ્ત્રાવિણી વિલોચને વિસ્મૃતજ્વરસંજ્વરઃ સુચિરમાલિલિઙ્ગ કથં કથમપિ ચિરાદ્વિમુક્તમપસૃત્ય કૃતનમસ્કારં પ્રણતજનનીકમુપાગતમાસીનં ચ શયનાન્તિકે પિબન્નિવ વિગતનિમેષનિશ્ચલેન ચક્ષુષા વ્યલોકયત્ । પસ્પર્શ ચ પુનઃપુનર્વેપથુમતા પાણિતલેન ક્ષયક્ષામકણ્ઠશ્ચ કૃચ્છાદિવાવાદીત્- 'વત્સ ! કૃશોઽસિ' ઇતિ । ભણ્ડિસ્ત્વકથયત્- 'દેવ ! તૃતીયમહઃ કૃતાહારસ્યાસ્યાઘ્' ઇતિ ।

રાજા પણ દૂરથી જે પોતાના એ અતિપ્રિય પુત્રને જોઈને આ હાલતમાં પણ અત્યંત સ્નેહના કારણે જાણે કે દોડવા લાગ્યા, હાથ ફેલાવીને 'આવો આવો' કહીને બોલાવતા, તે પથારી પરથી અડધા ઊઠી ગયા, દોડીને જલદીથી આવતા અને વિનયથી ઝૂકેલા હર્ષને તેમણે ઊભો કર્યો અને જોરથી આલિંગન આપ્યું. પ્રેમથી જાણે ચંદ્રમાના મંડળની વચ્ચે ઘૂસવાનો પ્રયત્ન કરતા કરવા લાગ્યા, અમૃતના મહાસાગરમાં ડૂબકી મારવા લાગ્યા, હરિચંદનના રસથી ભરેલા ઝરણામાં સ્નાન કરવા લાગ્યા, હિમાલયના ધોવાયેલા જળમાં અભિષેક કરવા લાગ્યા, હર્ષના અંગોથી પોતાના અંગોને દબાવવા લાગ્યા, કપોલથી કપોલ ઘસવા લાગ્યા. પાપણોમાં સતત ગોઠવાયેલાં આંસુના ટીપાં ભરેલી આંખોને આનંદથી નમાવવા લાગ્યા અને તાવના સંતાપને ભૂલી ગયા. માંડ માંડ બહુ વારે જ્યારે તેમણે છોડ્યો ત્યારે હર્ષે સહેજ દૂર જઈને માતાને પ્રણામ કર્યા અને નજીક આવીને બેઠો. રાજા અપલક આંખોથી જાણે તેને પીતા હોય તેમ જોવા લાગ્યા અને ધ્રુજતા હાથ વારેવારે તેના ઉપર ફેરવતા, કમજોરીના કારણે, ગળાના બંધાઈ જવાના કારણે બહુ મુશ્કેલીથી બોલ્યા: 'વત્સ! દુબળો લાગે છે!' ત્યારે ભંડીએ કહ્યું: 'દેવ! આજે ત્રણ દિવસ થઈ ગયા તેમણે ભોજન લીધું નથી.'

આ દરમિયાન ભવનની સ્થલકમલિનીઓના રક્ષક પુરુષે ચક્રવાહક પક્ષીને આશ્વાસન દેતાં ઊંચા સ્વરમાં અપરવક્ત્રનું ગાન કર્યું. આ ગાનમાં આપણને પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો દ્વારા થતી આશ્વાસનપ્રાપ્તિ જણાય છે અને આ આશ્વાસન હર્ષને વાસ્તવિકતા સમજાવે છે.

વિહગ ! કુરુ દૃઢં મનઃ સ્વયં ત્યજ શુચમાસ્વ વિવેકવર્ત્મનિ ।

સહ કમલસરોજિનીશ્રિયા શ્રયતિ સુમેરુશિરો વિરોચનઃ ॥૪॥

હે (ચક્રવાક) પક્ષી! તું પોતાના મનને દ્રઢ કર. શોક ન કર અને વિવેકના માર્ગ પર આવ. અત્યારે સૂર્ય કમળ અને સરોજિનીની શ્રી સાથે, શોભા સાથે સુમેરુ પર્વતના શિખર પર પહોંચી રહ્યો છે.

આપણી આસપાસ રહેલાં પદાર્થોની વાત આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ. શીતળતા માટે બરફ, કપૂરનો ભૂકો, કુવલય-કમળ, ચંદન, મૃણાલ અને કમળપત્ર ઉપયોગી છે, તે દાહ મટાડે છે અને બાણ તેનો આ કૃતિમાં સુંદર ઉપયોગ કરે છે.

તच्चाकर्ण्य वाङ्मन्त्रज्ञः पितरि सुतरां जीविताशां शिथिलीचकार । गतेषु च भिषक्षु क्षतधृतिः क्षपामुखे क्षितिपालसमीपमेव पुनरारुरोहा तत्र च 'दाहो महान् । - 'दाहो महान् । आहर हारान् हरिणि मणिदर्पणान्मे देह देहि वैदेहि ! हिमलवैर्लिम्प ललाटं लीलावति ! घनसारक्षोदधूर्लीर्निधेहि धवलाक्षि ! निक्षिप चक्षुषि चन्द्रकान्तं कान्तिमति ! कपोले कलय कुवलयं कलावति ! चन्दनचर्चा रचय चारुमति ! पाटय पटमारुतं पाटलिके ! मन्दय दाहमिन्दुमति ! अरविन्दैर्जनय जलार्द्रया मुदं मदिरावति ! समुपनय मृणालानि मालति ! तरलय तालवृन्तमावन्तिके ! मूर्धानं धावमानं बधान बन्धुमति ! कन्धरां धारय धारणिके ! उरसि सशीकरं करं कुरु कुरङ्गवति ! संवाहय बाहू बलाहिके ! पीडय पादौ पद्मावति ! गृहाण गाढमङ्गमनङ्गसेने ! का वेला वर्तते विलासवति ! नैति निद्रा, कथाः कथय कुमुद्वति !' इत्येवंप्रायान् पितुरालापाननवरतमाकर्णयन् दूयमानहृदयो दुःखदीर्घा जाग्रदेव निशामनैषीत् ।

હર્ષે તે સાંભળ્યું અને તેનું તાત્પર્ય સમજીને પિતાજીના જીવવાની આશા પૂર્ણ રૂપે છોડી દીધી. વેદોના પાઠ્યા ચાલ્યા જતાં, સંધ્યા સમયે અધીર બનેલ હર્ષ ફરીથી ગયો ત્યારે પિતા આમ બબડી રહ્યા હતા, 'બહુ જ બળતરા થાય છે. હરિણી, હારને લઈ આવ. વેદેહી, મારા શરીર પર મણિદર્પણ રાખ. લીલાવતી, મારા લલાટ પર બરફનો લેપ કર. ધવલક્ષી, કપૂરના ભૂકાની રજ નાખ. કાન્તિમતિ, આંખો પર ચંદ્રકાંત મણિ રાખ. કલાવતી, કપોલ પર કુવલય મૂક. ચારુમતી, ચંદન લગાવ. પાટલિકા, વસ્ત્રથી હવા નાખ. ઈન્દુમતી, આ બળતરા ઓછી કર. મદિરાવતી, કમળોનો ઠંડો પંખો નાખી આનંદ આપ. માલતી, મૃણાલ આપ. આવંતિકા, તાડનો પંખો ચલાવ. બન્ધુમતી, ઊડી જતા મારા મસ્તકને પકડી રાખ. ધારીણિકા, મારા સ્કંધને સંભાળ. કુરંગસેના, તારા ભીંજાયેલા હાથ અને મારા વક્ષ પર રાખ. બલાહિકા, મારા હાથ દબાવ. પદ્માવતી, પગ દબાવ. અનંગસેના, જોરથી મારા અંગોને પકડ. વિલાસવતી, શું સમય થયો છે? કુમુદવતી, મને ઊંઘ આવતી નથી કોઈ વાર્તા સંભળાવ.. કંઈક આ રીતે પિતાના નિરંતર પ્રલાપને સાંભળીને દુઃખથી વૃદ્ધિ પામેલી રાતને દુઃખી હૃદયવાળા હર્ષે જાગતાં જ વિતાવી.

રાજાનું અવસાન થવાની સંભાવનાઓ વધતાં, મૃત્યુ નજીક આવ્યું જણાતાં પંચ મહાભૂતોમાં અનેક ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. પૃથ્વી ડોલવા લાગી, સમુદ્રો ધ્રુજવા લાગ્યા, ડરથી દિશાઓમાં ધૂમકેતુઓ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા, સૂર્યમંડળ પ્રભાહીન બન્યું,

કાલમેઘ ઊતરી આવ્યા, ધૂળ ઊડવા લાગી, ગીધ ચિત્કારો કરવા લાગ્યા, કાગડાઓ કકળાટ કરવા લાગ્યા. સમગ્ર વાતાવરણ રાજાના મૃત્યુની આશંકાએ ફફડી ઊઠ્યું.

પ્રકૃતિનું આ રૌદ્ર રૂપ આપણને ડરાવે છે. પંચ મહાભૂતોની સહજાવસ્થા જરા પણ અસહજ બને મનુષ્ય ત્રાહિમામ પોકારી ઊઠે છે. અને બાણ આપણા એ પર્યાવરણનાં ઉત્પાતો અને તેની ભયાનકતા અહીં દર્શાવે છે.

તથા હિ દોલાયમાનસકલકુલાચલચક્રવાલા પત્યા સાર્ધં ગન્તુકામેવ પ્રથમમચલદ્ભરિત્રી ।
 ધન્વન્તરેરિવાન્તરે તસ્મિન્ સ્મરન્તઃ પરસ્પરાસ્ફાલનવાચાલવીચયો વિજુઘૂર્ણિરેડર્ણવાઃ ।
 ભૂમ્દભાવભીતાનાં વિતતશિખિકલાપવિકટકુટિલાઃ કેશપાશા ઇવોર્ધ્વીબભૂતુર્ધૂમકેતવઃ
 કકુભામ્ । ધૂમકેતુકરાલિતદિઙ્મુખં દિવ્પાલારબ્ધાયુષ્કામહોમધૂમધૂમ્નિવાભવદ્ભુવનમ્
 ધ્રુષ્ટભાસિ તસકાલાયસકુમ્ભબધ્રુણિ ભાનુમણ્ડલે ભયંકરકબન્ધકાયવ્યાજેન કોડપિ
 પાર્થિવપ્રાણિતાર્થી પુરુષોપહારમિવોપજહારા જ્વલિતપરિવેષમણ્ડલાભોગ- ભાસ્વરો
 જિઘૃક્ષાજૃમ્ભમાણસ્વર્ભાનુભયાદુપરચિતાગ્નિપ્રાકાર ઇવ પ્રત્યદૃશ્યત શ્વેતભાનુઃ।
 અવનિપતિપ્રતાપ- પ્રસાધિતાઃ પ્રથમતરકૃતપાવકપ્રવેશા ઇવાદહ્યન્તાનુરક્ત્ત દિશઃ।
 સુતશોણિતશીકરાસારારુણિતતનુમરણાય પ્રાવૃતપાટલાંશુકપટેવાદૃશ્યત વસુધાવધૂઃ।
 નરાધિપવિનાશસંધ્રમભીતૈર્લોકપાલૈરિવ કાલાયસકવાટપુટૈ- રકાલકાલમેઘપટલેરુદ્ધ્યન્ત
 દિગ્દ્વારાણિ । પ્રેતપતિપ્રયાણપ્રહતાઃ પટવઃ પટહા ઇવારટન્તો હૃદયસ્ફોટનાઃ પસ્પ્રાયિરે
 નિર્ઘાતાનાં ઘોરા નિર્ઘોષાઃ । નિકટીભવદ્યમમહિષ્ગુરપુટોદ્ભૂતા ઇવ દ્યુમણિધામ ધૂસરીચક્રુઃ
 ક્રમેલકકચકપિલાઃ પાંશુવૃષ્ટયઃ। વિરસવિરાવિણીનામુન્મુગ્ધીનાં શિખિનો જ્વાલાઃ પ્રતીચ્છન્ત્ય
 ઇવ પતન્તીરુલ્કા નભસો વવાશિરે શિવાનાં રાજયઃ। રાજધામનિ
 ધૂમાયમાનકબરીવિભાગવિભાવિતવિકારાઃ પ્રકીર્ણકેશપાશપ્રકાશિતશોકા ઇવ પ્રાકાશન્ત
 પ્રતિમાઃ કુલદેવતાનામ્ । ઉપસિંહાસનમાકુલં કાલરાત્રિ- વિદૂયમાનવૃજિનવેણીબન્ધવિભ્રમં
 વિભ્રાણં બધ્રામ ભ્રામરં પટલમ્ । અટતામન્તઃપુરસ્યોપરિ ક્ષણમપિ ન શશામ વ્યાક્રોશી
 વાયસાનામ્। શ્વેતાતપત્રમણ્ડલમધ્યાજ્જીવિતમિવ રાજ્યસ્ય સરસપિશિતપિણ્ડલોહિતં
 ચન્નચન્નુ- રુચ્ચૈરુચ્ચખાન ચ્ચન્ડં માણિક્યસ્ય કૂજઙ્ગરદૃઘઃ । મહોત્પાતદૂયમાનાસ્ય કથમપિ
 નિનાય નિશામ્ ।

જેમ કે સૌપ્રથમ પૃથ્વી જાણે પતિની સાથે જવાની ઇચ્છાથી બધા જ કુલ પર્વતોને કંપાવતી ડોલવા લાગી. પરસ્પર અથડાવાથી ભયાનક અવાજ કરતાં તરંગોવાળા સમુદ્રો જાણે કે ધન્વંતરિનું સ્મરણ કરતાં ધ્રુજવા લાગ્યા. રાજાના અભાવથી ડરેલી દિશાઓ મોરનાં પીંછા સમાન ફેલાયેલા કુટીલ કેશપાશ રૂપે ધૂમકેતુ નામના તારાઓ આકાશમાં ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. ધૂમકેતુઓના અભિસરણથી દિશાઓ ભયંકર બની ગઈ, જાણે સમગ્ર સંસારના દિકપાલોએ રાજાના આયુષ્યની કામના માટે યજ્ઞ કર્યો અને તેનો ધુમાડો સર્વત્ર ફેલાઈ ગયો. સૂર્યનું મંડળ પ્રભાહીન અને લોઢાના કુંભ સમાન કપિલ બની ગયું, જાણે કે કોઈએ મસ્તક કપાઈ જતાં શરીરના બહાને રાજાના જીવનની કામનાથી પુરુષનું બલિદાન આપ્યું હોય. ચંદ્રમંડળનો ઘેરાવ ચારે બાજુએથી

સળગવા લાગ્યો, જાણે કે ચંદ્રમાને પકડવાની તૈયારીમાં આળસ મરડતા રાહુના ડરથી પોતાની રક્ષા કરવા માટે અગ્નિની દીવાલ તેણે ઉત્પન્ન કરી હોય. લાલ થઈ ગયેલી દિશાઓએ રાજાના પ્રતાપમાં પોતાનું પ્રસાધન કરતાં, જાણે કે પહેલાં જ અગ્નિપ્રવેશ કરી લીધો હોય તેમ સળગવા લાગી. પૃથ્વી વધુ વહેતા રક્તના ફુવારાથી લાલ થઈને સતી થવા માટે લાલ વસ્ત્ર પહેરેલી દેખાવા લાગી. અકસ્માત રાજાના વિનાશથી ડરેલા લોકપાલોની સામે લોખંડના કમાડ જેવા કસમયે જ આવી ચડેલા કાલમેઘોથી દિશાઓના દ્વાર બંધ થઈ ગયા. હૃદયને વિદારિત કરનાર અંતરિક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ વાયુનો ઘોર ભયજનક અવાજ એટલો વધી ગયો કે જાણે રાજાને લેવા માટે યમરાજે પ્રસ્થાન સમય નગારું ન વગાડ્યું હોય! ઊંટની રોમરાજી સમાન કપિલ વર્ણવાળી ધૂળ જાણે રાજાની નજીક આવતા યમરાજના પાડાની ખરીઓથી આકાશમાં ઊડીને સૂર્યમંડળને ધૂસર કરવા લાગી. ગીઘ આકાશમાં જોઈને ચિત્કાર કરવા લાગ્યાં જાણે આગની જવાળાઓના રૂપમાં આકાશમાંથી પડતી ઉલ્કાઓની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું હોય! રાજ ભવનમાં કુળદેવતાઓની પ્રતિમાઓમાંથી ઊઠતાં ધુમાડા દ્વારા જાણે વિખેરાઈ જતાં કેશ વડે પોતાનો શોક પ્રદર્શિત કરી રહી હતી. ભમરાઓ રાજસિંહાસનના પાયા પાસે જાણે કેશપાશ હોય તેમ મંડરાવા લાગ્યા જાણે કાળરાત્રિ ચામર ઢોળવા લાગી. અંત:પુરની ઉપર ઉડતા કાગડાઓનું ‘કા કા’ એક ક્ષણ માટે પણ બંધ થઈ રહ્યું ન હતું. કીકીયારીઓ કરતું વૃદ્ધ ગીઘ રાજ્યના પ્રાણ સમાન અને ભીના માસપિંડ સમાન લાલ માણેકના ટુકડાને શ્વેતછત્રની વચ્ચેથી ઉખાડીને લઈ ગયું. આમ, ભયંકર ઉત્પાતોની વચ્ચે દુ:ખી થયેલા હર્ષે માંડ માંડ રાત્રિ પસાર કરી.

રાજાના મૃત્યુની શક્યતાએ રાણી યશોમતી પોતાનો દેહ છોડવા તત્પર થયાં છે એ સમાચાર લઈને બીજા દિવસે એક વેલા નામની દાસી હર્ષને શોધતી આવે છે. બાણ આ આકુલ-વ્યાકુળ દાસીના વર્ણનમાં ય પર્યાવરણને સાંકળે છે. બાણ આ વર્ણનમાં ક્વણિતતુલાકોટી નામના નૂપુર, શીંજાન રશના, તરંગિત ઉત્તરીયાંશુક અને ધમ્મિલ કેશરચનાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

अन्यस्मिन् अहनिजजज मुखमरुत्तरङ्गितामुत्तरीयांशुकपटीं स्फुरन्तीं फणिनीव निर्मोकमञ्जरीमाकर्षन्तीं, नम्रांसस्रंसिनानिलविलेलेन नीलतमेन तमालपल्लवचीरचीवरणव शाकोचितेन धम्मिलरचनारहितेन शिरोरुहसञ्चयेन चञ्चता प्रावृतकुचा, कुचताडनपीडया समुच्छ्रूनाताम्रश्यामतलं मुहुर्मुहुत्युष्णाश्रुप्रमार्जनप्रदग्धमिव करकिशल्यं धुनाना, चक्षुनिर्झरे शीर्यति स्त्रपयन्तीव शोकाग्निप्रवेशाय स्वकपोलतल- प्रतिबिम्बितमासन्नलोकं, लोललोचनप्रवृत्तैस्तरलैस्तरकांशुभिः श्यामायमानमात्मदुःखेन दिवसमपि दहन्तीव 'क कुमारः, क कुमारः' इति प्रतिपुरुषं पृच्छन्ती वेलेति नाम्ना यशोमत्याः प्रतीहार्याजगाम । विषण्णलोकलोचनप्रत्युद्गता चोपसृत्य कुट्टिमन्यस्तहस्तयुगला गलन्तीभिः सिञ्चतीव शुष्यन्तं दशनदीर्घितिधाराभिराधूसरमधरमधोमुखी विज्ञापितवती- 'देव, परित्रायस्व परित्रायस्व । जीवत्येव भर्तारि किमप्यध्यवसितं देव्या' इति ।

બીજા દિવસે પપ.. મુખની હવાથી ઉડતા પોતાના ઉતરી અને એવી રીતે સમિતિ રહી હતી કે જેવી રીતે સર્પાણી પોતાની કાંચળીને સંભાળતી હોય, નમેલા ખભા ઉપરથી ખસી ગયેલા, હવાથી ચંચળ અને ગાઢ નીલ રંગના તમાલ વૃક્ષોના પાંદડાઓના બનેલ હોય તેવું, રંગીન રચનાથી રહિત, શોકને યોગ્ય ચીવર ધારણ કર્યું હતું. શોક ના કારણે ધમ્મિલ કેશરચના ન કરેલા અસંચત, ચંચળ કેશપાશ તેના સ્તનને ઢાંકી રહ્યા હતા. તે તેના હાથને હલાવી રહી હતી જેની હથેળી છાતી કૂટવાની પીડાથી ફૂલી ગયા હતા અને લાલ તથા શ્યામ રંગના થઈ ગયા હતા જાણે કે વારેવારે અત્યંત ગરમ આંસુને લૂછવાથી સળગી ગયા હોય. શોકાગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા માટે પોતાના કપોલ પર પ્રતિબિમ્બિત થઈ રહેલા નજીકના લોકોને જાણે કે પોતાના વહેતા આંસુઓની ધારામાં સ્નાન કરાવી રહી હતી. ચંચળ આંખોના તારામાંથી નીકળતાં કિરણોથી શ્યામ વર્ણના દિવસને પણ જાણે કે પોતાના દુઃખથી દઝાડી રહી હતી. ‘કુમાર ક્યાં છે? કુમાર ક્યાં છે?’, એમ દરેકને પૂછી રહી હતી. વિષાદમાં ડૂબેલા લોકોની આંખો તેની ઉપર રહેલી હતી. નજીક આવીને તે બે હાથે પ્રણામ કરીને, જાણે કે પોતાના દાંતની કિરણધારાથી સુકાઈ ગયેલા હોઠોને ભીના કરતી, મુખ નીચું કરીને બોલી ‘દેવ, બચાવો, બચાવો. પતિના જીવતાં જ દેવી કાંઈક કરવા જઈ રહ્યા છે’.

બાણ આપણને અહીં પ્રભાકરવર્ધનના રાજગૃહના અંતઃપુરનું દર્શન કરાવે છે, જેમાં જાતિગુચ્છ, ભવનદાડિમલતા, રક્ત અશોક, બકુલવૃક્ષ, પ્રિયંગુલતિકા વાવવામાં આવ્યા છે અને રાજભવનના દરવાજે સહકાર વૃક્ષ એટલે કે આમ્રવૃક્ષ વાવેલ છે. ગૃહમાં રહેલા પિંજરમાં સારિકા છે, રાજભવનમાં સારિકા સિવાય મયુર, હંસયુગલ, ચક્રવાકયુગલ, ભવનહંસી જેવા વિવિધ પક્ષીઓ રહેલાં છે અને ગૃહહરિણો પણ અહીં વસે છે. મહારાણી યશોમતીનો તે દરેક માટેનો પ્રેમ આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ. અને આ દ્વારા પર્યાવરણનાં તત્ત્વો સાથે મનુષ્યના સંબંધને બાણ રજૂ કરે છે.

તતસ્તદપરમાકર્ણ્ય ચ્યુત ઇવ સત્ત્વેન, દ્રુત ઇવ દુઃખેન, આચાન્ત ઇવ ચિન્તયા, તુલિત ઇવ તાપેન, અઙ્કીકૃત ઇવાતઙ્કેનાપ્રતિપત્તિરાસીત્ । આસીચ્વાસ્ય ચેતસિ - 'પ્રતિપન્નસંજ્ઞસ્ય બહુશોઽપિ હૃદયે દુઃખાભિષ્ઙ્ગો નિપતન્નઇમનીવ લોહપ્રહારઃ કઠિને હુત્ત્વમુત્થાપયતિ ન તુ ભસ્મસાત્કરોતિ મે નિરનુક્રોશસ્ય કાયમ્' ઇતિ । ઉત્થાય ચ ત્વરમાણોઽન્તઃપુરમગાત્ । તત્ર ચ મર્તુમુદ્યતાનાં રાજમહિષીણામશૃણોદૂરાદેવ 'તાત ચૂત, ચિન્તયાત્માનં પ્રવસતિ તે જનની । વત્સ જાતીગુચ્છ, ગચ્છામ્યાપૃચ્છસ્વ મામ્ । મયા વિનાદ્યાનાથા ભવસિ ભગિનિ ભવનદાડિમલતે । રક્તશોક, મર્ષણીયાઃ પાદપ્રહારાઃ કર્ણપૂરપલ્લવભઙ્ગાપરાધાશ્ચ । પુત્રક અન્તઃપુરબાલબકુલક વારુણીગણ્ડુષ્પ્રહણદુર્લલિત, દૃષ્ટોઽસિ । વત્સે પ્રિયઙ્કલતિકે, ગાઢમાલિઙ્ગ માં દુર્લભા ભવામિ તે । ભદ્ર ભવનદ્વારસહકારક, દાતવ્યો નિવાપતોયાઙ્ગલિરપત્યમસિ । શ્રતઃ પઙ્ગરશુક, યથા ન વિસ્મરસિ મામ્, કિં વ્યાહરસિ દૂરીભૂતાસ્મિ તેા શારિકે, સ્વપ્ને નઃ સમાગમઃ પુનર્ભૂયાત્ । માતઃ, માર્ગલનં કસ્ય સમર્પયામિ ગૃહમયૂરકમ્ । અમ્બ, સુતવલ્લાલનીયમિદં હંસમિથુનં મન્દપુણ્યયા મયા ન સમ્ભાવિતોઽસ્ય ચક્રવાકયુગલસ્ય વિવાહોત્સવઃ । માતૃવત્સલે, નિવર્તસ્વ ગૃહહરિણિકે । સમુપનય સૌવિદલ્લ વલ્લભવલ્લકીં પરિષ્વજે તાવદેનામ્ । ચન્દ્રસેને,

સુદૃષ્ટઃ ક્રિયતામયં જનઃ । બિન્દુમતિ, ઇયં તેઽન્ત્યા વન્દના । ચેટિ, મુચ્ચ ચરણૌ । આર્યે કાત્યાયનિકે, કિં રોદિષિ નીતાસ્મિ દૈવેન । તાત કચ્છુકિન્, કિં મામલક્ષણાં પ્રદક્ષિણીકરોષિ । ધાત્રેયિ, ધારયાત્માનં કિં પાદયોઃ પતસિ । ભગિનિ, ગૃહાણ મામપશ્ચિમાં કળ્પે । કળ્પં ન દૃષ્ટા પ્રિયસખી મલયવતી । કુરૂઙ્ગવતિ, અયમામન્ત્રણાઙ્ગલિઃ । સાનુમતિ, અયમન્ત્યઃ પ્રણામઃ । કુવલયવતિ, ઇષ તેઽવસાનપરિષ્વઙ્ગઃ । સખ્યઃ, ક્ષન્તવ્યાઃ પ્રણયકલહાઃ' ઇત્યેવંપ્રાયાનાલાપાન્ !

શોકના આ અન્ય કારણને જાણીને કુમાર હર્ષ કિંકર્તવ્યમૂઢ થઈ ગયા, જાણે સત્વથી ચ્યૂત, દુઃખથી દૂત, ચિંતાથી પીડિત, તાપથી લઘુભૂત અને આતંકથી આકાંત થઈ ગયા. તેને મનમાં થયું કે કઠોર પથ્થર પર જેવી રીતે લોખંડનો પ્રહાર અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી દે છે, તેવી જ રીતે પ્રજ્ઞાવાન મારા કઠિન હૃદય પર અનેક પ્રકારના દુઃખોનો આઘાત અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી દે છે, પરંતુ મારા નિષ્કર શરીરને સળગાવીને રાખ કરી દેતો નથી. તે ઝડપથી ઊઠીને અંતઃપુરમાં પહોંચ્યા અને ત્યાં દૂરથી જ મરણોદ્યત રાજરાણીની વાતો સાંભળી. 'ભાઈ આમ્રવૃક્ષ, તું પોતાની સંભાળ રાખજે, તારી માતા પ્રવાસે જાય છે. વત્સ જાતીગુચ્છ, જાઉં છું વિદાય આપ. બહેન દાડિમલતા, મારા વિના તું આજે અનાથ થઈ રહી છે. રક્ત અશોક! જે મારા ચરણપ્રહાર છે અને કર્ણનું આભૂષણ બનનાર તમારા જે પલ્લવો તોડ્યા છે તે અપરાધોને માફ કરજે. હે પ્રિય પુત્ર અંતઃપુરના નાનકડા બકુલ! મદિરાના ગંડુશ લેવાથી દુર્લલિત આ તારા અંતિમ દર્શન. વત્સ પ્રિયંગુલતા, મને ગાઢ આલિંગન આપ, હું હવે પછી નહીં મળું. હે ભવનદ્વારના સહકારવૃક્ષ, મેં તને મારા સંતાનરૂપ ગણ્યું છે, મને જલાંજલિ આપજે. ભાઈ પાંજરામાં રહેલા શુક, મને ભૂલતો નહીં. શું કહે છે? હું દૂર જઈ રહી છું. સારિકા! સ્વપ્નમાં આપણું મિલન ફરીથી થાવ. હાલમાં રસ્તો રોકતા આ ગૃહમયુરને હું કોને સોંપીને જાઉં? હે મા! પુત્ર સમાન પ્રિય હંસનું આ જોડું તમે પાળજો. કમભાગી હું ચક્રવાકયુગલના લગ્ન ન ગોઠવી શકી. ઓ માતૃવત્સલા ગૃહહરિણી! તું પાછી જા. હે કંચુકી! મારી પ્રિય વીણા લાવો, ત્યાં સુધી હું આને આલિંગન કરી લઉં. ચંદ્રસેના, આ લોકોને મન ભરીને જોઈ લે. બિંદુમતી, આ તને અંતિમ પ્રણામ. ચેટી, મારા પગ છોડી દે. આર્યા કાત્યાયનિકા, શા માટે રડે છે? દૈવ મને લઈ જઈ રહ્યું છે. ભાઈ કંચુકી, મને અભાગણીને શા માટે ઘેરી રહ્યા છો? ધાત્રેયી! તું તારી જાતને સંભાળ. શા માટે મારા પગમાં પડે છે? બહેન ફરી પાછી ન આવનાર મારા ગળે વળગી જા. અરે પ્રિય સખી મલયવતી કેમ દેખાતી નથી? કુરૂંગવતી, આ પ્રસ્થાનના નમસ્કાર છે. સાનુમતિ, આ અંતિમ પ્રણામ! કુવલયવતી, આ અંતિમ આલિંગન છે. સખીઓ, પ્રેમકલહને ક્ષમા કરજો.'- આમ તે પ્રલાપ કરતી હતી.

મહારાણી યશોમતી પોતાના પતિ પ્રભાકરવર્ધનના મૃત્યુની પહેલાં સતી થવા માટે તૈયાર થાય છે અને જ્યારે તે પોતાના ભવનમાંથી સતી થવા માટે બહાર નીકળી રહી છે ત્યારે તે પોતાની સખીઓને તો અંતિમ વિદાયના શબ્દો કહે જ છે, પરંતુ સાથે સાથે ભવનમાં વસતા પશુઓ, પક્ષીઓની પણ વિદાય લે છે. આ તેનો તે દરેક માટેનો પ્રેમ

દર્શાવે છે. સામાન્ય મનુષ્ય તો તત્કાલીન સમાજમાં પ્રકૃતિની વચ્ચે જ વસતો હતો અને પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલો હતો. પરંતુ વિશાળ રાજ્યભવનોમાં પણ પ્રકૃતિના તત્ત્વો માટેની આ લાગણી આપણે અહીં જોઈ શકીએ છીએ.

.....ચિત્રપુત્રિકા અપ્યામન્ત્રયમાણામ્, ગૃહપતન્ત્રિણામપ્યજ્જલિં પુરસ્તાદુપરચયન્તીમ્,
પશૂનપ્યાપૃચ્છ્યમાનામ્, ભવનપાદપાનપિ પરિષ્વજમાનાં માતરં દદર્શ ।

.....ચિત્રમાં રહેલી પૂતળીઓની પણ વિદાય લેતી, ભવનના પક્ષીઓને પણ હાથ જોડતી પશુઓની પણ વિદાય લેતી ભવનના વૃક્ષોને પણ આવજો કહેતી માતાને (હર્ષે) જોઈ.

બાણ લખે છે કે, રાજા પ્રભાકરવર્ધનના મૃત્યુ પછી તેમની શવશિબિકાને કાળું ચામર બાંધીને તૈયાર કરવામાં આવી. અને સરસ્વતી નદીના કિનારે ચિતા પર મૂકી દાહકર્મ કરવામાં આવ્યું. અહીં, અંતિમક્રિયાના સંદર્ભમાં પણ આપણે પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો અને પર્યાવરણની ખેવના જોઈ શકીએ છીએ.

કૂકડાઓ, ગૃહમયૂરો, હંસ, ધી-તેલ, દીપકો, ચંદ્ર, ચાંદની, ધુમાડો, સૂર્ય, સૂર્યનાં લાલ કિરણો, આકાશ, રાજહંસો, સરસ્વતી નદી, જળ, જંગલી હાથીઓ, દર્પશાત હાથી, રાજઅથ દરેક તત્ત્વનો બાણ યથાર્થ ઉપયોગ પોતાનાં વર્ણનોમાં કરે છે, અને તેથી તેનાં વર્ણનો દીર્ઘ હોવા છતાં એક અદ્ભુત ચિત્ર આપણી સમક્ષ રજૂ કરી દે છે.

તત: શુચેવ મુક્તક્રાન્તમારત્સુ કૃકવાકુકુલેષુ, ગૃહગિરિતરુશિખરેભ્ય: પાતયત્સ્વાત્માનં
મન્દિરમયૂરેષુ પરિત્યક્તિવાસેષુ ચ વનાય પ્રસ્થિતેષુ પત્રરથેષુ, સદ્યસ્તનૂભૂતે તામ્યતિ તમસિ,
મન્દીભૂતાત્મસ્નેહેષ્વ- ભાવમભિલપત્સુ પ્રદીપેષુ, સ્ફુરદરુણકિરણવલ્કલપ્રાવૃતવપુષિ
પ્રવ્રજ્યામિવ પ્રતિપત્રે નભસિ, પ્રભાતસમયેન સમુત્તીર્યમાણાસુ પાર્થિવાસ્થિશકલકલાસ્વિવ
કલવિઙ્કલ્કન્ધરાધૂસરાસુ તારકાસુ, ભૂમૃદ્ધાતુગર્ભકુમ્ભધારિષુ વિવિધસર:સરિત્તીર્થાભિમુખેષુ
પ્રસ્થિતેષુ વનકરિકુલેષુ, શાવશુચિસિન્ધુપટલપાણ્ડુરે પિણ્ડ ઇવાપરપયોનિધિ- પુલિનપરિસરે
પાત્યમાને શશિનિ, ક્રમેણ નૃપચિતાનલધૂમવિસરધૂસરીકૃતતેજસીવ નરપતિશોકપાવકદાહકિણ
કલઙ્કલાલીકૃતચેતસીવ પ્રોષિતસમસ્તાન્ત:પુરપુરંધ્રિમુખચન્દ્રવૃન્દોદ્વેગવિદ્રાણવપુષીવ
પ્રથમાસ્તમિતરોહિણી રણરણકવિમનસીવ ચાસ્તમુપગતે રજનિકરે, રાજતીવ દેવે દિવમારૂઢે
સવિતરિ, પરિવૃત્તે રાજ્ય ઇવ રજની- પ્રબન્ધે, પ્રબુદ્ધરાજહંસમણ્ડલપ્રબોધ્યમાન: પઙ્કજાકર ઇવ
ચચાલ ચોપસ્નાનાય દેવો હર્ષ: । તતશ્ચ નૂપુરવ- વિરામમૂકમન્દમન્દિરહંસેષુ,
શોકાકુલકતિપયકચ્ચુકિમાતાવશેષેષુ શુદ્ધાન્તેષુ, પતિતયૂથપ ઇવ વનગજયૂથે કક્ષ્યાન્તરર્વાર્તિનિ
પિતૃપરિજને, વિષાદિન્દ્યુપરિરુદ્ધિષાદિનિ ચ સ્તમ્ભનિષ્ણ્ણે નિષ્પન્દમન્દે રાજકુન્જરે,
મન્દુરાપાલકાક્રન્દકથિતે ચાજિરભાજિ રાજવાજિનિ, વિશ્રાન્તજયશબ્દકલકલે ચ શૂન્યે ચ
મહાસ્થાનમણ્ડપે દહ્યમાનદૃષ્ટિર્નિર્જગામ રાજકુલાત્ । અગાચ્ચ સરસ્વતીતીરં તસ્યાં સ્નાત્વા પિત્રે
દદાવુદકમ્ । અપસ્નાતશ્ચાનિષ્પીડિતમૌલિરેવ પરિધાયોદ્ગમનીયદુકૂલવાસસી નિશ્વાસપરો

નિરાતપત્રો નિરુત્સારણઃ સમુપનીતેઽપિ સસૌ ચરણાભ્યામેવ નાસાગ્રાસક્તેન રક્તામરસતામેણ
 ચક્ષુષા હૃદયાવશેષસ્યાપિ પિતુર્દાહ- શક્ક્યા શોકાગ્નિમિવ ઉદ્ધિરન્નતામ્બૂલસ્યાપિ
 સુચિરપ્રક્ષાલિતસ્ય કલ્પતરુકિસલયસ્યેવ સ્વભાવપાટલસ્યા- ધરપલ્લવસ્ય પ્રભયા
 માંસરુધિરકવલનિવ હૃદયાભિઘાતાદુદ્ધમત્તુષ્ણનિશ્વાસમોક્ષૈર્ભવનમાજગામ ।

તે પછી જાણે કે શોકથી કુકડા ગળું ફાડીને અવાજ કરવા લાગ્યા. ભવનના મયૂરગૃહના કૃત્રિમ પર્વતોના વૃક્ષો આપમેળે પડવા લાગ્યા. હંસો પોતપોતાનું સ્થાન છોડીને વન તરફ પ્રસ્થાન કરવા લાગ્યા. પોતાના સ્નેહ (ધી અથવા તેલ) ઓછો થવાના કારણે દીવાઓ તરત જ કૃષ્ણ થઈને જાણે દુઃખી થવા લાગ્યા, જાણે પોતાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. સૂર્યનાં લાલ કિરણોનું વલ્કલ ઓઢીને જાણે આકાશે સંન્યાસ લઈ લીધો. પ્રભાત સમયે બુલબુલની ડોક સમાન ધૂસર વર્ણવાળા તારાઓ સમ્રાટના અસ્થિઓના ટુકડાની જેમ ઉતરવા લાગ્યા. રાજાના અસ્થિશેષ (અસ્થિકૂલ)થી યુક્ત કળશને લઈને વિવિધ સરોવરો, નદીઓ અને તળાવો તરફ હાથીઓ ચાલવા લાગ્યા. પ્રેતાત્મા માટે પવિત્ર ભાતના શ્વેતપિંડ સમાન ચંદ્રમાને પશ્ચિમ સમુદ્ર તટ પરની રેતીમાં ઉતારી દેવામાં આવ્યો. ક્રમાનુસાર ચંદ્રનું તેજ જાણે કે રાજાની ચિતાના ધુમાડાના ગોટાઓના ફેલાવાથી મંદ પડી ગયું, અથવા જાણે કે રાજાના શોકથી સળગતા અગ્નિના કારણે તેના ચિત્તકલંકના રૂપમાં કાળું પડી ગયું, અથવા સ્વર્ગમાં ગયેલી અંતઃપુરની સમસ્ત પુરનારીઓના મુખચંદ્રના ઉદ્વેગનાં કારણે જાણે કે તે ભાગવા લાગ્યો, અથવા જાણે કે પહેલા અસ્ત થયેલ રોહિણીની ઉત્કંઠાના કારણે તે ઉદાસ થઈ ગયો. આ પ્રમાણે ચંદ્ર ડૂબી ગયો અને સૂર્ય આકાશમાં ઉદિત થયો એમ રાજ્યમાં રાતનો સમય બદલાઈ ગયો. પહેલા જાગેલા રાજહંસોએ જગાડેલા સરોવર સમાન દેવ હર્ષ સ્નાન માટે નીકળી પડ્યા ત્યારે અંતઃપુરોમાં રમણીઓનાં નુપૂરનો રવ શાંત થઈ જવાના કારણે ભવનના હંસ મૂક અને મંદ થઈ ગયા. માત્ર ત્યાં શોકથી વ્યાકુળ કેટલાક કંચુકી બચેલા રહ્યા. કક્ષાઓમાં રહેનારા પિતાના પરિજનો, જેમનો કોઈ નેતા ન રહ્યો હોય તેવા જંગલી હાથીઓ સમાન દેખાવા લાગ્યા. રાજાનો પોતાનો હાથી તેનાં બંધનસ્તંભમાં રહીને વિષાદમાં ડૂબેલો અને નિષ્પંદ થઈને પડ્યો હતો અને તેનો મહાવત રડી રહ્યો હતો. અશ્વપાલના આર્તનાદથી વ્યથિત થઈને રાજાનો અંગત અશ્વ આંગણામાં પડ્યો રહ્યો હતો. સમગ્ર મહાસન મંડપ જયજયકારના અવાજથી શૂન્ય અને સૂનુ સૂનુ થઈ રહ્યું હતું. દેવ હર્ષ તેની પર દ્રષ્ટિપાત કરતા કરતા નીકળ્યા અને સરસ્વતીના તીર પર પહોંચ્યા. તે નદીમાં સ્નાન કરીને પિતાને જળ અર્પણ કર્યું. પ્રેતકાર્ય માટે સ્નાન કરીને મસ્તક પરના પાણીને લૂછ્યા વિના ઉચ્ચવળ દુકૂલ વસ્ત્ર ધારણ કર્યું. વારંવાર દીર્ઘ શ્વાસ લેતા રહ્યા. છત્ર વિના અને લોકોને દૂર કરનાર સેવકો વિના જ તે લાવવામાં આવેલા ઘોડા પર સવાર થવાને બદલે પગપાળા જ પોતાના ભવન સુધી આવ્યા.. તેમની કમળ સમાન લાલ આંખો નાસાગ્ર પર ટકેલી હતી, જાણે કે હૃદયના રૂપમાં બચેલા પિતાના દાઝી જવાની શંકાથી તે પોતાના શોકાગ્નિને બહાર કાઢતા હતા. તેમનો અધરપલ્લવ તાંબુલરહિત હોવા છતાં પણ અત્યંત સ્વચ્છ અને કલ્પવૃક્ષના પલ્લવ સમાન કોમળ અને કુદરતી રીતે જ લાલ હતો. અધરપલ્લવના પ્રભાવના રૂપમાં જાણે કે તેમના હૃદય પર પડેલા

શોક રૂપી વજના આઘાતથી ઉષ્ણ નિશ્વાસને છોડતા, માંસ અને રુધિરના ગ્રાસનું જાણે કે વમન કરી રહ્યા હતા.

બાણને ઉપમાઓ આપવા માટે આસપાસની પ્રકૃતિ અને પર્યાવરણમાંથી જ પદાર્થો મળી રહે છે. જેથી આપણે પણ તેની સાથે તાદાત્મ્ય સાધી શકીએ છીએ.

13.3 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

1. બાણના ગદ્ય વિશે નોંધ લખો.

2. બાણપ્રશસ્તિ અને તેની યથાર્થતા વિશે નોંધ લખો.

3. હર્ષચરિતના પંચમ ઉચ્છવાસ સંદર્ભે બાણભટ્ટ અને પર્યાવરણ વિશે સવિસ્તર નોંધ લખો.

4. હર્ષચરિતના પંચમ ઉચ્છવાસમાં બાણે આપેલ પ્રકૃતિ વર્ણન વિશે નોંધ લખો.

5. પ્રભાકરવર્ધનની મરણોત્તર અવસ્થાના વર્ણનમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની યથાર્થતા.

6. હર્ષની શોકાકુલ, મરણોન્મુખ માતા દ્વારા વ્યક્ત થતી પ્રકૃતિની ખેવના.

7. માતા અને પિતાનાં મૃત્યુ પછી હર્ષની શોકાકુલ પરિસ્થિતિના ચિત્રણમાં પ્રકૃતિ.

13.4 સંદર્ભ ગ્રંથો

1. Co, E. B. & Thomas, F. W. (1897), The HARSA-CARITA of BANA, Royal Asiatic Society, London.
2. પાઠક, જગન્નાથ (૧૯૪૬), મહાકવિ બાણભટ્ટ વિરચિતં હર્ષચરિતમ્, ચૌખમ્બા વિદ્યાભાવન, વારાણસી
3. ઠાકુર, રવીન્દ્રનાથ અનુ. દેસાઈ, મ. હ., પરીખ, ન. દા. (૧૯૭૬) (ચતુર્થ આવૃત્તિ, પુનમુદ્રણ), પ્રાચીન કવિતા, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ
4. પંડ્યા, શાંતિકુમાર અને દેસાઈ નયના (૨૦૦૭, બીજી આવૃત્તિ), હર્ષચરિતમ્ (ઉચ્છવાસ- ૧,૨), પાર્થ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ
5. Kane P. V. (1973, First edition, Reprint), The Harshacarita of Banabhatta, Motilal Nanarasidass, Delhi
7. ગાંગુલ, વી. ડી. (૧૯૬૯), હર્ષ, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ, ઈંડિયા, નવી દિલ્હી
8. બેટાઈ, રમેશભાઈ (૧૯૭૧), શ્રી હર્ષવર્ધન એક આલોચનાત્મક અધ્યયન, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સંશોધન શ્રેણી પુસ્તક-૨, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ.
9. પાઠક, જગન્નાથ (૧૯૮૮), હર્ષચરિતમ્, ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી.
10. અગ્રવાલ, વાસુદેવશરણ અનુ. પટેલ, ભોળાભાઈ (૧૯૮૮), હર્ષચરિત: એક સાંસ્કૃતિક અધ્યયન, પાર્થ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ
11. દ્વિવેદી, હજારીપ્રસાદ (૨૦૧૯), બાણભટ્ટ કી આત્મકથા, રાજકમલ પ્રકાશન, ન્યૂ દિલ્હી

13.5 યાવીરૂપ શબ્દો

હર્ષચરિત, હર્ષવર્ધન, બાણ, બાણભટ્ટ, પર્યાવરણ, પ્રકૃતિ, હર્ષચરિત

લેખક : ડૉ. સ્વાતિ શાહ, આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
એલ. આર. વણિયા આર્ટ્સ એન્ડ પી. આર. મહેતા કોમર્સ કોલેજ,
ભાવનગર.

એકમ : 14 કાદમ્બરી: મહાશ્વેતાવૃત્તાંત

રૂપરેખા

- 14.0 ઉદ્દેશ
- 14.1 પ્રસ્તાવના
- 14.2 કાદમ્બરી સંદર્ભે બાણભટ્ટ અને પર્યાવરણ
- 14.3 કાદમ્બરી: મહાશ્વેતાવૃત્તાંત અને પર્યાવરણ
- 14.4 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 14.5 સંદર્ભ ગ્રંથો
- 14.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

14.0 ઉદ્દેશ

આ એકમના અધ્યયનથી વિદ્યાર્થીમિત્રો

- સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પર્યાવરણ વિષયક વિચારણા સમજશે
- બાણભટ્ટની કૃતિમાં વ્યક્ત થતા પ્રકૃતિના અદ્ભુત સૌંદર્યને માણશે.
- સંસ્કૃત સાહિત્યના વાચન વિશે અભિમુખ થશે.
- સંસ્કૃત, સંસ્કૃતિ અને પર્યાવરણનો સંદર્ભ જાણશે.
- ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં પર્યાવરણનાં ખ્યાલ વિશે સમજ કેળવશે.

14.1 પ્રસ્તાવના

ऋગ્વેદના પ્રથમ મંડળના ૮૧મા સૂક્તમાં આપણે સમગ્ર પ્રકૃતિનાં માધુર્ય માટેની પ્રાર્થના આ પ્રમાણે જોઈએ છીએ.

મધુ વાતા ઋહતાયતે મધું ક્ષરન્તિ સિન્ધવઃ । માધ્વીર્નઃ સન્વોષધીઃ ॥

મધુ નક્તમ્તોષસો મધુમત્યાર્થિવં રજઃ । મધુ દ્યૌરસ્તુ નઃ પિતા ॥

મધુમાન્નો વનસ્પતિર્મધુમાન્ અસ્તુ સૂર્યઃ । માધ્વીર્ગાવો ભવન્તુ નઃ ॥

ऋतुओ मधु वरसावे, नदीओ मधु वडावे, औषधि मधुमान हो. रात्रि मधुर हो, उषाकाण पक्ष मधुर रहे; पृथ्वीनी आ रज मधुर हो; आपशुं पालन करनार द्युलोक माधुर्यधी भरपूर हो. आपशी वनस्पति मधुयुक्त हो, सूर्य माधुर्यमय हो, आपशी गायो मधुर दूध आपे.

अने प्रकृतिना आ मधुमय स्वरूपनुं दर्शन आपशे मडाकवि बाणनी कृति कादम्बरीमां करी शकीअे छीअे.

14.2 कादम्बरी संदर्भे बाणभट्ट अने पर्यावरण

बाणभट्ट कृत कादम्बरीना आ मडाश्वेतावृत्तान्तमां आपशे जेठ शकीअे छीअे के, बाण प्रकृति प्रत्ये अद्भुत प्रेम धरावे छे. अहीं आपशे प्रकृतिनी विविध रंगछटाओ, प्रकृतिना मधुर अने मूढ संगीत, प्रकृतिनी सुंदरतानी साथे ज तेनी लव्यताने बाण कादम्बरीमां आपशी समक्ष मूकी आपे छे.

ते जेवां सुंदर कोमल यित्रो सर्जे छे तेवां ज अद्भुत लयानक यित्रो पक्ष प्रकृतिनां रंगोधी तैयार करे छे.

बाणनी आ विशेषताने प्रमाशतां प्रद्युम्न पांडेय कहे छे के, 'जहाँ तक बाण के प्रकृति-चित्रण का प्रश्न है, उसमें उन्होंने विलक्षण मार्ग अपनाया है। प्रायः ऐसा देखा जाता है कि कवि-परम्परा या तो प्रकृति के इन दृश्यों को साकार रूप देने के लिये कवि ने उपमा, उत्प्रेक्षादि अलंकारों का सहारा लिया है। विन्ध्याटवी के भयावह दृश्य का एक नमूना देखिये—

'नखमुखलग्नेभ कुम्भमुत्तफललुब्धैः शबरसेनापतिभिः अभिहन्यमानकेशरिशता, प्रेताधिपनगरीव सदा सन्निहितमृत्युभीषणा महिषाधिष्ठिता च, समरोद्यतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुखा विमुक्तसिंहनादा च' इत्यादि ।

साथ ही जाबालि-आश्रम के शान्त मनोरम वायुमण्डल का भी परिचय प्राप्त कीजिये । देखिये, किस प्रकार आश्रम के अन्धे तापसों को वहाँ के वानर छडी पकड़ा कर ले जाते हैं— 'परिचितशाखामृगकरा- कृष्टयष्टिनिष्कास्यमानप्रवेश्यमानजरदन्धतासम्' । अच्छोद सरोवर का वर्णन तो कवि की निरीक्षण शक्ति का विलक्षण निदर्शन है। सरोवर के तट पर उगने वाले कदम्ब वृक्षों से कूरने वाले बन्दरों का बड़ा ही स्वाभाविक चित्रण हुआ है— 'तटकदम्बशाखाधिरूढ हरिकृतजलप्रपातक्रीडम्' । सच पूछा जाय तो बाण की कादम्बरी सचमुच एक प्रकार की चित्रशाला है, जिसमें विभिन्न चित्रों की प्रदर्शनी लगी है। वर्णन की विविधता दर्शनीय है। कहीं विन्ध्याटवी का भीषण कलरव और शबरसैन्य का कोलाहल है तो कहीं आश्रम और उनमें रहने वाले मुनियों के पावन मङ्गल उपदेश हैं। इसमें केवल एक जन्म की कथा नहीं वरन् तीन जन्मों की कथा अनुस्यूत है और इसमें प्रदर्शित अनुराग का स्वरूप केवल लौकिक नहीं वरन् अलौकिक है, जो मानव-जीवन का परम आनन्दमय रूप है।'

કાદમ્બરીના પ્રારંભિક ચિત્રનું ઉદાહરણ આપી પ્રકૃતિના વર્ણનની બાણની વિશેષતા સંદર્ભે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર નોંધે છે કે, ‘હજી ભગવાન મરીચિમાલિ બહુ ઊંચે ચડ્યા નથી. નવા કમળના સંપુટને ફોડીને તેમાંથી નીકળતી કૂણી પાંદડીઓની સહેજ પીલેલી લાલ કાંતિ જેવી દેખાય તેવો જ સૂર્યનો વર્ણ દેખાય છે.’

આમ વર્ણન શરૂ થાય છે. આ વર્ણનનો બીજો કોઈ ઉદ્દેશ નથી. કેવળ શ્રોતાઓના નયનમાં એક કોમળ રંગ આંજી દેવો અને તેમના સર્વાંગે એક સ્નિગ્ધસુગંધ ફેલાવી દેવી.’

અને ટાગોરને લાગે છે કે, ‘આ વર્ણનો શ્રોતાનાં હૃદયને આવરી લે છે’.

14.3 કાદમ્બરી: મહાશ્વેતાવૃત્તાન્ત અને પર્યાવરણ

મહાશ્વેતાવૃત્તાન્તના પ્રારંભે આપણે અચ્છોદ સરોવરનું ભવ્ય અને અદ્ભુત વર્ણન જોઈએ છીએ. આ સરોવરને જોતાં જ ચંદ્રાપીડનો થાક ઊતરી જાય છે અને તેને લાગે છે કે, તેનું કિન્નરયુગલને અનુસરવું ભલે તેમણે પ્રાપ્ત કરવામાં નિષ્ફળ ગયું, પણ અચ્છોદ સરોવરને જોઈને એ અનુસરણ સફળ થયું છે.

आलोकमात्रैणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत् । अहो निष्फलमपि मे तरगमुखमिथुनानुसरणमेतदा- लोकयतः सरः सफलतामुपगतम् । भे आंभोने જોવાલાયક વસ્તુને જોવાનું સંપૂર્ણ અને આખરી ફળ પ્રાપ્ત થયું. अद्य परिसमाप्तम् इक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम् ।

અદ્ભુત પ્રાકૃતિક દ્રશ્યને જોયા પછીની અનુભૂતિ આ વાક્યમાં સર્વથા યથાયોગ્ય રીતે ઝીલાઈ છે.

आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः । दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः । वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा । प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजननानां परिसमाप्तिः । विलोकिता दर्शनीयानामवसानभूमिः । इदम् उत्पाद्य सरःसलिलम् अमृतरसम् उत्पादयता वेधसा पुनरुक्तामिव नीता स्वसृष्टिः । इदमपि खलु अमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थम् ।

રમણીય વસ્તુઓની ખરેખર હદ જોઈ. આહ્લાદકતાની સીમારેખા નિહાળી. મનોહર પદાર્થોની અવધિ જોઈ. આનંદજનક વિષયોની પરિપૂર્ણતા પ્રત્યક્ષ કરી. દર્શનીય વસ્તુઓનો છેડો જોયો. આ સરોવરના જળને ઉત્પન્ન કર્યા પછી અમૃતરસને ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માએ જાણે કે પોતાના જ સર્જનનું પુનરાવર્તન કર્યું છે. ખરેખર આ પણ અમૃતની જેમ સર્વ ઈન્દ્રિયોને આનંદ આપવા માટે સમર્થ છે.

આ દ્રશ્ય અત્યંત નિર્મળ હોવાથી આંખોને આનંદ આપે છે. અતિવિમલતયા ચક્ષુષઃ પ્રીતિમુપજનયતિ । શીતળતાના કારણે સ્પર્શનું સુખ આપે છે. શિશિરતયા સ્પર્શસુખમુપાહરતિ । કમળની સુગંધથી સુગંધિત હોવાથી નાસિકાને આનંદ આપે છે.

કમલસુગન્ધિતયા ઘ્રાણમાપ્યાયયતિ । હંસોના કલરવથી કાનને આનંદ આપે છે.
હંસમુખરતયા શ્રુતિમાનન્દયતિ ।

સ્વાદનાં કારણે જીભને આહ્લાદિત કરે છે. સ્વાદુતયા રસનામાહ્લાદયતિ ।

આમ, આ સરોવર પ્રત્યેક ઈન્દ્રિયનાં વિષયોને સંતર્પક કરનાર છે. સૌન્દર્યની આ પરિસીમા છે. ભગવાન શિવ પણ તેને જોવાની લાલસા ઘોડી શકતા નથી અને તેથી કેલાસ સિવાય અન્યત્ર જઈ શકતા નથી. નિયતં ચાસ્યૈવ દર્શનતૃષ્ણયા ન પરિત્યજતિ ભગવાન્કૈલાસનિવાસવ્યસનમુમાપતિઃ ।

બાણ પોતાના સૌંદર્યરસસાગરમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોનું સમાયોજન પૌરાણિક કથાઓ સાથે પણ કરે છે અને સાગરશયન કરતા વિષ્ણુ, અગસ્ત્યનું સમુદ્રપાન અને વિષ્ણુનું વરાહસ્વરૂપે પૃથ્વીનું ઉદાહરણ તે અહીં યાદ કરે છે.

અચાનક અચ્છોદ સરોવરની સામે આવી પહોંચેલો ચંદ્રાપીડ આ સરોવરના દક્ષિણ કિનારે અશ્વ પરથી નીચે ઊતર્યો એ દર્શાવવા બાણ એ કિનારાના પર્યાવરણ અને પ્રકૃતિને દર્શાવે છે.

આમ જ વિચારતો તે પથરના ટુકડાઓથી મોટે ભાગે કકરી રેતીવાળા, વિદ્યાધરોએ ઠાંડી સહિત ચૂંટેલી પોયણીઓથી પૂજાયેલાં રેતીથી બનાવેલાં સુંદર હિંમવાળા, સૂર્યને અરુન્ધતીએ આપેલ અર્ધજળમાંથી પડેલાં લાલ કમળોથી શોભિત, કિનારા પાસેની શિલા પર બેઠેલા જળમનુષ્યોથી સેવાતા તડકાવાળા, કેલાસ પાસે જ હોવાથી સ્નાન માટે આવેલી માતૃકાઓનાં પગલાંની હારથી અંકિત થયેલી છાપવાળા, વેરાયેલી ભસ્મ દ્વારા સ્નાન કર્યા પછી ગણસમૂહના ભસ્મલેપને સૂચવતા, સ્નાન કરવા માટે ઊતરેલ ગણપતિના ગંડસ્થળમાંથી ઝરતા મદની ધારથી ભીંજાયેલ, બહુ મોટાં પગલાંથી કલ્પી શકાતા કાત્યાયનીના તરસ્યા સિંહના ઊતરવાના માર્ગવાળા દક્ષિણ દિશાના કિનારે પહોંચીને ઘોડા પરથી નીચે ઊતર્યો.

इतिविचारयनएवतस्यशिलाशकलकर्कशवालुकाप्रायं,विद्याधरोद्धृतसनालकुमुदकलपार्चितानेक चारुसैकतलिङ्गम्,अरुन्धतीदत्तदिनकरार्ध्यपयःपर्यस्तरक्तमलशोभितम्,उपकूलशिलातलोपष्टि जलमानुष-निषेव्यमाणातपम्,अर्ध्यर्णतयाचकैलासस्य स्नानागतमातृमण्डलपदपंक्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्णभस्मसूचितमप्रोत्थितगणवृन्दोद्धूलनम्,अवगाहावतीर्णगणपतिगण्डस्थलगलित- मद्रप्रम्रवणसिक्तम्,अतिप्रमाणपादानुमीमानतृषितकात्यायनीसिंहावतारमार्ग दक्षिणं तीरम् आसाद्य तुरगात् अवततार ।

અહીં આપણે સરોવરના તટના સૌંદર્યને અનેક પૌરાણિક કથાઓના માધ્યમથી માણીએ છીએ.

અશ્વ પરથી નીચે ઊતર્યા પછી તેણે પોતાના અશ્વ ઈન્દ્રાયુધ પરથી સાજ ઉતાર્યો. ઘોડો જમીનો પર આળોટ્યો. તેને રાજાએ થોડા કોળિયા ખવડાવ્યા અને પછી સરોવરમાં ઈચ્છા પ્રમાણે નહાવા દીધો, પાણી પીવા દીધું અને ત્યારબાદ તેને બહાર કાઢી વૃક્ષના

ડાળી સાથે બાંધી તેની લગામ કાઢી લીધી. સોનાની સાંકળને પગમાં બાંધી અને પોતાની છરીથી ઘાસ વાઢી તે ઘોડાની સામે નાખી અને તે પછી પોતાનો થાક ઉતારવા અથવા આનંદ કરવા તે પાણીમાં ઊતર્યો. અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ચંદ્રાપીડ પોતાના અશ્વને કેટલી સરસ રીતે સાચવે છે.

अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् । क्षितितल्लुठितोत्थितं च गृहीतकतिपययवसग्रासं सरोऽवतार्य पीतसलिलमिच्छ्या स्नातं च उत्थाप्य अन्यतमस्य समीपवर्तिनतरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणे बद्ध्वा कृपाणिकावलूनान्क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित्सरस्तीरदूर्वाप्रवालकवलान्पुनरपि सलिलमवततार ।

પાણીમાં ઉતરેલો ચંદ્રાપીડ પોતાના હાથ ધોઈને જાણે પાણીનો આહાર કર્યો, ચક્રવાકની જેમ કમળ તંતુના ટુકડાઓને ચાખ્યા, ચંદ્રકિરણોની જેમ આંગળીઓથી કુમુદો અને સ્પર્શ્યો, ફણીધરની જેમ જળતરંગના પવનોનું અભિવાદન કર્યું અને અનંત કામદેવના બાણના પ્રહારથી પીડિત હોય તેમ કમળવેલના પાનનું ઉત્તરીય છાતી પર મૂકીને જંગલના હાથીની જેમ જળબિન્દુઓથી ભીના બનેલા કમળોથી શોભતા હાથવાળો તે સરોવરના પાણીમાંથી બહાર આવ્યો.

ततः च प्रक्षालितकरयुगलश्चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह्व इवास्वाद्य मृणालशकलानि, शिशिरांशुरिव करग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवाभिनन्द्य जलतरङ्गवातान्, अनङ्गःशरप्रहारातुर इवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयम्, अरण्यगज इव सीकरार्द्रपुष्करोपशोभितकरः सरःसलिलादुदगात् ।

તાજ તોડેલા હોવાના કારણે શીતળ, કમળ તંતુઓ સાથેના જળબિન્દુઓથી ભરેલા કમળવેલના પાંદડાઓને લતા મંડપથી છવાયેલા શિલાતલ પર પાથરીને, ઉત્તરીય વચ્ચનો ગોટો વાળીને મસ્તક નીચે મૂકીને તે સૂતો.

प्रत्यग्रभग्नशिशिरैश्च समृणालकैर्जलकणिकाचितैः कमलिनीपलाशैर्लतामण्डपपरिक्षिप्ते शिलातले स्रस्तरमास्तीर्य निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्तरीयं निषसाद ।

ઈન્દ્રાયુધ સૌપ્રથમ વીણાનો ઝંકાર સાંભળે છે અને તેના કાન ઉંચા થઈ જાય છે અને તે પછી ચંદ્રાપીડને એ અવાજ સંભળાય છે. ઇન્દ્રાયુધેન પ્રથમમાર્કણિતં શ્રુતિસુભગં વીણાતન્ત્રીઙ્ગકારમિશ્રમમાનુષં ગીતશબ્દમશૃણોત્ ।

ગીતના એ અવાજથી આશ્ચર્યચકિત થયેલો ચંદ્રાપીડ કુતૂહલથી તેના ઉદ્ભવસ્થાનને જાણવાની ઈચ્છા કરે છે અને સંગીતપ્રિય આગળ દોડતા હરણાંઓની પાછળ પાછળ તે જાય છે. ત્યારે સમચ્છદ, બકુલ, ઈલાયચી, લવિંગ, લવલીના વેલ પર ઝૂલતા પુષ્પોની સુગંધથી સુવાસિત ભમરાઓના ગુંજનથી ગુંજિત તમાલ વૃક્ષોને કારણે શ્યામ બનેલી, દિગ્ગજોના મદથી પડેલી કેડી જેવી પશ્ચિમ દિશાની સરોવર કિનારાની વનરાજીને રસ્તે તે આગળ વધે છે.

તમેવ કેવલમનવરતં ગીતશબ્દં શુશ્રાવ । કુતૂહલવશાચ્ચ ગીતધ્વનિપ્રભવજિજ્ઞાસયા
 કૃતગમનબુદ્ધિ- દંતપર્યાણમિન્દ્રાયુધમારુહ્ય પ્રિયગીતૈઃ પ્રથમપ્રસ્થિતૈરપ્રાર્થિતૈરપિ
 વનહરિણૈરુપદિશ્યમાનવર્માસસચ્છદબકુલૈલવંગલવલીલતાલોલકુસુમસુરિભિપરિમલયાલિ-
 કુલવિરુતિમુખરિતયા તમાલનીલયાદિના પશિધભયા સરસ્તીર- વનલેખયા નિમિત્તીકૃત્ય તં
 ગીતધ્વનિમભિપ્રતસ્થે ।

ગીતના અવાજથી દોરાયેલ ચંદ્રાપીડ જેમ જેમ તે સરોવરના કિનારે આગળ વધતો
 ગયો તેમ તેમ તેની નજર સામે કેવાં કેવાં દ્રશ્યો આવતાં ગયા અને આખરે એ કેલાસ
 પર્વતની ચંદ્રપ્રભા નામની તળેટીમાં આવેલા ભગવાન શિવના સિદ્ધમંદિરે પહોંચ્યો એ
 બાણ આપણને દર્શાવે છે. ઉપમા અને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારનો ઉપયોગ કરી એક સુદીર્ઘ
 વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે જે અત્યંત સુંદર, ભવ્ય ચિત્ર આપની આંખ સમક્ષ ખડું
 કરી દે છે. એક અત્યંત સુકોમળ, આનંદદાયક વાતાવરણનો અનુભવ આપણા
 મનોમસ્તિષ્કને કરાવે છે. ચંદ્રાપીડની સાથે સાથે આપણે પણ ગીતનાં દોરવાયાં,
 ઝરણાઓને જોતાંજોતાં, કેલાસ પરથી આવતા પવનોથી સત્કારાતાં આગળ વધીએ
 છીએ અને સિદ્ધમંદિરે પહોંચતાં જ સુંદર પ્રકૃતિનું દર્શન કરીએ છીએ. અદ્ભુત
 સૌંદર્યમય આ વાતાવરણને અનુભવતા આપણે અનવરત પ્રસન્નતા અનુભવીએ
 છીએ.

ક્રમેણ ચ સંમુખ આગતૈઃ, અચ્છનિર્ઝરજલકણજાલજનિતજડિમભિઃ, જર્જરિતભૂર્જવલ્કલૈઃ,
 ધૂર્જટિવૃષોમન્થફેનબિન્દુવાહિભિઃ, ષળમુખશિખણ્ડિશિખાચુમ્બિભિઃ, અમ્બિકાકર્ણપૂર-
 પલ્લવોલ્લાસનદુર્લભિઃ, ઉત્તરકુરુકામિનીકર્ણોત્પલપ્રેલ્લોલનદોહદિભિઃ, આકમ્પિતકલ્પલૈઃ, નમેરુકુ
 સુમપાંશુપાતિભિઃ, પશુપતિજટાબન્ધાર્તવાસુકિપરિપીતશૈષૈરાહ્વાદિભિઃ, પુણ્યૈઃ, કૈલાસ-
 મારુતૈરભિનન્દ્યમાનોગત્વાચતંપ્રદેશંસર્વતોમરકતહરિતૈઃ, હારિહારીતરુતિરમણીયૈઃ, ભ્રમદ્ભૂઙ્ગરાજન
 ચરજર્જરિતજરઠકુડ્મલૈઃ, ઝન્મદકોકિલકુલકવલીકૃતસહકારકોમલાગ્રપલ્લવૈઃ, ઝન્મદષ્ટ્ચરણ
 ાચક્રવાકવાચાલિતવિકચચૂતકલિકૈઃ, અચકિતચકોરચુમ્બિતમરીચાઙ્ગૈઃ, ચમ્પકપરાગપુઙ્ગપિ
 ઙ્ગરકપિઙ્ગલજગ્ધપિપ્પલીફલૈઃ, ફલભરિણીપીડિતનિબિડદાડિમનીડપ્રસૂતકલવિક્લૈઃ, પ્રક્રીડિત
 ચપલકપિકુલકરતલતાડનતરલિંતતાડીપુટૈઃ, અન્યોન્યકલહકુપિતકપોતપક્ષપાલીપાતિતકુસુમૈ
 ઃ, કુસુમરજોરાશિસારસારિકાશ્રિતશિખરૈઃ, શુકશતમુખનચશિખરશકલિતફલસ્ફીતૈઃ, જલધર
 જલલુબ્ધવિપ્રલબ્ધમુગ્ધચાતકધ્વાનમુખરિતતમાલખણ્ડૈઃ, ઇમ્બકલમ્બકોલ્લૂનપલ્લવવેલ્લિતલવલીવ
 લયૈઃ, આલીયમાનનવયૌવનમત્તપારાવતપક્ષપર્ચસ્તસ્તબકૈઃ, તનુપવનકમ્પિતકોમલકદલીદલ
 વીજિતૈઃ, અવિરલ્પલ્લનિકરાવનતનાલિકેરવનૈઃ, અકઠોરપત્રપુટપૂગવિટપિપરિવૃત્તૈઃ, અનિવારિતિ
 વહન્નુતુણ્ડખણ્ડિતપિણ્ડખર્જૂરજાલકૈઃ, મદમુખરમયૂરીમધુરવવિરાવિતાન્તરૈઃ, અકલિતકલિક
 ાકલાપદન્તૈઃ, અન્તરાન્તરાકૈલાસતરઙ્ગિણીતરઙ્ગિતસિકતિલતલભૂમિભાગૈઃ, વનદેવતાકરતલનિવ
 હનિમ્બલક્ષ્મજલલવસિન્ધુવિકસલયનિકરમતિસુકુમારમુદ્ગહદ્ભિઃ, ગ્રન્થિપર્ણગ્રાસમુદ્રિતચમરી
 કુલનિષેવિતમૂલૈઃ, કર્પૂરાગુરુપ્રાયૈઃ, ઇન્દ્રાયુધેરિવ ધનાવસ્થાનૈઃ, કુમુદૈરિવા-
 દત્તદિનકરકરપ્રવેશશિશિરાભ્યન્તરૈઃ, દાશરથિવલૈરિવાઙ્ગનનીલનલપરિગતપ્રાન્તૈઃ, પ્રાસાદૈરિવ

સપારાવતૈઃ, ભવનતાપસૈરિવ સંનિહિતવેત્રાસનૈઃ રુદ્રૈરિવ નાગલતા બદ્ધપરિકરૈઃ,
 ઉદાધિકૂલપુલિનૈરિવનિરન્તરોદ્વિન્નપ્રવાલલતાઙ્કુરજાલકૈઃ અભિષેકસલિલૈરિવસર્વોષધિકુસુમફ
 લકિસલયસનાથૈઃ, આલેખ્યગૃહૈરિવબહુવર્ણચિત્રપત્રશકુનિશતસંશોભિતૈઃ, કુરુભિરિવભારદ્વાજદ્વિ
 જોપસેવિતૈઃ, મહાસમરમુઘૈરિવપુનાગસમાકૃષ્ટશિલીમુઘૈઃ, મહાકરિભિરિવપ્રલમ્બબાલપલ્લવસ્પૃષ્ઠ
 ભૂતલૈઃ, અપ્રમત્તપાર્થિવૈરિવપર્યન્તાવસ્થિતબહુગુલ્મકૈઃ, દંશિતૈરિવભ્રમરસંઘાતકવચાવૃતકાયૈઃ, પ્ર
 માણાભિમુઘૈરિવવાનરકરાઙ્કુલિસ્પૃષ્ઠગુઙ્ગૈઃ, અવનિપાલશયનૈરિવાસિંહપાદાઙ્કુતલૈઃ, આરબ્ધપદ્મતપ
 :ક્રિયેરિવોચ્છિખશિખિમણ્ડલપરિવૃત્તેઃ દીક્ષિતેરિવકૃતકૃષ્ણસારવિષાળકણ્ડૂચૈઃ, જરદૂહમુનિ
 ભરિવજટાલવાલકમણ્ડલધરૈઃ, ઇન્દ્રજાલિકૈરિવ દૃષ્ટિહારિભિઃ પાદપૈઃ પરિવૃતં ચન્દ્રપ્રભાન્મ-
 સ્તસ્ય સરસઃ પશ્ચિમે તિરે કૈલાસપાદસ્ય જ્યોત્સનાવદાતયા પ્રભયા ધવલયતસ્તં પ્રદેશં
 ભૂતલભાગસંનિવિષ્ટં ભગવતઃ શૂલપાણેઃ સિદ્ધાયતનમપશ્યત્ ।

કમે કમે સામે આવતાં, સ્વચ્છ ઝરણાંઓનાં જળબિંદુઓથી શીતળતા જન્માવતા,
 ભૂર્જપત્રથી બનાવેલાં વલ્કલ વસ્ત્રોને જર્જરિત કરતા, શંકરના નંદીના વાગોળવાથી
 ઉત્પન્ન થતા ફીણનાં બિંદુઓનું વહન કરતા, ષડ્મુખ કાર્તિકેયના મોરની કલગીને
 ચૂમીને આવતા, અમ્બિકાની કણ્ઠપૂરની કૂંપળને નચાવીને અતિશય લાડ પામેલા,
 ઉત્તરકુરુની સુંદરીઓના કાનના રક્ત કમળને ઝુલાવવાની તીવ્ર ઈચ્છાવાળા, કક્કોલ
 વૃક્ષોને ધ્રુજાવનારા, નમેરુની પુષ્પપરાગરજને પાડનારા, શંકરના જટાબંધથી
 પીડાયેલા વાસુકિ નાગથી પીવાતાં બાકી રહેલા, આહ્વાદક, પવિત્ર કૈલાસપર્વત પરના
 પવનોથી સત્કારાતો તે, તે પ્રદેશમાં થઈને બધી બાજુએથી, મરકતમણિ જેવો લીલો
 આકર્ષક હારીત પક્ષીઓના કલરવથી રમણીય, ભટકતાં ભૂંગરાજ પક્ષીઓના નખથી
 જર્જરિત થઈ ગયેલી પાકી કળીઓવાળા, ઉન્મત્ત કોયલોનાં ઝુંડથી આંબાનાં વૃક્ષોની
 કોળિયો કરવામાં આવતી કુમળી કૂંપળોની ટોચોવાળા, ઉન્મત્ત ભમરાઓના સમૂહથી
 ગુંજિત, વિકસેલી આમ્રમંજરીઓવાળા, ડયા વગર ચકોર પક્ષીઓથી ઝુંબન પામેલા
 મરીઓના અંકુરોવાળાં, ચમ્પકની પરાગરજના ઢગથી પીળાં બની ગયેલાં કપિંજલ
 પક્ષીઓથી ખવાયેલાં પીપલીનાં ફળવાળાં, ફળના સમૂહથી લચી પડેલાં ખીચોખીચ
 દાડમડીના માળામાં જન્મેલી ચકલીઓવાળાં, રમતા ચંચળ વાંદરાઓના હાથના
 પ્રહારથી કંપેલાં તાડનાં પાંદડાંવાળાં, પરસ્પર કલહથી કોપિત કબૂતરોની પાંખોના
 છેડાથી ખરતાં પુષ્પોવાળાં, પુષ્પરજના ઢગથી રંગબેરંગી બનેલી સારિકાઓથી આશ્રય
 લેવાયેલ ટોચવાળાં, સેંકડો પોપટની ચાંચ અને નખથી ટુકડે ટુકડા થઈ ગયેલાં
 ફળોવાળાં, વાદળોના જળથી લોભાયેલાં અને છેતરાયેલાં ભોળાં ચાતકના કલરવથી
 કોલાહલવાળી બનેલી તમાલવૃક્ષોની ઘટાઓવાળાં, હાથીનાં બચ્ચાંઓથી તોડવામાં
 આવેલી કૂંપળોથી કંપતી લવલીલતાના મંડપોવાળાં, નવચૌવનથી મત્ત પારાવતોનાં
 પાંખો ફફડાવીને બેસવાથી વેરાતાં ઝૂમખાંવાળાં, પવનની લહેરખીથી કંપતી કોમળ
 કેળનાં પાનના પંખાવાળાં, ખીચોખીચ ફૂલના સમૂહથી નમી ગયેલી નાળિયેરીનાં
 વૃક્ષોવાળાં, કોમળ પાંદડાઓવાળાં, સોપારીનાં વૃક્ષોથી વીંટળાયેલાં, રોકવામાં ન
 આવતાં પક્ષીઓની ચાંચોથી ટુકડા થઈ ગયેલી પેશીઓવાળા ખજૂરના ઝૂમખાવાળાં,
 મદથી વાચાળ ઢેલોના મધુર કલરવથી અવકાશને ભરી દેતાં, ચારે બાજુથી ઉત્પન્ન

થયેલી કળીઓના કલાપથી વિષમ, વચ્ચે વચ્ચે કેલાસ પરથી વહેતી ગંગા નદીના તરંગોથી રેતાળ બની ગયેલા ભૂમિપ્રદેશોવાળાં, વનદેવીઓની હથેળીઓના સમૂહ જેવાં, અળતાનાં જળિભિંદુઓથી જાણે છંટકાયેલી અત્યંત કોમળ કૂંપળોના સમૂહનું વહન કરતાં, ગ્રંથિપર્ણક ખાઈને આનંદિત થયેલી ચમરી ગાયોનાં ધણથી સેવાતાં મૂળોવાળાં, મોટે ભાગે કપૂર અને અગરુવાળાં, ખીચોખીચ રહેતાં હોવાથી વાદળોમાં રહેલાં ઈન્દ્રધનુષ જેવાં, સૂર્યનાં કિરણોને પ્રવેશ નહીં આપવાથી કુમુદોની જેમ અંદરથી શીતળ, દશરથના પુત્ર રામના સૈન્યમાં જેમ અંજન, નલ અને નીલ તેમ (આંખોના) અંજન સમાન શ્યામ, નલવૃક્ષોથી ઘેરાયેલી સીમાવાળાં, મહેલોની જેમ કબૂતરોવાળાં, પાસે રહેલાં વેત્રનાં આસનવાળા ભવનના તાપસોની જેમ વેત્ર અને અસનના છોડવાળાં, નાગરૂપી લતાથી બંધાયેલા કમરોવાળા રુદ્રોની જેમ નાગ નામની લતાથી વીંટળાયેલા મધ્યભાગવાળાં, લતાના હંમેશાં ફૂટતા અંકુરોનાં જાળાવાળાં, દરિયાકિનારાના રેતાળ કિનારાઓ જેવા હંમેશ ફૂટતા પ્રવાલવેલના ફૂટતા અંકુરોના સમૂહવાળાં, અભિષેકજળની જેમ સર્વ ઔષધિ, કુસુમ, ફળ અને કૂંપળોથી યુક્ત, ચિત્રગૃહોની જેમ ઘણાં રંગની રંગબેરંગી પાંખોવાળા, સો સો પક્ષીઓથી શોભતાં, બ્રાહ્મણ દ્રોણથી સેવાતા કુરુઓની જેમ ભારદ્વાજ પક્ષીઓથી સેવાતાં, મોટા સંગ્રામના આરંભમાં શ્રેષ્ઠ હાથીઓ પર ફેંકાતાં બાણોની જેમ નાગકેસર તરફ આકર્ષતા ભમરાઓવાળાં, મહાગજની જેમ લટકતી નાની કૂંપળોથી સ્પર્શાતી ભૂમિવાળાં, સીમા પર રાખેલી રક્ષકસેનાવાળા સાવધાન રાજાઓની જેમ સીમા પર ઊગેલી ઝાડીઓવાળાં, ભમરાઓના સમૂહ જેવા કવચોથી ઢંકાયેલા દેહવાળાં, હાથની આંગળીઓથી ગુંજાફળને સ્પર્શ કરતા નર-મનુષ્યોની જેમ વાનરોની હાથની આંગળીઓથી સ્પર્શતાં ગુંજાફળવાળાં, રાજાના પલંગની જેમ સિંહનાં પગલાંથી અંકિત જમીનવાળાં, ઊંચી જવાળાઓવાળા અગ્નિના સમૂહથી વીંટળાયેલા પંચાગ્નિતપ કરનારાઓની જેમ ઉગ્રત કલગી ધરાવતા મયૂરોના વૃંદથી વીંટળાયેલાં, કાળિયારનાં શીંગડાંઓથી ખંજવાળતા યજ્ઞના બ્રાહ્મણોની જેમ શીંગડાથી શરીરને ખંજવાળતાં કાળિયાર મૃગોવાળાં, જટાધારી બાળકોના સમૂહથી વીંટળાયેલા ઘરના વૃદ્ધ તપસ્વીની જેમ મૂળ અને ક્યારાઓના સમૂહવાળાં, જાદુગરની જેમ નજર ખેંચી રાખનારાં વૃક્ષોથી વીંટળાયેલા, સરોવરના પશ્ચિમ કિનારે કેલાસપર્વતની ચંદ્રપ્રભા નામની તળેટીમાં ચાંદનીના નિર્મળ તેજથી તે પ્રદેશને શ્વેત કરાતી જમીન પર આવેલા ભગવાન શંકરના એક સિદ્ધમંદિરને જોયું.

ચંદ્રાપીડ આ મંદિરમાં પહોંચે છે તો તે કેતકીની પરાગરજના કારણે શ્વેત થયો છે અને બાણ કલ્પના કરે છે કે આ શ્વેત થયો હોવાથી શ્વેતભસ્મધારી શિવ સમાન જણાય છે અને આ મંદિરમાં તે ચતુર્મુખ ભગવાન ત્ર્યંબકના, નિર્મળ મોતીની શિલામાંથી ઘડવામાં આવેલા લિંગને જુએ છે;

તત્ત્વ પવનોદ્ધૃતૈરિતસ્તતઃ સમાપતદ્ધિઃ કેતકીગર્ભધૂલિભર્ધવલીક્રિયમાણકાયઃ
પશુપતિદર્શનહેતોર્બલાદિવ પ્રતિપાદ્યમાનો ભસ્મવ્રતમાયતનપ્રવેશપુણ્યૈરિવ પરિગૃહ્યમાણઃ
પ્રવિશ્યાદ્રાક્ષીચ્ચતુઃસ્તમ્ભસ્ફટિકમણ્ડપિકાતલપ્રતિષ્ઠિતમ્, અચિરોદ્ધૃતૈરાદ્રાર્દ્રૈર્દલશિખરગલજ્જ

લલ્લિન્દુભિરૂઘ્વર્ત્રિપાટિતચન્દ્રલિમ્બદલૈરિવ નિજાટ્ટ- હાસાવયવૈરિવ પાઞ્ચજન્યસહોદરેરિવ
ક્ષીરોદહ્વદયાકારરૈરુપપાદિતમોક્તિક્ર મુકુટવિભ્રમૈઃ શુચિભિર્મન્દાકિની- પુણ્ડરીકૈઃ કૃતાર્ચનમ્,
અમલમુક્તશિલાઘટિતલિઙ્ગમ્, અશેષત્રિભુવનવન્દિતચરણં ચરાચરગુરું ચતુર્મુખં ભગવન્તં
ત્ર્યમ્બકમ્ ।

પદ્મી પવનથી ઊડેલી અને આમતેમ પડતી કેતકીની પરાગરજથી શ્વેત બનતી
કાયાવાળો તે જાણે કે શંકરના દર્શન માટે બળજબરીથી ભસ્મવ્રત ધારણ કરતો હોય
તેમ મંદિરમાં પ્રવેશના પુણ્યથી જ જાણે કે છવાઈ ગયો હોય તેમ પ્રવેશીને ચાર
થાંભલાઓના સ્ફટિકના મંડપમાં સ્થાપેલા, તાજાં ચૂંટેલાં અત્યંત ભીનાં, પાંદડાંની
ટોચેથી ટપકતાં જળબિંદુઓવાળા, ઉપરથી ચીરવામાં આવેલા ચન્દ્રબિંબના ટુકડા
જેવાં, પોતાના અદ્દહાસ્યના અવયવો જેવાં, શેષનાગની ફેણના ટુકડા જેવા, પાંચજન્ય
શંખના સ્વજનો જેવા, ક્ષીરસાગરના હૃદયના આકારવાળાં મોતીથી ગૂંથવામાં આવેલા
મુગુટની શોભાવાળા, પવિત્ર સ્વર્ગની ગંગાનાં કમળોથી પૂજાયેલા, સમસ્ત
ત્રિભુવનથી વંદાતા ચરણવાળા ચેતન અને જડના ગુરુ, ચતુર્મુખી ભગવાન ત્ર્યંબકના,
નિર્મળ મોતીની શિલામાંથી ઘડવામાં આવેલા લિંગને જોયું.

અને આ સિદ્ધમંદિરે પહોંચેલા તેણે લગભગ અઢાર વર્ષની દેખાતી, પાશુપતવ્રત
આચરતી એક કન્યાને જોઈ. આ કન્યાનું વર્ણન કરતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે
બાણ પ્રકૃતિનાં ઘટકો સાથે કેવો ઓતપ્રોત છે!

બ્રહ્માસનમાં બેઠેલી એ કન્યાનો વર્ણ શ્વેત છે. કેવો શ્વેત? બાણ કહે છે કે, સર્વ
દિશાઓના મુખને ડૂબાડતા પ્રલય સમયે ઊભરાયેલા ક્ષીરસાગરનાં જળ જેવા શ્વેત
સર્વદિગ્મુખપ્લાવકેન પ્રલયવિલુપ્તક્ષીરપયોધિપયઃપૂરપાણ્ડુરેણ,

દીર્ઘકાળથી સંચિત તાપોરાશિ સમાન અતિદીર્ઘકાલસન્ધિતેન તપોરાશિનેવ, વૃક્ષોની
વચ્ચેથી વહેતા જળરાશિ સમાન સર્પતા પાદપાન્તરૈત્રિમ્નોતોજલનિભેન, તે પ્રદેશને
હાથીદાંત સમાન બનાવતી સગિરિકાનનં દન્તમયમિવ તં પ્રદેશં કુર્વતીમ્,

કેલાસ પર્વતને ધવલ બનાવતી ધવલચન્તી કૈલાસગિરિમ્, આંખના માર્ગે જોનારના
મનમાં પ્રવેશીને તેને શ્વેત (ઉચ્છ્વળ) કરતી અન્તર્દ્રષ્ટુરપિ લોચનપથપ્રવિષ્ટેન શ્વેતિમાનમિવ
મનો નયન્તીમ્, જાણે સ્ફટિકનાં ઘરમાં બેઠેલી સ્ફટિકગૃહગતામિવ, જાણે દૂધસાગરમાં
ડૂબેલી દુગ્ધસલિલમગ્નામિવ, પંચમહાભૂતોને છોડીને જાણે માત્ર ધવલગુણથી ઉત્પન્ન
થઈ હોય તેવી પન્ચમહાભૂતમપહાય દ્રવ્યાત્મકમઙ્ગલિષ્પાદનોપકરણકલાપં ધવલગુણેનૈવ
કેવલેનોત્પાદિતામ્,

રાહુના ભયથી શંકરના શરણે આવેલી ચન્દ્રમૂર્તિ જેવી ઇન્દુમૂર્તિમિવ
સ્વર્ભાનુભયકૃતત્રિનયશરણગમનામ્,

શંકરના દક્ષિણ મુખની બહાર આવીને સ્થિર થયેલી હાસ્યછબી સમાન
પશુપતિદક્ષિણમુખહાસચ્છવિમિવ બર્હિર્નિર્ગત્ય કૃતાવસ્થાનામ્, શંકરની અર્ચના કરવા

તત્પર પુષ્પોની સમૃદ્ધિ સમાન આયતનતરુકુસુમસમૃદ્ધિમિવ શઙ્કરાભ્યર્ચનાય સ્વયમુદ્યતામ્,
 આવનાર કૃતયુગની જાણે કે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરેલી બીજલેખા જેવી
 આગામિકૃતયુગબીજકલામિવ પ્રમદારૂપેનાવસ્થિતામ્, જાણે રાવણે ઉખાડતાં ક્ષોભથી
 ઢળી પડેલ કૈલાસની શોભા કૈલાસશ્રિયમેવ દશમુખોન્મૂલનક્ષોભનિપતિતામ્, જાણે
 શરદઋતુની રાહ જોતી કાશકુસુમની કાંતિ સમાન કાશકુસુમવિકાસકાન્તિમિવ
 શરત્સમયમુદીક્ષમાણામ્, જાણે કે રસાતળ છોડીને બહાર આવેલ શેષનાગનાં શરીરની
 કાંતિ, શેષશરીરચ્છાયામિવ રસાતલમપહાય નિર્ગતામ્, એકત્ર કરેલ શુક્લપક્ષની હારમાળા
 સમાન શુક્લપક્ષપરમ્પરામિવ પુન્જીકૃતામ્,

જાણે સર્વે હંસોની ધવલતાએ આપેલ ભાગવાળી સર્વહંસૈરિવ ધવલતયા કૃતસંવિભાગામ્,
 જાણે શંખમાંથી કોતરેલી શઙ્ખાદિવોત્કીર્ણામ્, જાણે મોતીઓમાંથી ઘડેલી
 મુક્તફલાદિવાકૃષ્ટામ્, જાણે મૃણાલમાંથી તૈયાર કરેલ અવયવવાળી મૃણાલૈરિવ
 વિરચિતાવયયામ્, જાણે હાથીદાંતમાંથી ઘડેલી દન્તદલૈરિવ ઘટિતામ્, જાણે ચંદ્રનાં
 કિરણોનાં કૂચાથી ધોયેલી ઇન્દુકરકૂર્ચકૈરિવ પ્રક્ષાલિતામ્, જાણે કે કુટજ કુન્દ અને
 સિંધુવારનાં પુષ્પોની કાંતિથી ઉલાસિત કુટજકુન્દસિન્દુવારકુસુમચ્છવિભિરિવોલ્લાસિતામ્,
 સૂર્યના રથના અશ્વોની ખરીઓથી ખોદાયેલા નક્ષત્રોના યૂર્ણ જેવી સફેદ ભસ્મથી
 શોભતા લલાટ પટવાળી રવિરથતુરગચ્છુરક્ષુણ્ણનક્ષત્રક્ષોદવિશદેન
 ભસ્મનાલઙ્કૃતલલાટપટ્ટિકામ્,

અત્યંત મધુર ગીતથી ખેંચાઈને જાણે કે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતા હોય તેમ સ્થિર કાન
 સાથે હરણ, વરાહ, વાનર, હાથી, શરભ, સિંહ, વગેરે વન્ય પ્રાણીઓ વડે વર્તુળાકારે
 બેસીને સંભળાતા વીણા મિશ્રિત ગીતવાળી અતિમધુરગીતાવકૃષ્ટૈર્ધ્યાનમિવાભ્યસ્યદ્ધિ-
 નિશ્ચલકર્ણપુટૈર્મૃગવરાહવાનરવારણ
 શરભસિહપ્રભૃતિભિર્વનચરૈરાબદ્ધમણ્ડલૈરાકર્ણ્યમાનર્ગીતાનુવિદ્ધ- વિપન્જીઘોષામ્, આકાશમાંથી
 ઉતરી આવેલ સ્વર્ગની ગંગા જેવી અમરાપગામિવ નભસોડવતીર્ણામ્, ચીતરેલી હોય તેમ
 સ્થિર આસનવાળી આલિખિતામિવાચલાવસ્થાનામ્,

કિરણોની બનેલી હોય તેમ શરીરની છાયાથી પૃથ્વીને લીંપતી અંશુમયીમિવ
 તનુચ્છયાનુલિપ્તભૂતલામ્,

નિર્મમ નિર્મમાં, નિરહંકાર નિરહઙ્કારાં, માત્સર્યહીન નિર્મત્સરામ્, અમાનુષી આકૃતિ
 ધરાવતી અમાનુષાકૃતિ,

પાશુપત વ્રતનું આચરણ કરતી કન્યાને જોઈ પ્રતિપન્નપાશુપતવ્રતાં કન્યકાં દર્શ ।

આ અત્યંત સુંદર કન્યાને જોઈ ચંદ્રાપીડે ઊતરીને અશ્વને વૃક્ષની ડાળ સાથે બાંધ્યો અને
 એ કન્યા વિશે વિચારે છે કે આ જો હમણાં અંતર્ધાન ન થઈ જાય, કૈલાસે ન ચડી જાય
 કે આકાશે ન ઊડી જાય તો તેને, 'તમે કોણ છો?', 'તમારું નામ શું છે?', 'શાથી

યુવાન વયમાં તપ કરી રહ્યાં છો ?' આ બધું જ એની પાસે જઈને પૂછું. આ બધું અતિશય આશ્ચર્યજનક છે!' એમ વિચારીને તે જ સ્ફટિકમંડપના બીજા થાંભલાને અઢેલીને ગીત પૂરું થવાની રાહ જોતો બેસી રહ્યો.

તદ્યદિ મે સહસા દર્શનપથાન્નાપયાતિ, નારોહતિ વા કૈલાસશિખરમ્, નોત્પતતિ વા ગગનતલમ્, તતઃ 'કા ત્વમ્, કિમભિધાના વા કિમર્થ વા પ્રથમે વયસિ પ્રતિપન્ના વ્રતમ્,' ઇતિ સર્વમેતદેનામુપસૃત્ય પૃચ્છામિ । અતિમહાનયમવકાશ આશ્ચર્યાણામ્' ઇત્યવધાર્ય તસ્યામેવ સ્ફટિકમણ્ડપિકાયામન્યતમં સ્તમ્ભમાશ્રિત્ય સમુપવિષ્ટો ગીતસમાપ્તચવસરં પ્રતીક્ષમાણસ્તસ્થૌ ।

અહીં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બાણ મહાશ્વેતાનું જે વર્ણન કરે છે એમાં પ્રકૃતિનાં તત્ત્વો સાથેનું સામંજસ્ય સતત જોવા મળે છે. તેને તે ચંદ્રકિરણોનાં સમૂહ જેવી, શ્વેત પુષ્પોના ઢગલા જેવી, શંખમાંથી ઘડી કાઢી હોય તેવી, જાણે હમણાં આકાશે ઊડી જાણે તેવી અપ્સરાની ભ્રાંતિ ઉપજાવતી જણાય છે. માત્ર મહાશ્વેતાની ધવલતા દર્શાવવા એ પ્રકૃતિમાંથી ઉપમાનોનો ખડકલો કરી દે છે એ તેનો પ્રકૃતિ પ્રત્યેનાં પ્રેમ અને નિરીક્ષણને દર્શાવે છે. અને માત્ર મહાશ્વેતાવૃત્તાન્ત જ નહીં, સમગ્ર કાદમ્બરીમાં સર્વત્ર આપણે એ જોઈ શકીએ છીએ.

હવે ગીત પૂરું થતાં જાણે મધુકરોનો ગુંજારવ બંધ થયો છે. અથ ગીતાવસાને મૂકીભૂતવીણા પ્રશાન્તમધુકરમધુરરુતેવ

આ કન્યા કુમુદિની સમાન છે કુમુદિની સા કન્યકા, અને તેણે ચંદ્રાપીડનું આતિથ્ય કર્યું. અને ત્યારબાદ તેનું આતિથ્ય સ્વીકારતો ચંદ્રાપીડ માત્ર સો ડગલાં તેની પાછળ ગયો ત્યાં દિવસે ય રાત્રિનો અનુભવ કરાવતું ખીચોખીચ તમાલનાં વૃક્ષો રહેલાં છે. પદશતમાત્રમિવ ગત્વા નિરન્તરૈર્દિવાપિ રજનીસમયમિવ દર્શયન્દિસ્તમાલતરુભિરન્ધકારિતપુરોભાગામ્, ખીલેલા પુષ્પોવાળી લતાની કુંજોમાં મધુર પૂજન કરતાં મદદથી મત ભમરાઓના પછડાવાથી ઉછળતા ફીણવાળા પાણીના અત્યંત દૂર પડતા અણીદાર પથ્થરોની ટોચોથી ભેદાતા ઉત્ફુલ્લકુસુમેષુ લતાનિકુણ્ણેષુ કૂજતાં મન્દ્રં મદમત્તમધુલિહાં વિરુતિમુખરીકૃતપર્યન્તામ્, ઊઠતા ધૂધવાટવાળા ધોધના ચારે બાજુ છંટાતા ઝાકળની ઠંડી સિકરોની વર્ષાથી જેમાં ધુમ્મસ પેદા થયું છે તેવી, અતિદૂરપાતિનીનાંચધવલશિલાતલપ્રતિધાતોત્પન્નફેનિલાનામપાંપ્રસ્રવણૈરુત્કોટિગ્રાવિટઙ્કવિપા ટ્યમાનૈરુચ્ચરદ્ભવનિભિરવશીર્યમાણતુષારશિશિરસીકરાસારૈરાબધ્યમાનનીહારામ્,

હિમ, હાર અને શંકરના હાસ્ય જેવાં શ્વેત બન્ને બાજુ વહેતાં ઝરણાંઓથી જાણે કે ઝૂલતી, ચામરોનાં ઝૂમખાંવાળી જણાતી, હિમહારહરહાસધવલૈશ્ચોભયતઃ ક્ષરદ્ધિર્નિર્ઝરૈર્દારાવલમ્બિતચલચ્ચામરકલાપા- મિવોપલક્ષ્યમાણામ્,

અંદર રાખેલ મણિજડિત ગોળ કમંડલવાળી, એક ખૂણામાં લટકાવેલા યોગવસ્ત્રવાળી
 ઇન્દુમણ્ડલેનેવ ટૂંકોત્કીર્ણેન શઙ્ખમયેન ભિક્ષાકપાલેનાધિષ્ટિતામ્, ભસ્મથી ભરેલા
 તુંબડાવાળી ગુફાને જોઈ સન્નિહિતભસ્માલાબુકાં ગૃહામદ્રાક્ષીત્ ।

સિદ્ધમંદિરથી આપણે પણ ચંદ્રાપીડની પાછળ પાછળ જઈ રહ્યા છીએ અને વનના
 સુંદર પ્રાકૃતિક વાતાવરણને માણતાં ધોધના પડતાં પાણીની સિકરોથી ભીંજતાં
 ભીંજતાં, ઝરણાઓની વચ્ચે આવેલ ગુફા સુધી પહોંચી જઈએ છીએ. આ વર્ણન
 પ્રકૃતિની એક અદ્ભુત અનુભૂતિ કરાવનારું છે. અને બાણ આવાં વર્ણનોનો ખજાનો
 આપણી સમક્ષ ખુલ્લો મૂકી દે છે. તેના વ્યક્તિનાં વર્ણનમાં આપણે પ્રકૃતિને સતત
 જોઈએ છીએ ત્યારે પ્રકૃતિનાં વર્ણનમાં તો એ અજોડ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

આતિથ્યનો સ્વીકાર કરી ચંદ્રાપીડ ઈન્દ્રાયુધને આ સ્થાને લઈ આવે છે અને પછી થોડી
 ધીરજ ધરી એ મહાથેતાને પ્રશ્ન કરે છે.

ભગવતિ! ત્વત્પ્રસાદપ્રાપ્તિપ્રોત્સાહિતેન કુતૂહલેનાકુલીક્રિયામાણો માનુષતાસુલભો
 માનુષતાસુલભો લંધિમા બલાદનિચ્છન્તમપિ માં, પ્રશ્નકર્મણિ નિયોજયતિ । 'હે ભગવતિ,
 આપની કૃપાથી પ્રોત્સાહિત થયેલ કુતૂહલથી વ્યાકુળ બનાવતી, મનુષ્યપણાને સુલભ
 એવી ચંચળતા અનિચ્છાએ પણ બળપૂર્વક મને પ્રશ્નકર્મમાં નિયોજે છે. અને એ
 મહાથેતા વિશે જાણવા ઇચ્છે છે. અને મહાથેતા પોતાનું વૃત્તાંત જણાવવાનો પ્રારંભ
 કરે છે.

एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव, यथा विबुधसद्वन्यप्सरसो नाम
 कन्यकाः सन्ति । तासां चतुर्दश कुलानि । एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम् ।
 अन्यत् वेदेभ्यः सम्भूतम् । अन्यत् अग्नेरुद्भूतम् । अन्यत् अमृतान्मथ्यमानाद् उत्थितम् ।
 अन्यत् जलात् जातम् । अन्यत् अर्ककिरणेभ्यो निर्गतम् । अन्यत् सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम् ।
 अन्यत् भूमेरुद्भूतम् । अन्यत् सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम् । अन्यत् मृत्युना निर्मितम् । अपरं
 मकरकेतुना समुत्पादितम् । अन्यत् तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते
 मुनिररिष्टा च बभूवतुः ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतानि एकत्र चतुर्दश
 कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसम्भवं तदेव कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेः
 तनयश्चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स
 किल सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता
 समस्तसुरमौलिमालालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां
 गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमेचकितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव एवाप्तवान् ।
 इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्धारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किम्पुरुषनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम
 निवासः । तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितानि अनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव
 च इदं चैत्ररथं नाम अतिमनोहरं काननं निर्मितम्, इदं च अच्छोदाभिधानम् अतिमहत्सरः
 खानितम् । अयं च भवानीपतिः उपरचितो भगवान् । अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां
 सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वः तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन

ચિત્રરથેન ઇવાભિષિક્તે બાલ એવ રાજ્યપદમ્ આસાદિતવાન્ । અપરિમિતગન્ધર્વબલપરિવારસ્ય તસ્ય અપિ સ એવ ગિરિરધિવાસઃ । યત્ તુ તત્ સોમમયૂક્ષસમ્ભૂતાનામપ્સરસાં કુલં તસ્માત્ કિરણજાલાનુસારગલિતેન સકલેનેવ રજનિકરકલાકલાપલાવણ્યેન નિર્મિતા ત્રિભુવનનયનાભિરામા ભગવતી દ્વિતીયા ઇવ ગૌરી ગૌરીતિ નામ્ના હિમકરકિરણાવદાતવર્ણા કન્યકા પ્રસૂતા । તાં ચ દ્વિતીયગન્ધર્વકુલાધિપતિહંસો મન્દાકિનીમિવ ક્ષીરસાગરઃ પ્રણયિનીમ્ અકરોત્ । સા તુ ભગવતા મકરકેતનેન ઇવ રતિઃ શરત્સમયેનેવ કમલિની, હંસેન સંયોજિતા સદૃશસમાગમોપજનિતામતિમહર્તી મુદમુપગતવતી । નિખિલ્યાન્તઃપુરસ્વામિની ચ તસ્ય અભવત્ ।

આ તો મોટે ભાગે કલ્યાણ પ્રત્યે આગ્રહ રાખનારા તમે સાંભળ્યું જ હશે કે દેવતાઓના નિવાસમાં અપ્સરાઓ નામની કન્યાઓ હોય છે. તેમનાં ચૌદ કુળો છે. એક તો કમળમાંથી પ્રગટેલ બ્રહ્માના મનમાંથી ઉત્પન્ન થયું. બીજું વેદોમાંથી ઉદ્ભવ્યું. એક બીજું અગ્નિમાંથી પ્રગટ્યું, અન્ય એક પવનમાંથી જન્મ્યું, તો વળી બીજું એક મંથન કરવામાં આવતાં અમૃતમાંથી ઉદ્ભવ્યું. એક અન્ય જળમાંથી જન્મ્યું. બીજું એક સૂર્યકિરણમાંથી બહાર આવ્યું, બીજું ચન્દ્રકિરણમાંથી બહાર આવ્યું. અન્ય એક ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયું. બીજું વીજળીમાંથી પ્રવૃત્ત થયું. બીજાનું મૃત્યુએ નિર્માણ કર્યું. બીજા એકને મકરકેતુએ ઉત્પન્ન કર્યું. અને વળી, મુનિ અને અરિષ્ટા દક્ષ પ્રજાપતિની ઘણી કન્યાઓમાંની બે પુત્રીઓ હતી. ગન્ધર્વોની સાથે તે બન્નેનું લગ્ન કરવામાં આવતાં બે કુળ થયાં. આમ, બધાં મળીને કુળ ચૌદ કુળો થયાં. દક્ષની બે પુત્રીઓમાંથી ગન્ધર્વોનાં બીજાં બે કુળ ઉત્પન્ન થયાં. અહીં, મુનિના ચિત્રસેન વગેરે પંદર ભાઈઓમાંથી પણ અધિક ગુણ ધરાવતા સોળમા ચિત્રરથ ઉત્પન્ન થયા. સકળ ત્રિભુવનમાં પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળા સર્વ દેવોના મુગુટની હારમાળાથી લાલન પામતા ચરણકમળવાળા, ઈન્દ્રના 'મિત્ર' બિરુદથી જેનો પ્રભાવ વધારી દેવામાં આવ્યો હતો તેવા, તલવારરૂપી વેલનાં કિરણસમૂહોથી શ્યામ બનેલા, તેમણે બાહુબળે સર્વ ગાન્ધર્વોનું આધિપત્ય શૈશવમાં જ પ્રાપ્ત કર્યું. અહીંથી આ ભારતવર્ષની ઉત્તર દિશામાં બહુ દૂર નહીં એવા કિંપુરુષ નામના પ્રદેશમાં હેમકૂટ નામનો વર્ષ પર્વત છે ત્યાં તેમનો નિવાસ છે. ત્યાં તેમના બાહુયુગલથી રક્ષાતા અનેક ગન્ધર્વો લાખોની સંખ્યામાં રહે છે. તેમણે જ આ ચૈત્રરથ નામનું અત્યંત મનોહર વન બનાવ્યું છે અને આ અચ્છોદ નામનાં અત્યંત વિશાળ સરોવરનું પણ ખનન કરાવ્યું છે. આ ભગવાન શિવની પણ તેમણે સ્થાપના કરી છે. અરિષ્ટાના તુમ્બરુ વગેરે છ ભાઈઓમાં સૌથી મોટા હંસ નામના જગવિખ્યાત ગન્ધર્વપુત્રે તે બીજા ગન્ધર્વકુળમાં ગન્ધર્વરાજ ચૈત્રરથથી અભિષેક પામેલા, બાળપણમાં જ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. અપરિમિત સૈન્ય અને પરિવારવાળા તે ગન્ધર્વનો પણ તે જ પર્વત પર વસવાટ છે. હવે, ચન્દ્રનાં કિરણોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું અપ્સરાઓનું જે કુળ છે તેમાંથી કિરણજળના વહેવા સાથે ગળેલા, સમસ્ત ચંદ્રની કલા-કલાપના લાવણ્યમાંથી જાણે કે નિમચિલી ત્રિભુવનની આંખોને આનંદદાયક બીજી ભગવતી ગૌરી જેવી, ગૌરી નામની ચન્દ્રનાં કિરણો જેવી, શુભવર્ણવાળી કન્યાનો જન્મ થયો. બીજા ગન્ધર્વ કુળના અધિપતિ હંસે, જેમ

ક્ષીરસાગર ગંગાને તેમ તેને પોતાની પ્રિયતમા બનાવી. ભગવાન કામદેવ સાથે જેમ રતિ, શરદઋતુની સાથે જેમ કમળવેલ, તેમ હંસ સાથે સંયોજાયેલી તે, યોગ્ય સમાગમથી ઉત્પન્ન થયેલો આનંદ પામી, તેના સમસ્ત અંતઃપુરની સ્વામિની બની.

અને સમય જતાં એમને ત્યાં આ પુત્રીનો જન્મ થયો. તયોશ્ચ તાદૃશયોર્મહાત્મનોરહમીદૃશી વિગતલક્ષણા શોકાય કેવલમનેક દુઃખસહસ્રભાજનમેકૈવાત્મજા સમુત્પન્ના । અને જન્મના દશમા દિવસે તેનું નામ પાડવામાં આવ્યું; મહાશ્વેતા, જે યથાર્થ હતું. અવાસે ચ દશમેઽહનિ કૃતયથોચિતસમાચારો મહાશ્વેતેતિ યથાર્થમેવ નામ કૃતવાન્ ।

અને તેણે અત્યંત સુખદ બાળપણ વીતાવ્યું. કમે કમે વસંત ઋતુમાં જેમ મધુમાસ, મધુમાસમાં જેમ નવપલ્લવ, નવપક્ષવમાં જેમ પુષ્પ, પુષ્પમાં જેમ ભમરો, ભમરામાં જેમ મદ પદાર્પણ કરે તેમ નવયૌવને મારા શરીરમાં પદાર્પણ કર્યું. ક્રમેણ ચ કૃતં મે વપુષિ, વસન્ત ઇવ મધુમાસેન, મધુમાસ ઇવ નવપલ્લવેન, નવપલ્લવ ઇવ કુસુમેન, કુસુમ ઇવ મધુકરેણ, મધુકર ઇવ મદેન, નવયૌવનેન પદમ્ ।

મહાશ્વેતા યુવાન થઈ તે દર્શાવવા માટે બાણ લખે છે કે, સૌપ્રથમ વસંત આવતાં મધુમાસ આવે, મધુમાસમાં નવપલ્લવો ઊગી નીકળે અને નવીન પલ્લવોમાં પુષ્પો ખીલી ઊઠે, પુષ્પો પર મધુકર આવીને બેસે તેવી રીતે મહાશ્વેતાના તનમાં યૌવને પ્રવેશ કર્યો. પ્રકૃતિનું કેટલું જીણવટભર્યું નિરીક્ષણ અને પછી તેનું કેટલું સુંદર વર્ણન આપણે અહીં જોઈએ છીએ.

સ્નાન કરવા આવેલી અને હવે અત્યંત સૌન્દર્યથી લોભાવતા અચ્છોદ સરોવરની પ્રકૃતિથી મોહિત થઈ સખીઓ સાથે ફરતી મહાશ્વેતાના નિમિત્તે બાણ આ પ્રદેશનું વર્ણન કરી રહ્યા છે.

અથવિજૃમ્ભમાણનવનલિનવનેષુ, અકઠોરચૂતકલિકાકલાપકૃતકામુકોત્કલિકેષુ, કોમલમલય મારુતાવતાર- તરન્ગિત્તાનન્ગ્ધ્વજાંશુકેષુ કોમલમલયમારુતાવતાર- તરન્ગિત્તાનન્ગ્ધ્વજાંશુકેષુ મદકલિતકામિનીગણ્ડૂષસીધુસેકપુલકિતબકુલેષુમધુકરવલ્લકલ્કાલીકૃતકાલેયકકુસુમકુ ડ્મલેષુ, અશોકતરુતાડનારણિતરમણીમણિનુપૂરન્કારસહસ્રમુખરેષુ, વિકસન્મુકુલપરિમલપુન્જિતાર્તા લજાલમન્જુશિન્જિતસુભગસહકારેષુ, અવિરલકુસુમધૂલિવાલુકાપુલિનધવલિતધરાતલેષુ, મધુમદ વિડમ્બિતમધુકરકદમ્બકસંવાહ્યમાનલતાદોલેષુ, ઉત્ફુલ્લપલ્લવલ્લીલીયમાનમત્તકોકિલોલ્લાસિ તમધુસીકરોદ્દામદુર્દિનેષુ, પ્રોષિતજનજાયાજીવોપહારહૃષ્ટમન્મથાસ્ફાલિતચાપરવભયસ્ફુટિતપથિ કહ્વદયરુધિરાર્દ્રમાર્ગેષુ અવિરતપતત્કુસુમશરપતત્રિપત્રસૂત્કારબધિરીકૃતદિડ્મુખેષુ, દિવાપિ પ્રવૃત્તાન્તર્મદનરાગાન્ધાભિસારિકાસાર્થસંકુલેષુ, ઉદ્દેલરતિરસસાગરપૂરપ્લાવિતેષુ, સકલજીવલોક હૃદયાનન્દદાયકેષુ, મધુમાસદિવસેષ્વેકદાહમમ્બયા સહ મધુમાસવિસ્તારિતશોભં પ્રોત્ફુલ્લનવનલિનકુમુદકુવલયકલ્હારમિદમચ્છોદં સરઃ સ્નાતુમભ્યાગમમ્ । અત્ર ચ સ્નાનાર્થમાગતયા ભગવત્યા પાર્વત્યા તટશિલાતલેષુ વિલિખિતાનિ સમ્પૂર્ણરિટીનીપાંશુનિમગ્નકૃશપદમણ્ડલાનુમિતમુનિજનપ્રણામપ્રદક્ષિણાનિત્ર્યમ્બકપ્રતિબિમ્બકાર્કા

ન વન્દમાના; 'ભ્રમરભર- ભુગ્નગર્ભકેસરજર્જરકુસુમોપહારરમ્યોડયં લતામણ્ડપઃ
 પરભૃતનચ્ચકોટિપાટિતકુઙ્મલનાલવિવરવિગલિતમધુ-નિકરધારઃ સુપુષ્પિતોડયં સહકારતરુઃ,
 ઉન્મદમયૂરકુલકલકલભીતભુજઙ્ગમુક્તલાશિશિરેયંચન્દનવીથિકા,વિકચકુસુમપુઙ્ગપાતસૂચિત
 વનદેવતાપ્રેઙ્ગોલનશોભનેયં લતાદોલા, બહલકુસુમરજઃપટલમગ્નકલહંસપદલેખમ-
 તિરમળીયમિદં તીરતરુતલ'-મિતિ સ્નિગ્ધમનોહરતરોદ્દેશદર્શનલોભાક્ષિતહૃદયા સહ સચ્ચીજનેન
 વ્યચરમ્ ।

હવે ખીલી રહેલાં નૂતન કમળવેલનાં વનોવાળા, કોમળ આમ્રમંજરીની કળીઓનાં
 ગુચ્છ(ને જોવા, માણવા)થી ઉત્કંઠિત થયેલા કામી જનોવાળા, મલય પર્વત પરના
 કોમળ પવનના વહેવાથી ફરફરતી કામદેવની ધજાપતાકાઓવાળા, મદવ્યામ
 સુંદરીઓના મુખમાંથી છાંટવામાં આવેલા મદથી પુલકિત થયેલાં બકુલવાળા,
 ભમરાઓના સમૂહરૂપી કલંક વડે કાળી બનાવવામાં આવેલી કાલેયક પુષ્પની
 કળીઓવાળા અશોક વૃક્ષને પ્રહાર કરતી રમણીઓના રણઝણી ઊઠતા હજારો નુપૂરના
 ઝંકારથી મુખરિત, ખીલી રહેલી કળીઓની સુગંધથી ઢગલો થયેલા ભમરાઓનાં
 ટોળાંનાં મધુર ગુંજનથી સુંદર બનેલાં આમ્રવૃક્ષોવાળા, પુષ્પોની સતત (વિખેરાતી)
 પરાગરજરૂપી રેતીના કિનારાથી શ્વેત બનેલ ધરાતલવાળા, મધુના મદથી વિહ્વળ
 બનેલા ભમરાઓના સમૂહથી ઝુલાવવામાં આવતી વેલીઓરૂપી હીંચકાવાળા,
 ખીલેલી કૂંપળોવાળી વેલીમાં લપાઈ જતી મત્ત કોકિલોથી છંટકારવામાં આવેલા
 મદના પુષ્કળ હુવારાઓથી અકાળે દિવસને અંધારકારવાળો બનાવતા, પ્રવાસે ગયેલા
 મનુષ્યોની પત્નીઓના જીવનની ભેટથી હર્ષિત થયેલા કામદેવના ધનુષ્યના ટંકારના
 ભયથી પથિકોનાં વિદીર્ષ થઈ ગયેલાં હૃદયોના રક્તથી ભીંજાયેલા પથવાળા, સતત
 છૂટતાં કામદેવના બાણનાં પીછાંના સૂસવાટાથી બધિર થઈ ગયેલી દિશાઓવાળા,
 દિવસ હોવા છતાં પણ આંતરિક ઉત્પન્ન કામરાગે અંધ બનેલી અભિસારિકાઓનાં
 ટોળાંઓવાળા, કાંઠાઓને ડુબાડતા રતિરસના સાગરમાંના પૂરથી ઊભરાઈ ગયેલા,
 સમસ્ત જીવલોકનાં હૃદયોને આનંદ આપનાર મધુમાસના દિવસોમાં, એક વખત હું
 માતા સાથે ખીલેલાં નવાં કમળ, કુમુદ, કુવલય, કલ્હારથી મધુમાસે જેની શોભા
 વધારી દીધેલી તે આ અચ્છોદ સરોવરમાં સ્નાન કરવા માટે આવી. અહીંયાં સ્નાન
 માટે આવેલ પૂજ્ય પાર્વતીથી આલેખાયેલાં, કિનારાની શિલાઓ પર કોતરેલાં,
 રેતીમાં દબાયેલાં નાનાં પગલાંના સમૂહથી મુનિજનોએ પ્રદક્ષિણા અને પ્રણામ કર્યાનું
 અનુમાન થતું હતું તેવાં, ભૃંગિરિટી સાથેનાં ત્ર્યંબકનાં પ્રતિબિંબોને વંદન કરતી,
 'ભમરાઓના ભારથી લચી પડેલો ગર્ભ કેસરથી, જર્જરિત થઈ ગયેલાં પુષ્પોના
 ઉપહારથી રમ્ય આ લતામંડપ, કોકિલના નખાગ્રથી ભેદાયેલી કળીઓની દાંડીઓના
 છિદ્રમાંથી ગળતા મધુપ્રવાહની ધારવાળું પુષ્પિત થયેલું આ સહકાર વૃક્ષ, ઉન્મત્ત
 મયૂરઝૂંડના કલકલથી ડરીને નાગથી ત્યજી દેવાતી આ શીતળ ચંદન વૃક્ષની હાર,
 ખીલેલાં પુષ્પોના ઢગલાઓના પડવાથી સૂચિત થતા વનદેવતાઓના ઝૂલવાથી
 શોભતો આ વેલીઓનો હીંચકો, પુષ્કળ પુષ્પોની પરાગરજના ઢગલામાં ઊંડાં પડેલાં
 કલહંસનાં પગલાં પડવાથી અત્યંત સુંદર લાગતા આ કિનારા પરનાં વૃક્ષોનો છાંયો' -

એમ મધુર અને અતિરમણીય પ્રદેશના દર્શનના લોભથી આકર્ષાયેલા હૃદયવાળી હું સખીઓ સાથે આમતેમ ફરતી હતી.

આમ, અચ્છોદ સરોવર વિસ્તારની પ્રકૃતિનું વર્ણન બાણ ચંદ્રાપીઠ અને મહાશ્વેતા વનને દ્વારા કરાવે છે. અહીં આવેલાં વૃક્ષો, વેલીઓ, પુષ્પો અને પુષ્પની પરાગરજ, ભ્રમરો, કોકિલ અને મયૂરો; બાણ પ્રકૃતિનાં આ દરેક તત્ત્વોથી મનોહર સૃષ્ટિને નયનરમ્ય રીતે દર્શાવે છે.

આ પ્રદેશમાં મહાશ્વેતા એક અપૂર્વ સુગંધથી દોરાતી દોરાતી આગળ વધે છે અને એક અત્યંત સ્વરૂપવાન મુનિકુમારને જુએ છે. આ મુનિકુમારનું વર્ણન કરતાં બાણ પ્રકૃતિમાંથી અનુરૂપ અદ્ભુત ઉપમાનો પ્રયોજે છે, જેનાં કેટલાક દૃષ્ટાંત અહીં દર્શાવ્યાં છે;

શંકરના (કોધ રૂપી) અગ્નિમાં બળી ગયેલા મદનના શોકથી દુઃખી બની તપ કરતા વસંત જેવો હરહુતાશનેન્ધનીકૃતમદનશોકવિધુરં વસન્તમિવ તપસ્યન્તમ્, તપ કરતા ચંદ્ર જેવો શશાઙ્કમિવ ધૃતવ્રતમ્,

દીવાના તેજ જેવી પીળી ચમકતી દેહકાંતિથી, પીળા પડી ગયેલા તે વનપ્રદેશને જાણે સોનાનો બનાવતો,

ઝન્મિષન્ત્યા બહુલબહુલયા દીપિકાલોકપિણ્ણલયા દેહપ્રભયા કપિલીકૃતકાનનં કનકમયમિવ તં પ્રદેશં કુર્વાણમ્,

બધાં જ હરણોએ જાણે કે તેને પોતાની આંખોની શોભામાથી ભાગ આપ્યો હોય તેવો, સર્વહરિણૈરિવ દત્તલોચનશોભાસંવિભાગમ્, દાઢી-મૂછ ઊગ્યાં ન હોવાથી ભ્રમરોના સમૂહરૂપ વર્તુળની ફરતી શોભાને પ્રાપ્ત ન કરેલા નાના કમળ જેવા ચહેરાને ધારણ કરતો અનુદ્વિન્નશ્મશ્રુત્વાદનાસાદિતમધુકરાવલીલય- પરિક્ષેપવિલાસમિવ બાલકમલમાનનં દધાનમ્, સરોવરની કમળવેલના કમળાંતુના યજ્ઞોપવીતથી અલંકૃત તડાગકમલિનીં મૃણાલેનેવ યજ્ઞોપવીતેનાલકુત્તમ્, મધુમાસની જેમ પુષ્પથી શ્વેતતિલકની વિભૂતિથી શોભતા મુખવાળો મધુમાસમિવ કુસુમધવલતિલકભૂતિભૂષિતમુખમ્, અતિ સુંદર મુનિકુમારને તેણે જોયો. જેના કાનમાં વનશ્રીની સ્મિતપ્રભા સમાન કુસુમમંજરી ધારણ કરી હતી. સ્મિતપ્રભામિવ વનશ્રિયઃ, અને મહાશ્વેતાને થાય છે કે આ મંજરીની જ સુગંધ તેને અહીં સુધી ખેંચી લાવી છે.

અને જ્યારે મહાશ્વેતાએ તેને પ્રણામ કર્યા ત્યારે રોમાંચિત થયેલા તેના ગાલ પર પ્રસ્વેદ વહેવા લાગ્યો તે દર્શાવતાં બાણ લખે છે કે દ્વિતીયેવ કર્ણાવસત્કુસુમમજ્જરી કપોલતલાસંગિની સમદૃશ્યત સ્વેદસલિલસીકરજાલિકા ।

ગાલે લાગેલા પરસેવાનાં જળિબંદુઓની ધાર જાણે કે કાને પહેરેલી બીજી પુષ્પમંજરી હોય એવી દેખાવા લાગી.

અને મહાશ્વેતાને જોતાં આનંદથી તેની આંખો એટલી વિસ્ફારિત થઈ ગઈ કે જાણે આકાશમાં અચ્છોદ સરોવરનાં નીલકમળો ઊડ્યાં.

મહર્શનપ્રીતિવિસ્તારિતસ્ય ચોત્તાનતારકસ્ય પુણ્ડરીકમયમિવ તમુદ્દેશમ્પદર્શયતો લોચનયુગલસ્ય વિસર્પિભિરં-શુસન્તાનૈર્યદૃઢયાઽચ્છોદસલિલમપહાય વિકચકુવલયવનૈરિવ ગગનતલસમુત્પતિ-તેરુધ્યન્ત દશ વિશઃ । મને જોવાના આનંદથી વિસ્ફારિત અને ઊંચી કીકીવાળી, તે પ્રદેશને જાણે કે શ્વેતકમળમય હોય એમ દર્શાવતી બે આંખોમાંથી ફેલાતા કિરણસમૂહથી સ્વેચ્છાએ અચ્છોદ સરોવરના જળને ત્યજીને આકાશમાં ઊડેલાં ભૂરાં કમળવનોથી જાણે કે દશે દિશાઓ સંધાઈ ગઈ.

અને મહાશ્વેતાએ તેમણે પૂછી લીધું;

પ્રાત્પ્રસરા ચોપસૃત્ય તં દ્વિતીયમસ્ય સહચરં મુનિબાલકં પ્રણામપૂર્વકમપૃચ્છમ્- 'ભગવન્ ! કિમભિધાનઃ, કસ્ય ચાયં તપોધનયુવા ? કિન્નામ્નસ્તરોરિયમનેનાવતંસીકૃતા કુસુમમજ્જરી ? જનયતિ હિ મે મનસિ મહત્કૌતુકમસ્યાઃ સમુત્સર્પન્નસાધારણસૌરભોઽયમનાગ્રાતપૂર્વો ગન્ધઃ' ઇતિ । સ તુ મામીષદ્વિહસ્યાબ્રવીત્- 'બાલે ! કિમનેન પૃષ્ઠેન પ્રયોજનમ્ ? અથ કૌતુકમાવેદયામિ શ્રૂયતામ્ ।'

અવસર મળતાં એના સાથી અન્ય મુનિકુમાર પાસે જઈને પ્રણામપૂર્વક પૂછ્યું- 'ભગવન! આ તપસ્વીકુમારનું શું નામ છે અને તે કોના પુત્ર છે ? એમણે કાનમાં આભૂષણરૂપે પહેરેલી કુસુમમંજરી ક્યા નામવાળા વૃક્ષની છે ? એની ફેલાતી અને પહેલાં કદી નહીં સૂંઘેલી અસાધારણ સુગંધ મારા મનમાં મહાન કુતૂહલ જન્માવે છે.' તેણે મારા તરફ થોડું હસીને કહ્યું- 'બાલિકા, આ પૂછવાનું શું પ્રયોજન છે ? પણ કુતૂહલ હોય તો કહું છું; સાંભળ.'

મહાશ્વેતાને એ સુગંધ જ ખેંચી ગઈ છે અને એ સુગંધના નિમિત્તે જ તે પ્રથમ સંવાદ પણ કરી રહી છે. અને જાણે છે કે આ મુનિકુમાર શ્વેતકેતુનાં પુત્ર પુંડરીક છે અને તને જે ખેંચી લાવી એ સુવાસ પારિજાતની છે. જે પારિજાત સમુદ્રમંથન સમયે ઉત્પન્ન થયું હતું.

इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात्क्षीरसागरादुद्भूतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मज्जरी । અને આ મંજરી દેવદાનવોના મંથન કર્યાથી ક્ષીરસાગ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પારિજાત નામના વૃક્ષની છે.

પુદ વસંતલક્ષ્મીએ જેને ટેકો આપ્યો છે તેવી નંદનવનની દેવતાએ આ મંજરી પુંડરીકને તે પહેરાવી છે. અહીં આપણે મધુમાસલક્ષ્મી એટલે કે વસંતઋતુને લક્ષ્મી તરીકે અને વનદેવતાને સ્ત્રી રૂપે જોઈએ છીએ જે પોતાના હાથે પુંડરીકને પારિજાતની મંજરી કાનમાં ધારણ કરવા માટે આપે છે.

સાક્ષાન્મધુમાસલક્ષ્મીદત્તલલિતહસ્તાવલમ્બયા, જજ નન્દનવનદેવતયા
 પારિજાતકુસુમમઙ્ગરીમિમામાદાય પ્રણમ્યાભિહિતઃ 'ભગવન્ !
 સકલત્રિભુવનદર્શનાઽભિરામાયાસ્તવાકૃતેરસ્યાઃ સદશોઽયમલઙ્કારઃ પ્રસાદીક્રિયતામ્ ।
 ઇયમવતંસવિલાસદુર્લલિતા સમારોપ્યતાં શ્રવણશિખરમ્ । વ્રજતુ સફલતાં જન્મ પારિજાતસ્ય ।'

સાક્ષાત્ વસંતલક્ષ્મીએ જેને લાલિત્યભર્યો હાથનો ટેકો આપ્યો હતો તેવીપપ
 નંદનવનની વનદેવતાએ આ પારિજાતપુષ્પની મંજરી લઈને પ્રણામ કરીને એને કહ્યું-
 'પૂજ્ય, સમસ્ત ત્રિભુવનની દૃષ્ટિ માટે રમણીય તમારી આકૃતિને યોગ્ય આ આભૂષણ
 છે. કૃપા કરીને પહેરો. કાનના આભૂષણનો વિલાસ બનવાની સ્પૃહાવાળી આને
 કાનમાં આરોપો. પારિજાતનો જન્મ સફળ થાઓ.'

મહાથેતાની પુંડરીક પાસેથી પાછા ફરતી વેળાની અવસ્થા બાણ આ રીતે દર્શાવે છે;

અહં તુ તેન તસ્યા વચનેન નવગ્રહા કરિણીવ પ્રથમાહ્લુકાપાતેનાનિચ્છયા કથં કથમપિ
 સમાકૃષ્યમાણા તન્મુખાલ્લાવળ્યમૃતપદ્મમગ્નામિવ...હું પણ તેના તે વચનથી અંકુશના
 પ્રથમ પ્રહારથી હમણાં જ પકડાયેલી હાથણીની જેમ અનિચ્છાથી મહામુશ્કેલીએ
 ખેંચાતી, તેના લાવણ્યામૃતના કાદવમાં જાણે ખૂંપેલી હોય તેવી, કપોલ પરના
 રોમાંચના કાંટાઓમાં જાણે ભરાઈ પડી હોય તેવી.. કદમ્બમુકુલકર્ણપૂરાયમાણેન
 રોમાઞ્જજાલેન કણ્ટકિતૈકકપોલફલકા નિષ્પન્દમતિષ્ઠમ્ । કદંબની કળીઓ રૂપી
 કર્ણનાં આભૂષણ સમાન રોમાંચસમૂહથી રોમાંચિત એક કપોલફલકવાળી હું
 હાલ્યાચાલ્યા વગર બેસી જ રહી. યેનાકુલીક્રિયમાણા સરિદિવ પૂરેણ
 વિહ્વલતામભ્યગમમ્ । તેનાં દ્વારા વ્યાકુળ બનાવાયેલી હું પૂરથી નદીની જેમ વિહ્વળ
 બની.

અહીં કાદવ લાવણ્ય રૂપી અમૃતનો છે અને કાંટા એ રોમાંચના છે. તો વળી, ક્યારેક
 કર્ણાભૂષણ સમાન કદંબની કળીઓ જેવો રોમાંચ છે. અકળાયેલી તે નદીનાં પૂરની
 જેમ વિહ્વળ બને છે.

બાણ સૂચસ્તિનું એક સુંદર દ્રશ્ય આપે છે.

અથ મદીયેનેવ હૃદયેન કૃતરાગસંવિભાગે લોહિતાયતિ ગગનતલોપાન્તાવલમ્બિનિ રવિબિમ્બે,
 સરાગદિવસકરદર્શનાનુરક્તયાં કૃતકમલશયનાયામનઙ્ગાતુરાયામિવ પાણ્ડુતાં
 વ્રજન્ત્યામાતપલક્ષ્મ્યાં; ગૈરિકગિરિસલિલપ્રપાતપાટલેષુ કમલવનેભ્યઃ સમુત્થાય
 વનગજયૂથેષ્વિવ પુઙ્ગીભવત્સુ ભાસ્કરકિરણેષુ, ગગનાવતારવિશ્રામલલસાનાં રવિરથવાજિનાં
 હર્ષહેષારવપ્રતિશબ્દકેન સહ વિશતિ મેરુગિરિગહ્વે વાસરે,
 મુકુલિતરક્તમઙ્ગજપુટપ્રવિષ્ટમધુકરાવલીષુ રવિવિરહમૂર્છાન્ધકારિતહૃદયાસ્વિવ
 પ્રારબ્ધનિમીલનાસુ પદ્મિનીષુ ગ્રાસીકૃતસામાન્યમૃણાલ્લતાવિવરસંક્રામિતાનીવ
 પરસ્પરહૃદયાન્યાદાય વિઘટમાનેષુ રથાઙ્ગનામ્નાં યુગલેષુ સા છન્નગ્રાહિણી સમાગત્યાકથયત્ ।

'ભર્તદારિકે, તયોર્મુનિકુમારયોરન્યતરો દ્વારિ તિષ્ઠતિ કથયતિ ચાક્ષમાલામુપયાચિતુમાગતોસ્મિ'
 ઇતિ ।

પછી, મારા હૃદય સાથે જાણે, રાગ (લાલ રંગ - પ્રેમ) ની વહેંચણી કરી હોય તેવા લાલ બનેલા સૂર્યમંડળે જ્યારે આકાશના તળિયાના છેડાનો આશ્રય લીધો. રાગ (લાલ રંગ)યુક્ત સૂર્યના દર્શનમાં અનુરક્ત અને કમળોની શય્યા બનાવીને, કામથી જાણે પીડાતી હોય તેમ, જ્યારે આતપલક્ષ્મી (તડકાની શોભા) શ્વેત બનવા માંડી, કમળવન પરથી ઊડીને રાતા પવર્તની જળધારાઓથી રક્તિમ બનેલા, વન્ય હાથીઓનાં ટોળા સમાં કિરણો જ્યારે એકત્ર થઈ રહ્યાં હતાં, આકાશમાંથી ઊતરીને વિશ્રામની ઈચ્છાવાળા સૂર્યરથના અશ્વોમાં હર્ષની હણહણાટીના અવાજના પડઘાઓની સાથે મેરુ પર્વતની ગુફામાં જ્યારે, દિવસ પ્રવેશી રહ્યો હતો, બિડાતાં જતાં કમળોમાં ભ્રમરોની હાર જ્યારે પ્રવેશી રહી હતી, સૂર્યના વિરહની મૂર્છાથી અંધકારભર્યા હૃદયો જેવી કમળવેલોએ જ્યારે બિડાવાનું શરૂ કર્યું હતું, એક જ ખવાતી કમળદાંડીઓના તંતુઓનાં પોલાણ દ્વારા એકબીજાના હૃદયને જાણે પહોંચાડી લઈને ચક્રવાક યુગલો જ્યારે છૂટાં પડી રહ્યાં હતાં, ત્યારે તે છત્રધારિણીએ આવીને કહ્યું, 'રાજકુમારી, તે બે મુનિકુમારોમાંનો એક દરવાજે ઊભો છે અને કહે છે કે, 'અક્ષમાળા માગવા આવ્યો છું.'

સૂર્ય અસ્તાચળ તરફ ગતિ કરી રહ્યો છે, તેથી લાલ છે, ક્ષિતિજે અડ્યો છે, તડકો શ્વેત થયો છે, કિરણો લાલ થયાં છે, ગુફાઓમાં અંધારી થઈ રહી છે, કમળ બિડાઈ રહ્યાં છે, ચક્રવાક મૃણાલ ખાઈ રહ્યાં છે.

બાણ ચંદ્રોદય અને રાત્રીના આગમનનું અત્યંત સુંદર વર્ણન કરે છે;

તતઃ શશિકેસરિકરવિદાર્યમાણતમઃ કરિકુમ્ભસંભવેન મુક્તાફલ ક્ષોદેનેવ ધવલતામુપનીયમાનમુ- દયગિરિસિદ્ધસુન્દરીકુચચ્યુતેન ચન્દનચૂર્ણરાશિના પાણ્ડુરીક્રિયમાણં ચલિતજલધિજલકલ્લોલાનિલોલ્લાસિતેન વેલાપુલિનસિકતોદ્ગમેનેવ પાણ્ડુતામાપાદ્યમાનં પશ્ચિમેતરદિન્દુધામ્ના દિગન્તરમદૃશ્યત । શનૈઃ શનૈ- શ્ચન્દ્રદર્શનાન્મન્દસ્મિતાયા દશનપ્રભેવ જ્યોત્સ્ના નિષ્પતન્તી નિશાયા મુખશોભામકરોત્ । 'તદનુરસાતલાદ- વનીમવદાર્યોદ્ગ્ચ્છતા શેષફણામણ્ડલેનેવ રજનીકરબિમ્બેનારાજત રજની । ક્રમેણ ચ સકલજીવલોકાનન્દકેન કામિનીજનવલ્લભેન કિંચિદુન્મુક્તબ્રાલભાવેન મકરધ્વજબન્ધુભૂતેન સમુપારૂઢરાગેણ સુરતોત્સવોપભોગૈકયો- ગ્યેનામૃતમયેન યૌવનેનેવારોહતા શશિના રમણયીતામનીયત યામિની ।

પછી શશિ રૂપી સિંહના પંજા (કર-કિરણ, કર-હાથનો પંજો)થી ચીરવામાં આવેલા અંધકારરૂપી હાથીના ગંડસ્થળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, મોતીના ચૂર્ણથી જાણે ધવલ બનાવવામાં આવી રહેલી, ઉદયગિરિ પર રહેલી સિદ્ધ સુન્દરીના સ્તન પરથી ખસેલા ચંદનના ચૂર્ણના ઢગલાથી સફેદ બનાવવામાં આવી રહેલી, ઉછળતા સમુદ્રના જળતરંગના પવનથી ઉછાળાયેલી કિનારાની રેતીથી શ્વેત બની રહી હોય તેમ ચન્દ્રતેજથી પૂર્વ (પશ્ચિમથી અન્ય-ઊલટી) દિશા દેખાઈ. ધીરે ધીરે થતા ચન્દ્રદર્શનથી

મંદ મંદ સ્મિત કરતી, રાત્રિની દંતપ્રભા જેવી ઉદ્ભવતી ચાંદની એ રાત્રિના મુખની શોભા રચી. પછી ચન્દ્રબિંબ સાથેની રાત્રિ, રસાતલમાંથી પૃથ્વીને ચીરીને બહાર નીકળી રહેલા શેષનાગનાં ફણાસમૂહ જેવી શોભવા લાગી. અને ધીર ધીરે, સમસ્ત જીવલોકને આનંદ આપનાર કામિનીજનોને પ્રિય, બાલભાવને થોડોક ત્યજેલો, કામદેવનો બંધુ બનેલ, એકત્રિત થયેલી રતાશવાળો, સુરતોત્સવના ઉપભોગનો એક માત્ર યોગ્ય (સમય), અમૃતમય, જાણે યૌવનમાં આવતો હોય તેમ ચંદ્રે રાત્રિને રમણીય બનાવી.

આ ઊગી નીકળેલ ચંદ્ર કેવો છે? એક અત્યંત અદ્ભુત પ્રાકૃતિક ચિત્ર આપણને અહીં સાંપડે છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે.

અથતંપ્રત્યાસન્નસમુદ્રવિદ્રૂમપ્રભાપાટલિતમિવોદયગિરિસિંહકરતલાહતહરિણશોણિતશોણીકૃતમિ
વરતિકલહકુપિતરોહિણીચરણાલક્ષ્મીસલાજ્ઞિતમિવાભિનવોદયરાગલોહિતં રજનિકરમુદિતં
વિલોક્ય.

હવે પાસે રહેલા સમુદ્રના પરવાળાના મોતીના તેજથી જાણે રક્ત બનેલા, ઉદયાચલ પરના સિંહના પંજાનો પ્રહાર પામેલ હરણના લોહીથી જાણે લાલ બનેલા, રતિકલહમાં ગુસ્સે થયેલા રોહિણીના ચરણોના અળતાના રસથી જાણે રંગાયેલા, તાજા જન્મેલા રાગથી રાતા રજનીકરને ઊગેલા જોઈનેપપપપ.

અથ નાતિદૂરોદ્ગતેન ત્રિભુવનપ્રાસાદમહાપ્રણાલાનુકારિણા સુધાસલિલપ્લવાનિવ વહતા
ચન્દનરસનિર્ઝરનિકરાનિવ ક્ષરતા શ્વેતગઙ્ગાપ્રવાહસહસ્રાણીવ વમતામૃતસાગરપૂરાનિવોદ્ધિરતા
ચન્દ્રમણ્ડલેન પ્લાવ્યમાને જ્યોત્સ્નયા ભુવનાન્તરાલે, શ્વેતદ્વીપનિવાસમિવ
સોમલોકદર્શનસુખમિવાનુભવતિ જને, મહાવરાહ- દંષ્ટ્રામણ્ડલનિભેન શશિના
ક્ષીરસાગરોદરાદિવોદ્ધયમાણે મહીમણ્ડલે, પ્રતિભવનમઙ્ગલનાજનેન વિકચકુમુદ- ગન્ધૈ
શ્ચન્દનોદકૈરપહિયમાણેષુ ચન્દ્રોદયાર્ધેષુ કામિનીપ્રહિતસુરતદૃતીસહસ્રસંકુલેષુ રાજમાર્ગેષુ,
નીલાંશુકરચિતાવગુણનાસુ ચન્દ્રાલોકભયચકિતાસુ કમલવનલક્ષ્મણિવ
નીલોત્પલપ્રભાપિહિતાસ્વિતસ્તતઃ પલાયમાનાસ્વભિસારિકાસુ,
પ્રતિકુમુદમાબદ્ધમધુકરમણ્ડલાસુ પ્રબુધ્યમાનાસુ ભવનદીર્ઘકાકુમુદિનીષુ,
સ્ફુટિતકુમુદવનબહલધૂલિધવલિતોદરે નિશાનદીપુલિનાયમાનેઽન્તરિક્ષે, ચન્દ્રોદયાનન્દનિર્ભર
મહોદધાવિવ રતિરસમય ઇવોત્સવમય ઇવ વિલાસમય ઇવ પ્રીતિમય ઇવ જીવલોકે,
.....

હવે, બહુ ઉપર નહીં ચઢેલા, ત્રિભુવનરૂપી મહેલની મોટી નીકોનું અનકરણ કરનારા ચૂનાનાં જળના પૂરનું જાણે વહન કરતા, ચંદન રસનાં ઝરણાંઓને જાણે ઝરાવતા, શ્વેત ગંગાના હજારો પ્રવાહોને જાણે બહાર કાઢતા, અમૃતસાગરના પૂરોને જાણે વહાવતા, ચન્દ્રમંડળથી ચાંદની દ્વારા જગતનું અવકાશ જ્યારે ઊભરાઈ જતું હતું, શ્વેતદ્વીપના નિવાસની જેમ, લોકો જ્યારે ચન્દ્રલોકનું દર્શનસુખ અનુભવતા હતા, જ્યારે મહાવરાહના દાઢમંડળ જેવા ચન્દ્રથી, ક્ષીરસાગરના પેટાળમાંથી જાણે

મહામંડળ બહાર ઊંચકી કઢાતું હતું, જ્યારે દરેક ઘરમાં સ્ત્રી ખીલેલા સુગંધિત કુમુદોથી અને ચંદનજળથી ચન્દ્રોદયની પૂજા કરી રહી હતી, જ્યારે પ્રેમિકાઓએ મોકલેલી હજારો પ્રણયદૂતીઓથી રાજમાર્ગો પર ભીડ હતી, નીલકમળની કાંતિથી ઢંકાયેલા કમળવનની લક્ષ્મી જેવા નીલ રેશમી વસ્ત્રના બનેલા ઘૂમટાવાળી, ચંદ્રના પ્રકાશથી ભયભીત અભિસારિકાઓ અહીંતહીં જ્યારે દોડી રહી હતી, પ્રત્યેક કુમુદને વળગેલા ભ્રમરોના સમૂહવાળી ઘરોની વાવોની કુમુદવેલો જ્યારે ખીલી રહી હતી, ખીલેલા કુમુદવનની પ્રચૂર પરાગરજથી અંદરનો ભાગ જેનો શ્વેત થયો હોવાથી, અંતરિક્ષ નિશારૂપી નદીનો રેતાળ કિનારો જ્યારે બની રહ્યો હતો, મહોદધિની જેમ, ચન્દ્રોદયના ગહન આનંદમાં જીવલોક જાણે રતિરસમય હોય, જાણે ઉત્સવમય હોય, જાણે વિલાસમય હોય, જાણે પ્રીતિમય હોય એવો જ્યારે બન્યો હતોપપ

ઉપર્યુપરિપરિપતિતનયનજલધારાનિકરચ્છલેન વિલીયમાનેવ દ્રવતામિવ નીયમાનાજલાકારેણેવાત્મીક્રિયમાણા પ્રલાપાક્ષરૈપિ દશનમયૂઃશિખાનુગતતયા સાશ્રુધારૈરિવ નિષ્પતદ્ભિઃ શિરોરુહૈરપ્યવિરલવિગલિતકુસુમતયા મુક્તબ્રાષ્પજલબિન્દુભિરિવ, આભરણૈરિપિ પ્રસૂતવિમલમણિકરિણાશ્રુતયા પ્રરુદિતૈરિવોપેતા તજ્જીવિતાયેવા- ત્મમરણાય સ્પૃહયન્તી મૃતસ્યાપિ સર્વાત્મના હૃદયં પ્રવેષ્ટમિવેચ્છન્તી કરતલેન કપોલયોરાશ્યાનચન્દનશ્વેતજટામૂલે ચ લલાટે નિહિતસરસબિસયોશ્ચાંસયોર્મલયજરસલવલુલિતકમલિની- પલાશાવગુણ્ઠિતે ચ હૃદયે પરામૃશન્તી 'પુણ્ડરીકા નિષ્ઠુરોસ્યેવમપ્યાર્તાં ન ગણયસિ મામ્'

પપ.. ઉપરાદ્યપરી પડતાં નયનનાં અશ્રુજળની ધારાના સમૂહના બહાને જાણે લય પામતી હોઉં, જાણે પાણી પાણી થઈ જતી હોઉં અથવા જાણે પોતાની જાતને જળમય કરતી હોઉં, દંતકિરણસમૂહની સાથે જોડાયેલા હોવાથી વિલાપના અક્ષરો જાણે અશ્રુધારાઓ સાથે બહાર પડતા હોય, સતત ખરતાં પુષ્પોને લીધે કેશ પણ જાણે અશ્રુજળબિન્દુઓ વહાવતાં હોય, ફેલાયેલાં સ્વચ્છ મણિકિરણોથી આભૂષણો પણ જાણે રોતાં હોય, તેવી, તેના જીવન માટે જાણે મારા મરણને ઝંખતી, સર્વાત્મભાવે મરેલાના હૃદયમાં જાણે પ્રવેશવા ઇચ્છતી, હાથથી ગાલ, સૂકાયેલા ચંદનથી શ્વેત જટાનાં મૂળ અને કપાળ તાજાં કમળતંતુઓ મુકાયેલા ખભાને, ચંદનરસનાં બિન્દુઓમાં ઝબકોળેલાં કમળવેલનાં પાંદડાંથી ઢંકાયેલા હૃદયને સ્પર્શતી 'પુંડરીક, તું નિષ્ઠુર છે, આ પ્રમાણે દુઃખી મને તું ગણકારતો નથી', એમ ઠપકો આપતાં, વારંવાર એને વિનવણી કરી, વારંવાર એને વિનવણી કરી, વારંવાર યુંબન કર્યું.

તતશ્ચ તથાભૂતે તસ્મિન્નવસ્થાન્તરે મરણૈકનિશ્ચયા તત્તદ્વહુ વિલપ્ય તરલિકામબ્રવમ્ । 'અય્યુત્તિષ્ઠ નિષ્ઠરહૃદયે કિયદ્રોદિસષિ । કાષ્ઠાન્યાહૃત્ય વિરચય ચિતામ્ । અનુસરામિ જીવિતેશ્વરમ્' ઇતિ । અત્રાન્તરે જ્ઞટિતિ ચન્દ્રમણ્ડલવિનિર્ગતો ગગનાદવતીર્ય્ય કેયૂરકોટિલગ્નમમૃતફેનપિણ્ડપાણ્ડુરં પવનતરલમંશુકોત્તરીય- માકર્ષન્ ઉભયકર્ણાન્દોલિતકુણ્ડલમણિપ્રભાનુરક્ષાણ્ડસ્થલઃ સ્થૂલમુક્તપ્લત્તયા તારાગણમિવ પ્રથિતમ્ અતિતારં હારમ્ ઊરસા દધાનઃ, ધવલદુકૂલપલ્લવકલ્પિતોષ્ણીષગ્રન્થિઃ, અલિકુલનીલકુટિલકુન્તલનિકર- વિકટમૌલિઃ ઉત્ફલ્લકુમુદકર્ણપૂરઃ, કામિનીકુચકુઙ્કમપત્રલતાલાઞ્છિતાંસદેશઃ । કુમુદધવલદેહો

મહાપ્રમાણ: પુરુષો મહાપુરુષલક્ષણોપેતો દિવ્યાકૃતિઃ, સ્વચ્છવારિધવલેન દેહપ્રભાવિતાનેન ક્ષાલયન્નિવ દિગન્તરાણિ આમોદિના ચ શરીરતઃ ક્ષરતા શિશિરેણ શીતજ્વરમિવ જનયતામૃતશીકરનિકરવર્ષેણ તુષારપટલેનેવાનુલિમ્પન્, ગોશીર્ષચન્દનરસચ્છટાભિરિવાસિચ્ચન્, ઈરાવતકરપીવરામ્યાં બાહુભ્યાં મૃણાલધવલાઙ્ગુલિભ્યામ્ અતિશીતલ- સ્પર્શાભ્યાં તમુપરતમુલ્ક્ષિપન્ દુન્દુભિનાદગમ્भीરેણ સ્વરેણ 'વત્સે મહાશ્વેતે ! ન પરિત્યાજ્યાઃ ત્વયા પ્રાણાઃ પુનરપિ તવાનેન સહ ભવિષ્યતિ સમાગમઃ' इत्येवमादृतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् ।

અને પછી થયેલા તેવા અવસ્થાપરિવર્તનમાં, મરણનો જ નિશ્ચય કરીને, અનેક વિલાપ કરીને, તરલિકાને મેં કહ્યું 'ઓ નિહર હૃદયવાળી, ઊઠ, કેટલું રડીશ ? લાકડાં ભેગાં કરી, ચિતા તૈયાર કર. હું પ્રાણનાથને અનુસરીશ.' એ દરમિયાન, એકદમ, ચંદ્રમંડળમાંથી બહાર નીકળેલા, આકાશમાંથી ઊતરીને, બાજુબંધમાં લાગેલા અમૃતના ફીણપિંડ જેવા શ્વેત પવનથી ફરકતા રેશમી ઉત્તરીય વસ્ત્રને ખેંચતા, બંને કાનનાં ડોલતાં કુંડળનાં મણિની કાંતિથી રક્ત કપોલવાળાં, મોટા મણિ હોવાથી તારાઓને જાણે ગૂંથ્યા હોય તેવા અત્યંત તેજસ્વી હારને છાતી પર ધારણ કરતા, શ્વેત રેશમી વસ્ત્રના છેડાથી રચેલી પાઘડીવાળા, મસ્તક પર ભ્રમરસમૂહ જેવા શ્યામ વાંકડિયા ગૂંચળાવાળા કેશ ધરાવતા, ખીલેલાં કુમુદનાં કર્ણભૂષણવાળા, ખભાના ભાગ પર સ્ત્રીઓના સ્તન પરના કુંકુમનાં ચિત્રોની છાપવાળા, કુમુદ જેવો શ્વેત દેહવાળા, વિશાળકાય, મહાપુરુષનાં લક્ષણો ધરાવતા, દિવ્ય આકૃતિવાળા, સ્વચ્છ જળ સમાન ધવલ દેહપ્રભાના વિસ્તારથી દિશાઓને જાણે કે પખાળતા, શરીરમાંથી ઝરતા શિશિર દ્વારા શીતળ ટાઢિયા તાવને જાણે ઉત્પન્ન કરતા, અમૃત સીકરોની વર્ષાવાળા બરફની વર્ષાથી લેપ કરતા, ગોશીર્ષચંદનરસધારાથી જાણે છંટકાર કરતા, ઐરાવતના સૂંઢ જેવા પુષ્ટ બાહુઓની કમળદાંડી જેવી શ્વેત, શીતળ સ્પર્શવાળી, આંગળીઓથી તે મૃતને ઊંચકતા, નગારાના ગંભીર નાદ જેવા સ્વરથી 'વત્સ મહાશ્વેતા! તારે પ્રાણ ત્યજવાના નથી. ફરીથી તારો આની સાથે સમાગમ થશે,' એમ પિતાની જેમ સ્નેહપૂર્વક કહી, એની સાથે અવકાશમાં ઊડ્યા.

આકાશમાંથી ઉતારી આવેલ એ વ્યક્તિ જાણે ચંદ્રમંડળમાંથી બહાર નીકળ્યા હોય તેવા છે. બાણને અહીં શ્વેત રંગ માટે અમૃતના ફીણનો પિંડ યાદ આવે છે, દેહની સફેદી તેને કુમુદ સમાન લાગે છે, મોટા મણિઓ તારાઓ સમાન જણાય છે, વાંકડિયા ગૂંચળાવાળા કેશને તે ભ્રમરસમૂહ સાથે સરખાવે છે, દેહપ્રભા તેને સ્વચ્છ જળ સમાન લાગે છે અને જાણે તેનાથી દિશાઓને ધોવામાં આવી રહી છે. તેમના બાહુઓ માટે બાણને ઐરાવતની સૂંઢ યાદ આવે છે અને આંગળીઓ માટે કમળની દાંડી. તેમનો અવાજ ઘેઘૂર હતો એ દર્શાવવા બાણ નગારાના અવાજ સાથે સરખામણી દર્શાવે છે.

इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदुभिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्झरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलाद् प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

આવા પ્રકારનાં, બીજાં, કોમળ સાંત્વનોથી જ, તેને સ્વસ્થ કરીને, ફરીથી અંજલિમાં ઝરણાનાં જળને લાવીને, તેણે, તે (મહાશ્વેતા) ન ઈચ્છતી હોવા છતાં, આગ્રહથી, તેની પાસે મુખપ્રક્ષાલન કરાવ્યું.

ઝરણાનું તાજું, સ્વચ્છ, શીતળ, મધુર જળ આહલાદક હોય છે અને મનને રાહત આપનાર હોય છે એ બાણ અહીં દર્શાવે છે.

બાણ એ પ્રકૃતનો પ્રેમી કવિ છે અને તેની દરેક વાત પ્રકૃતિ અને માનવ પર્યાવરણ સાથે જોડાઈને જ આવે છે. અને તે કારણે તેણે દર્શાવેલ દરેક ઘટના અને પ્રસંગ પ્રકૃતિનાં રંગોથી રસાયેલું એક અદ્ભુત ચિત્ર બની જાય છે. બાણ આનંદ, કામ, પ્રેમ, કરુણા અને પીડા સર્વે આ પર્યાવરણમાંથી લીધેલા અને ખાસ તો આપણા જાણીતા પ્રકૃતિનાં રંગો લઈને ચિત્ર તૈયાર કરે છે અને એ હૃદયસંતર્પક હોય છે.

પ્રકૃતિમાંથી રંગો લઈને તૈયાર થતાં આ ચિત્રો વિશે રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કહે છે કે,

‘કાંશ્ચિદલ્પદિવસજાતાન્ ગર્ભચ્છવિપાટલાન્ શાલ્મલીકુસુમશંકામુપજનયતઃ,
કાંશ્ચિદુદ્ધિદ્ધમાનપક્ષતયા નલિનસંવતિકાનુકારિણઃ, કાંશ્ચિદર્કોપલસદ્શાન્,
કાંશ્ચિલ્લોહિતાયમાનચંચુકોટીનીષદ્વિઘટિતદલપુટ- પાટલમુખાનાં કમલમુકુલાનાં
શ્રિયમુદ્ગહતઃ; કાંશ્ચિદનવરતશિરઃકમ્પવ્યાજેન નિવારયત ઇવ, પ્રતિકારાસમર્થાન્ એકૈકશઃ
ફલનીવ તસ્ય વનસ્પતેઃ શાખાસંધિભ્યઃ કોટરાભ્યન્તરેભ્યશ્ચ શુકશાવકાનગ્રહીત્,
અપગતાસૂંશ્ચ કૃત્વા ક્ષિતાવપાતયત્ ।

કેટલાંક થોડા દિવસ થયાં જન્મેલાં હતાં, તે નવાં જન્મેલાંની કમનીય પાટલકાન્તિ શાલ્મલીકુસુમના જેવી હતી, કેટલાંકની નાની નાની પાંખો પક્ષની નવી પાંદડીઓની માફક ફૂટતી હતી, કેટલાંકનો રંગ પક્ષરાગ જેવો લાલ હતો, કેટલાંકની લાલ થવા માંડેલી ચાંચની અણીઓ જરાક ઊઘડેલી કમળની કળીઓ જેવી હતી, કેટલાંકનાં માથાં સતત હાલ્યા કરતાં હતાં જાણે કે તેઓ વ્યાધનું નિવારણ કરતાં હોય. આ સઘળાં પ્રતિકાર કરવાને અસમર્થ એવાં પોપટનાં બચ્ચાંને વનસ્પતિની ડાળો તથા કોટરોમાથી જાણે એકએક ફળ તોડતો હોય તેમ પકડીને મારી નાખી તે વ્યાધ જમીન ઉપર ફેંકી દેવા માંડ્યો.

આમાં કેવળ વર્ણવિન્યાસ નથી. તેની સાથે કરુણા ભળેલી છે; છતાં કવિ તે સ્પષ્ટ રીતે ‘અરેરે’ ને ‘હાય હાય’ કરીને દર્શાવતા નથી. વર્ણનની અંદર તુલનાની જે સુકુમારતા છે તેને લીધે તે આપોઆપ વ્યક્ત થાય છે.

આપણે ત્યાં વેદોમાં મનુષ્યની સુખાકારીની, વિશ્વશાંતિની જે અવધારણા કરવામાં આવી છે, આનંદની સીમા રૂપ શાંતિની જે ખેવના કરવામાં આવી છે તેમાં આપણા પર્યાવરણીય તત્ત્વોની શાંતિને સમાન સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે, જે આપણે આ શાંતિમંત્રમાં જોઈ શકીએ છીએ.

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः

पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ।

वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः

सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

आकाशमां शांतिं लोय, अन्तरिक्षमां शांतिं लोय, पृथ्वी पर शांतिं लोय, जलमां शांतिं लोय, औषधिमां शांतिं लोय, वृक्षो अने वनस्पतिमां शांतिं लोय, सर्वे देवोमां शांतिं लोय, ब्रह्ममां शांतिं लोय, सर्वमां शांतिं लोय, ते शांतिं मने प्राप्तं थाव. ॐ शांतिः शांतिः

भावानुवाद कंठिक आ प्रमाणे करी शक्य;

समग्र आकाशमां अने सर्वत्र विशाल अलौकिक अवकाशमां शांतिनो प्रकाश इलाय. आ पृथ्वी पर, पाणीमां अने बधी ज वनस्पतिओ, वृक्षो अने वेलीओमां शांतिनुं शासन प्रवर्ते. समग्र ब्रह्मांडमां शांतिनो प्रवाल वळे. सर्वत्र शांति विस्तरे. आपणने अने सर्वे जिवोने माटे सर्वथा ओम शांति, शांति अने शांति!

14.4 तमारी प्रगति यकासो

1. कादम्बरी मलाश्वेतावृत्तान्तमां बाणो रयेल प्रकृति-चित्रो सविस्तर वर्णवो; १. अश्लोढ सरोवरनुं वर्णन २. मलाश्वेतानुं वर्णन ३. पुंडरीकनुं वर्णन ४. यन्द्रोदयनुं वर्णन ५. सूर्यास्त
2. कादम्बरीना मलाश्वेतावृत्तान्तमां बाणो लीधेल प्रकृतिनां तत्वोनी उपमाओ विशे नोंध लपो.
3. कादम्बरीना मलाश्वेतावृत्तान्तना आधारे मनुष्य अने प्रकृतिनां संबंध विशे नोंध लपो.
4. कादम्बरीना मलाश्वेतावृत्तान्तना आधारे बाणो सर्जेल प्रकृतिचित्रो विशे नोंध लपो.
5. कादम्बरीना मलाश्वेतावृत्तान्तना आधारे बाणना प्रकृति निरूपणनी विशेषता सविस्तर समजवो.
6. प्रकृति अने शांति
7. प्रकृतिनुं मधुमय स्वरूप

14.5 संदर्भ ग्रंथो

1. Kale, M.R. (1928), Bana's Kadambari, Motilal Banarsidass, Delhi
2. Kane , P.V. (1913), Kadambari (Uttarabhaga), by Author, Bombay.
3. Pathak, Jamuna (2016), कादम्बरी - महाश्वेतावृत्तान्तः, Chowkhamba Krishnadas Academy, वाराणसी
4. पंड्या, विजय (१९८८) (त्रीञ्ज आवृत्ति), कादम्बरी - महाश्वेतावृत्तान्तः कादम्बरी कथाशस्त्र,
5. पार्थ पब्लिकेशन्, अमदावाड.
6. डाकुर्, रवीन्द्रनाथ अनु. टेसाई, म. ड., परीष, न. द्वा. (१९७६) (यतुर्थ आवृत्ति, पुनमुद्रण), प्राचीन कविता, गूजरात विद्यापीठ, अमदावाड
7. पांडेय, प्रद्युम्न (१९७६), कादम्बरी महाश्वेतावृत्तान्तः, विद्याभवन संस्कृत ग्रंथमाला-६५, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी

14.6 यावीरूप शब्दो

महाश्वेता, महाश्वेतावृत्तान्त, कादम्बरी, चंद्रापीठ, अश्लोड सरोवर, पुंडरीक, कादम्बरी, महाश्वेतावृत्तान्त

लेखक : डॉ. स्वाति शाह, आसीस्टन्ट प्रोफेसर,
अेल. आर. वणिया आर्ट्स अन्ड पी. आर. महेता कोमर्स कोलेज,
भावनगर.

યુનિવર્સિટી ગીત

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

સ્વાધ્યાય: પરમં તપ:

શિક્ષણ, સંસ્કૃતિ, સદ્ભાવ, દિવ્યબોધનું ધામ
ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી નામ;
સૌને સૌની પાંખ મળે, ને સૌને સૌનું આભ,
દશે દિશામાં સ્મિત વહે હો દશે દિશે શુભ-લાભ.

અભણ રહી અજ્ઞાનના શાને, અંધકારને પીવો ?
કહે બુદ્ધ આંબેડકર કહે, તું થા તારો દીવો;
શારદીય અજવાળા પહોંચ્યાં ગુર્જર ગામે ગામ
ધ્રુવ તારકની જેમ ઝળહળે એકલવ્યની શાન.

સરસ્વતીના મયૂર તમારે ફળિયે આવી ગહેકે
અંધકારને હડસેલીને ઉજાસના ફૂલ મહેંકે;
બંધન નહીં કો સ્થાન સમયના જવું ન ઘરથી દૂર
ઘર આવી મા હરે શારદા દૈન્ય તિમિરના પૂર.

સંસ્કારોની સુગંધ મહેંકે, મન મંદિરને ધામે
સુખની ટપાલ પહોંચે સૌને પોતાને સરનામે;
સમાજ કેરે દરિયે હાંકી શિક્ષણ કેરું વહાણ,
આવો કરીયે આપણ સૌ
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
દિવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ...
ભવ્ય રાષ્ટ્ર નિર્માણ